

אוניברסיטת תל-אביב

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

"גבורי החורבן"

יהודים ביחידות המעורבות בתנועה הפרטיזנית הסובייטית

בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה (1941-1944)

- מבט משווה -

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

אירנה קנטורוביץ'

החיבור נכתב בהדרכתם של

פרופ' דינה פורת

ד"ר יצחק ארד

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל-אביב

אב תשע"ה, אוגוסט 2015

מיט ליבע און בענקשאפט
צו מיין באָבע בוקל חנה ז"ל,
מיין זיידן איטקיין יצחק ז"ל,
און צום אָנדענק פון זייערע משפחות,
געמאָרדעט אין יענע שרעקלעכע צייטן.

מוקדש באהבה ובגעגועים
לסבתי בוקל חנה ז"ל,
לסבי איטקיין יצחק ז"ל,
ולזכר בני משפחותיהם
אשר נרצחו בזמנים הנוראים ההם.

תזכר

התנועה את נאמניה, גבורי החורבן,

אשר בשעת שואה וכליה הרימו נס הקרב והנקמה

ונשאוהו עם תם כוחותיהם עד תם!

[אבא קובנר, אגרת לשומרים-הפרטיזנים (תל-אביב, 2002) עמ' 52.]

תודות

דרך ארוכה עברתי מאז יומי הראשון באוניברסיטת תל-אביב ועד סיומו של מחקר זה. עונג הוא לי להודות ל"אנשים טובים באמצע הדרך", שסייעו לי ועודדוני בכל אשר פניתי.

ראשונים - המנחים. תודה עמוקה מקרב לבי לפרופ' דינה פורת על שנתנה בי אמון ותמיכה בתחומים שונים לאורך כל הדרך, על האוזן הקשבת שהעניקה לי, על הביקורת הבונה וההדרכה. תודה רבה על הידע הרב שרכשתי במסגרת הקורסים המרתקים בהנחייתה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב ובשיחותינו בנושא המחקר ולא רק בו. תודה על שפתחה בפני את ביתה ואפשרה לי גישה לספרייתה העניפה ולחומר ארכיוני שאספה. דינה, תודה על עמידתך לצידי. לולא את – הייתי מתייאשת כבר מזמן. תודה לד"ר יצחק ארד על עצותיו החשובות, במיוחד בתחום הביבליוגרפי וההווי הפרטיזני.

הרעיון לנושא הדוקטורט התחיל למעשה בעבודה סמינריונית, שכתבתי במסגרת אחד הקורסים לתואר הראשון באוניברסיטת תל-אביב בהנחייתו של פרופסור יעקב רואי. תודה לו על הידע הרב, שקבלתי במהלך לימודי בקורסים בהנחייתו, ועל ההתעניינות והעידוד לאורך שנים רבות. תודה לכל עמיתי במרכז קנטור לחקר יהדות אירופה ומאגר המידע לחקר האנטישמיות בימינו על-שם משה קנטור באוניברסיטת תל-אביב על תמיכתם והתעניינותם.

על סיוע וייעוץ במהלך איסוף החומר לכתיבת המחקר אני חבה תודה לעובדי הארכיון והספרייה ביד-ושם; למר גנאדי פסצ'ניק, מנהלו לשעבר של ארכיון המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל-אביב; למכון לבון לחקר תנועת העבודה בתל-אביב; לארכיון מורשת בגבעת חביבה ובמיוחד למנהלת גרסיאלה בן-דרור; לארכיון "משואה" בתל-יצחק; לעובדי הארכיון הלאומי והספרייה הלאומית במינסק; למר יעקב בסין, לשעבר סגן נשיא איגוד הקהילות היהודיות בבלרוס; לעובדי מוזיאון השואה בושינגטון; ולמרוואיניס על הסכמתם לשתף אותי בקורות חייהם המרתקות.

המחקר לא היה יוצא אל הפועל לולא המלגות והפרסים הבאים: מלגה על-שם איגנץ בוביס, פרס מטעם קרן יורן שניצר, מלגה מטעם המרכז לחקר התפוצות, מלגה מטעם המכון לחקר תולדות יהדות פולין, מלגת הקרן לחקר השואה על-שם רחל ומשה ביאליסטוק (כולם מטעם אוניברסיטת תל-אביב); פרס מן הקרן על-שם נורברט וליזה שכטר ומלגת דוקטורט על-שם

דנק גרטנר (שניהם מטעם יד ושם); מלגת דוקטורט על-שם סאול קגן (מטעם ועידת התביעות).
תודה להם על כך.

ואחרונה חביבה - משפחתי. אמי היקרה, שאין מילים בשום שפה שהיא על מנת לתאר את
אהבתי ואת הוקרתי לה על תמיכתה בי כל חיי בתחומים כה רבים, שקצרה היריעה מלפרט את
כולם, ובפרט בשנות לימודי באוניברסיטה, שהיו שזורות באירועים משמחים ועצובים כאחד.
תודה לבעלי נתי, אשר התמודד עם כתיבתו של דוקטורט משלו ובכל זאת קרא כל פרק ופרק גם
בדוקטורט שלי והעניק לי ביקורת בונה. תודה לאמו יבגניה על שעודדה את שנינו. והכי חביבה –
בתי רותם, בת ה"רבע לשש", אשר נולדה לתוך מציאות בה שני הוריה כותבים דוקטורט במקביל
ונאלצה לוותר על הרבה זמן איכות עם אמא ואבא, שאוהבים אותה עד השמיים ובחזרה!

תוכן העניינים

א-ח	תקציר בעברית
1	מבוא
21	פרק א. התנועה הפרטיזנית הסובייטית: התארגנותה, פעילותה ותגובת הגרמנים לה
21	1. התארגנות התנועה הפרטיזנית הסובייטית
33	2. פעילותה של התנועה הפרטיזנית והטקטיקה שלה
40	3. תגובת הגרמנים לפעילות הפרטיזנית
55	<u>חלק ראשון: ליטא</u>
57	פרק א. יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו
60	1. השלטון הסובייטי בליטא
64	2. התנועה הלאומנית הליטאית ויחסה ליהודים
67	3. מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים
76	4. השמדת יהודי ליטא והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה
92	5. נכונות לסייע ליהודים ולהצילם
97	6. יחס הכנסייה בליטא להשמדת היהודים
100	פרק ב. מן הגטו אל הפרטיזנים
100	1. התארגנות, התקוממות ובריחה
106	2. בחיפוש אחר פרטיזנים
108	3. גטו וילנה כמקרה מבחן
127	i. "אגרת לשומרים-הפרטיזנים"
130	פרק ג. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא
130	1. מפגש היהודים עם הפרטיזנים
132	2. היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא
132	i. התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים
137	ii. רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם
138	iii. הפלית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם

140	iv	נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית
142	v	"אנשים טובים באמצע הדרך"
143	vi	תגובת היהודים ליחס כלפיהם מצד עמיתיהם הפרטיזנים
144	3	השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית
144	i	פיקוד, לחימה, רפואה ועוד
146	ii	נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם
151		<u>חלק שני: ביילורוסיה</u>
153		פרק א. יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו
154	1	השלטון הסובייטי בביילורוסיה
157	2	מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים
164	3	השמדת יהודי ביילורוסיה והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה
180	4	נכונות לסייע ליהודים ולהצילם
185	5	יחס הכנסייה בביילורוסיה להשמדת היהודים
190		פרק ב. מן הגטו אל הפרטיזנים
191	1	התארגנות, התקוממות ובריחה
199	2	בחיפוש אחר פרטיזנים
203	3	גטו מינסק כמקרה מבחן
210		פרק ג. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה
211	1	מפגש היהודים עם הפרטיזנים
215	2	היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה
216	i	התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים
216	ii	רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם
219	iii	הפליית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם
226	iv	נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית
229	v	"אנשים טובים באמצע הדרך"
231	vi	תגובת היהודים ליחס כלפיהם מצד עמיתיהם הפרטיזנים

233	.3 . השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית
234	i . פיקוד, לחימה, רפואה ועוד
241	ii . נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם
245	<u>חלק שלישי: אוקראינה</u>
247	פרק א. יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו
248	1 . השלטון הסובייטי באוקראינה
250	2 . התנועה הלאומנית האוקראינית ויחסה ליהודים
255	3 . מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים
267	4 . השמדת יהודי אוקראינה והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה
279	5 . נכונות לסייע ליהודים ולהצילם
284	6 . יחס הכנסייה באוקראינה להשמדת היהודים
291	פרק ב. מן הגטו אל הפרטיזנים
291	1 . התארגנות, התקוממות ובריחה
298	2 . בחיפוש אחר פרטיזנים
300	3 . גטו לבוב כמקרה מבחן
307	פרק ג. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה
307	1 . מפגש היהודים עם הפרטיזנים
316	2 . היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה
316	i . התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים, רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושווד רכושם
317	ii . הפלית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם
318	iii . נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית
319	iv . "אנשים טובים באמצע הדרך"
320	3 . השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית
320	i . פיקוד, לחימה, רפואה ועוד
323	ii . נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם
327	ניתוח השוואתי

341

דברי סיכום

345

נספח א': מפות

347

1. "תחום המושב" היהודי ברוסיה, 1835-1917

348

2. השטחים שסופחו לברית-המועצות, 1939-1940

349

3. החלוקה המינהלית הגרמנית במזרח, 1941-1944

350

4. פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית, 1941-1945

351

נספח ב': מבנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית

353

תרשים של מבנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית כפי ששורטט על-ידי אבא קובנר

355

ביבליוגרפיה

I-XI

תקציר באנגלית

תקציר

חקר השואה בכלל, וחקר שואת יהודי ברית-המועצות בפרט, אינו יכול להיות שלם ללא חקר עמידתם של היהודים כנגד הקמים להורגם. המחקר שלפנינו משווה את היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה תוך התמקדות ביחידות הפרטיזנים המעורבות, כלומר, היחידות בהן היהודים נטלו חלק בלחימה לצד בני לאומים אחרים. היות והתנועה הפרטיזנית בברית-המועצות הייתה תנועה רב-לאומית, טבעי היה כי יתגלו בה סכסוכים על רקע אתני-לאומי. אולם, ניתן היה גם לצפות, כי מצבה הכללי של ברית-המועצות בתקופת המלחמה, והעובדה שכולם לחמו נגד אויב משותף – האויב הנאצי – יגברו על דעות קדומות וסכסוכים נושנים.

יחסה של האוכלוסייה המקומית בכלל, ויחסה של התנועה הפרטיזנית בפרט, להשמדת היהודים וליהודים עצמם, הוזנחו מאוד במחקר הסובייטי שאחרי המלחמה כחלק מן ההתעלמות הכללית מהנושא היהודי. "ערפל של שתיקה" כיסה גם את נושא היחסים בין הפרטיזנים לבין היהודים. גם היהודים בברית-המועצות לא העלו נושאים אלה על סדר היום, שכן לא רצו להיות מואשמים בלאומיות או בציונות. וכך, אף-על-פי שהשתתפותם המשמעותית של יהודים בתנועה הפרטיזנית בברית-המועצות הינה עובדה היסטורית, הן התעמולה הסובייטית הרשמית והן היסטוריונים סובייטיים רבים, שכתבו אודות שנות המלחמה, ניסו להשכיח עובדה זו, או לכל הפחות להפחית מחשיבותה. במשך שנים רבות לאחר המלחמה נמנעו אמצעי התקשורת וההיסטוריונים הרשמיים כמעט לחלוטין גם מלהזכיר את השמדת היהודים בכללה על-ידי הנאצים ומשתפי הפעולה עמם בשל היותם יהודים, את ההתנגדות היהודית לגרמנים, את השתתפותם במחתרות ובתנועה הפרטיזנית הסובייטית ואת תרומתם ללחימתן.

גם כיום אין בנמצא מחקר מקיף הן באופן השוואתי (כפי שעושה המחקר שלפנינו) בפרטיזנים היהודים ביחידות המעורבות בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה, אף-על-פי שמדובר בשלוש הרפובליקות הסובייטיות העיקריות, בהן התקיימה פעילות פרטיזנית בתקופת מלחמת העולם השנייה בברית-המועצות. פרסומים רבים ניתן לכתוב "מחקרים כלליים", שכן הם עוסקים בהיבטים שונים של השואה, כאשר הלחימה הפרטיזנית וההווי ביערות אינם מהווים את עיקר הדיון בהם. העדויות והזיכרונות עוסקים בדרך-כלל באזור גיאוגרפי מצומצם, כגון רפובליקה

אחת או אף אזור אחד בתוך רפובליקה אחת, ואינם עורכים כל השוואה שהיא עם אזורים או רפובליקות אחרות.

חידושו של המחקר שלפנינו וחשיבותו נובעים הן מהיותו השוואה שיטתית בין שלוש רפובליקות סובייטיות, אשר על-אף השתייכותן הרשמית למדינה אחת היו שונות זו מזו בהיבטים רבים, ובכלל זה ביחסה של האוכלוסייה בהן כלפי היהודים; והן מהיותו מבוסס על מגוון מקורות רלבנטיים (חומר ארכיוני, קבצי תעודות ועדויות שראו אור, זיכרונותיהם של פרטיזנים יהודים ולא-יהודים, ומחקרים) במגוון שפות (עברית, יידיש, אנגלית, גרמנית, רוסית, ביילורוסית ואוקראינית).

מחקר זה בודק האם התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה הייתה, למעשה, דגם מוקטן של האוכלוסייה הכללית ברפובליקות הללו בתקופה הנדונה. האם כשם שבחברה הכללית ניתן למצוא שני סוגי התייחסות ליהודים, כך היה המצב גם בתנועה הפרטיזנית? מחד גיסא - יחס חיובי מצד הלא-יהודים כלפי היהודים ורצון לסייע על אף סכנת החיים הטמונה בדבר; מאידך גיסא, שכיח היה גם יחס של חשדנות ועוינות, רגשות אשר היו קיימים בקרב האוכלוסייה המקומית זמן רב בטרם החלה מלחמת העולם השנייה ואשר התגברו במהלכה.

היהודים נידונו על-ידי המדיניות הנאצית לכליה. המצע של הנציונל-סוציאליסטים בגרמניה ראה בסיפוח השטחים במזרח את "מרחב המחיה" של "הרייך בן אלף השנים". כך, למשל, את מחוז זייטומיר שבמערב אוקראינה התכוונו הגרמנים להפוך למקום המגורים של אנשי ה-SS. היטלר ראה קשר ישיר בין השלטון הבולשביקי בברית-המועצות לבין היהדות והתייחס אל המדינה הסובייטית ואל האידיאולוגיה הקומוניסטית ככלי וכאמצעי, אשר היהודים משתמשים בהם על מנת להשתלט על העולם. עבורו לא הייתה המלחמה בברית-המועצות מלחמה נגד סטלין בלבד, אף-על-פי ששניהם שאפו לריבונות עולמית, אלא הייתה זו גם מלחמה נגד היהודים. בחיסולם הפיסי של האחרונים ראה הנאצים אמצעי להריסת המדינה הסובייטית והכנה להתיישבות גרמנית בה.

יהודי ברית-המועצות ידעו רק מעט, ולעתים לא ידעו דבר, על גורלם של אחיהם בשטחי הכיבוש הגרמני מחוץ למדינה בה התגוררו, וזאת בשל מדיניות ההשתקה בה נקטו המנהיגים הסובייטיים על מנת לא לפגוע ביחסיה של ברית-המועצות עם גרמניה. היהודים אמנם שמעו רבות

על הפשיזם, אך הניחו כי הוא יריבו של הקומוניזם בלבד. הם בוודאי לא ידעו איזו השפעה תהיה לו על חיי היהודים. זאת ועוד, המבוגרים שביניהם זכרו את שלטון הגרמנים בתקופת מלחמת העולם הראשונה וטענו, כי היהודים לא חיו אז גרוע יותר מאשר תחת הסובייטים ולכן לא נראה שנשקפת להם סכנת חיים גם כעת.

בנאומו מן ה-3 ביולי 1941, הראשון מאז תקפה גרמניה את ברית-המועצות, קרא סטלין בין היתר להקים בשטחים הכבושים יחידות פרטיזניות וקבוצות חבלה, אשר תעסוקנה בשרפת גשרים, יערות ומחסנים, בחבלה בדרכים ובקווי התקשורת, במעקב אחר תנועת האויב ותומכיו ועוד. שטחי ביילורוסיה ואוקראינה המערביים היו ראשונים להיכבש על-ידי הגרמנים בשל קירבתם לגבול הפולני לשעבר. ביילורוסיה משופעת ביערות וגם אוכלוסיית הסביבה הייתה ידידותית יחסית כלפי הסובייטים. לכן התנועה הפרטיזנית הסובייטית שם הייתה הראשונה להתארגן. היא הורכבה מבני לאומים שונים, אשר לחמו זה לצד זה בחירוף נפש על חירות מולדתם וחירותם הם. התפתחותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא הייתה מסובכת יותר היות וכאן הגרמנים זכו לסיוע נרחב הרבה יותר מצד קבוצות לאומניות מקומיות, שלחמו נגד הסובייטים. התנועה הפרטיזנית הסובייטית הליטאית התפתחה בעיקר בזכותם של לוחמים ומפקדים, אשר נשלחו לאזור מרוסיה, ועיקר פעילותה היה למעשה על אדמות ביילורוסיה או בסמוך לגבולותיה של ליטא.

במשך תקופה ארוכה לא היה גוף מרכזי, שפיקח על הקבוצות הפרטיזניות הרבות בברית-המועצות. רוב היחידות היו עצמאיות, התארגנו באופן ספונטני ועיקר פעילותן היה הדאגה לקיומן הן. רק ב-30 במאי 1942 פורסם צו מטעם הוועד הממלכתי להגנה בדבר הקמת המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית. הוקמו גם מטות רפובליקאיים: מטה התנועה הפרטיזנית של אוקראינה הוקם כבר ביוני 1942. המטה הביילורוסי הוקם בספטמבר ואילו הליטאי הוקם רק בנובמבר אותה שנה. הקמת המטה המרכזי והמטות הרפובליקאיים היוותה נקודת מפנה בארגונה ובפעילותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית.

אל התנועה הפרטיזנית הסובייטית הצטרפו גם יהודים, למרות הקשיים בהם נתקלו, החל בעצם ההחלטה לצאת אל היער וכלה בהשתלבותם ובפעילותם ביחידות הפרטיזנים. הצטרפות היהודים אל התנועה הפרטיזנית הסובייטית הייתה בעלת אופי שונה מזה של הצטרפות הלא-יהודים. מבין הלא-יהודים הצטרפו על-פי רוב אנשים הכשירים ללחימה בתנאים קשים. לעומת זאת, על היהודים היה להחליט האם להישאר בגטו או לנסות לברוח אל היערות. הבריחה הייתה

קשה מאוד והסיכוי ליהרג נותר גבוה, הן בדרך אל יחידות הפרטיזנים והן לאחר הצטרפות לשורותיהן. אולם, במקרים רבים היה בבריחה מן הגטו סיכוי גבוה יותר להינצל מאשר בהישארות בו, אף-על-פי שאפשרויות הבריחה היו מעטות והנמלטים נזקקו לסיועה של האוכלוסייה המקומית, או לכל הפחות לאי-הסגרתם על-ידי אוכלוסייה זו לגרמנים או למשטרה המקומית.

המחקר שלפנינו נפתח בפרק כללי אודות התנועה הפרטיזנית הסובייטית, פרק העוסק בהתארגנותה של התנועה, פעילותה נגד הגרמנים ומשתפי הפעולה עימם, הטקטיקה בה נקטה ומאבקם של הגרמנים בה, תוך התמקדות בשלוש הרפובליקות הסובייטיות בהן מתמקד המחקר כולו: ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה. לאחר מכן, מחולק המחקר לשלושה חלקים עיקריים שכל אחד מהם מוקדש לרפובליקה אחת. כל אחד מן החלקים הללו כולל שלושה פרקים:

1. יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו. פרק זה, אשר מופיע בכל אחד משלושת החלקים המרכזיים של המחקר, דן ביחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים ברפובליקות ערב מלחמת העולם השנייה, השמדת היהודים על-ידי הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם, ויחס האוכלוסייה המקומית להשמדת היהודים בהן. בחלקים אודות ליטא ואוקראינה מוקדש מקום גם להתפתחותן של התנועות הלאומיות בכל אחת מהן ושיתוף הפעולה שלהן עם הגרמנים בהוצאתה אל הפועל של מדיניותם כלפי האוכלוסייה היהודית. בביילורוסיה לא התפתחה תנועה לאומית, ועל כן להלן.

2. מן הגטו אל הפרטיזנים. בכל אחד משלושת חלקיו של המחקר עוסק פרק זה בתלאות היהודים בדרכם אל יחידות הפרטיזנים ביערות: החל בהתארגנות בגטאות, ההתלבטויות והקשיים עמם נאלץ להתמודד מי ששאף להימלט מהם, אופן הבריחה מן הגטאות השונים, וכלה בחיפוש אחר פרטיזנים ביערות והמפגש הראשוני עמם.

3. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית. פרק זה כולל את תיאורם וניתוחם של היחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים בתוך היחידות הפרטיזניות עצמן בכל רפובליקה, החל בהתנגדות לקיומן של יחידות יהודיות נפרדות, דרך דעות קדומות אשר היו מושרשות מימים ימימה בקרב הלא-יהודים, וכלה ברציחתם של יהודים על-ידי פרטיזנים, שוד הרכוש המועט שעוד נותר להם ו/או הנשק המועט שחלק מהם הביאו עמם ליערות. ולעומת זאת – יחידות פרטיזניות אשר קיבלו יהודים לשורותיהם או סייעו ליהודים לצאת מן הגטאות ולעבור אל מעבר לקווי

החזית, מזרחה. הפרק עוסק גם בתפקידים אותם מילאו היהודים ביחידות הפרטיזניות לאחר התקבלותם – תרומתם של היהודים למלחמה באויב הנאצי.

ולבסוף, פרק של ניתוח השוואתי, אשר כולל השוואה בין שלוש הרפובליקות שנדונו בפרקי המחקר הקודמים לפי הסוגיות שנבחנו בהם: יחס האוכלוסייה המקומית אל היהודים ואל תהליך השמדתם על-ידי הגרמנים ועוזריהם המקומיים; התפתחות התנועה הפרטיזנית הסובייטית; המעבר מן הגטו אל היערות; והיחס כלפי היהודים ביחידות הפרטיזנים השונות.

על סמך המחקר שלפנינו, ובעיקר על סמך ההשוואה שבסיומו, ניתן לראות באופן ברור כי בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר היה יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים שלילי עוד בטרם פלישתה של גרמניה אל ברית-המועצות. ואולם, אם בביילורוסיה נבע יחס זה רובו ככולו מסיבות כלכליות ודתיות ומיחסם של השלטונות עצמם כלפי היהודים בתקופה זו או אחרת, הרי שבאוקראינה, ועוד יותר מכך בליטא, אל סיבות אלה נוספה (ואולי היא אף גברה על האחרות בחשיבותה) האיבה הבלתי ניתנת לגישור עד עצם היום הזה כלפי השלטון הסובייטי, אשר נחשב בשתי הרפובליקות הללו כשלטון כיבוש. זאת ועוד, בעיני האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה, היהודים היו תומכיו הנלהבים ביותר של שלטון כיבוש זה. אין ספק שלעובדות הללו הייתה השפעה מרחיקת לכת על יחס האוכלוסייה המקומית כלפי מדיניותה של גרמניה הנאצית בכל הנוגע לאוכלוסייה היהודית.

כאשר משווים את היחס ליהודים מצד האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה כבר בימים הראשונים לאחר פרוץ המלחמה, ניתן לראות כי בליטא ובאוקראינה פרצו גלים של אלימות רצחנית, העולים בעוצמתם ובממדיהם על אלו שפרצו בביילורוסיה. נראה כי הדבר נבע מן העובדה שבביילורוסיה לא התפתחה תנועה לאומנית משמעותית אשר יזמה וליבתה אירועים מסוג זה כפי שהתרחש בשתי הרפובליקות האחרות. הליטאים והאוקראינים ראו ביהודים את נציגיהם של הסובייטים ולכן היו משוכנעים שיש לנקום ביהודים על מעשיו של השלטון הסובייטי. את הגרמנים, לעומת זאת, הם ראו כמי שבאים להושיע אותם מן העול הסובייטי ולכן יש לשתף עמם פעולה ולסייע להם ככל הניתן. בביילורוסיה לא התפתחה נקודת ראות דומה ובהתאם לכך היו הן היחס השלילי כלפי האוכלוסייה היהודית והן היחס החיובי כלפי הגרמנים מתונים יותר ברפובליקה זו לעומת השתיים האחרות.

יהודי ברית-המועצות נרצחו בקרבת מקומות מגוריהם באופן שהיה כמעט גלוי לכל. רוב היהודים לא גורשו למחנות השמדה. הוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי" בשטחיה הנרחבים של ברית-המועצות במקביל לניסיון לכבוש עוד ועוד שטחים ממנה לא יכולה הייתה להתבצע בעוצמה ובממדים בהם התבצעה ללא הפנייתם של כוחות גרמניים למטרה זו לצד שיתוף פעולה מקומי רחב היקף. הכיבוש הגרמני פתח בפני שנאת ישראל, שהייתה מושרשת במידה זו או אחרת בקרב האוכלוסייה המקומית בכל אחת מן הרפובליקות, אפיקים חדשים ואלים ביותר. אין ספק כי בשלוש הרפובליקות הנדונות הורעו בתקופת המלחמה היחסים בין הלא-יהודים לבין היהודים. אולם, אין להטיל את מלוא האשמה על הגרמנים בלבד. אין ספק כי הם הוסיפו הרבה מאוד שמן למדורה האנטישמית, אך אשמה חלקית מוטלת גם על השלטון הסובייטי, אשר על-ידי מדיניותו ערב המלחמה ובמהלכה, ליבה את הקונפליקט בין הלאומים, לא הכיר במצבם המיוחד של היהודים ולא מצא לנכון להעניק להם סיוע מיוחד בשל מצבם זה.

בשטחים הכבושים של ברית-המועצות לא היה כל סיוע מאורגן להצלת יהודים. לא מצד המחותרת האנטי-גרמנית ולא מצד ארגונים אחרים כלשהם. הן הממשלה הסובייטית והן המפלגה הקומוניסטית לא פנו בפומבי בשום שלב במהלך המלחמה אל האוכלוסייה המקומית ו/או אל התנועה הפרטיזנית ההולכת ומתחזקת ולא הורו, או לכל הפחות ביקשו, שהללו יושיטו עזרה מכל סוג שהוא לאוכלוסייה היהודית, אשר הגרמנים גזרו את דינה למות אך ורק בשל יהדותה. בשלוש הרפובליקות (וגם באחרות בהן מחקרנו אינו עוסק) רבים בחרו לשתף פעולה באופן ישיר עם הגרמנים. רוב רובם של התושבים הלא-יהודים נקטו בעמדה של צופים מן הצד, אך גם בעמדה זו היה משום שיתוף פעולה עם הגרמנים בעצם אי-ההתנגדות למדיניותם. אין ספק שהיו סיבות רבות ליחס זה: הפחד מפני פעולת ענישה של הגרמנים, שהפעילו על האוכלוסייה טרור אכזרי; האנטישמיות, שנתגלתה במלוא עוצמתה בשטחי הכיבוש; תאוות בצע וחמדנות כלפי הרכוש היהודי בהתאם למיתוס אודות עושרם הרב של היהודים, ועוד. למרות זאת חובה לציין שבכל מקום בשטחי ברית-המועצות הכבושים על-ידי הגרמנים, במידה זו או אחרת ומסיבות אלה ואחרות, היו גם אלפים שסייעו ליהודים והצילו אותם, באומץ רב ותוך סיכון חייהם וחיי משפחותיהם. עד כה, 4438 מהם אף הוכרו על-ידי יד ושם כ"חסידי אומות העולם".

כנגד כל הסיכויים, בתנאים של הסתה גרמנית, אשר קראה במקביל הן למיגור השלטון הסובייטי והן להשמדת כל היהודים כולם, בשילוב עם האנטישמיות המקומית, אשר הייתה קיימת בטרם מלחמת העולם השנייה וקיבלה ביטוי אלים ביותר במהלכה, ועם תנועות לאומיות-

לאומניות אנטי-סובייטיות ואנטי-יהודיות, אשר ניצניהן ניכרו כבר שנים רבות קודם לכן ופעילותן גברה במהלך התקופה הנדונה – למרות כל אלה הצליחו היהודים להשתלב במידה זו או אחרת בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר, ומילאו תפקיד חשוב במאבק נגד האויב המשותף – הנאצים. לא היה תחום בו לא נטל הפרטיזן היהודי חלק, בלחימה, ברפואה או בשירותים אחרים למען עמיתיו הלוחמים.

וכך, בשלוש הרפובליקות, הן בקרב האוכלוסייה המקומית והן בקרב התנועה הפרטיזנית הסובייטית ניתן למצוא שני סוגים של יחס כלפי היהודים:

1. שיתוף פעולה ישיר או עקיף עם הגרמנים, אשר בא לידי ביטוי בתנועה הפרטיזנית בסירוב לקבל יהודים ליחידות, להציב בפני היהודים תנאים שלא היו יכולים לעמוד בהם, לשדוד את הרכוש או הנשק המעטים עמם הגיעו ליערות, וכדומה.

2. נכונות לסייע ליהודים על-ידי קבלתם של יהודים ליחידות הפרטיזנים גם אם לא היו כשירים ללחימה והגיעו בידיים ריקות. ההבדל בין הרפובליקות היה בכך שבביילורוסיה היה ליהודים קל יותר, באופן יחסי כמובן, להתקבל ליחידות הפרטיזניות ואילו באוקראינה ובליטא הרבה יותר קשה.

לאור כל האמור לעיל, ועל-אף הקשיים העצומים, שמתוארים ומנותחים בהרחבה הן בגוף המחקר והן בהשוואה שבסיומו, מתברר כי לתנועה הפרטיזנית בכלל, ולזו הסובייטית בפרט, הייתה חשיבות רבה הן בסיוע למאמץ המלחמתי הכללי של ברית-המועצות והן בהגדלת סיכוייהם של היהודים להינצל (גם אם באופן עקיף בלבד). על-אף הקשיים, הפכו היהודים לחלק בלתי נפרד מן התנועה הפרטיזנית הסובייטית. הם השתתפו, לצד פרטיזנים בני לאומים אחרים, בפעולות קרביות, ב"מלחמת המסילות", במארבים, באיסוף מודיעין, בפעולות תעמולתיות, שימשו כרופאים, נשקים, קשרים, בעלי מלאכה ועוד. הבלתי-כשירים עסקו באיסוף מצרכים, בכביסה, בסנדלרות, בתפירה ובטיפול בפצועים ובחולים.

את תחושתם של היהודים בתוך הגדודים הפרטיזניים ניתן לחלק לשני סוגים: מצד אחד, רבים מתארים בעדויותיהם וביזכרונותיהם יחס שלילי כלפיהם מצד פרטיזנים אחרים בשל היותם יהודים מבלי שהייתה להם ליהודים כתובת להתלונן בפניה על יחס זה. מצד שני, פרטיזנים יהודים רבים מעידים על תחושת הגאווה שאחזה בהם כאשר עם נשק בידיהם השתתפו בפעילות קרבית זו או אחרת נגד הגרמנים ו/או משתפי פעולה מקומיים. רוב רובם של היהודים הגיעו אל

היערות ואל התנועה הפרטיזנית מיוזמתם הם. במקרים בודדים בלבד נעשה הדבר ביוזמת מפקדה של יחידה זו או אחרת. בשום מקרה לא הייתה זו יוזמה של התנועה הפרטיזנית כתנועה וגם לא יוזמה של מנהיגיה של ברית-המועצות אף-על-פי שידעו היטב, כי היהודים נידונו על-ידי הגרמנים לכליה אך ורק בשל היותם יהודים.

לסיום, נותר לקוות כי מחקר זה יהווה תרומה צנועה לחקר השואה בברית-המועצות בכלל, ולחקר ההתנגדות היהודית לנאצים ולמשתפי הפעולה עמם במדינה זו בפרט.

התנגד מי שהבריח כיכר-לחם. התנגד מי שלימד בחשאי. התנגד מי שכתב והפיץ והזהיר וקרע. התנגד מי שהגניב ספרי-תורה. התנגד מי שזייף תעודות. התנגד מי שהבריח מארץ לארץ. התנגד מי שכתב את הקורות וגנזם. התנגד מי שהושיט עזרה. התנגד מי שקישר בין הנצורים והבריח הוראות וכלי-נשק. התנגד מי שלחם עם נשק ביד ברחובה של העיר, בהרים, ביערות. התנגד מי שהתקומם במחנות. התנגד מי שמרד בגיטאות [כך], בין קירות נופלים, במרד הנואש מכל¹.

מבוא

הצגת הנושא ושאלות המחקר

חקר השואה בכלל, וחקר שואת יהודי ברית-המועצות בפרט, אינו יכול להיות שלם ללא חקר עמידתם של היהודים כנגד הקמים להורגם. המחקר שלפנינו משווה את היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה תוך התמקדות ביחידות הפרטיזנים המעורבות, כלומר, היחידות בהן היהודים נטלו חלק לצד בני לאומים אחרים. היות והתנועה הפרטיזנית בברית-המועצות הייתה תנועה רב-לאומית, טבעי היה כי יתגלו בה סכסוכים על רקע אתני-לאומי. אולם, ניתן היה גם לצפות, כי מצבה הכללי של ברית-המועצות בתקופת המלחמה, והעובדה שכולם לחמו נגד אויב משותף – האויב הנאצי – יגברו על דעות קדומות וסכסוכים נושנים.

מחקר זה בודק האם התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה הייתה, למעשה, דגם מוקטן של האוכלוסייה הכללית ברפובליקות הללו בתקופה הנידונה. האם כשם שבחברה הכללית ניתן למצוא שני סוגי התייחסות ליהודים, כך היה המצב גם בתנועה הפרטיזנית? מחד גיסא, יחס חיובי מצד הלא-יהודים כלפי היהודים ורצון לסייע על אף סכנת החיים הטמונה בדבר; מאידך גיסא, האם היה שכיח בתנועה הפרטיזנית הסובייטית גם יחס של חשדנות ועוינות, רגשות אשר, כפי שנראה בהמשך המחקר, היו קיימים בקרב החברה בברית-המועצות זמן רב בטרם החלה מלחמת העולם השנייה והתגברו במהלכה?

¹ שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 12.

המחקר בוחן את מפגשם של היהודים עם הפרטיזנים הלא-יהודים ביערות. האם נתקבלו היהודים מיד אל היחידות הפרטיזניות הקיימות? האם הוצבו בפניהם תנאים בטרם התקבלו? אם כן, האם היו אלה תנאים שהיהודים יכלו לעמוד בהם, או שמא היה זה ניסיון להוכיח ליהודים שאין הם כשירים ללחימה? האם היו מקרים בהם יחידה סירבה בכל תוקף לקבל יהודים לשורותיה? האם לאחר קבלתם לגדוד היו מקרים בהם נרצחו יהודים על-ידי עמיתיהם לגדוד או על-ידי פרטיזנים מגדודים אחרים? האם אף-על-פי-כן, כנגד כל הסיכויים, בתנאים של הסתה גרמנית ומקומית, אשר קראה להשמדת כל יהודי ויהודי וכללה גם איומים (שלא נשאר על הנייר בלבד) בעונשים כבדים על מי שיסייע ליהודים, הצליחו היהודים להשתלב בתנועה הפרטיזנית הסובייטית? אם כן, באילו תחומים השתלבו היהודים ואילו תפקידים מילאו בתנועה?

עוד בודק המחקר האם האנטישמיות, אשר באה לידי ביטוי בשורה של דעות קדומות, שהיו מושרשות בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית, "אומצה" גם על-ידי התנועה הפרטיזנית? האם גם בתוך התנועה הפרטיזנית עדיין נתפסו היהודים כפחדנים? אנשים הנמנעים מעבודה קשה? עשירים כקורח? ומהיכן נבעה השמועה כי יהודים, ובעיקר יהודיות, נשלחו אל היערות על מנת להרעיל את בארותיהם ומזונם של הפרטיזנים הלא-יהודים ולהדביקם במחלות? באיזו מידה השפיעו מפקדי היחידות הפרטיזניות על יחס פקודיהם כלפי היהודים?

ארבע קבוצות של שאלות מפתח, עליהן מנסה המחקר שלפנינו לענות, תהווה בסיס להשוואה מעמיקה בין שלוש הרפובליקות, ותעמודנה במרכזו של המחקר:

1) לאיזה יחס זכו היהודים מצד האוכלוסייה בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה? מה היה יחס האוכלוסייה כלפי היהודים ברפובליקות הללו בטרם כיבושן על-ידי הנאצים? ולאחר הכיבוש - האם ניתן למצוא בשלושתן מצד אחד יחס חיובי מצד הלא-יהודים כלפי היהודים, יחס של שותפות-גורל, סולידריות ורצון לסייע; ומצד שני, יחס של חשדנות ועוינות, רגשות אשר התגברו במהלך מלחמת העולם השנייה? כיצד בוצעה השמדת היהודים ובמי נעזרו המשמידים בכל אחת מן הרפובליקות? מה היה יחסה של האוכלוסייה הכללית כלפי השמדת היהודים? באיזו מידה שיתפה האוכלוסייה בשלוש הרפובליקות פעולה עם הגרמנים בתהליך הוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי"? באיזו מידה התנגדה האוכלוסייה למעשי הגרמנים על-ידי מתן סיוע ליהודים? מה היה יחס הכנסייה בכל אחת מהרפובליקות להשמדת היהודים? איזו השפעה, אם בכלל הייתה ליחס זה של הכנסייה על יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים?

2) כיצד התארגנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה? כיצד פעלה נגד הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם? כיצד פעלו הגרמנים נגדה? האם, אף-על-פי שלפנינו שלוש רפובליקות שונות מדובר למעשה במדינה אחת – ברית-המועצות – שהיוותה מסגרת מאחדת עבורן, או שלפנינו שלוש רפובליקות השייכות למדינה אחת אך בכל זאת נבדלו זו מזו באופן התארגנותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בכל אחת מהן ובפעילותה?

3) כיצד התארגנו היהודים בגטאות? מה היו שיקוליהם בעד ונגד ההישארות בגטו או היציאה ממנו? כיצד הצליחו יהודים לברוח מן הגטו ואילו תלאות עברו במהלך חיפושיהם אחר גדודי פרטיזנים ביערות? לאיזה יחס זכו היהודים מצד התנועה הפרטיזנית בשלוש הרפובליקות הנדונות עוד בהיותם בגטאות? כיצד, אם בכלל, נתקבלו היהודים ביחידות הלא-יהודיות? האם עובדת היותם יהודים הייתה להם לרועץ גם לאחר שנתקבלו אל היחידה הלא-יהודית או שמא ברגע שהצטרפו אל יחידות הפרטיזנים נחשבו לשווים בין שווים בהן? מה הייתה תרומתם של היהודים לתנועה הפרטיזנית ואילו תפקידים מילאו במסגרתה? מה הייתה תגובת היהודים ליחס כלפיהם? האם יחס האוכלוסייה הכללית כלפי פרטיזנים יהודים היה שונה מיחסה כלפי פרטיזנים לא-יהודים?

4) האם היחס כלפי היהודים בתוך התנועה הפרטיזנית היה זהה בשלוש הרפובליקות, או היו הבדלים בתחום זה בין הרפובליקות? האם ייחס זה בתוך התנועה הפרטיזנית בכל אחת מהן היה זהה ליחס כלפי היהודים בקרב האוכלוסייה המקומית באותה רפובליקה או שונה ממנו? האם הייתה השפעה למשך הזמן בו השתייכו הרפובליקות אל המדינה הסובייטית על יחסם כלפי היהודים ותהליך השמדתם? הרי ליטא, מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה סופחו לברית-המועצות זמן קצר יחסית לפני הגעתם של הגרמנים לשטחים הללו. לעומתם, מזרח ביילורוסיה ומזרח אוקראינה היו חלק מברית-המועצות מאז הקמתה. האם יכול היה היהודי להישאר יהודי גם ביער או שמא הרגיש צורך להסתיר את מוצאו? האם, בניגוד לפרטיזנים הלא-יהודים, היה הפרטיזן היהודי חייב להוכיח את עצמו בקרבות, להתנדב לפעולות הקשות ביותר ולהיות בכוננות וערנות בלתי פוסקות נוכח הסכנות שאיימו עליו בהיותו פרטיזן? האם בשל היותו יהודי היה נתון למעשה לסכנה משולשת: מצד הגרמנים, מצד משתפי הפעולה עמם ומצד הפרטיזנים הלא-יהודים כאחד? נוסף למשימות הקרביות הרגילות כפרטיזן, היה לו לפרטיזן היהודי חשבון נפרד משלו – נקמה ברוצחי עמו ומשפחתו, והצלת יהודים שהסתתרו ביערות ובכפרים. כיצד התייחסו עמיתיו הפרטיזנים הלא-יהודים לכך?

רקע היסטורי

היהודים נידונו על-ידי המדיניות הנאצית לכליה. המצע של הנציונל-סוציאליסטים בגרמניה ראה בסיפוח השטחים במזרח את "מרחב המחיה" של "הרייך בן אלף השנים". כך, למשל, חצי האי קרים שבאוקראינה זכה לכינוי "הריוויירה של גרמניה" ואילו מחוז ז'יטומיר התעתד להיות מקום המגורים של אנשי ה-SS. היטלר ראה קשר ישיר בין השלטון הבולשביקי בברית-המועצות לבין היהדות והתייחס אל המדינה הסובייטית ואל האידאולוגיה הקומוניסטית ככלי וכאמצעי, אשר היהודים משתמשים בהם על מנת להשתלט על העולם. הוא התייחס אל המלחמה בברית-המועצות לא רק כמלחמה נגד סטלין, אשר גם הוא שאף לריבונות עולמית, אלא גם כמלחמה נגד היהודים. בחיסולם הפיסי של האחרונים ראה הנאצים אמצעי להריסת המדינה הסובייטית והכנה להתיישבות גרמנית בה.²

בתקופה שבין עליית היטלר לשלטון בגרמניה בשנת 1933 לבין החתימה על חוזה אי-ההתקפה בין ברית-המועצות לבין גרמניה, הידוע בכינוי "הסכם ריבנטרופ-מולוטוב", באוגוסט 1939, פרסמו העיתונים הסובייטיים מפעם לפעם ידיעות על רדיפות היהודים בגרמניה, מבלי שגינו אותן. בעיתונים הסובייטיים ביידש ניתן אמנם ביטוי נרחב יותר לנושא הרדיפות, אבל תפוצתם הייתה מוגבלת ומגמתם - להדגיש את מצבם הטוב של יהודי ברית-המועצות לעומת אחיהם בגרמניה ובארצות אחרות. סטלין ועמיתיו לצמרת השלטון הסובייטי לא התבטאו כלל בתקופה זו בעניין רדיפת יהודי גרמניה. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב נחתם במוסקבה ב-23 באוגוסט 1939 ובעקבותיו חדלו לחלוטין הידיעות על רדיפות יהודים בגרמניה באמצעי התקשורת הסובייטיים, ובכללם העיתונים ביידש. המנהיגים הסובייטיים נקטו מדיניות מכוונת של השתקה על מנת לא לפגוע ביחסים עם גרמניה. כך, יהודי ברית-המועצות כולם, ובעיקר אלו שהתגוררו ב"שטחים הישנים"³, ידעו רק מעט או לא ידעו דבר על גורלם של אחיהם בשטחי הכיבוש הגרמני.⁴

² ביכלר, רצח היהודים, עמ' 69; סמילוביצקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 12; יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה, עמ' 108; הרצאות בכנס, עמ' 1-2; קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 87.

³ "השטחים הישנים" – כינויים של השטחים שהיו חלק מברית-המועצות עוד לפני הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. לעומת זאת, "השטחים החדשים" הם אלה שסופחו לברית-המועצות בעקבות הסכמה עם גרמניה. ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

⁴ מרכזי אלטשולר טוען במאמרו, כי ליהודי ביילורוסיה ואוקראינה דווקא היה מידע רב אודות המתרחש בשטחים הכבושים שמחוץ לברית-המועצות ממקורות שונים: מאמרים שהתפרסמו מדי פעם בעיתונות, פליטים יהודים, שידורי רדיו בפולנית ועוד. לדעתו, "מן השמועות שהגיעו לאוזניהם של יהודי ברית-המועצות על ההתעללויות הקשות ביהודים [...] היה ברור שדמם של היהודים הפקר". אולם, הוא עצמו

הם אמנם שמעו רבות על הפשיזם, "אך הניחו שמדובר בהגזמה כשם שמגזימים לשלילה ביחס לכמה גילויים בארצות הקאפיטאליסטיות". רוב היהודים גרסו, כי הפשיזם הוא יריבו של הקומוניזם בלבד ולא הייתה להם כל אפשרות לדעת איזו השפעה תהיה לכך על חיי היהודים. זאת ועוד, המבוגרים שביניהם זכרו את שלטון הגרמנים בתקופת מלחמת העולם הראשונה וטענו, כי היהודים לא חיו אז גרוע יותר מאשר תחת הסובייטים ולכן לא נראה שנשקפת להם סכנת חיים גם כעת.⁵

הנספח הסודי להסכם ריבנטרופ-מולוטוב חרף את גורלן של יהדות ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה, כמו גם רפובליקות אחרות, בחמישים השנים הבאות. הנספח חילק תחומי השפעה באירופה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, ופולין פוצלה למעשה בין שתי המדינות. כידוע פלשו צבאות גרמניה לפולין ב-1 בספטמבר 1939 והתקדמו מזרחה במהירות הבזק. ב-17 בספטמבר, בהתאם להסכם שנחתם, חצה הצבא האדום את הגבול הפולני וברית-המועצות סיפחה לעצמה את ליטא, את מערב אוקראינה ואת מערב ביילורוסיה. הסובייטים נתקבלו על-ידי יהודי השטחים הללו ברגשות מעורבים. מחד גיסא, הם נאנחו אנחת רווחה לנוכח מה שנראה להם כהסרת הסכנה הגרמנית. מאידך גיסא, משמעותו של הכיבוש הסובייטי הייתה הרס המערכת היהודית הכלכלית, התרבותית, החינוכית והפוליטית.

כבר בחודשים יולי-אוגוסט 1940, ולאחר מכן בקצב הולך וגובר, העבירו שירותי הביטחון והמודיעין הצבאי של ברית-המועצות עשרות דוחות מפורטים אודות ריכוז כוחות גרמניים גדולים בשטחי הממשל הכללי (גנרל גוברנמן) בפולין, שהעידו על הכנות למתקפה על ברית-המועצות. במחצית השנייה של יוני 1941 נתקבלו במוסקבה ידיעות מהימנות נוספות, גם מאת ממשלת בריטניה. אולם, סטלין עדיין סרב להאמין לאזהרות. הוא לא רצה מלחמה ואולי אף חשש מפניה, במיוחד לאור התקדמות הבזק של גרמניה בפולין, במערב אירופה ובדרומה, והן משום שהכיר את

מסייג דברים אלה באומרו כי "לא ניתן לקבוע באיזו מידה הפנימו [היהודים] את המידע ומה היה שיעור היהודים שהתוודעו לשמועות". ראו: אלטשולר, מצוקתם של יהודים. הציטוטים מעמודים 89-90. ⁵ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 503; כגנוביץ', רציצה, עמ' 286-287; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 966, 968. על השואה בכלי התקשורת הסובייטיים בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו למשל: ארד, השואה בראי העיתונות; אלטשולר, השואה בתקשורת ההמונים; זייך, מדיניות הפרסום; ירמקוב, ביקורת האנטישמיות הנאצית; אלטשולר, מצוקתם של יהודים, עמ' 64-70.

חולשתו של הצבא האדום בעקבות הטיהורים ההמוניים בקרב הקצונה הבכירה בשנות השלושים, חולשה שמסיבות ברורות הוסתרה מן הציבור הרחב.⁶

ב-18 בדצמבר 1940, לאחר שאפסו התקוות לכבוש את בריטניה בהינף יד, פורסמה על-ידי היטלר "הוראה 21" תחת הכותרת "מבצע ברברוסה" (Barbarossa): על הכוחות הגרמניים להתכונן להבסתה של ברית-המועצות במסע מלחמה מהיר עוד לפני סיום הלחימה נגד בריטניה. לפי ה"הוראה" היו כל ההכנות אמורות להסתיים עד אמצע מאי 1941. בניגוד לדעתם של קצינים בכירים, היטלר האמין, כי יוכל לכבוש את ברית-המועצות, בדומה לפולין, במהלומה צבאית חזקה ומהירה, אשר תארך כשלושה חודשים, וכי פתיחתה של חזית בברית-המועצות לא תפריע לחימה במערב. לעומתו, אדמירל אריך רדר (Erich Raeder), לדוגמא, שהיה מפקד חיל הים הגרמני, גרס כי יש להפנות את כל האמצעים הצבאיים נגד בריטניה ואילו את המתקפה במזרח לדחות למועד מאוחר יותר, שכן גרמניה לא תוכל להחזיק מעמד בשתי חזיתות בו זמנית. דעה זו הייתה מקובלת גם על חלק מן המטכ"ל הגרמני. אף-על-פי-כן בוצעו ההכנות לפי הוראותיו של היטלר; אף אחד לא העז להמרות את פיו. באפריל נדחה מועד ההתקפה ל-22 ביוני 1941 בשל מעורבותה של גרמניה במלחמתה של איטליה ביוון ובשל כיבושה של יוגוסלביה.⁷

בראשית שנת 1941 הוקמו ארבע יחידות מיוחדות, האינזצגרופן (*Einsatzgruppen*), שהיו כפופות ישירות לראש המשרד הראשי לביטחון הרייך, ריינהרד היידריך (Reinhard Heydrich). הן היו אמורות לדאוג לחיסולם של אויבים מבחינה אידיאולוגית (פעילים קומוניסטיים) וגזעית (יהודים ואחרים) בשטחים שייכבשו בברית-המועצות. מבחינתו של היינריך הימלר (Heinrich Himler), מפקד ה-SS, לאחר שיישאר מתושבי המזרח "מיעוט ראוי מבחינה גזעית" בלבד, הם יהפכו לכוח-עבודה "ללא מנהיג משלו המסוגל לספק לגרמניה כל שנה את המספר הדרוש של עובדים זמניים". ב-22 ביוני 1941 החלו כוחות גרמניים במתקפה על ברית-המועצות ממערב. בעקבות הצבא נעו גם האינזצגרופן: A לכיוון הרפובליקות הבלטיות (ליטא,

⁶ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 165-166. מסמכים ברוסית מארכיוני שירות הביטחון הפדרלי (FSB) ושירות הביון החיצוני (SVR) של רוסיה, אשר מעידים כי אין זה מתקבל על הדעת שהמתקפה הגרמנית על ברית-המועצות הפתיעה את שלטונות ברית-המועצות, ראו: להשמיד את רוסיה – מסמכים, עמ' 403-453. מסמכים מתורגמים לאנגלית מארכיון משרד החוץ הגרמני אודות היחסים בין גרמניה לבין ברית-המועצות בשנים 1939-1941 ראו: מסמכים מארכיון משרד החוץ.

⁷ דאלין, שלטון גרמני, עמ' 15-19; חולבסקי, על נהרות, עמ' 56-57.

לטביה ואסטוניה); B לביילורוסיה ומוסקבה; C לאוקראינה; ו-D לכיוון חצי-האי קרים והקווקז. מיד עם כיבושו של מקום זה או אחר, החלו האיינוצגרוֹפן בהשמדת היהודים ואלמנטים "בלתי רצויים" אחרים בסיוע יחידות עזר משטריות⁸, כפי שנראה בגוף המחקר שלפנינו.

ב-3 ביולי 1941, כשבועיים לאחר הפלישה, הופיע סטלין לראשונה מאז פרוץ המלחמה בנאום לעמי ברית-המועצות, בו הצדיק את חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב בטענה, שכך קיבלה המדינה כמעט שנתיים נוספות של שלום, במהלכן לכאורה התחזק והתכוון הצבא הסובייטי. בנאום זה סטלין גם קרא למלחמה פרטיזנית בעורף האויב⁹.

המלחמה ביהדות והצגת ברית-המועצות כמדינה יהודית-בולשביקית הנשלטת על-ידי היהודים תפסו מקום נרחב בתעמולה הגרמנית, שהופנתה לעם הגרמני, לאוכלוסייה הסובייטית, לצבא האדום ולפרטיזנים הסובייטיים גם יחד. ב"סקירת הפעילות של משרד התעמולה" שחברה על-ידי גבלס בינואר 1945 נאמר במפורש, כי "רעיונות-יסוד של עלוני תעמולה רבים היו שמלחמתה של גרמניה איננה נגד העמים שחיים בבריה"מ [כך] הסובייטית, אלא נגד השליטים היהודים והבולשביקים, שמדכאים את העמים האלה ועל-כן המטרה העיקרית של גרמניה היא לשחרר את עמי בריה"מ [כך] משלטון זה"¹⁰.

תגובתם של סטלין ושל המשטר שבראשו הוא עמד להשמדת היהודים בשטחי ברית-המועצות הכבושים הייתה התעלמות והסתרה כמעט מוחלטות של נושא זה. על מנת ליצור מראית עין של אובייקטיביות, סיפרה לעתים התקשורת הכתובה אודות מקרים בודדים של מעשי זוועה נגד יהודים. בתקופת המלחמה, דיווחי לשכת האינפורמציה הסובייטית (סובאינפורמביוור) כמעט ולא הכילו כל מידע שהוא על הקמת הגטאות, על חיסולם ועל הרציחות ההמוניות. לעומת זאת, הם הכילו באופן שיטתי מידע אודות מעשי הזוועה של "הנאצים-הפשיסטים" נגד האוכלוסייה הלא-יהודית. מיחסם של הגרמנים ליהודים התעלמו באופן שיטתי גם באין-ספור העלונים, אשר הופצו על-ידי השלטונות הסובייטיים בשטחים הכבושים, אודות פשעי הנאצים נגד "אוכלוסייה שוחרת שלום". העובדה שהאוכלוסייה המקומית בשטחים הכבושים ידעה על גורלם

⁸ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 149-156; אורבך, חורבן היהודים, עמ' 16 ו-18; חולבסקי, על נהרות, עמ' 60-63; דאלין, שלטון גרמני, עמ' 27, 29; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 12-17; אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 80-88.

⁹ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 166-167; ליבנצב, אזור פרטיזני, עמ' 28.

¹⁰ מצוטט לפי: שנייר, גילויי אנטישמיות, עמ' 94. על השפעתה של התעמולה הגרמנית על האוכלוסייה בשטחים הכבושים של ברית-המועצות ראו למשל: גורלקין, פעילות תעמולתית, עמ' 107-154.

של היהודים איננה מוטלת בספק, שכן השמדת היהודים לא נעשתה בהיחבא. אולם, האוכלוסייה ראתה בהשתקה חלק ממדיניות השלטונות ובלתי נמנע היה כי הדבר ישפיע על יחסה של האוכלוסייה הלא-יהודית כלפי היהודים וכלפי תהליך השמדתם¹¹.

ההשתקה לא נבעה ממחסור במידע. להערכתו של יצחק ארד, חוקר השואה בברית-המועצות ופרטיזן לשעבר, כבר בסתיו 1941 היו בידיהם של מנהיגי ברית-המועצות ידיעות אודות תהליך ההשמדה ההמונית של היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני. הידיעות הגיעו ממספר מקורות: מחיילי הצבא האדום שהצליחו לחצות את קווי החזית לאחר שיחידותיהם הובסו בקרב; מחיילים שנפלו בשבי הגרמני והיו עדים לנעשה כאשר הוטל עליהם לחפור את הבורות שבהם נקברו לאחר מכן יהודים, הצליחו לברוח מן השבי ולשוב לשטחי ברית-המועצות; מאזרחים ששהו בעורף הגרמני, הצליחו בדרך כלשהי לחצות את קווי החזית, נחקרו על-ידי גופי המודיעין של הצבא וגופי הנקוו"ד (משרד הפנים הסובייטי והמשטרה החשאית); מסוכני המודיעין הצבאי או סוכני הנקוו"ד שהושארו בעורף או נשלחו אל השטחים הכבושים למלא תפקידים שונים¹².

על יחסו של סטלין עצמו להשמדת היהודים ניתן ללמוד מנאומיו ומן הפקודות שפרסם: בנאומו הראשון בתקופת המלחמה, שהוזכר לעיל, היהודים לא הוזכרו כלל. ב-6 בנובמבר 1941 נשא סטלין נאום לרגל יום השנה העשרים וארבעה למהפכת אוקטובר, במהלכו ציין כי "האספסוף ההיטלריסטי הורג ואונס את התושבים אוהבי השלום [...] הם עושים פוגרומים בנוסח ימי הביניים נגד היהודים, כפי שעשה זאת המשטר הצאריסטי". זוהי כנראה התבטאותו הפומבית הראשונה והאחרונה של סטלין בכל תקופת המלחמה, בה הוא מזכיר במפורש את היהודים, אולם אין כאן רמז לרצח המוני של היהודים אלא "פוגרומים בנוסח ימי הביניים" בלבד. גם לאחר ינואר 1942, כאשר ההנהגה הסובייטית כולה כבר ידעה בוודאות על השמדת היהודים, הן סטלין והן מנהיגים סובייטיים אחרים לא מצאו לנכון להתבטא בעניין זה. לכל הפחות – בפומבי. לפי מדיניות ההסברה שננקטה, הגרמנים רצו בראש ובראשונה להשמיד את הרוסים, האוקראינים, הביילורוסים ועוד, ומכאן נובע כי גורלם של היהודים אינו מיוחד ולכן אין צורך לעסוק בהם באופן נפרד¹³.

¹¹ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 169-176; ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני; תמרקין, זה קרה, עמ' 201; לייזרוב, שתי פנים לאמת, עמ' 78; ספקטור, גטאות ויודנרטים, עמ' 265.

¹² ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 969.

¹³ שם, עמ' 970, 973, 979; סמילוביצקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 208.

קו זה נשמר במידה רבה גם בארבע איגרות, אשר נשלחו בתקופת המלחמה על-ידי שר החוץ הסובייטי, ויאצ'סלב מולוטוב (Viacheslav Molotov), אל שגרירי מדינות עמן קיימה ברית-המועצות יחסים דיפלומטיים לפני המלחמה וכעת ממשלתם נמצאה בלונדון. האגרות פורסמו באמצעי התקשורת הבריטיים והסובייטיים. האיגרת הראשונה נשלחה ב-25 בנובמבר 1941 והיא עסקה בשבויי מלחמה סובייטיים. אין בה, למשל, אזכור כלשהו של העובדה, שבשבוים יהודים הוצאו להורג מיד עם היוודע מוצאם הלאומי. ב-6 בינואר 1942 נשלחה האיגרת השנייה. באיגרת זו אמנם הוזכרה הפגיעה ביהודים, אולם לא דובר על השיטתיות שלה: "הכובשים הגרמנים [...] אינם נרתעים מלפגוע ברגשות הלאומיים של הרוסים, האוקראינים, הביילורוסים [...] וכן באנשים יחידים מקרב עמים אחרים [...] והם היהודים, הגרוזינים, הארמנים [...] ונציגים אחרים מקרב עמי ברית-המועצות". הכנסת היהודים תחת הקטגוריה של "אנשים יחידים" למעשה המעיטה בהיקפה של השמדתם וטשטשה את ייחודיות מצבם. האיגרת השלישית פורסמה ב-27 באפריל 1942 ולא הוזכרו בה היהודים כלל. האיגרת מפרטת מקרי רצח רבים מבלי לציין, כי הנרצחים היו יהודים. ב-11 במאי 1943 פורסמה איגרת רביעית ואחרונה, אשר עסקה בשילוחם של אזרחים סובייטים לעבודות כפייה בגרמניה. שוב מבלי להזכיר כלל את היהודים¹⁴.

השתקתה, או לכל הפחות המעטת היקפה וערכה, של השמדת יהודי ברית-המועצות לא נסתיימה עם סיום המלחמה, אלא נמשכה במידה זו או אחרת גם כל השנים שלאחריה עד להתפרקותה של ברית-המועצות בשנת 1991 ובאה לידי ביטוי בכל תחומי החיים התרבותיים. התעמולה הרשמית המשיכה להתעלם מן ההשמדה ההמונית של האוכלוסייה היהודית בשטחים הכבושים, כמו גם משוד הרכוש היהודי על-ידי האוכלוסייה המקומית. הקורבנות זכו לכינוי "תושבים שוחרי שלום" או "אזרחים סובייטיים", אך לא הוזכרה שייכותם ללאום היהודי. ההנחיה הכללית מצד שלטונות ברית-המועצות הייתה שלא להבליט גם את חלקם של היהודים במאבק נגד הצורך הנאצי, הנחיה שחלה הן על הצבא האדום, הן על העיתונות והן על התנועה הפרטיזנית. כך למשל, בספרות אודות חטיבת הפרטיזנים של סידור קובפק (Sidor Kovpak),

¹⁴ סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 209; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 971-973. טקסט האגרות ברוסית: מסמכים מאשימים – רוסית, עמ' 9-45; מוזיאון השואה, RG-22-001. האגרות באנגלית: פשעי הנאצים באוקראינה, עמ' 26-45.

שפעלה באוקראינה ובביילורוסיה ולחמו במסגרתה יהודים רבים, מוזכרים שני שמות יהודיים מובהקים בלבד, וגם זה מבלי להזכיר את עובדת היותם יהודים.¹⁵

ומה ידעה הנהגתה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית? יעקב פלקוב, אשר עיין במסגרת כתיבת עבודת הדוקטורט שלו במסמכי המערך המודיעיני של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, הגיע למסקנה ההגיונית "כי הנושא של רצח העם היהודי זכה להתייחסות קבועה של המערך המודיעיני, והשתקף לעתים קרובות בדיווחיו השוטפים והתקופתיים לפיקוד התנועה הפרטיזנית, למודיעין של הצבא האדום ולהנהגה הסובייטית", וכל זאת ללא בקשה מפורשת מצד ההנהגה לקבל מידע כזה. וכך, כבר "בשלביו הראשונים של הכיבוש הגרמני, תיאר המודיעין הפרטיזני את אירועי רצח היהודים ביוזמתו, בלא כל כוונה ובקרה, באותו סעיף סטנדרטי של דיווחיו, שטיפל במצב הפוליטי-כלכלי באזורים הכבושים".¹⁶

אולם, כמו ההנהגה הארצית, כך גם הנהגת התנועה הפרטיזנית לא הכירה במקום המיוחד של היהודים בתכניות הגרמנים ולפיכך לא הוסיפה אל מטרותיה את הצלתם של יהודים. בפברואר 1943 התקיימה במוסקבה ישיבת הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית. פנטליימון פונומרנקו (Panteleimon Ponomarenko), המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית וראש המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, שעוד יוזכר במחקר שלפנינו, היה היחיד שהזכיר אגב אורחא את חיסולו של גטו מינסק. ודווקא כתבי העת ועיתוני הפרטיזנים כן הזכירו את יחס הגרמנים ליהודים. למשל, בגיליון מספר 2 (1943) של כתב העת "פרטיזן מלחמת המולדת", אשר יצא לאור על-ידי הבריגדה הפרטיזנית על-שם פונומרנקו במחוז ביאליסטוק, סופר בכתבה תחת הכותרת "זוועות הפשיסטים" כיצד הוצאו להורג בעזרת סכינים שלושים ילדים יתומים ב"רובע היהודי" בו ריכזו הגרמנים את יהודי מינסק¹⁷; ובעיתון "כוכב אדום" מן ה-17 בפברואר 1944, שיצא לאור בשפה הביילורוסית על-ידי הוועד המחוזי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בברנוביץ', תחת הכותרת "פוגרומים יהודיים מחרידים" נחשפו הקוראים למידע אודות שדידתם ורציחתם של יהודי סלונים בידי הגרמנים ומשתפי פעולה מקומיים.¹⁸ העיתונות המחתרתי בבילורוסיה פרסמה מסמכים ועדויות על

¹⁵ לייזרוב, שתי פנים לאמת, עמ' 79; רזנבלט, פרטיזנים יהודים בתנועה, עמ' 28; רוגצ'בסקי, ביקורת על ספר. ראו מאמר מעניין אודות מדיניות הזיכרון בבלרוס כיום: קוטליארצ'וק, פוליטיקה של זיכרון.

¹⁶ פלקוב, דיווחי המודיעין, עמ' 240, 242.

¹⁷ הטרגדיה של יהודי ביילורוסיה, עמ' 108-109 (התרגום שלי).

¹⁸ שם, עמ' 110-111 (התרגום שלי).

מעשי ההשמדה של הגרמנים ובכך היא נבדלה מהעיתונות המרכזית הסובייטית באותה תקופה, אשר עברה על נושא זה בשתיקה¹⁹.

בנאומו מן ה-3 ביולי 1941, שהוזכר לעיל ועוד יוזכר בפרקים הבאים, קרא סטלין, בין היתר, להקים בשטחים הכבושים יחידות פרטיזניות וקבוצות חבלה, אשר תעסוקנה בשרפת גשרים, יערות ומחסנים, בחבלה בדרכים ובקווי התקשורת, במעקב אחר תנועת האויב ותומכיו ועוד. שטחי ביילורוסיה ואוקראינה המערביים היו ראשוניים להיכבש בשל קירבתם לגבול הפולני לשעבר. שטחיה של הראשונה היו משופעים ביערות ולכן התנועה הפרטיזנית שם הייתה הראשונה להתארגן. היא הורכבה מבני לאומים שונים, כגון ביילורוסים, רוסים, אוקראינים, טטרים, יהודים ואחרים, אשר לחמו זה לצד זה בחירוף נפש על חירות מולדתם וחירותם הם. התפתחותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא הייתה מסובכת יותר. כאן הגרמנים זכו לסיוע נרחב יותר מצד קבוצות לאומניות מקומיות (שלחמו נגד הסובייטים) והתנועה הפרטיזנית הסובייטית התפתחה בעיקר בזכות לוחמים ומפקדים אשר נשלחו לאזור מרוסיה. בשנת 1942 ספגו הקבוצות הפרטיזניות, שהצליחו להתארגן עד אז בליטא, אבדות קשות מידי הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם. לפי האנציקלופדיה "מלחמת המולדת הגדולה", באוגוסט 1941 הוקם בבירת אוקראינה, קייב, בית-ספר מחתרתי מיוחד לאימונים לחימה פרטיזנית, אשר נמשכו מספר חודשים. מאוחר יותר הוקמו בתי ספר דומים בערים אחרות באוקראינה. לאחר תום האימונים פוזרו הלוחמים ברחבי אוקראינה לצורך ארגון לוחמה פרטיזנית ביערות²⁰.

במשך תקופה ארוכה לא היה גוף מרכזי, שפיקח על הקבוצות הפרטיזניות הרבות בברית-המועצות. רוב היחידות היו עצמאיות, התארגנו באופן ספונטני ועיקר פעילותן היה הדאגה לקיומן הן. רק ב-30 במאי 1942 פורסם צו מטעם הוועד הממלכתי להגנה בדבר הקמתו של מטה מרכזי לתנועה הפרטיזנית. בהדרגה הוקמו גם מטות רפובליקאיים: מטה התנועה הפרטיזנית של אוקראינה הוקם כבר ביוני 1942. המטה הביילורוסי הוקם בספטמבר והליטאי - בנובמבר אותה שנה²¹. הקמת המטה המרכזי והמטות הרפובליקאיים היוותה נקודת מפנה בארגונה ובפעילותה של התנועה הפרטיזנית, שהייתה מורכבת ברוב רובם של המקומות מבני לאומים שונים.

¹⁹ ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 195; סמילוביצקי, שואת יהודי ביילורוסיה, עמ' 147; סמילוביצקי, יהודים ופולנים, עמ' 87.

²⁰ אנציקלופדיית מלחמת העולם, עמ' 535, 540.

²¹ שם, עמ' 535, 540; פונומורנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 75.

אל התנועה הפרטיזנית הסובייטית הצטרפו גם יהודים, למרות הקשיים בהם נתקלו, החל בעצם ההחלטה לצאת אל היער וכלה בהשתלבותם ובפעילותם ביחידות הפרטיזנים. הצטרפות היהודים אל התנועה הפרטיזנית הסובייטית הייתה בעלת אופי שונה מזה של הצטרפות הלא-יהודים. מבין הלא-יהודים הצטרפו על-פי רוב אנשים הכשירים ללחימה בתנאים קשים. לעומתם, רוב רובם של היהודים הגיע מן הגטאות לאחר התלבטות בשאלה הקשה האם להישאר בגטו או לנסות לברוח אל היערות. הבריחה הייתה קשה מאוד והסיכוי למות נותר גבוה, הן בדרך אל יחידות הפרטיזנים והן לאחר הצטרפות לשורותיהן. אולם, במקרים רבים טמנה בחובה הבריחה מן הגטו סיכוי גבוה יותר להינצל מאשר ההישארות בו, אף-על-פי שאפשרויות הבריחה היו מעטות והנמלטים נזקקו לסיועה של האוכלוסייה המקומית, או לכל הפחות לאי-הסגרתם על-ידי אוכלוסייה זו לגרמנים או למשטרה המקומית.

אף-על-פי-כן ולמרות הכול הצליחו יהודים רבים להשתלב בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר. כמה יהודים? אין תשובה מוחלטת לשאלה זו ואולי לעולם לא תהיה. לפי מקורות סובייטיים, באוקראינה פעלו כמאתיים ועשרים אלף פרטיזנים; בביילורוסיה פעלו כשלוש מאות ושבעים אלף; ואילו בליטא פעלו בין חמשת אלפים לעשרת אלפים פרטיזנים סובייטיים בלבד. המקום היחיד לגביו המקורות הסובייטיים מציינים את מספר היהודים הוא ליטא – שבעה וחצי אחוזים מכלל הפרטיזנים הסובייטיים²². חוקרים הגיעו למסקנה כי באוקראינה פעלו 2000-3000 פרטיזנים יהודים ואילו ביערות ביילורוסיה לחמו 13,450-15,600 יהודים ואליהם יש להוסיף 5,900-8,000 יהודים מהמחנות המשפחתיים. אולם, אין לקבל מספרים אלו כמספרים מוחלטים, שכן, לצערנו, המדיניות הסובייטית של העלמת מוצאם האתני של הלוחמים הפרטיזנים אינה מאפשרת לקבוע במדויק את מספרם של הפרטיזנים היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית.

מבנה המחקר

המחקר פותח בפרק כללי אודות התנועה הפרטיזנית הסובייטית. פרק זה עוסק בהתארגנותה של התנועה, פעילותה נגד הגרמנים ומשתפי הפעולה עימם, הטקטיקה בה נקטה

²² איינשטיין, התנגדות יהודית, עמ' 393, 395. איינשטיין מצייין, כי מספר היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא היה ככל הנראה הרבה יותר גבוה מזה שמציגים המסמכים הסובייטיים. על ביילורוסיה ואוקראינה ראו: גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 39-40; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 57-59; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 960-961.

ומאבקם של הגרמנים בה, תוך התמקדות בשלוש הרפובליקות הסובייטיות בהן עוסק המחקר כולו: ליטא, בייזורוסיה ואוקראינה.

לאחר מכן, על מנת לענות על שאלות המחקר שהוצגו לעיל, מחולק המחקר לשלושה חלקים עיקריים, כאשר כל אחד מהם יוקדש לרפובליקה אחת. כל אחד מן החלקים הללו כולל שלושה פרקים:

(1) יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו. פרק זה, אשר יופיע בכל אחד משלושת החלקים המרכזיים של המחקר, דן ביחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים ברפובליקות ערב מלחמת העולם השנייה, השמדת היהודים על-ידי הגרמנים ויחס האוכלוסייה המקומית להשמדת היהודים בהן. בחלקים אודות ליטא ואוקראינה יוקדש מקום גם להתפתחותן של התנועות הלאומיות בכל אחת מהן ומידת שיתוף הפעולה שלהן עם הגרמנים בהוצאתה אל הפועל של מדיניותם כלפי האוכלוסייה היהודית. בייזורוסיה לא התפתחה תנועה לאומית.

(2) מן הגטו אל הפרטיזנים. בכל אחד משלושת חלקיו של המחקר עוסק פרק זה בתלאות היהודים בדרכם אל יחידות הפרטיזנים ביערות: החל בקבלת ההחלטה לעזוב את הגטו, המשך בהתארגנות בגטאות ובאופן הבריחה מהם, וכלה בחיפוש אחר פרטיזנים ביערות והמפגש הראשוני עמם.

(3) יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית. פרק זה כולל תיאור וניתוח של היחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים בתוך היחידות הפרטיזניות עצמן בכל רפובליקה, החל בהתנגדות לקיומן של יחידות יהודיות נפרדות, דרך דעות קדומות אשר היו מושרשות מימים ימימה בקרב הלא-יהודים, וכלה ברציחתם של יהודים על-ידי פרטיזנים ושווד רכושם. ולעומת זאת – יחידות פרטיזניות אשר קיבלו יהודים לשורותיהן או סייעו ליהודים לצאת מן הגטאות ולעבור אל מעבר לקווי החזית, מזרחה. הפרק עוסק גם בתפקידים אותם מילאו היהודים ביחידות הפרטיזניות לאחר התקבלותם – תרומתם של היהודים למלחמה באויב הנאצי.

ולבסוף, פרק של ניתוח השוואתי, אשר יכלול השוואה בין שלוש הרפובליקות שנדונו בפרקי המחקר הקודמים לפי הסוגיות שנבחנו בהם: יחס האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים וכלפי תהליך השמדתם על-ידי הגרמנים; התארגנות התנועה הפרטיזנית הסובייטית; המעבר מן הגטו אל היערות; והיחס כלפי היהודים ביחידות הפרטיזניות השונות.

מצב המחקר

יחסה של האוכלוסייה המקומית בכלל, ויחסה של התנועה הפרטיזנית להשמדת היהודים וליהודים עצמם בפרט, הוזנחו מאוד במחקר הסובייטי שאחרי המלחמה כחלק מההתעלמות הכללית מן הנושא היהודי. "ערפל של שתיקה" כיסה גם את נושא היחסים בין הפרטיזנים לבין היהודים. ההנהגה הסובייטית הכחישה מכל וכל את קיומה של אנטישמיות בקרב התנועה הפרטיזנית. גם היהודים בברית-המועצות לא העלו נושאים אלה על סדר היום מתוך החשש להיות מואשמים בלאומנות או בציונות²³. השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הינה עובדה היסטורית, אולם התעמולה הסובייטית הרשמית והיסטוריונים סובייטיים רבים, שכתבו אודות שנות המלחמה, ניסו להשכיח עובדה זו, או לכל הפחות להפחית מחשיבותה. במשך שנים רבות לאחר המלחמה נמנעו אמצעי התקשורת וההיסטוריונים הרשמיים כמעט לחלוטין מלהזכיר את השמדת היהודים על-ידי הנאצים בשל היותם יהודים, את התנגדות היהודים לנאצים ולמשתפי הפעולה עמם, ואת השתתפותם במחתרות ובתנועה הפרטיזנית.

חיפוש שערכתי כהכנה לכתובת המחקר שלפנינו העלה, כי אין בנמצא מחקר מקיף הדן באופן השוואתי בפרטיזנים היהודים ביחידות המערבות בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה אף-על-פי שמדובר בשלוש הרפובליקות הסובייטיות העיקריות בהן התקיימה פעילות פרטיזנית בתקופת מלחמת העולם השנייה בברית-המועצות. המחקרים הקיימים עוסקים, על-פי רוב, פרט לחימה הפרטיזנית של היהודים ביחידות המערבות, גם בנושאים אחרים, כגון "מחנות המשפחה" היהודיים. "מחנות" אלה למעשה אף תופסים מקום נרחב הרבה יותר במחקר מאשר היחידות המערבות ומקומם של היהודים בהן. פרסומים רבים ניתן לכנות "מחקרים כלליים", שכן הם עוסקים בהיבטים שונים של השואה, כאשר הלחימה הפרטיזנית וההווי ביערות אינם מהווים את עיקר הדיון בהם. אי לכך, לא ניתן לראות בהם מחקרים מקיפים בנושא המחקר שלפנינו. בנוסף, רבים מן המחקרים הללו עוסקים באזור גיאוגרפי מצומצם, כגון רפובליקה אחת או אף אזור אחד בתוך רפובליקה אחת, ואינם עורכים כל השוואה שהיא עם אזורים או רפובליקות אחרות.

ובכל זאת יש למנות מספר מחקרים חשובים העוסקים, במישרין או בעקיפין, בלוחמה

הפרטיזנית היהודית בברית-המועצות, כל אחד עם יתרונותיו וחסרונותיו הוא :

²³ סמילוביצקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 207.

ראשית, ספרו של משה כהנוביץ²⁴, "מלחמת הפרטיזאנים היהודים במזרח אירופה", שראה אור בשנת 1954²⁵ – עשרות שנים בטרם נפתחו בפני החוקרים (הן סובייטיים והן מן המערב) ארכיוני ברית-המועצות לשעבר ובהם חומר רלוונטי רב. גם אם חומר זה עדיין אינו נגיש באופן מוחלט גם כיום, בשנות החמישים הוא היה בלתי נגיש לחלוטין. כהנוביץ' עצמו מציין בהקדמה לספרו כי את הבסיס לספר שאב מעדויות וזיכרונות של פרטיזנים, אשר נגבו על-ידי "הוועדה ההיסטורית ע"י ארגון הפארטיזנים, חיילים ולוחמי הגיטאות" שהוקמה בלודז' (פולין) ביוזמתו במאי 1945. על חומר זה הוסיף מאוחר יותר ספרי זיכרונות של פרטיזנים. הספר עוסק אמנם בפרטיזנים יהודים בביילורוסיה ובאוקראינה, אולם אין הוא עוסק בליטא כלל (בנוסף לביילורוסיה ואוקראינה הוא עוסק ברוסיה ובפולין), והוא אף אינו מהווה מחקר מקיף אודות היהודים ביחידות הפרטיזנים המערבות, שכן הוא עוסק גם ביחידות היהודיות.

נזכיר גם את ספרו של ההיסטוריון והפרטיזן שלום חולבסקי, "מרי ולוחמה פרטיזנית", אשר ראה אור בשנת 2001²⁶. ספר זה מהווה אמנם מחקר מקיף אודות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית, אולם הוא עוסק בביילורוסיה המערבית בלבד, ו"מחנות המשפחה" של טוביה ביילסקי ושלום זורין, לדוגמא, זוכים בו, כל אחד בנפרד, בפרק מיוחד. גם מחקריו האחרים של שלום חולבסקי²⁷ וגם ספר הזיכרונות שלו²⁸, העוסקים בשואה בביילורוסיה על היבטיה השונים, אינם מתמקדים בלחימה היהודית ביחידות הפרטיזנים המערבות ואין בהם השוואה עם רפובליקות אחרות בברית-המועצות.

מחקר מקיף מאוד, אשר ראה אור בישראל בנושא השואה בברית-המועצות הוא ספרו של ד"ר יצחק ארד, "תולדות השואה – ברית-המועצות והשטחים המסופחים" (2004)²⁹. הספר עוסק בהיבטיה השונים של השואה בברית-המועצות (כולל השטחים שסופחו אליה בשנים 1939-1940), החל בפלישה הגרמנית וכלה בניסיונות שיקומה של שארית הפליטה. מתוך שני כרכי הספר בחר המחבר להקדיש ללחימה הפרטיזנית פרק אחד בלבד, אשר מתאר את הלחימה היהודית ביחידות

²⁴ משה כהנוביץ' היה ממארגני המחתרת בגטו איביה (Ivye) שבביילורוסיה ולאחר מכן - פרטיזן.

²⁵ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים.

²⁶ חולבסקי, מרי ולוחמה.

²⁷ חולבסקי, השואה והלחימה; חולבסקי, מחתרת ופרטיזנים; חולבסקי, מינסק; חולבסקי, פרשת טוצ'ין;

חולבסקי, תקופת השליטה הסובייטית; חולבסקי, בסופת הכליון; חולבסקי, על נהרות.

²⁸ חולבסקי, עיר ויער.

²⁹ ארד, תולדות השואה.

היהודיות והמעורבות כאחד בשטחי ברית-המועצות בהם התקיימה לחימה פרטיזנית, אולם אין בו השוואה בין הרפובליקות השונות.

בשנת 2008 יצא לאור ספר רלבנטי נוסף פרי עטו של יצחק ארד, "בצל הדגל האדום – יהודי ברית-המועצות בלחימה נגד גרמניה הנאצית"³⁰. במקרה הזה בחר המחבר להקדיש כמחצית מן הספר ליהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באזורי ברית-המועצות בהם היא הייתה קיימת, אולם שאר הפרקים בספר עוסקים ביהודים בצבא האדום ובתעשייה הביטחונית של ברית-המועצות ולכן ספר זה אינו יכול להיחשב כמחקר מקיף והשוואתי אודות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית. ספרים ומאמרים נוספים בשפות שונות מפרי עטו של ד"ר יצחק ארד, וביניהם גם ספר זיכרונותיו³¹, עוסקים בהיבטים שונים של השואה וגם בהם אין היבט השוואתי בין רפובליקות כפי שמוצע במחקר שלפנינו. בין מחקריו הנוספים של ארד יש לציין במיוחד את מחקרו "וילנה היהודית במאבק ובכליון" ואת מאמריו אודות השמדת יהודי ליטא, ההתנגדות היהודית בגטאות מינסק ווילנה, ויחס הכנסייה בברית-המועצות להשמדת היהודים. אמנם נעשה בספרים ובמאמרים הללו שימוש רב בתהליך כתיבת המחקר הנוכחי, אולם גם בהם אין דיון השוואתי מקיף בין תנועות פרטיזניות ויחסן ליהודים³².

ספרי המחקר וספרי הזיכרונות, אשר נכתבו וראו אור בתקופה הסובייטית בברית-המועצות, ובמידה רבה גם אלו שנכתבו באזור זה לאחר התפרקותה של הברית, הינם בעייתיים: על-פי רוב אין המחברים של ספרים אלו מציינים את הלאום אליו השתייכו הנפשות הפועלות ולכן קשה לדעת האם מדובר ביחידות בהם לחמו יהודים לצד לא-יהודים, ולעתים אף בלתי אפשרי. כאן יש להזכיר כי היו פרטיזנים יהודים, אשר החליטו, ולעתים גם הצליחו, להסתיר את יהדותם בשל האנטישמיות ששררה בקרב חלק לא מבוטל מגדודי הפרטיזנים. הצלחת ההסתרה הייתה מותנית בחזות בלתי-יהודית, מבטא נכון ושליטה בשפות ובמנהגים המקומיים. היהודים, שהצליחו להסתיר את יהדותם, שינו רובם ככולם את שמם ועל-פי-רוב מעולם לא גילו שותפיהם ללחימה את השתייכותם הלאומית האמתית במידה והדבר לא נתגלה בדרך מקרה. בנוסף, ההיסטוריוגרפיה הסובייטית, ובמידה מרובה גם זו הפוסט-סובייטית, אינן מתגאות בהשתתפותם

³⁰ ארד, בצל הדגל האדום.

³¹ ארד, נעורים בלחימה.

³² ארד, אלפרד רחנברג; ארד, ההתנגדות המזוינת; ארד, הכנסיות הנוצריות; ארד, הפתרון הסופי; ארד, השואה בראי העיתונות; ארד, השמדת יהודי ליטא; ארד, רצח היהודים בליטא; ארד, שואת יהודי בריה"מ; ארד, וילנה היהודית.

הפעילה של היהודים בלחימה באויב הנאצי ומסתירות ככל שעולה בידן השתתפות זו על-ידי התעלמות מוחלטת ממנה, אי-ציון לאומו או שמו של יהודי או בכל דרך אחרת.

מחקרים רבים, אשר ראו אור הן בישראל והן מחוצה לה במגוון שפות, עוסקים באזור גיאוגרפי מצומצם, רפובליקה או עיר. לציון מיוחד בהקשר זה ראויים ספריהם ומאמריהם של (לפי סדר הא"ב של שמות המשפחה) אלפונסאס אידינטאס, מרדכי אלטשולר, צבי בראון, מאשה גרינבאום, מרטין דין, ליודאס טרוסקה, עמנואל יופה, סטר יליסבטסקי, דב לוי, ליאוניד סמילוביצקי, שמואל ספקטור, דיטר פוהל, דינה פורת, דניאל רומנובסקי, שרה שני-נשמית³³. אליהם יש להוסיף מאמרים מאתרי אינטרנט שונים, כגון אתר יד-ושם³⁴, גרסאות אינטרנט של כתבי עת³⁵, אתר "הוועדה הבינלאומית להערכת פשעי שלטונות הכיבוש הנאציים והסובייטיים בליטא"³⁶ ועוד.

המקורות

במהלך כתיבת המחקר שלפנינו נעשה שימוש בחומר מגוון ובשפות רלבנטיות שונות: עברית, יידיש, אנגלית, גרמנית, רוסית, ביילורוסית ואוקראינית.

³³ אידינטאס, יהודים, ליטאים והשוואה; אלטשולר, השואה בתקשורת ההמונים; אלטשולר, מצוקתם של היהודים; בראון, הפארטיזאן היהודי; בראון (ולוין), תולדות מחתרת; גרינבאום, תקווה על פי; גרינבאום, יהודי ליטא; דין, השתתפות הליטאים; דין, יחידות עזר; דין, שיתוף פעולה; טרוסקה, תנאים מקדימים; טרוסקה, יחסי ליטאים-יהודים; טרוסקה, ליטאים ויהודים ערב השואה; יופה, לשאלת שיתוף הפעולה; יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה; יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה; יליסבטסקי (וברנשטיין), יהודים גיבורי ההתנגדות; יליסבטסקי, יהודי אוקראינה; לוי, הגורם הלאומי; לוי, הסובייטיזציה; לוי, חלקם של יהודי מזרח אירופה; לוי, יהודי הארצות הבלטיות; לוי, לפרשת היחסים; לוי, שגרה; לוי, לוחמים ועומדים; לוי, התנגדותה של יהדות ליטא; סמילוביצקי, אנטישמיות בפרטיזנקה; סמילוביצקי, הניסיונות להינצל; סמילוביצקי, יהודים ופולנים; סמילוביצקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית; סמילוביצקי, חסידי אומות העולם; סמילוביצקי, שואת יהודי ביילורוסיה; סמילוביצקי, יהודי ביילורוסיה; ספקטור, גטאות ויודנרטים; ספקטור, יהודי ווהלין ותגובתם; ספקטור, יהודים בתנועת המרי; ספקטור, לחימת יהודי ווהלין; ספקטור, שואת יהודי ווהלין; פוהל, כוחות עזר אוקראינים; פורת, הכרוז; פורת, חלקם של הקומוניסטים; פורת, מועצות היהודים; פורת, מעבר לגשמי; רומנובסקי, השואה; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים; רומנובסקי, השואה בעיני היהודים; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה; רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה; רומנובסקי, הלאומנות האוקראינית והשמדת היהודים; שני-נשמית, רוצחים וחסידים אומות; שני-נשמית, הפלוגה; שני-נשמית, יחסי היהודים-ליטאים.

³⁴ www.yad-vashem.org.il

³⁵ ראו למשל: www.lechaim.ru; www.vestnik.com; www.lituanus.org; www.shorashim.narod.ru

³⁶ The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation

Regimes in Lithuania, <http://www.komisija.lt/en/>

ראשית, חומר ארכיוני נאסף בשלושה ארכיונים מרכזיים: ארכיון יד-ושם בירושלים, הארכיון הלאומי של רפובליקת בלרוס (אשר בתקופה הנדונה נקראה ביילורוסיה) ומוזיאון השואה בווינגטון. בארכיונים הללו נמצא חומר ראשוני רב ביותר הכולל מסמכים מתקופת המלחמה, עדויות של ניצולי שואה (פרטיזנים ואחרים), רשימות הרכבי היחידות, פרוטוקולים מחקירות ועוד – חומר רלבנטי בשפות שונות אודות ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה. יש לציין כי בארכיון יד-ושם נמצא חומר רב עד מאוד שצולם בארכיונים בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה (וכמובן גם במקומות אחרים). אליהם נוספו ארכיון "מורשת" בגבעת חביבה (עדויות), ארכיון "משואה" בקיבוץ תל-יצחק (עדויות ותעודות שקיבלו פרטיזנים יהודים עם תום המלחמה על השתתפותם בתנועה הפרטיזנית וגבורתם), ארכיון המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל-אביב (חטיבת הרש סמוליאק, מראשי המחתרת היהודית בגטו מינסק ופרטיזן), ומכון לבון לחקר תנועת העבודה (אוסף בנימין ווסט, עורכם של הספרים "הם היו רבים" ו"בחבלי כליה"³⁷).

שימוש נעשה גם בקבצי תעודות, שיצאו לאור בארץ ובחו"ל בשפות שונות, כגון קובץ מסמכים אודות פשעי הנאצים בליטא, קובץ מסמכים אודות גטו מינסק, קבצי תעודות אודות המלחמה בברית-המועצות והלחימה הפרטיזנית בביילורוסיה, קבצים אודות שואת יהודי ברית-המועצות וקובץ נאומיו של סטלין במהלך המלחמה. מספר קבצי עדויות עוסקים באזורים גיאוגרפיים ובנושאים רלבנטיים: אודות השואה באוקראינה, יערות ווהלין, הלחימה ביערות נארוץ'³⁸ ועוד.

זיכרונותיהם של פרטיזנים יהודים ולא יהודים, אשר לחמו ביחידות המעורבות או ביחידות יהודיות שהיו כפופות להן, והעלו את הקורות אותם על הכתב, אם כספר זיכרונות ואם כמאמר או כתבה בכתב-עת או עיתון בשפות שונות, מהווים גם הם בסיס איתן למחקר שלפנינו. אציין כאן (לפי סדר הא"ב של שמות המשפחה) את נחמיה אנדלין, ישראל ברסטיצקי, חיים גלעין, יעקב גרינשטיין, לייב גרפונקל, מארק דבורז'צקי, תאדיאוש זאדרצקי, יוסף חרמץ, אליהו יונס, שלום יורן, מאיר ילין, חיים לזר-ליטאי, ראובן ליאונד, אברהם ואליעזר לידובסקי, בצלאל

³⁷ בנימין וסט – מראשי המאבק למען יהדות ברית-המועצות בשלהי שנות העשרים ועד שנות השבעים של המאה העשרים. ספרו "הם היו רבים" עוסק בפרטיזנים יהודים בברית-המועצות. חלקו הראשון, הכולל זיכרונות, הוכן על-ידי הוועד היהודי האנטי-פשיסטי בברית-המועצות בשנת 1948. ספרו "בחבלי כליה" הינו קובץ עדויות ותעודות אודות השואה בברית-המועצות.

³⁸ ראו למשל: מסמכים מאשימים; נקיה מיהודים; התנועה הפרטיזנית הכלל-לאומית; נעמדנו שכם אל שכם; סטלין, על מלחמת המולדת הגדולה; הטרגדיה של ליטא; כאורנים גבהו; בקומה זקופה; הספר השחור על גרסאותיו השונות, מול האויב הנאצי, ספר מלחמות הגיטאות.

לינהרד, ליטמן מור, אריה סגלסון, הרש סמולאר, אבא קובנר, סידור קובפאק, קופל קולפניצקי, רוז'קה קורצ'ק, הרמן קרוק, אברהם רובנצ'יק, גד רוזנבלט, ניסן רוניק, ברוך שוב³⁹.

המתודולוגיה

המחקר שלפנינו עוסק בהשתתפות היהודים בלחימה הפרטיזנית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה. אולם, בלתי אפשרי לעסוק בנושא זה מבלי לתהות תחילה על קנקנם של שני נושאים נוספים, הקשורים לנושא זה בעקיפין:

(1) התהוות התנועה הפרטיזנית הסובייטית, פעילותה ומאבקם של הגרמנים בה;

(2) יחס האוכלוסייה הלא-יהודית הכללית כלפי היהודים ברפובליקות הללו לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ובמהלכה.

לנושא הראשון מוקדש פרק נפרד אודות התהוות התנועה הפרטיזנית בשלוש הרפובליקות. הנושא השני נדון בנפרד בכל אחד משלושת החלקים של המחקר: ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה. בנוסף לכך, כל חלק יכיל שני פרקים נוספים: האחד אודות הדרך אותה עשו יהודי הגטאות עד הגעתם אל היחידות הפרטיזניות, ואילו השני – אודות אופן השתלבותם של יהודים אלה בתנועה הפרטיזנית הסובייטית. כל הפרקים מכילים דוגמאות רבות ומגוונות ככל האפשר, אשר הצגתן וניתוחן ממחישים בצורה הטובה והברורה ביותר את הלך הרוח ואת קורות היהודים. רוב רובה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית פעל בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה. רבות נכתב, הן אודות השואה ברפובליקות הללו והן אודות הלחימה הפרטיזנית, בצורת מחקרים וזיכרונות בשפות שונות. אולם טרם נעשתה ההשוואה השיטתית המוצעת במחקר שלפנינו, ואשר מהווה למעשה את חשיבותו ואת הצורך בקיומו בתוך המחקר אודות תקופת השואה בכלל ובברית-המועצות בפרט:

³⁹ אנדלין, בדרכי הלחימה; ברסטיצקי; גלעין, עין לציון; גרינשטיין; גרפונקל, קובנה היהודית; דבורד'צקי, ירושלים דליטא; זאדצ'קי, במשול צלב; חרמק, כנפיים; יונס, על פי הבור; יורן, הקורא תיגר; יליון, דם ונשק; לזר-ליטאי, חורבן ומרד; ליאונד, פרטיזן יהודי; לידובסקי, ביערות; לידובסקי, ושביב האש; לינהרד, האמנתי שאשאר; מור, המלחמה על החיים; סגלסון, בלב העופל; סמולאר; פונומרנקו, קובנר, איגרת לשומרים; קובנר, על הגשר; קובפאק; קולפניצקי; קורצ'ק, להבות באפר; קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא; רובנצ'יק; רוזנבלט, אש אחזה; רוניק, ניצנים מאפר; שוב, מעבר לשמי העננה.

- (1) השוואה בין שלוש רפובליקות סובייטיות (ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה) מבחינת יחס האוכלוסייה המקומית בהן כלפי היהודים ערב כיבושן על-ידי הגרמנים ובמהלכו של הכיבוש ;
- (2) השוואת התארגנותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, התפתחותה ופעילותה ברפובליקות הללו לאחר כיבושן על-ידי גרמניה, וכן ניסיונם של הגרמנים להילחם בתופעה זו ;
- (3) השוואת מעברם של היהודים מן הגטאות אל יערות הפרטיזנים ;
- (4) השוואת השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית בשלוש הרפובליקות, היחס לו זכו היהודים מצד פרטיזנים לא-יהודים (מפקדים ופרטיזנים מן השורה כאחד) ביחידות הפרטיזניות המעורבות, ותגובת היהודים לייחס זה.

הערות טכניות

למען נוחות הקריאה, לכל פריט ביבליוגרפי (בכל שפה שהיא) נקבעה צורה מקוצרת בעברית, המופיעה ברשימה הביבליוגרפית בסוגריים מרובעים ליד כל פריט ופריט. בגוף המחקר, יופיעו הפריטים הביבליוגרפיים בצורתם המקוצרת בלבד.

שמות אישים ומקומות ילוו באזכורם הראשון בתעתיק לטיני בסוגריים, תוך הצמדות ככל הניתן להגייה שהייתה מקובלת בברית-המועצות בתקופה בה עוסק המחקר. כך למשל, ייעשה שימוש בשם הרפובליקה ביילורוסיה ולא בלרוס (כפי שהיא נקראת כיום). כמו כן, שמות מקומות להם קיימת צורה מוכרת בשפה העברית יובאו בצורתם העברית. כך, יופיעו וילנה, כפי שמקובל לכנות עיר זו בעברית, ולא וילניוס (רוסית-ליטאית) או וילנו (רוסית-פולנית); ברנוביץ' ולא ברנוביצ'י (רוסית-ביילורוסית) או ברנוביצ'ה (פולנית) ועוד.

פרק א.
התנועה הפרטיזנית הסובייטית:
התארגנותה, פעילותה ותגובת הגרמנים לה

בתקופת מלחמת העולם השנייה התפתחה בחלק מן המדינות הכבושות על-ידי הגרמנים מלחמה עממית נגד הכובש הגרמני בצורה של לחימה מחתרנית ופרטיזנית. ברית-המועצות היא הדוגמא הטובה ביותר לכך. על מנת לבחון את סוגיית השתתפותם של היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה, על כל גילוייה, יש ללמוד תחילה את אופן התארגנותה של תנועה זו בשלוש הרפובליקות הללו, ארגונה, לחימתה, והטקטיקה שלה.

את תולדותיה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ניתן לחלק לשלוש תקופות עיקריות¹:

(1) החל מנאומו של סטלין ברדיו ב-3 ביולי 1941 ועד שלהי מאי 1942, כאשר הפעילות הפרטיזנית הייתה עדיין בחיתוליה (באזורים רבים לא הייתה קיימת כלל) ובלתי מאורגנת בעיקרה;

(2) מראשית יוני 1942 ועד שלהי שנת 1943, כאשר הוקם המטה הפרטיזני והחלה תקופה של לחימה פרטיזנית מאורגנת ואינטנסיבית יותר;

(3) שנת 1944 עד לשחרורה של ברית-המועצות, כאשר הגדודים הפרטיזניים הפכו ל"כוח עזר או כוח משולב בפעולות הצבאיות באזור החזית" ואף נטלו חלק "במבצעי השחרור שגברו נוכח התקרבות הצבא האדום".

בפרק שלפנינו נבחן שלוש תקופות אלה משלושה היבטים: אופן התארגנותה של התנועה, פעילותה ותגובתם של הגרמנים אליה.

1. התארגנות התנועה הפרטיזנית הסובייטית

"מתקפת הפתע" של הגרמנים על ברית-המועצות ב-22 ביוני 1941 אילצה את הצבא האדום המופתע לסגת. חיילים וקצינים רבים נפלו בשבי הגרמני או נותרו, על נשקם ותחמושתם, ביערות או בביצות. בהדרגה החלו מצטרפים אליהם אנשי האוכלוסייה המקומית, ביניהם פעילי

¹ מבוסס על: אנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 993-994.

המפלגה הקומוניסטית, שנסו אל היערות על מנת לא להירצח על-ידי הגרמנים בשל פעילותם זו.²
 זה למעשה היה הגרעין הראשוני להיווצרותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית.

כשבוע לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות עיבדה ממשלתה של האחרונה תכנית עבודה בעורף האויב. בין השאר עסקה התכנית גם בצורך להקים בשטחים הכבושים או העתידים להיכבש יחידות פרטיזניות ויחידות חבלה מתוך מטרה ליצור עבור האויב תנאים בלתי אפשריים לקיומו, ולרדוף אותו ואת עוזריו. ב-3 ביולי 1941, בנאומו הראשון לאחר ראשיתה של המתקפה הגרמנית, קרא סטלין מעל גלי הרדיו ליצור בשטחים הכבושים "תנאים בלתי נסבלים עבור האויב ושותפיו" ולהקים בשטחים הללו גדודים פרטיזניים וקבוצות חבלה, אשר יעסקו בשרפת גשרים, יערות ומחסנים, בחבלה בדרכים ובקווי התקשורת, במעקב אחר תנועת האויב ותומכיו ועוד. ב-29 ביוני שלח הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הוראה אל הארגונים המפלגתיים בשטחים שעדיין לא נכבשו להתכונן לפעילות מחתרנית: "באזורים שכבש האויב יש להקים יחידות פרטיזנים וקבוצות חבלה למלחמה בצבא האויב ולהצית לחימה פרטיזנית בכל מקום ואתר". הוראה זו הורחבה ב-18 ביולי, עת נתקבלה החלטה "בדבר ארגון המאבק בעורף הכוחות הגרמניים".³

למלחמת גרילה הייתה מסורת והיסטוריה ארוכה בתולדות רוסיה. עד מחצית שנות השלושים היו בברית-המועצות יחידות מיוחדות מאורגנות,⁴ שמטרתן במקרה של מלחמה הייתה להישאר בשטח שייכבש על-ידי אויב כלשהו ולקיים בו מלחמת גרילה. אנשי יחידות אלה עברו הכשרה בבתי ספר מיוחדים, שהמדריכים בהם היו פרטיזנים בתקופת מלחמת האזרחים. ליחידות היו מחסני נשק, קשר וציוד במקומות מסתור. גם מפקדים בצבא האדום עברו הכשרה מיוחדת בכל הקשור למעבר בשעת הצורך לפעילות פרטיזנית, הקמת בסיסים חשאיים, תנועה בשטחים כבושים בידי אויב, יציאה מכיתור וכדומה. בביילורוסיה, למשל, הוכנו שישה גדודים כאלה, אשר כל אחד מהם מנה 300-500 איש. אולם, הן קריאתו של סטלין והן ההוראות שנשלחו אל סניפי המפלגה הקומוניסטית עם ראשיתה של המתקפה הגרמנית התעלמו מטיהורי שנות

² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 30-31.

³ מקארוב, המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ, עמ' 162-163; סוקולוב, חזית מעבר לקוויים, עמ' 42; ארד, תולדות השואה, כרך 1, עמ' 459; קוזייב, לשאלת הרגולציה המשפטית, עמ' 143; איינשטיין, התנגדות יהודית, עמ' 279; דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 17-19; ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 21; סטלין, על מלחמת המולדת הגדולה, עמ' 9-17.

⁴ עוד על ההכנות ללחימה פרטיזנית בשנות העשרים והשלושים ראו למשל: פופוב, הנקו"ד והתנועה הפרטיזנית, עמ' 25-37; סוקולוב, חזית מעבר לקוויים, עמ' 11-16.

השלושים, אשר במסגרתם חוסל רוב רובם של המפקדים והמומחים שהוכשרו. הבסיסים הפרטיזניים, שהוכנו מראש, נסגרו ואילו הנשק והתחמושת הוצאו מהם. בנוסף לכך, באותה תקופה גרסה ההנהגה הפוליטית והצבאית של ברית-המועצות בכלל, וסטלין בפרט, כי גם אם תפרוץ מלחמה, הצבא האדום יצליח להדוף את המתקפה אל מחוץ למדינה והקרבות יתנהלו על אדמה זרה. במקרה כזה לא יהיה צורך בלחימה פרטיזנית על אדמת ברית-המועצות.⁵

לאחר המלחמה, במכתב שפורסם בגיליון הראשון לשנת 1962 של "כתב-העת הצבאי-היסטורי", כתב פנטליימון פונומרנקו (Panteleimon Ponomarenko), ש עוד יוזכר בהמשך, כי

הקביעה המוטעית והבלתי-נכונה של סטלין, שבמקרה של מתקפה עלינו אנו נילחם רק בשטח זר, הביאה לכך, שכל העבודה ברכישת ניסיון בלוחמה פרטיזנית [...] נקטעה. זה החמיר את הקשיים בארגון תנועה פרטיזנית בתקופה ההתחלתית של המלחמה. מחיר יקר שילמה המפלגה על מנת לתקן את טעויותיו של סטלין.⁶

כך, מצאו עצמן היחידות הפרטיזניות, שהוקמו באופן ספונטני על-ידי חיילים ואזרחים בראשית המלחמה, ללא מלאי של מצרכים, נשק ותחמושת, ועם מעט מאוד אנשים בעלי ניסיון בלחימה פרטיזנית בעורף האויב. נותרו בעיקר אלו שהשתתפו בלחימה עם המורדים בספרד. בשל התארגנותם החפוזת וחוסר ניסיונם, רבים מהם נתפסו על-ידי הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם כבר בשבועות הראשונים לכיבוש, והם נאסרו והוצאו להורג. הן מסמכים גרמניים והן דיווחים מטעם גדודים פרטיזניים מכילים תיאור מפורט אודות חולשתה של התנועה הפרטיזנית בשנים 1941-1942: הקבוצות היו מפוזרות, הנהגתן הייתה לקויה והן נאלצו להתמודד עם קשיים רבים בתחומי האספקה, החימוש ודעת הקהל.⁷

⁵ רודנקובה, מספר בעיות, עמ' 96-97; קופר, המלחמה הנאצית, עמ' 1, 8, 12; קנטי ולוויצקי, התנועה הפרטיזנית באוקראינה, עמ' 5; קנדל, ספר הזמנים והאירועים, כרך 4, עמ' 151; קוזיב, לשאלת הרגולציה המשפטית, עמ' 142-143; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 216; סלפיאן, מדוע הם נלחמו, עמ' 4; התנגדות יהודית באוקראינה, עמ' 68-69.

⁶ התרגום שלי. ראו: בויארסקי, מלחמה פרטיזנית; סוקולוב, הכיבוש - אמת ומיתוסים. פונומרנקו מזכיר עניין זה גם בספרו. ראו: פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 78.

⁷ ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 114-115; פופוב, הנקודת והתנועה הפרטיזנית, עמ' 38; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 460.

ביוני 1941 שלחו הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית ומועצת הקומיסרים של ביילורוסיה הוראות לכל המחוזות בדבר ארגון ההתנגדות העממית. בהתאם להוראות הללו, במקרה של כיבוש, גדודי ההתנגדות אמורים לעבור לשיטות של לוחמה פרטיזנית ולארגן פעולות חבלה באמצעי התקשורת והתובלה, במחסי האספקה וכדומה.⁸ בין הנשאים לארגן את המאבק בכובש היו גם יהודים, אשר קודם לכן מילאו תפקידים שונים בגופים המפלגתיים המקומיים.⁹ מלבד גופי המפלגה, השאירו גם הצבא הסובייטי והנקוו"ד יחידות משלהם בעורף האויב, שהיו אמורות לעסוק בפעולות מודיעין וחבלה. היחידות הללו היו מצוידות בנשק ובאמצעי קשר טובים יותר מיחידות הפרטיזנים הספונטניות, שהוקמו קודם לכן.¹⁰ ההנהגה הסובייטית התכוונה ליצור לחימה פרטיזנית בהשתתפותם של אנשי המפלגה הקומוניסטית, הקומסומול ואחרים שלכאורה כבר הוכיחו את נאמנותם למדינה ולמשר, וזאת מתוך ההבנה שכך יהיה קל יותר לשלוט עליהם ועל מעשיהם של הפרטיזנים.¹¹ חסרונם של תיאוריה וניסיון בלוחמה פרטיזנית גרמו לכך שכל השאלות והבעיות בנושאים הארגוניים של התנועה הפרטיזנית בעורף האויב היו צריכות לקבל מענה תוך כדי לחימה, במהירות, במקביל לנסיגת הצבא האדום, ובשטחים שנמצאו כבר תחת הכיבוש הגרמני.¹²

בחודשי הקיץ, הסתיו והחורף של 1941 התרכזה הפעילות הפרטיזנית, גם אם בהיקף מצומצם, בעיקר באזורי היערות של מזרח ביילורוסיה ושל צפון-מזרח אוקראינה. לעומת זאת, בארצות הבלטיות, באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה כמעט לא הורגשה פעילות פרטיזנית בתקופה זו. עיקר מאמצייהם של החיילים והפעילים הקומוניסטים שנתרו באותה עת באזורים הללו הקרובים יותר לחזית הופנה למאבק להישרדות ולהשתדלות שלא ליפול בידי הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם. כפי שנראה בפרקים הבאים של המחקר שלפנינו, רבים מבין האוכלוסייה המקומית (במיוחד בליטא ובאוקראינה) היו אנטי-סובייטיים וקיבלו את הצבא הגרמני בשמחה ובציפייה לעצמאות לאומית שיקבלו (כך חשבו) בסיועם של הגרמנים. בארצות הבלטיות היה מצבה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית קשה ביותר, שכן רוב רובה של אוכלוסייתן הייתה רווית שנאה כלפי השלטון הסובייטי שעל-פי תפיסתן מנע מהן את עצמאותן.

⁸ מיכרונותיו של פונומורנקו, עמ' 128-129.

⁹ ראו למשל: איו"ש, חטיבה O-32, תיק 128 (עדותו של שעה ברקוביץ').

¹⁰ ארד, תולדות השואה, כרך 1, עמ' 461.

¹¹ סלפיאן, מדוע הם נלחמו, עמ' 5.

¹² פרד'וגין, ז'וקוב והתנועה הפרטיזנית, עמ' 21.

האוכלוסיות הללו קידמו באהדה רבה את הצבא הגרמני ושיתפו עמו פעולה בין היתר גם בהוצאתה אל הפועל של תכנית "הפתרון הסופי"¹³.

בביילורוסיה נענו רבים מבני האוכלוסייה המקומית לקריאתו של סטלין, והקימו קבוצות פרטיזניות, יחידות חבלה וארגונים מחתרתיים. בחודשים יולי-אוגוסט 1941 פעלו ארגונים מפלגתיים מחתרתיים בתשעים ושמונה אזורים במזרח ביילורוסיה. פעילים קומוניסטים רבים נותרו בשטח הכבוש על מנת לארגן ולנהל את המאבק בעורף האויב. גדודי פרטיזנים התארגנו בשטחים הכבושים כמו גם בשטחים הבלתי כבושים. אלה האחרונים עברו הכשרה בבתי ספר מיוחדים ללוחמה פרטיזנית, ולאחריה נשארו בשטחים שהוקצו להם טרם כיבושם, או הועברו לעורף האויב. בשנת 1941 רוב היחידות הפרטיזניות פעלו קרוב מאוד לקו החזית. במחצית אוגוסט 1941 כבר פעלו בביילורוסיה 231 יחידות פרטיזניות, אולם, בשל האבדות הרבות, שספגו בסתיו ובחורף מידי הגרמנים ועוזריהם, נאלצו גדודים רבים להפסיק את פעילותם. עד מהרה התברר, כי על מנת לנהל מלחמה פרטיזנית מוצלחת (לא בביילורוסיה בלבד) יש צורך בכוח אדם רב, אספקה שוטפת של נשק ותחמושת, מצרכי מזון, אמצעי תקשורת, מומחים בתחומים שונים, מודיעין ועוד. ברם, דווקא בנושאים אלו הצוויים וההוראות מאת הנהגת המדינה לא עסקו, והמומחים, כאמור, "טוהרו" עוד לפני פרוץ המלחמה¹⁴. בסתיו 1941 המדריכים הכתובים היחידים ללחימה פרטיזנית, שניתן היה להשיג בברית-המועצות, היו כאלה שחוברו בימי מלחמת האזרחים בשנים 1918-1920 וכמובן שלא התאימו לתנאי הלחימה במלחמת העולם השנייה¹⁵, ואילו סטלין ופונומרנקו גרסו לאורך כל המלחמה, כי הגדודים הפרטיזניים יכולים להסתפק בנשק ובתחמושת שיתפסו בעצמם אצל האויב¹⁶.

בניגוד לדעתם של הגרמנים על התנועה הפרטיזנית הסובייטית, לפיה כבר מימיה הראשונים היא הייתה תנועה מאורגנת¹⁷, למעשה עד מאי 1942 לא היה גוף מרכזי כלשהו, שפיקח על הקבוצות הפרטיזניות הרבות שקמו בברית-המועצות. רוב היחידות היו עצמאיות והתארגנו באופן ספונטני, כאשר המכנה המשותף לרובן היה הדאגה להישרדותן. לעומת זאת, ליחידות

¹³ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 460; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 219.

¹⁴ בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה, עמ' 4-5; אנציקלופדיית מלחמת העולם, עמ' 530, 532-533; בוירסקי, הפרטיזנים והצבא, עמ' 69.

¹⁵ סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 21.

¹⁶ סוקולוב, הכיבוש - אמת ומיתוסים.

¹⁷ סלפיאן, מדוע הם נלחמו, עמ' 1.

פרטיזניות, אשר מלכתחילה המפלגה או הצבא הטילו עליהן תפקידי לחימה וחבלה באויב, היה תפקיד ברור והן היו מאורגנות יותר¹⁸. לאחר כישלונם של הכוחות הגרמניים לכבוש את מוסקבה, מתקפת החורף של הצבא האדום ושחרורם של שטחים נרחבים, בעיקר בחזית "קבוצת ארמיות מרכז", חל מפנה לטובה בפעילות הפרטיזנית. הניצחונות הללו של הסובייטים העלו את המורל בקרב הפרטיזנים ושינו את יחסו של חלק מן האוכלוסייה כלפי הסובייטים. האוכלוסייה המקומית החלה להבין, שגרמניה עשויה להפסיד במלחמה ושיפרה בהדרגה את יחסה כלפי הפרטיזנים. התפתחות חשובה נוספת הייתה הקמתו של פיקוד אחיד לכל התנועה הפרטיזנית¹⁹.

כבר בסתיו 1941 היה ברור לכל הנוגעים בדבר כי יש צורך בהקמתו של גוף, שירכז את פעילותה של תנועה הפרטיזנית הסובייטית כולה. למשל, ב-21 בספטמבר שלחה הנהגת המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה תזכיר לסטלין בנוגע ל"פעילות החבלנית בעורף האויב". התזכיר כלל, בין היתר, הצעה ליצור תפקיד חדש בתוך המועצה הצבאית של החזית, שמי שיאיש אותו יהיה אחראי על כל מה שקשור בתנועה הפרטיזנית, ובנוסף להקים גם קבוצה מפקחת בתוך הקומוניסטריון העממי להגנה, שתרכז את נושא הקמתן וציודן של היחידות הפרטיזניות²⁰.

וכך, בעקבות בקשות חוזרות ונשנות מצד גופי מפלגה שונים להקים ארגון מרכזי לתנועה הפרטיזנית, הוחלט בדצמבר 1941 על הקמת מטה מרכזי, ברם בשל חילוקי דעות בדבר זהותו של ראש המטה המיועד, פעילות ההקמה הופסקה. רק ב-30 במאי 1942 פורסם צו מטעם הוועד הממלכתי לביטחון בדבר הקמת המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית בראשות פנטליימון פונומרנקו, המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית. כל התפקידים הבכירים אוישו על-ידי אנשי נקוו"ד²¹.

הוחל גם בהקמתם של מטות אזוריים והמטה האזורי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה, למשל, הוקם ב-9 בספטמבר 1942 בראשות המזכיר השני של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית, פיוטר קאלינין (Petr Kalinin) וסגנו גריגורי איידינוב (Grigorii

¹⁸ ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 208.

¹⁹ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 221.

²⁰ דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 93-94.

²¹ טוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 45-46. עוד על הנקוו"ד בתנועה הפרטיזנית ראו למשל: פופוב, הנקוו"ד והתנועה הפרטיזנית. עוד על פונומרנקו ראו למשל: הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה, עמ' 43-45.

(Eyidinov)²². ב-6 בספטמבר 1942 נבחר המרשל קלימנט וורושילוב (Kliment Voroshilov) לתפקיד המפקד העליון של התנועה הפרטיזנית, אולם התפקיד בוטל לאחר שנתגלעו חילוקי דעות בינו לבין פונומרנקו. המטה המרכזי, שהיה מורכב מעשר מחלקות, גיבש ועיבד את הטקטיקה ואת המבנה הארגוני של הגדודים הפרטיזניים. במיוחד הודגש, כי התנאים ההכרחיים להצלחת פעילותם של הגדודים הנם התארגנות, אחדות, משמעת, קשר עם האוכלוסייה וטקטיקה המבוססת על מודיעין, אלמנט ההפתעה, העזה והתקפה, ניידות ומוכנות תמידית לקרב.²³

הקמתו של מערך המודיעין של התנועה הפרטיזנית החל זמן קצר לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות והתפתח במקביל להתהוותה של התנועה עצמה. מטרת הקמתו של המודיעין הפרטיזני הייתה לספק להנהגתה של המדינה הסובייטית ולצבא האדום הן מידע על פריסתו ותנועותיו של הצבא הגרמני, והן תמונת מצב כללית על השטחים הכבושים, ובכלל זה "מדיניותם של שלטונות הכיבוש בתחומים שונים, המבנה האדמיניסטרטיבי החדש של השטחים הכבושים, פעילותם של מוסדות הכיבוש הראשיים, מצב הכלכלה והמשק, הלכי הרוח בקרב האוכלוסייה המקומית ועוד"²⁴.

אחד מן התפקידים העיקריים של המטה המרכזי היה להקים רשת של קשר רדיו עם יחידות הפרטיזנים השונות ועם הקבוצות המחתרניות בערים. הוקמו בתי ספר לקשרים וחניכיהם נשלחו לעורף הגרמני עם סיום ההכשרה. הקבוצות הפרטיזניות שהיו עד אז מפוזרות, ללא פיקוד אחיד ומרכזי, חסרות כל קשר שהוא עם העורף הסובייטי ועסוקות בעיקר בהישרדות ולא בלחימה, "אורגנו במסגרות של יחידות צבאיות בעלות כפיפות מבצעית ברורה למטות [האזוריים] ולמטה המרכזי". היחידה הפרטיזנית הבסיסית כונתה "אוטריאד" (Otriad) והיו בה עד מאתיים לוחמים. תהליך יצירת הקשר עם יחידות הפרטיזנים המפוזרות היה הדרגתי ונמשך

²² עוד על קאלינין ראו למשל: הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה, עמ' 45-48; קאלינין, רפובליקה פרטיזנית. על איידונוב ראו: הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה, עמ' 48-50.

²³ בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה, עמ' 12-13; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 221-222; מקארוב, המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ, עמ' 166; ביצ'קוב, התנועה הפרטיזנית, עמ' 232-238; פופוב, לשאלת ההנהגה, עמ' 137-138; קופר, המלחמה הנאצית, עמ' 13, 29-30; בויארסקי, הפרטיזנים והצבא, עמ' 183-182, 189-188; רודנקובה, מספר בעיות, עמ' 99; זבודני, פרטיזנים טוביטיים, עמ' 369; בויארסקי, מלחמה פרטיזנית; פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 72-75; סמילוביציקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 210.

²⁴ ביצ'קוב, התנועה הפרטיזנית, עמ' 235; פלקוב, דיווחי המודיעין, עמ' 240-241; פופוב, הנקווד והתנועה הפרטיזנית, עמ' 175-215.

למעשה עד אמצע 1943²⁵. אבא קובנר, ממנהיגי המחתרת בגטו וילנה ופרטיזן, שעוד יוזכר רבות בהמשך המחקר, שרטט תרשים של מבנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית החל במטה המרכזי וכלה ביחידה הפרטיזנית²⁶.

עד מהרה הגיעה הנהגת ברית-המועצות למסקנה, כי לא די בפעילי מפלגה וקומסומוול על מנת לקיים לוחמה פרטיזנית משמעותית, ובאביב 1942 הוחלט באופן רשמי להגדיל את שורותיה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית על-ידי צירופם של אנשים אחרים. בעקבות החלטה זו, תוך כתשעה חודשים התנועה הפרטיזנית כמעט הכפילה את כוח האדם שלה²⁷. רבים בחרו להצטרף אל התנועה הפרטיזנית, בשלב זה או אחר של הלחימה, כל אחד מסיבותיו הוא. ניתן לחלקם לקבוצות באופן הבא²⁸:

- חברי המפלגה הקומוניסטית וארגון הנוער שלה (הקומסומוול), פקידי המשטר, שוטרים ועוד;
- חיילים וקצינים של הצבא האדום, שמצאו עצמם מכותרים על-ידי האויב ולא נפלו בשבי;
- חיילים של הצבא האדום, שנותקו עם הפלישה מיחידותיהם ונתקבלו לעבודה בכפרים;
- שבויי מלחמה, שהצליחו להימלט ולהגיע ליערות²⁹;
- קבוצות, שאומנו בעורף הסובייטי, במחנות אימונים ובבתי ספר לחבלה, והועברו, עם נשק וציוד, לריכוזים פרטיזניים;
- בני נוער ואנשים צעירים שרצו להתחמק מתכנית הגרמנים לשלחם לעבודות בגרמניה;
- אנשים, שקרוביהם כבר לחמו בשורות הפרטיזנים והם חששו להיענש על-ידי הגרמנים;

²⁵ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 222; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 462.

²⁶ ראו את התרשים בנספח ב', עמ' 349. אני מודה מקרב לב לפרופסור דינה פורת על שהעמידה לרשותי תרשים זה מארכיונה הפרטי. תרשים של מבנה בריגדה פרטיזנית ראו: פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 99. סלפיאן, מדוע הם נלחמו, עמ' 6.

²⁷ מבוסס על: חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 18-19, 57; שנו-נשמית, הפלוגה, עמ' 12-15; בויארסקי, הפרטיזנים והצבא, עמ' 106-107; קנדל, ספר הזמנים והאירועים, כרך 4, עמ' 151; אלטמן, השואה וההתנגדות היהודית, עמ' 229; חולבסקי, מחתרת ופרטיזנים, עמ' 65; המאבק הכלל-לאומי בביילורוסיה, עמ' 337; בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה, עמ' 8; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 455; איר"ש, חטיבה O-3, תיק 1358 (עדותה של הניה זיגר).

²⁹ על המחנות הגרמניים לשבויי מלחמה סובייטיים ראו למשל: סבוניאקו, מחנות גרמניים, עמ' 75-143.

- אסירי מחנות הכפייה הסובייטיים, ששוחררו על-ידי הגרמנים, עבדו בחקלאות בכפרים ונמלטו ליערות על מנת לא להיאסר מחדש על-ידי משחרריהם ;
- אנשים, ששירתו ביחידות הצבא והמשטרה של הגרמנים, אולם כאשר הניצחון הסובייטי כבר נראה באופק בקשו לכפר על חטאיהם למולדתם והצטרפו אל הפרטיזנים ;
- יהודים.

כך או כך, לרבים מן המצטרפים היו מטרות וסיבות משותפות להצטרפותם אל התנועה הפרטיזנית, החל בתמיכה באידיאולוגיה הקומוניסטית ובמשטר הסובייטי, דרך הרצון להציל את עורם כאשר הניצחון הסובייטי נראה באופק, וכלה ברצון לנקום בגרמנים. חלק מן המטרות והסיבות הללו הושפעו מן המיקום הגיאוגרפי בו נמצא האדם והשלב במלחמה בו החליט להצטרף ללחימה הפרטיזנית.

ההיסטוריון הפולני-אמריקני המנוח יאנוש זבודני (Janusz Zawodny, 1921-2012) הציע במאמרו משנת 1996 חלוקה הגיונית אחרת: כשישים אחוזים מן הפרטיזנים בברית-המועצות נמנו על מעמד האיכרים. הקבוצה הבאה מבחינה מספרית בתנועה הפרטיזנית הסובייטית הייתה אנשי מעמד הפועלים, אחריהם אנשי האינטליגנציה, ואנשי הצווארון הלבן. אחריהם מונה זבודני שבויי מלחמה שהצליחו להימלט מן השבי הגרמני ומשתפי פעולה לשעבר. הקבוצה הקטנה ביותר מבחינה מספרית בתנועה הפרטיזנית הסובייטית אליבא דזבודני הייתה הנשים³⁰.

הגרמנים מצדם, באופן הגיוני גם כן, חילקו את התנועה הפרטיזנית לשתי קבוצות בלבד³¹:

(1) "מקומיים" - אנשי האוכלוסייה המקומית באזור בו פעלו פרטיזנים ;

(2) "לא מקומיים" - אנשים שגויסו על-ידי הסובייטים והוצנחו בשטחים הכבושים.

³⁰ זבודני, פרטיזנים סובייטיים, עמ' 370.

³¹ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("נתונים אודות הקמתם, משימותיהם, פעילותם וחיסולם של גדודים פרטיזניים, 15 בינואר 1942").

בהדרגה הפכה התנועה הפרטיזנית למערכת מעין צבאית, התהדקו הן הקשרים בין מפקדי הפרטיזנים והן הקשרים בין הבריגדות לבין מרכז התנועה בעורף הסובייטי: נשלחו שליחים מהמרכז אל היערות, המרכז שלח דרך האוויר קבוצות לוחמות, נשק וציוד, והגדודים שלחו בדרך זו פצועים לבתי החולים בעורף. כך למשל, הכוחות הגרמניים דיווחו ב-29 במרץ 1942³², כי שישה ימים לפני כן, ב-23 במרץ, הוצנחה ממטוס קבוצה חמושה של תשעה פרטיזנים ופרטיזנית אחת, מתוך מטרה לפוצץ מסילת ברזל בדרך מריאופול-סטלינו (Mariupol-Stalino) שבאוקראינה. שניים מהם נתפסו על-ידי הגרמנים חמישה ימים לאחר צניחתם. ניצחון הצבא האדום במערכה על סטלינגרד (Stalingrad) בחורף 1942-1943, והתחושה, כי הניצחון במלחמה כולה מתקרב, גרמו גם לשיפור ביחסים בין הפרטיזנים לבין האוכלוסייה המקומית³³.

באופן רשמי, מטרתו של המטה המרכזי הייתה "איחוד הנהגתה של התנועה הפרטיזנית בעורף האויב והתפתחותה העתידית של תנועה זו" וגם "לגרום לאי-סדר בעורף האויב". סיוע לאוכלוסייה המקומית לא היה בין משימותיה המוצהרות של התנועה הפרטיזנית. אולם, בשלהי פברואר 1943 הופצה לראשונה על-ידי המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הוראה, לפיה "יש לנקוט בכל האמצעים על מנת לשמור על העם מפני השמדה וגירוש בכפייה לעבדות בגרמניה"³⁴. יש לציין כי בהוראה זו, וגם בהוראות נוספות שהופצו לאחריה ועסקו בסיוע לאוכלוסייה המקומית, לא הוזכרו היהודים בשום צורה שהיא.

התנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה³⁵ החלה לפעול זמן קצר ביותר לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות. כבר ב-30 ביוני 1941 פרסם הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה את הוראה מספר 1 "אודות מעבר לפעילות מחתרתית של הגופים המפלגתיים באזורים הכבושים על-ידי האויב". למחרת פורסמה הוראה מספר 2 "אודות פריסתה של לחימה פרטיזנית בעורף האויב". ההוראות עסקו בצורך להקים יחידות פרטיזניות לאלתר, אולם הן לא עסקו כלל בדרכים בהן ניתן לעשות זאת באזורים השונים. אזור מערב ביילורוסיה,

³² איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("הוראה C-1").

³³ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 20-21; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 225; קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 622. דיווח המטה הביילורוסי על הצנחת נשק ותחמושת לגדודי הפרטיזנים ראו: התנועה הפרטיזנית, עמ' 349. נתוני המטה הנ"ל על כמות הנשק, התחמושת, המצרכים וכדומה, שנשלחו מן העורף הסובייטי אל הפרטיזנים בביילורוסיה בשנת 1943 כולה, ראו: התנועה הפרטיזנית הכלל-לאומית, עמ' 697-699.

³⁴ אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 1041-1042.

³⁵ עוד על התנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה ראו בחלק על ביילורוסיה שבמחקר זה.

למשל, נהנה מתנאי שטח אידיאליים ללוחמה פרטיזנית, בהיותו משופע ביערות גדולים ועבותים ובחלקו הדרומי היו שטחי ביצות נרחבים. התנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה הורכבה מבני לאומים שונים - ביילורוסים, רוסים, פולנים, יהודים ואחרים, אשר לחמו זה לצד זה, בחירוף נפש, על חירות מולדתם וחירותם הם³⁶. בשלהי שנת 1942 נאסרה הניידות של היחידות הפרטיזניות, וכל יחידה רותקה לאזור פעולה מסוים. שליחי המטה הפרטיזני המרכזי ונציגי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית ניסו להשליט סדר ומשמעת צבאית. לכל יחידה מונו נוסף למפקד, גם קומיסרים, שתפקידם היה לשמש סגנים למפקדים ומחנכים פוליטיים לפרטיזנים. ליד כל גדוד פעל מטה, ובראשו ראש המטה או קצין המבצעים, וכן מחלקה, שהשיחה על ה"כשרות" הפוליטית של הפרטיזנים ועל ביצוע המשימות. לראש המחלקה נתונה הייתה גם הזכות לשפוט ולהעניש³⁷.

המטה האזורי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה³⁸ הוקם ב-20 ביוני 1942³⁹ בראשותו של טימופיי סטרוקאץ' (Timofei Strokach), סגן הקומיסר לענייני פנים של הרפובליקה האוקראינית. בפני מטה זה עמדה המשימה להפעיל ולפתח ביתר שאת את התנועה הפרטיזנית הסובייטית, אשר התפתחה שם עד אז בעצלתיים, ולהקים מערכת של קשר קבוע עם הגדודים השונים. המטה האזורי האוקראיני סייע בניהול הפעילות הקרבית של הגדודים, באספקת נשק ותחמושת, הצניח לשטחי הלחימה הפרטיזנית ציוד וכוח אדם ועוד. כמו כן, המטה סיפק חומרי תעמולה לצורך הגברת הפעילות הפוליטית המתאימה לשלטונות הן בקרב האוכלוסייה המקומית (שחלק גדול ממנה היה עוין כלפי המשטר הסובייטי) והן בתוך הגדודים הפרטיזניים עצמם. בשלהי ספטמבר 1942 כבר היה למטה האוקראיני קשר עם כמאתיים יחידות פרטיזניות באוקראינה⁴⁰.

³⁶ סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 85; דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 28-30; פנקס, כרך 8, עמ' 24; ירמולוביץ', לשאלת ההרכב הלאומי, עמ' 119-120; אנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 995-996.

³⁷ שנו-נשמית, הפלוגה, עמ' 15; מלחמה בעולם הדמדומים, עמ' 85.

³⁸ עוד על התנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה ראו בחלק על אוקראינה שבמחקר זה.

³⁹ קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 238.

⁴⁰ ביצ'קוב, התנועה הפרטיזנית, עמ' 246-247; פופוב, הנקו"ד והתנועה הפרטיזנית, עמ' 63.

גם התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא⁴¹ הייתה שלוחתה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית הכללית, אולם שלוחה זו פעלה, במיוחד בשלבי התפתחותה הראשונים, בתנאים קשים מאוד, וזאת בשל שתי סיבות עיקריות⁴²:

- 1) התנועה הקומוניסטית הייתה לפני המלחמה חלשה ודלת שרשים בעם הליטאי. התקופה הקצרה של השלטון הסובייטי – שנה אחת בלבד - לא הספיקה לה כדי להרחיב את השפעתה, וחלקים גדולים של העם הליטאי על כל שכבותיו התנגדו לסובייטים וציפו לגירושם;
- 2) [...] ליטא נכבשה כולה, תוך ימים מועטים, מייד בתחילת המלחמה, ולא היתה שהות לתת את הדעת על הכנת קרקע למחתרת קומוניסטית.

ובכל זאת, ב-29 בנובמבר 1942 הוקם המטה האזורי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא בראשותו של מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הליטאית, אנטנס סנייצ'קוס (Antanas Sniečkus). היחס האנטי-סובייטי של האוכלוסייה הליטאית, בו נעסוק בהרחבה בהמשך, וריחוקה היחסי של ליטא מן החזית המזרחית, היוו את הסיבות העיקריות הן להתפתחותה המאוחרת של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא והן לממדיה הזעירים באופן יחסי לתנועות שקמו בביילורוסיה ובאוקראינה. זאת ועוד, עד סתיו 1943 שימשו גדודים פרטיזניים בביילורוסיה, הגובלת בליטא, כתובת בלעדית כמעט ליהודים שהצליחו להימלט מן הגטאות וממחנות העבודה במזרח ליטא⁴³.

לאור המצב הקשה בליטא מבחינת הלחימה הפרטיזנית הסובייטית, התקבלה בסתיו-חורף 1941 ההחלטה להעביר לוחמים פרטיזנים לליטא בדרך האוויר. מקרב הקומוניסטים הליטאיים הוותיקים ובני הנוער הקומוניסטים הליטאים, שפנו מבעוד מועד לברית-המועצות אורגנו קורסים מיוחדים להכשרת פרטיזנים. בתי ספר מיוחדים הכשירו אלחוטנים ומומחים לחבלה, מדפיסים, עורכי עיתונות מחתרת וכדומה. לפי מקורות סובייטיים, עד אוקטובר 1942

⁴¹ עוד על התנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא ראו בחלק על ליטא שבמחקר זה.

⁴² בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 251.

⁴³ לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 186. ראו גם בהמשכו של מחקר זה.

הוחדרו לליטא הכבושה לפחות שתיים-עשרה קבוצות לוחמים, שמנו יחד 126 אנשים, ביניהם גם יהודים. ב-7 במרץ 1942 הוצנחה בגבול ליטא-לטביה "הקבוצה האופרטיבית הראשונה" מטעם המפלגה הקומוניסטית הליטאית תחת פיקודו של מזכיר הוועד המרכזי, היהודי איציק מסקופ (Itzik Meskup), שכונה "אדומאס" (Adomas). הקבוצה כללה עשרה אנשים וביניהם ארבעה יהודים. משימתם הייתה לארגן פעילות הסברתית פרו-סובייטית בקרב האוכלוסייה המקומית על מנת לגייסה למלחמה פרטיזנית נגד הכובשים הגרמנים. אולם, זמן קצר לאחר נחיתתה נתגלתה הקבוצה על-ידי המשטרה המקומית וכל אנשיה הוצאו להורג. בסתיו 1942 הוחלט שהגרעין של הבריגדה הפרטיזנית הליטאית יוקם לא בליטא עצמה, אלא באחד מן "האזורים הפרטיזניים" הביילורוסיים הסמוכים לגבולות ליטא. שם יתארגנו היחידות הראשונות ויגובש הסגל הפיקודי, וכעבור תקופה מסוימת של התארגנות יחל חיפוש אחר דרכים להעברת הבסיסים הפרטיזניים הללו אל אדמת ליטא לצורך המשך הפעילות הפרטיזנית הסובייטית שם והרחבתה.⁴⁴

2. פעילותה של התנועה הפרטיזנית והטקטיקה שלה⁴⁵

הבולשביקים השתמשו בלחימה פרטיזנית כבר בימי מלחמת האזרחים (1918-1920)⁴⁶, אבל הלחימה הפרטיזנית בברית-המועצות בתקופת מלחמת העולם השנייה הייתה ייחודית. הפרטיזנים בחרו בקפידה רבה את מטרותיהם, החלישו עמדות גרמניות, הטרידו את כוחות האויב וסייעו ב"טיהור" וארגון-מחדש של השטחים אשר שוחררו מן הגרמנים.⁴⁷

בשלב הראשון לקיומה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ועד להתבססות פעילותו של המטה הפרטיזני המרכזי, כלומר עד שלהי שנת 1942, הקושי המרכזי עמו נאלצה התנועה להתמודד היה מחסור – הן בכוח אדם והן בציוד. בחלק מן הגדודים לא היה מספיק נשק עבור כל הלוחמים, וגם הנשק שעמד לרשותם היה על-פי רוב פרימיטיבי ובלתי מתאים ללחימה נגד הגרמנים החמושים היטב. כל קבוצה פעלה כראות עיניה וכמעט שלא התקיים קשר ביניהן. בשל כך, הפעילות הקרבית הייתה מצומצמת ועיקר הדאגה הייתה לקיום היומיומי ולהצטיידות. בהדרגה החלו לפעול גם במישורים אחרים: הצתת האחוזות הגדולות, ששימשו מקור לאספקת

⁴⁴ לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 185-186; בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 253-254, 258. לפי גרסת האיינזצגרופן, הקבוצה הוצנחה ב-12 במרץ. ראו: דיווחי האיינזצגרופן, עמ' 315.

⁴⁵ ראו מפה של פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 בנספח א', עמ' 346.

⁴⁶ סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 18-19.

⁴⁷ וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 11-12.

מזון לחזית ולגרמניה; חבלה במפעלים, המביאים תועלת לכלכלת המלחמה של הגרמנים; מארבים לקבוצות קטנות של גרמנים ומשתפי פעולה מקומיים ועוד.⁴⁸

בעיה נוספת עמה נאלצו היחידות הפרטיזניות הסובייטיות להתמודד הייתה שרוב האנשים שנשארו באזורים הכבושים או נשלחו אליהם מן העורף הסובייטי עד שלהי שנת 1941 לא הוכשרו לפעילות מחתרתית ופרטיזנית. בשל התארגנותם החפוזה וחוסר ניסיונם נתפסו רבים מהם והוצאו להורג על-ידי הגרמנים כבר בשבועות הראשונים לכיבוש. בביילורוסיה, לדוגמא, בחודשי הקיץ, הסתיו והחורף של שנת 1941 התרכזה הפעילות הפרטיזנית בעיקר באזורי היערות של מזרח הרפובליקה והיקפה היה קטן; במערב ביילורוסיה כמעט ולא הורגשה פעילות פרטיזנית בתקופה זו, שכן החיילים והפעילים הקומוניסטים, שנשארו בעורף הגרמני באזור זה, עסקו בעיקר במאבק להישרדות.⁴⁹

למעשה, רוב האוכלוסייה בשטחים הכבושים של ברית-המועצות נמצאה בחודשי המלחמה הראשונים במצב של חוסר אוניס ומבוכה. לפי נתוני הגרמנים, עד ראשית שנת 1942 התנדבו למעלה משישים אלף אזרחי ברית-המועצות לשירות הכובשים בתפקידים שונים. על רקע זה היה מצבם של הפרטיזנים מורכב. הגדודים שזכו לסיוע מצד האוכלוסייה המקומית בתקופה זו היו על-פי רוב אלה שהורכבו מאנשי המקום, בעלי קשרי משפחה או קשרי ידידות לתושבי הסביבה.⁵⁰

הגורם החשוב ביותר להשגת אספקה עבור הפרטיזנים היה משקי האיכרים: בראש ובראשונה הוכרוזו כהפקר משקי המשפחות, שהיה ידוע כי הן שיתפו פעולה עם שלטונות הכיבוש. נאסר באיסור חמור להחרים מהאיכרים דברי מותרות או חפצים בלתי שימושיים ומיותרים לחיים ביערות, על מנת לשמור על יחסים טובים עם האוכלוסייה המקומית. בנוסף, היה קיים איסור חמור לקחת דבר-מה מקשרים וממוסרי ידיעות. בעיית האספקה החמירה במחצית השנייה של שנת 1943, עם התרחבותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית. מאיכרי הסביבה ניתן היה

⁴⁸ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 35-37; גרנקביץ', התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 77; פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 124-127. דיביזיית חיל הרגלים הגרמני, אשר פעלה באזור פולוצק-ויטבסק-נבל, הזכירה בדיווחיה "אזורים פרטיזניים" כבר ב-20 ביולי 1941. ראו: פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 528.

⁴⁹ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 460; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 218.

⁵⁰ פרד'ויגין, הפרטיזנים והאוכלוסייה, עמ' 150.

לקבל גם מידע מודיעיני על הגרמנים ועוזריהם ובתקופה הראשונה לקיומה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית שימשה האוכלוסייה המקומית גם כמקור לנשק וציוד צבאי אחר.⁵¹

סוגיית הנשק היוותה בעיה חמורה. בחלק מן הגדודים היו קבוצות מיוחדות, ש"התמחו" במציאת נשק ובהכנתו לשימוש, ואף הוקמו בתי מלאכה וסדנאות, בהם תיקנו הפרטיזנים נשק והכינו אמצעי לחימה אחרים. האיכרים אספו חלק גדול מן הנשק, שהותירו אחריהם חילות הצבא האדום הנסוגים. הם אספו רובים, מכונות ירייה, כדורים, רימונים, מוקשים ועוד, במקומות בהם התנהלו קרבות בין הצבאות, החביאו אותם ומאוחר יותר מסרו אותם לפרטיזנים. לא תמיד ניאותרו למסור את הנשק הזה לפרטיזנים מרצונם, ולעתים נאלצו האחרונים להשתמש באמצעי לחץ ואיומים. כלי נשק רבים ותחמושת ניתן היה גם לשלוח מנהרות ונחלים – גם זה נשק שחילי הצבא האדום הותירו בנסיגתם. מעט נשק נתקבל בעקבות התנפלויות על גרמנים.⁵²

לגבי הסיוע לפרטיזנים בתחום הנשק בביילורוסיה, למשל, טוען ראובן ליאונד (Reuven Liond), פרטיזן יהודי ביחידה מעורבת במחוז מינסק, בספרו "פרטיזן יהודי ביער", כי יש להבחין בין תושבי מזרח ביילורוסיה לבין אלה שבמערבה. בעוד הראשונים הסכימו ביתר רצון לגלות לפרטיזנים היכן הטמינו את הנשק ואף נהגו להודיע אצל מי עוד עשוי להיות נשק, תושבי המערב, הפולניים ברובם, בדרך-כלל החביאו את הנשק וסירבו למסור אותו לפרטיזנים סובייטיים.⁵³

בראשית דצמבר 1941 נבלמה המתקפה הגרמנית בחזית מוסקבה, מתקפת-נגד סובייטית נפתחה מיד וגרמה לכוחות הגרמנים לסגת מערבה, מספר קילומטרים מן העיר ויטבסק (Vitebsk). "פרוזדור ויטבסק", שנוצר כתוצאה מכך, אפשר לפרטיזנים באזור וליז'ו-ויטבסק-נבל (Velizh-Vitebsk-Nevel) לקבל ציוד ואספקה. בראשית אביב 1942 נחלשה אמנם המתקפה הסובייטית, אך כעת ה"פרוזדור" כבר נשלט על-ידי הפרטיזנים. כתוצאה הן מן הלחימה בחזית והן מן הלחימה בפרטיזנים ההולכים ומתחזקים, נאלצו הגרמנים בשנת 1942 לסגת משורה של אזורים בביילורוסיה (בעיקר במזרחה), אשר זכו לכינוי "אזורים פרטיזניים". עד לנובמבר אותה

⁵¹ עוד על בעיית הנשק ראו למשל: גרנקביץ', התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 163-168.

⁵² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 70-73; בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 175-176; רודנקובה, מספר בעיות, עמ' 102; יורן, הקורא תיגר, עמ' 132; לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 88; רודנקובה, מספר בעיות, עמ' 100; לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 520-521; פרד'וגין, הפרטיזנים והאוכלוסייה, עמ' 153; ארמסטרונג, לאומנות אוקראינית, עמ' 141; מלחמה בעולם הדמדומים, עמ' 87-88; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 113.

⁵³ ליאונד, פרטיזן יהודי, עמ' 87.

שנה נוצרו בשטחים הכבושים בביילורוסיה תשעה אזורים כאלה, ואילו במחצית השנייה של שנת 1943 כבר היו למעלה מעשרים אזורים כאלה בביילורוסיה. לעתים קרובות הדירו הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם את רגליהם מן המקומות הללו במשך חודשים רבים⁵⁴.

עם התחזקות התנועה הפרטיזנית הסובייטית סר חנם של הנאצים בעיני האוכלוסייה במידה הולכת וגוברת. הידיעות מן החזיתות אודות מפלותיהם הרצופות של הגרמנים והתקדמותו המוצלחת של הצבא האדום, גרמו להלכי רוח אדישים ואוזלת יד בקרב הגרמנים, הפיחו רוח קרב ויוזמה אצל הפרטיזנים והגבירו את היחס החיובי ואת העזרה, שניתנה לאחרונים על-ידי האוכלוסייה המקומית. סיוע זה בא לידי ביטוי באופנים שנים, כגון בצורת ריגול למען הפרטיזנים, באיסוף מידע, באספקת מזון, הלבשה, הנעלה וכדומה. לאור התחזקות התנועה הפרטיזנית והחלשות הגרמנים אין זה פלא, כי נאמנות האוכלוסייה המקומית עברה אל הפרטיזנים. החל בשנת 1942 הפרטיזנים יצגו יציבות, בעוד הגרמנים הפכו לגורם מפריע. מה גם שהאוכלוסייה המקומית ראתה את יחס הגרמנים אליה ונוכחה לדעת כי כל ציפיותיה מהם התבדו. כבר בשנת 1942 שלטו הפרטיזנים וניהלו אזורים כפריים רבים, ואילו יחידות הצבא הגרמני או המשטרה פלשו לאזורים אלה לעתים רחוקות בלבד על מנת לגייס כוח אדם או להחרים תוצרת חקלאית – פעולות אשר טבעי היה כי לא ימצאו חן בעיני האוכלוסייה המקומית ויקלקלו את יחסם החיובי יחסית של חלקים ממנה כלפי הגרמנים עד כה⁵⁵. מצב זה אף גרם לכך שאל הפרטיזנים הצטרפו יחידים וקבוצות מבין השוטרים המקומיים ואחרים, שעד אז שיתפו פעולה עם הגרמנים, וכעת רצו להציל את נפשותיהם ולכפר על חטאם הגדול למולדתם⁵⁶.

ב-23 ביוני 1944 החלה מתקפת-הנגד הגדולה של הצבא האדום במהלכה שוחררה ביילורוסיה במה שזכה לכינוי "מבצע בגרטיון" (Operation Bagration)⁵⁷. כבר לפני המתקפה

⁵⁴ פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 532; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 223; הרצאות בכנס 2009, עמ' 39-40; בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה, עמ' 12; מלחמה בעולם הדמדומים, עמ' 86; איר"ש, חטיבה O-3, תיקים 3593 (עדותו של דב קצוביץ), 6857 (עדותה של סופיה פאליי); איר"ש, חטיבה M-41, תיקים 10 (זיכרונותיה של בסיה לוינה), 192 ("דיווח אודות במצב בביילורוסיה הכבושה" למזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית).

⁵⁵ פרז'וגין, הפרטיזנים והאוכלוסייה, עמ' 152; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 25-27; פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 537.

⁵⁶ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 37-38; איר"ש, חטיבה O-3, תיק 3593 (עדותו של דב קצוביץ').
⁵⁷ המבצע נקרא על שמו של פיוטר בגרטיון, מצביא רוסי ידוע ממוצא גאורגי בתקופת מלחמות נפוליאון, שנהרג בקרב בורודינו (Borodino) בשנת 1812.

התהדקו הקשרים בין יחידות הצבא הסדיר לבין היחידות הפרטיזניות ועד מהרה הפכו לשיתוף פעולה. עם בוא ההתקפה הגדולה על ביינורוסיה סייעו הפרטיזנים לצבא האדום על-ידי חסימתם של דרכים וכבישים בפני הגרמנים הנסוגים. בתקופה זו מילאה התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשטחים הכבושים של ברית-המועצות תפקיד רב-חשיבות גם באיסוף מידע אודות כוחות האויב עבור הצבא האדום, והסיטה את תשומת לבם של כוחות גרמניים גדולים, אשר נאלצו להילחם בפרטיזנים ולא יכלו להתפנות ללחימה נגד הצבא האדום.⁵⁸

פעילותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בברית-המועצות מימיה הראשונים ועד לשחרור השטחים הכבושים על-ידי הגרמנים הייתה מגוונת. פיקוד התנועה הפרטיזנית ראה חשיבות רבה בהבסתם של חילות המצב הגרמניים. לא היה מדובר בחיסול כוח האדם בלבד, אלא גם בערעור שלטון הכובש ובהרחבת אזורי הפרטיזנים. התנפלויות תכופות של הפרטיזנים על חיילות המצב שלהם אילצו את הגרמנים להפנות כוח אדם נוסף לצורך חיזוק השמירה על העורף.⁵⁹

אחת מן המשימות העיקריות של הפרטיזנים הייתה לפגוע ולהרוס את עורקי התחבורה של הגרמנים ולפוצץ את הרכבות, שהובילו נשק, תחמושת וכוח אדם לחזיתות. בשל כך גדודים רבים העדיפו להקים את בסיסם בסמוך לקווי התחבורה של הגרמנים על מנת להיות קרובים יותר לאזורים בהם היו אמורים לפעול. הגרמנים חסרו את כוח האדם הנחוץ לשמירה אינטנסיבית של הדרכים ולכן הפרטיזנים הצליחו להוריד ממסלולן אלפי רכבות ובהן אנשים, תחמושת וציוד אחר.⁶⁰ למעשה, אחת מגולות הכותרת של הלחימה הפרטיזנית בבינורוסיה, למשל, הייתה מה שמכונה "מלחמת המסילות", אשר ההחלטה על פתיחתה בבינורוסיה נתקבלה ב-24 ביוני 1943 והיא החלה באופן רשמי כבר ב-3 באוגוסט. לעתים קרובות גרם סוג לחימה זה להפסקה בתנועת הרכבות הגרמניות למספר ימים ואף שבועות במסילות רבות. גדודי הפרטיזנים הסובייטים פירקו מסילות ברזל, הורידו ממסלולם קרונות של האויב ובהם כוח אדם, ציוד

⁵⁸ תמרקין, זה קרה, עמ' 139; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 39; מקארוב, המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ, עמ' 169-170; פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 37.

⁵⁹ וולצ'וק, התנועה הפרטיזנית באזור מוגילב, עמ' 168.

⁶⁰ בריטוב, התנועה הפרטיזנית בבינורוסיה, עמ' 13; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 45; סטלין, על מלחמת המולדת הגדולה, עמ' 58, 95, 103, 141; איר"ש, חטיבה M.41, תיק 135 (תולדות הקמתו של הגדוד הפרטיזני על-שם אורדז'וניקידזה בבריגדה על-שם קירוב).

ומסמכים חשובים. ב-20-26 ביוני 1944 ביצעו בהצלחה פרטיזנים באזור בוברויסק (Bobruisk) את החלק השלישי והמסכם של "מלחמת המסילות"⁶¹.

מספר חטיבות פרטיזניות יועדו מראש על-ידי המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית מיום הקמתן למשימות מיוחדות כגון ריגול, ארגון המחותרות והפעילים בערים, חבלה במפעלים כלכליים של הגרמנים, חיסולם של בעלי תפקידים מרכזיים מבין הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם מבין המקומיים, לקיחה בשבי של "לשונות" כפי שכונו גרמנים או שותפיהם מהם ניתן היה לדלות מידע חשוב אודות תכניות הגרמנים, פריסת כוחותיהם ועוד. לדוגמא, בתיקו של אחד הגרמנים שנתפס על-ידי פרטיזנים בביילורוסיה נמצאו מסמכים אודות הקמת בתי ספר גרמניים לריגול בסלוצק (Slutsk), בבוברויסק ובבוריסוב (Borisov)⁶².

פעילות חשובה נוספת, בה עסקו הפרטיזנים, הייתה הסברה, במסגרתה הביאו לאוכלוסייה המקומית "את דברה של רוסיה השותתת דם והלוחמת". הפרטיזנים הוציאו מבתי הדפוס הגרמניים (לעתים קרובות בעזרת יהודים שהיו מועסקים בהם) אותיות וציוד לצורך הדפסת כרוזים ועיתונות מחתרת להפצה בקרב האוכלוסייה המקומית. פעילות ההסברה הורחבה עוד יותר עם התבססותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ועם הקמתו של המטה המרכזי. העיתונים והכרוזים הפיצו מידע על המצב בחזית ועל מדיניות הגרמנים, וכללו גם ניסיונות לשכנע את האוכלוסייה המקומית האזרחית לסייע לפרטיזנים ולא לשתף פעולה עם הגרמנים. בשנים 1941-1942 הכרחי היה גם לעודד את האוכלוסייה לשמור על אופטימיות ועל האמונה, שבסופו של דבר ברית-המועצות תנצח במלחמה ולגרום לה לקחת חלק פעיל בלחימה נגד האויב. לכן, רוב העלונים, שיצאו לאור על-ידי השלטונות במוסקבה, אינם מדווחים על תבוסות בקרבות⁶³.

⁶¹ וולצ'וק, התנועה הפרטיזנית באזור מוגילב, עמ' 167, 170; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 235-237; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 37 (זיכרונותיו של המזכיר לשעבר של הוועד האזורי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בבוברויסק); איו"ש, חטיבה O-3, תיק 421 (זיכרונותיו של מ. זייצ'יק); ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 45-46, 85-86; יקובנקו, על אדמה כבושה, עמ' 171; לינקוב, לחימה בעורף, עמ' 5; סוקולוב, חזית מעבר לקוים, עמ' 90-106.

⁶² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 45-46; קוזלוב, אנשים, עמ' 184.

⁶³ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 37; ירמולוביץ', ניתוח מהימנותו של מקור היסטורי, עמ' 146-147, 152; דין, שיתוף פעולה, עמ' 122-123; שפרד, מלחמה במזרח הפרוע, עמ' 111-112; איו"ש, חטיבה M-41, תיקים 8 (זיכרונותיו של מיכאיל גרצ'ניק), 37 (זיכרונותיו של המזכיר לשעבר של הוועד האזורי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בבוברויסק); איו"ש, חטיבה O-3, תיק 3593 (עדותו של דב קצוביץ). הוראת הוועד

כך למשל, בינואר 1942 קרא גדוד 208, שפעל בביילורוסיה, לאוכלוסייה להשתתף באופן פעיל בתנועה הפרטיזנית, ואילו בספטמבר אותה שנה פנו פרטיזנים לפועלי אזור קליצ'ב (Klichev) במחוז מוהילב בקריאה לא להיכנע לפרובוקציות מצד הגרמנים⁶⁴. באותו חודש אף הקים המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, שהכיר בחשיבותה של התעמולה יעילה בקרב האוכלוסייה המקומית, מדור פוליטי שיהיה אמון על מאמצי התעמולה בשטחים הכבושים⁶⁵. התעמולה התבצעה לא על-ידי הפצתו של חומר מודפס בלבד, אלא גם על-ידי קיומן של הרצאות ושיחות עם תושבי הכפרים מתוך מטרה לשכנעם להצטרף אל התנועה הפרטיזנית, או לכל הפחות לא לשתף פעולה עם הגרמנים⁶⁶.

הטקטיקה הפרטיזנית נקבעה הן על-ידי תפקידה העיקרי של התנועה והן על-ידי יחסי הכוחות הבלתי שווים בינה לבין מכונת המלחמה הנאצית. הפרטיזנים השתדלו לבחור מיוזמתם את יעד התקיפה, לבצע את המשימה מהר ככל האפשר ולהסתלק בטרם יוכלו כוחות האויב להגיב. הניידות והמהירות הוסיפו ליתרונות הלחימה הפרטיזנית את גורם ההפתעה. מקומם של הפרטיזנים היה אפוף מסתורין. הם הופיעו במקומות שונים, בזמנים בלתי צפויים, בקבוצות ובסדרי גודל שונים. חמקנותם והאנונימיות שלהם הזינו אגדות רבות אודות נועזותם. על הדרכים המובילות למחנה הפרטיזני הופקדה שמירה ומדי יום הוחלפה הסיסמה. הדרכים בהן יכול היה האויב להגיע ביחידות ממונעות היו ממוקשות. מיקום המחנות הוחלף לעתים קרובות; בדרכם אל מחוץ לאזור הפרטיזני נקטו אמצעי זהירות וערנות מיוחדים; בהיכנסם לבית כלשהו היו משאירים בחוץ משמר; לאיכרי הסביבה אסור היה לדעת במדויק היכן מקום מושבם של הפרטיזנים ואף להתקרב לאזורים בהם חנו; למקום חניית הפרטיזנים הותרה הכניסה רק לאלה, שידעו את הסיסמא ועוד. הפרטיזנים נקטו בטקטיקה של "פגע וברח" ושמרו ככל האפשר על

המרכזי של המפלגה בדבר הפצת עלונים, עיתונים, פוסטרים וכדומה, ראו: התנועה הפרטיזנית הכלל-לאומית, עמ' 247-248. על תרומת היהודים בתחום זה ראו בהמשך המחקר.

⁶⁴ התנועה הפרטיזנית הכלל לאומית, עמ' 137-138; דין, שיתוף פעולה, עמ' 274.

⁶⁵ גרנקביץ', התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 88.

⁶⁶ יקובנקו, על אדמה כבושה, עמ' 189; התליינים מעידים, עמ' 27; קוזלוב, אנשים, עמ' 236; איו"ש, חטיבה

M-41, תיקים 34 (זיכרונותיו של סמיון לוינוב), 37 (זיכרונותיו של המזכיר לשעבר של הוועד האזורי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בבוברויסק).

יתרון ההפתעה והיוזמה. מכיוון שהם לא היוו מטרה יציבה ומרוכזת, לא הייתה אפשרות להפעיל נגדם את האמצעים האדירים של הצבא הגרמני הסדיר.⁶⁷

ניצחון הצבא האדום ליד מוסקבה ומתקפת הנגד בשנים 1941-1942 חיזקו את הביטחון של האוכלוסייה בניצחון הסובייטים במלחמה וסייעו להתפתחותו של המאבק הכלל-לאומי בעורף האויב. ניתן לומר בוודאות, כי הפעילות הפרטיזנית הסובייטית בשטחים הכבושים בברית-המועצות הייתה אלמנט צבאי-אסטרטגי חשוב, אותו הכובשים נאלצו לקחת בחשבון.⁶⁸

3. תגובת הגרמנים לפעילות הפרטיזנית

"הפרטיזנים הנם צבא סובייטי שני, שאנחנו לא רואים אבל לא נותן לנו לחיות". כך אמר בחקירתו חייל גרמני שנפל בשבי הסובייטי ליד אודסה (אוקראינה) בספטמבר 1941.⁶⁹ קריאתו של סטלין לאזרחי ברית-המועצות ב-3 ביולי 1941, לכינון יחידות פרטיזניות ולניהול מלחמה בעורף האויב, שכבר הוזכרה ועוד נשוב אליה בפרקים הבאים, שימשה להיטלר אמתלה להסלמת הרצח ההמוני, שממילא תוכנן מראש. בפגישה עם צמרת השלטון הנאצי, ב-16 ביולי 1941, הצהיר היטלר, כי "הרוסים כעת פקדו על מלחמה פרטיזנית בעורף שלנו. למלחמה פרטיזנית זו יש גם יתרונות משלה: היא מאפשרת לנו להשמיד את כל מה שעומד בדרכנו".⁷⁰

גנרל פרנץ האלדר (Franz Halder), ראש המטה של המפקדה העליונה לכוחות היבשה של הוורמאכט (*Oberkommando des Heeres*) עד ספטמבר 1942 (אז פוטר בעקבות חילוקי דעות עם היטלר), היה ככל הנראה זהיר יותר. הוא כתב ביומנו ב-4 ביולי 1941, למחרת קריאתו של סטלין, כי "יש לחכות [ולראות] האם פנייתו של סטלין, בה קרא לכל העמלים למלחמה עממית

⁶⁷ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 171; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 56-57; סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 86; המאבק לחיים, עמ' 141; איר"ש, חטיבה M.41, תיק 135 (תולדות הקמתו של הגדוד הפרטיזני על-שם אורדז'וניקידיזה בבריגדה על-שם קירוב); ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 339; שם, כרך ב', עמ' 619.

⁶⁸ תעודות אודות ההיסטוריה של ביילורוסיה, עמ' 189; ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 29; סוקולוב, הכיבוש - אמת ומיתוסים; פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף, עמ' 67.

⁶⁹ כמצוטט אצל: דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 3. התרגום שלי.

⁷⁰ ביכלר, רצח היהודים, עמ' 68-69; סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 158; רייטלינגר, הבית הבנוי על חול, עמ' 232; שפרד, מלחמה במזרח הפרוע, עמ' 73; דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 23; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 229. התרגום שלי.

נגדנו, תנחל הצלחה", שכן אופיה ועוצמתה של התגובה הגרמנית תהיה תלויה במידת ההצלחה הזו.⁷¹

ב-16 בספטמבר 1941 חתם פלדמרשל וילהלם קייטל (Wilhelm Keitel) על הוראה למאבק בפרטיזנים בה קבע, בין היתר, כי על כל חייל או קצין גרמני שיירצח על-ידי הפרטיזנים יוצאו להורג חמישים-מאה אזרחים מקומיים, שכן מדובר כאן ב"להיות או לא להיות" ולכן כל האמצעים כשרים.⁷² ואילו במרץ 1942 כתב יוזף גבלס (Joseph Goebbels) ביומנו כך: "מדיווח של ה-SD נודע לי אודות המצב ברוסיה הכבושה. אחרי ככלות הכול, הוא [המצב] בלתי יציב יותר ממה שחשבנו. הסכנה הפרטיזנית הולכת וגדלה שבוע אחר שבוע"⁷³.

באוגוסט 1942 מינה היטלר את היינריך הימלר (Heinrich Himmler) למפקד הלחימה נגד הפרטיזנים בשטחים שהיו תחת ממשל אזרחי. באותו חודש פרסם היטלר הנחיה מיוחדת (מספר 46) בה הצהיר, כי הלחימה נגד ה"כנופיות"⁷⁴, כפי שכוננו הפרטיזנים על-ידי הגרמנים, "מצריכה לחימה פעילה ונקיטה באמצעים החמורים ביותר נגד כל מי שתומך בבנדיטים או משתתף בהקמתה של תנועת הבנדיטים". בעקבות הנחיה זו הורה הימלר, כי כל האזרחים שהתגוררו בקרבת מקום לבסיסי פרטיזנים ולא יוצאו להורג, יוגלו למחנות ריכוז או לרייך עצמו לעבודות כפייה. הגלייתה של אוכלוסייה מקומית (בעיקר גברים צעירים) לעבודות כפייה בגרמניה לא הייתה ייחודית לשטחים הכבושים בברית-המועצות בלבד. גם במדינות כבושות אחרות השתמשו הגרמנים בכלי זה על מנת לסייע לכלכלת מדינתם ותגובת האוכלוסייה הרלבנטית הייתה דומה בכל המקומות: להתחמק ממשלוח לעבודות כפייה בגרמניה על-ידי בריחה לאזורים ההרריים או ליערות והצטרפות ללחימה הפרטיזנית במקומות בהם היא הייתה קיימת.⁷⁵ למעשה,

⁷¹ האלדר, יומן מלחמה, עמ' 110; דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים, עמ' 23-24. התרגום שלי.

⁷² לובצ'קו, ביילורוסיה, עמ' 156; סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 36-37; כפרים שרופים, עמ' 14. לעומת זאת, גרנקביץ' טוען בספרו, כי ב-18 באוקטובר 1941 ניתנה הוראה לפיה על כל גרמני שייהרג על-ידי פרטיזנים יש להוציא להורג שני אזרחים מקומיים ואילו על כל מתקפה של פרטיזנים על מתקן גרמני יש להוציא להורג שלושה אזרחים. ראו: גרנקביץ', התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 79.

⁷³ כמצוטט אצל: קופר, המלחמה הנאצית, עמ' 59. התרגום שלי.

⁷⁴ ב-31 ביולי 1942 הפיץ הימלר פקודה שהורתה על השימוש בכינוי "כנופיות" במקום פרטיזנים. ראו: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 230; סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 185.

⁷⁵ סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 190.

לא ניתן היה להגלות אוכלוסייה כה גדולה היות וברוב המקומות לא היו מספיק אמצעי תחבורה לשם כך ולכן ברוב המקרים האפשרות היחידה הייתה הוצאה להורג.⁷⁶

כאמור, אחד הגורמים שהביאו אלפי צעירים מקומיים לשורות הפרטיזנים ברוב השטחים הכבושים של ברית-המועצות היה ההחלטה הגרמנית לשלוח אותם לעבודה בגרמניה במקום כוח האדם הגרמני שגויס לצבא. ב-31 במרץ 1942 הורה גאוליטר פריץ זאוקל (Fritz Sauckel), הממונה על כוחות העבודה בגרמניה, לגייס עובדים לתעשייה ולחקלאות משטחי ברית-המועצות ולהפנותם לגרמניה בשל מחסור בידיים עובדות שם. תחילה נעשה ניסיון לגייס את העובדים על בסיס התנדבותי, אבל משנכשל ניסיון זה, הוטלו מכסות על כל עיר וכפר. אלפי צעירים נמלטו ומצאו מקלט ביערות וחלקם מילאו את שורות הפרטיזנים.⁷⁷

תגובת הגרמנים ללחימת הפרטיזנים הייתה אלימה ביותר. הם השקיעו מאמצים רבים בניסיונותיהם להשמיד את הפרטיזנים ביערות ואף הבטיחו פרס כספי או מצרכים למי שישגיר לידיהם פרטיזנים. אולם, כאשר נוכחו לדעת שמאמציהם הללו אינם נושאים את הפרות הרצויים להם, החלו הגרמנים בהחרבתם של כפרים רבים בסמוך לאזורי הפרטיזנים. בנוסף, פרטיזנים שנתפסו נורו במקום, פרט למקרים בהם נדחתה ההוצאה להורג לצורכי חקירה ומודיעין. מקרב התושבים המקומיים נלקחו בני ערובה והאוכלוסייה הוזהרה שאם לא תמסור מידע על הפרטיזנים יינקטו נגדה צעדים קיצוניים ביותר. עד מהרה התברר לגרמנים שהכוחות שהוקצו למלחמה בפרטיזנים אינם מספיקים ויש צורך בכוחות נוספים לאבטחת יעדים חיוניים, כגון צמתי רכבות, גשרים, מחנות וכדומה.⁷⁸

כתוצאה מכך עשו הגרמנים שימוש גם במשתפי פעולה מקומיים במאבקם נגד הפרטיזנים. כבר ב-2 בדצמבר 1941 פרסם הצבא הגרמני הוראות ללחימה נגד פרטיזנים. בין היתר נאמר בהן כי "שימוש בגדודים מקומיים [...] מצדיק את עצמו באופן מלא. הכרת השטח, האווירה והלשון של המדינה מאפשרת להשתמש בקרבות נגד הפרטיזנים בשיטות הפעולה שלהם עצמם".⁷⁹ כך לדוגמא, כאשר נתגלה באותו החודש דבר קיומה של יחידה פרטיזנית מצפון לקובנה שבליטא,

⁷⁶ לוור, בניית אימפריה, עמ' 185; שפרד, מלחמה במזרח הפרוע, עמ' 115; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 231.

⁷⁷ שם, עמ' 225; שפרד, מלחמה במזרח הפרוע, עמ' 120.

⁷⁸ באואר, מות העיירה, עמ' 209-210; סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 65; מוזיאון השואה, RG-53.005 M, סליל 2, עמ' 44.

⁷⁹ מצוטט לפי: סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 168. התרגום שלי.

הופנו נגדה כוחות ליטאיים. לפי דיווחי הגרמנים, בעקבות קרב, שהתפתח בין היחידה הפרטיזנית לבין הליטאים שנשלחו להילחם נגדה, נהרגו תשעה פרטיזנים ונפצעו שלושה מן הליטאים. בנוסף לכך הוצאו להורג חמישה איכרים לאחר שהתברר, שסייעו במשך תקופה ארוכה לפרטיזנים. הדיווח הגרמני מסתיים במשפט-מפתח הבא, שיכול להוות הוכחה נוספת למידת שיתוף הפעולה של הליטאים עם הגרמנים: "ראוי לציין כי כוחות העוזר הליטאים תורמים תרומה מכרעת למאבק נגד הבולשביקים"⁸⁰. ולא בליטא עצמה בלבד: ככל הנראה ליטאים השתתפו בלחימה נגד הפרטיזנים גם מחוץ לליטא. לפי דיווחו של הפרטיזן יבגניי איוונוב (Ivanov), באחד מן המצורים ביערות ביילורוסיה נטלו חלק משתפי פעולה ליטאים⁸¹.

דוגמא נוספת לשימוש במשתפי פעולה בלחימה נגד הפרטיזנים היא מבצע "קסם חורפי" (*Winterzauber*), שהחל ב-16 בפברואר 1943 באזור הגבול בין ביילורוסיה לבין לטביה ונמשך כחודש וחצי. מטרתו המוצהרת של המבצע הייתה לחימה נגד פרטיזנים ועיקר הכוח שהשתתף בו היה מורכב לא מגרמנים, אלא מגדודים של משטרה לטבית (רוב הכוח), ליטאית, אסטונית ואוקראינית (לא בהכרח בו זמנית). באזור בו התקיים המבצע אכן היה ריכוז גדול של פרטיזנים. לפי נתונים גרמניים פעל שם גדוד פרטיזני לטבי (כשמונים איש) ומספר גדודים ביילורוסיים (כחמש מאות איש) בעוד שלפי נתונים סובייטיים פעלו באזור אלפי פרטיזנים. כבר בינואר 1943 ניסו הגרמנים לחסל את הפרטיזנים באזור, אולם הללו כמעט ולא נפגעו. הנפגעים העיקריים היו אזרחים, ביניהם גם נשים וילדים. מטרתו של "קסם חורפי", פרט ללחימה בפרטיזנים, הייתה ליצור "אזור ניטרלי" ולעצור את התפשטותה של הפעילות הפרטיזנית הסובייטית אל תוך הרפובליקה הלטבית. אולם, גם מבצע זה נכשל והגרמנים החלו לסגת ב-21 במרץ, תוך שהם מעלים באש יישובים שעברו דרכם. לפי נתוני הפרטיזנים, השמידו הגרמנים למעלה מארבע מאות יישובים ורצחו למעלה משלושה-עשר אלף אזרחים. אלפים אחרים נשלחו לעבודות כפייה. מבין הפרטיזנים, שלכאורה היו המטרה העיקרית של המבצע, נספרו כשמונים הרוגים בלבד⁸².

⁸⁰ הטרדיה של ליטא, עמ' 125. התרגום שלי.

⁸¹ ראו: איו"ש, הטיבה M.41, תיק 2452 (דיווח מאת יבגניי ניקולאייביץ' איוונוב אל הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית, 16 בספטמבר 1942). עוד על השימוש במשתפי פעולה בלחימה נגד הפרטיזנים ראו: ריין, המלך והחיילים, עמ' 277-297.

⁸² קסם חורפי, עמ' 9, 13-17, 21-24. ראו שם גם תעודות אודות המבצע מארכיונים בלטביה, בביילורוסיה וברוסיה (עמ' 29-336), זיכרונות (עמ' 337-357), רשימת היישובים שהושמדו (עמ' 358-431) ופירוט יחידות משתפי הפעולה שהשתתפו במבצע (עמ' 432-436).

על מנת לתגבר את המאבק בפרטיזנים הקימו הגרמנים במרץ 1942 גוף תחת השם "מטה מיוחד ר"ר" (*Sonderstab R*). תפקידו של גוף זה היה לאסוף מידע אודות תזוזת הפרטיזנים, מנהיגיהם, מספרם וכדומה. כוחות גרמניים רבים ומגוונים נטלו חלק במאבק נגד הפרטיזנים הסובייטיים, ובכללם גם הגסטאפו. אחת הדרכים הייתה לגייס סוכנים מקרב האוכלוסייה המקומית או פרטיזנים וחיילים שנפלו בשבי. הללו יכלו ביתר קלות למצוא את היחידות הפרטיזניות ולחדור לתוכם. הגיוס בוצע בין היתר תמורת תשלום או בדרך של הפחדה וסחיטה: אם פלוני אלמוני לא יסכים לשתף פעולה ולסייע לגרמנים, אזי הוא יוצא להורג יחד עם בני משפחתו. הגרמנים גייסו כסוכנים אנטי-פרטיזניים גברים, נשים וילדים, פושעים, מהגרים שנמלטו מברית-המועצות לגרמניה וחזרו כעת בחזרה יחד עם הכוחות הגרמניים, ואחרים⁸³ – למעשה, כל מי שהיה מוכן, מסיבה זו או אחרת, לשתף פעולה עם הגרמנים נגד הפרטיזנים הסובייטיים.

במסמך ארוך מאוד ומפורט מאת הפיקוד העליון הגרמני מן ה-11 בנובמבר 1942 תחת הכותרת "הוראה בדבר המאבק בגדודים הפרטיזניים במזרח" מודגשת חשיבותו של איסוף מודיעין אודות הרכבם של הגדודים הפרטיזניים, מקומות הימצאותם, כוונותיהם והמסייעים להם, למען הצלחתו של המאבק בהם. זאת ועוד, "על מנת לקבל תמונה ברורה אודות מצבם של הגדודים הפרטיזניים, באזורי פעילותם יש הכרח בשיתוף פעולה הדוק בין כל הגורמים הצבאיים והאזרחיים הפעילים", ובמיוחד אלו הנמצאים בקשר כלשהו עם האוכלוסייה המקומית, היות וממנה ניתן לדלות מידע אודות הפרטיזנים. שתי דרכים נוספות לקבלת מידע, המוזכרות במסמך, הן תפיסתם של שבויים והחדרתם של סוכנים, בעיקר מבין האוכלוסייה המקומית, אל שורות הפרטיזנים⁸⁴.

פעולות מצומצמות נגד הפרטיזנים החלו בקיץ 1942, אך הופסקו בשל הצורך להפנות כוח אדם להגנה על מסילות הברזל. בשלהי אותה שנה פתחו הגרמנים במצודים ביערות הפרטיזנים, אשר נמשכו מספר ימים וכללו מארבים והקמת מחסומים בדרכים המובילות למסילות הברזל ולכפרים, ובנתיבי הנסיגה. החל בסתיו 1942 ביצעו הגרמנים במשך כשנה מספר מצודים ומצודים אחר פרטיזנים בביילורוסיה, אשר לא הוכתרו בהצלחה רבה. הגרמנים עשו שימוש בטנקים, אולם הללו לא התאימו ללחימה ביערות: הטנקים השמיעו רעש רב מדי אשר הזהיר את הפרטיזנים

⁸³ פופוב, הנקו"ד והתנועה הפרטיזנית, עמ' 80-83.

⁸⁴ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("הוראה בדבר המאבק בגדודים הפרטיזניים במזרח").

וגלגליהם נתקעו בביצות. בשלב זה החלו השלטונות הגרמניים מציעים מענק של אדמה או רכוש אחר לאיכרים מקומיים תמורת סיוע במלחמתם נגד הפרטיזנים⁸⁵. באוקטובר 1942 הופנתה דיביזיה שלמה ללוחמה נגד הפרטיזנים באזור נבל-פולוצק (Nevel-Polotsk) (מחוז ויטבסק, ביילורוסיה). באחת הפעולות אמנם נהרגו או נפלו בשבי כשמונים פרטיזנים, אולם אלפים אחרים נמלטו והפעולה הותירה בקרב האוכלוסייה המקומית את הרושם שהגרמנים נכשלו. פעולות נוספות של הגרמנים באזור לא היו מוצלחות יותר. הלחימה נגד הפרטיזנים עברה לידי הכוחות המבצעיים של הצבא הגרמני, אולם להתארגנות מחודשת זו הייתה השפעה מעטה בלבד אף-על-פי שכעת הוכנסו למערכה גם כוחות משטרה, SS וכלבים. הגרמנים הערימו קשיים בפני הפרטיזנים גם על-ידי כריתת עצים ביערות ולאורך מסילות ברזל וכן על-ידי מיקושם של אזורים שלמים⁸⁶.

במסגרת הלחימה נגד הפרטיזנים נקטו הגרמנים גם בשיטות הטעייה. כך למשל, הם הקימו יחידות פרטיזניות מזויפות, אשר היו מורכבות ממשתפי פעולה. הללו יצרו קשרים עם יחידות פרטיזניות קטנות אמתיות, רכשו את אמונם של אנשיהן ושכנעו אותם להצטרף אל היחידה המזויפת. לאחר מכן היו הפרטיזנים המזויפים הורגים את הפרטיזנים האמתיים או לוקחים אותם בשבי. בנוסף, לעתים קרובות היו הפרטיזנים המזויפים שודדים את האוכלוסייה על מנת שזו תחשוב שמדובר בפרטיזנים סובייטיים (שאכן גם ביניהם היו מי ששדדו את האוכלוסייה)⁸⁷.

בשנת 1943 התחילו הגרמנים לנצל גם את חיל האוויר שלהם למלחמה בפרטיזנים, ברם, המטוסים הפציצו ללא הבחנה גם את הכפרים, שהפרטיזנים חנו בסביבתם, ופגעו באוכלוסייה המקומית וברכושה, ואילו הפרטיזנים עצמם הצליחו, ברוב המקרים, להתחמק ולמצוא מחסה ביערות הסמוכים⁸⁸. כך למשל, בקיץ 1943 ביצעו הגרמנים פעולה גדולה נגד הפרטיזנים באזורי ווהלין ופולסיה (אוקראינה וביילורוסיה). בפעולה זו נעשה שימוש בטנקים ובמטוסים במקביל וכן כעשרת אלפים גרמנים ומשתפי פעולה, אליהם הצטרפו גם מספר גדודים הונגריים. בסיומם של

⁸⁵ דין, שיתוף פעולה, עמ' 108; וולצ'וק, התנועה הפרטיזנית באזור מוגילב, עמ' 169; ההיסטוריה של ביילורוסיה, עמ' 571; פופוב, הנקודות והתנועה הפרטיזנית, עמ' 77.

⁸⁶ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 59; דין, שיתוף פעולה, עמ' 131-132; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 253; פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 537-538; וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 86; איר"ש, חטיבה M-41, תיק 10 (זיכרונותיה של בטיה לוינה).

⁸⁷ סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 199.

⁸⁸ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 60.

שלושת חודשי הלחימה היו לגרמנים כשלושת אלפים אבדות בנפש ואילו לאוקראינים – מעל ששת אלפים, רובם אזרחים.⁸⁹

במרץ 1943 ניגשו פרטיזנים סובייטיים אל מריה אטמנסקיה (Maria Atamanskaia), איכרה מכפר באזור ז'יטומיר (Zhitomir) שבאוקראינה ובקשו מזון ואת כתובתו של ראש הכפר. מפגש קצר זה עם הפרטיזנים הובא בדרך כלשהי לידיעתם של הגרמנים ואנשי המשטרה האוקראינית המקומית לקחו את האיכרה למטה המשטרה הגרמנית בז'יטומיר. שם ניסו לשכנעה לחתום על הודאה בהשתתפות ובתמיכה בתנועה הפרטיזנית. מריה סירבה, הוכתה ונשלחה לעבודות כפייה בגרמניה, אך הצליחה לשרוד.⁹⁰ מעשים כגון אלה לא תרמו, כמובן, להגברת תמיכתה של האוכלוסייה המקומית בגרמנים.

הגרמנים ראו גם חשיבות רבה בתעמולה נכונה ואפקטיבית בקרב האוכלוסייה המקומית בשטחים הכבושים במזרח. אחת מן המטרות אותן הציבו לעצמם בתעמולה זו הייתה שכנועה של האוכלוסייה כי במקרה של ניצחון גרמני במלחמה חייה של האוכלוסייה המקומית ישתפרו שיפור ניכר לעומת חייה תחת השלטון הסובייטי. נקבע כי בין היתר יש להדגיש בתעמולה, כי שיפור זה ייתכן אך ורק באזורים בהן אין פעילות פרטיזנית סובייטית ולהציג את הפרטיזנים הסובייטיים באור שלילי.⁹¹

בעלוניהם, שהוצנחו ממטוסים באזורי היערות, התפארו הגרמנים בהישגיהם כביכול בשדה הקרב והבטיחו כל טוב לפרטיזנים, שיחזרו למוטב ולחיים רגילים. בעלוניהם בשפה הרוסית נכתב, כי היהודים מרמים את הפרטיזנים והאחרונים מתבקשים לשוב לבתיהם, שכן בקרוב הם, הגרמנים, יכבשו את מוסקבה ואת סטלינגרד והמלחמה תסתיים. עוד הובטח בעלוניהם, כי לפרטיזנים שיענו לקריאה זו לא יעונה כל רע.⁹²

⁸⁹ קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 80-81.

⁹⁰ לוור, בניית אימפריה, עמ' 190-191.

⁹¹ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("הוראה בדבר המאבק בגזודים הפרטיזניים במזרח").

⁹² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 60; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 232; חולבסקי, על נהרות, עמ' 75-76; ביכלר, רצח היהודים, עמ' 67-68; רחנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 306; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 24; דיווח של קובה על השמדת היהודים; התליינים מעידים, עמ' 69-70; שוטן, צעדים, עמ' 188; פופוב, הנקודת והתנועה הפרטיזנית, עמ' 84-85; קראוויעק, עיירתי לנין, עמ' 120; יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה, עמ' 261-262; מינסק עיר ואם, עמ' 275; תמרקין, זה קרה, עמ' 241-242; איו"ש, חטיבה M-41, תיק 256 (דיווח על המצב בביילורוסיה).

הגרמנים הטילו על האוכלוסייה המקומית גם הגבלות שונות במסגרת לחימתם נגד הפרטיזנים. ברוב האזורים הוטל עוצר. כל התושבים היו חייבים להירשם במקום מגוריהם, נאסר עליהם לעזוב את היישוב בו היו רשומים או לאפשר לזרים להתגורר אצלם. על האוכלוסייה היה להודיע לראש העיר או היישוב על הימצאותו של כל אדם זר במקום. החזקת נשק ותחמושת נאסרה והעונש על הפרת הגבלה זו היה מוות. לפי הוראתו של קייטל מיום 16 בספטמבר 1941, עונש מוות הוא "האמצעי היעיל ביותר להפחדה"⁹³. ובמסמך מנובמבר 1942, שכבר הוזכר לעיל, נכתב בין היתר כי "רק צעדים קשים וחשש מפני העונש הצפוי לה, צריכים להזהיר את האוכלוסייה, כך שהאחרונה תימנע מהבעת תמיכה ואהדה כלפי הפרטיזנים"⁹⁴.

במסגרת המלחמה נגד הפרטיזנים התנהל גם מסע אכזרי נגד החשודים בשיתוף פעולה עםם והועלו באש מאות כפרים ומשקים על תושביהם. בסתיו 1941, למשל, תלו הגרמנים ביום אחד כחמישים אנשים במינסק, שנחשדו בהשתייכות לתנועה הפרטיזנית. בפברואר 1943 ערכו הגרמנים מצוד על ריכוזי הפרטיזנים בסביבות הערים סטרובין (Starobin) (מחוז מינסק), ז'יטקוביץ' (Zhitkovichi) (מחוז מוזיר) וגלוסק (Glusk) (מחוז מוזיר). מאות כפרים בסביבת היערות, שחנו בהם פרטיזנים, נשרפו כליל. בימי המצור הגדול ביערות נליבוקי ביולי-אוגוסט 1943, הציתו הגרמנים עשרות כפרים, רצחו אלפי איכרים ורבים אחרים גורשו למחנות עבודה בגרמניה. הגרמנים שרפו למעלה משש מאות כפרים בביילורוסיה על תושביהם בניסיון להרוס את מקורות האספקה של הפרטיזנים⁹⁵.

תוך איום במוות הכריחו הגרמנים את תושבי הכפרים הסמוכים למסילת הברזל באזור בוברויסק (ביילורוסיה) לשמור על המסילות. אם במקום כלשהו שנשמר על-ידם אירע פיצוץ, השומר ומשפחתו הוצאו להורג⁹⁶. באביב 1942 הכפר אנטוניובו (Antoniov) ליד העיר מיר (Mir) שבביילורוסיה נשרף כליל על-ידי הגרמנים כתגובה לפעילות הפרטיזנית באזור, ואילו ב-13 בינואר

⁹³ קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 146-147, 536 (התרגום שלי).

⁹⁴ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("הוראה בדבר המאבק בגדודים הפרטיזניים במזרח"). התרגום שלי.

⁹⁵ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 22-24; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 318; מול האויב הנאצי, כרך א', עמ' 73; שלאין, אחד מן הצאן, עמ' 102; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("הוראה בדבר המאבק בגדודים הפרטיזניים במזרח"); איו"ש, חטיבה M-41, תיקים 93 (דיווח על המצב בביילורוסיה), 135 (תולדות הקמתו של הגדוד הפרטיזני על-שם אורדז'ניקידזה בבריגדה על-שם קירוב). על ההכרח באכזריות במלחמה נגד הפרטיזנים ראו: פשעי הגרמנים, עמ' 55-56.

⁹⁶ ליבנצב, אזור פרטיזני, עמ' 275.

1943 המשטרה המקומית הוציאה להורג שישים בני משפחה של פרטיזנים בכפר ליאדקי (Liadki)⁹⁷. חלק נכבד ממקומות היישוב שהועלו באש על-ידי הגרמנים בברית-המועצות מעולם לא שוקמו ו/או לא הוקמו מחדש.

בפברואר 1941 הגיע לביילורוסיה "קומנדו מיוחד דירלוואנגר" תחת פיקודו של אוסקר דירלוואנגר (Oskar Dirlewanger). הלה הצטרף למפלגה הנאצית בשנת 1923, אבל הקריירה הפוליטית שלו נעצרה בשל מספר תאונות דרכים וקיום קשרים עם קטינות. במרץ 1940 הוא מונה על-ידי הימלר לעמוד בראש יחידה למניעת ציד לא חוקי, אשר הייתה מורכבת מעברייני ציד לשעבר. היחידה הוצבה בלובלין, שם הצטרפו אליה פושעים נוספים וחולי נפש. כאשר הגיע ה"קומנדו" לביילורוסיה תפקידו הרשמי היה להילחם בפרטיזנים. אולם, דירלוואנגר, שנודע כאדם אלים, שתיין ומכור לסמים, העדיף להפנות את זעמו נגד האוכלוסייה הכפרית: איסוף אנשי הכפר לתוך אסם והעלאתו באש היה השיטה המועדפת עליו. מי שניסה להימלט – נורה. כך רצחו אנשי ה"קומנדו" כשלושים אלף אזרחים בביילורוסיה כחלק מהמאבק נגד הפרטיזנים. ה"קומנדו" נטל חלק גם ברצח יהודים. למשל, בספטמבר 1942 רצחו אנשיו למעלה משמונת אלפים יהודים בגטו ברנוביץ'. מביילורוסיה הועבר ה"קומנדו" חזרה לפולין.⁹⁸

באוקראינה נטבחה אוכלוסייתו של כפר תוך כדי מרדף אחר פרטיזנים מחטיבתו של סידור קובפק (Sidor Kovpak)⁹⁹. הוצאות המוניות להורג של תושבי כפרים כחלק מן המאבק נגד הפרטיזנים היו כמעט עניין שבשגרה במחוזות ווהלין ופולסיה. בכפר רמל (Remel) שבביילורוסיה, לדוגמא, הגרמנים הוציאו להורג שש מאות תושבים. באוקטובר 1943 אף הקימו הגרמנים במחוז גליציה בתי משפט צבאיים בהם נידונו למוות מי שהיו מעורבים בצורה זו או אחרת בפעילות התנועה הפרטיזנית או נחשדו במעורבות כזו.¹⁰⁰

⁹⁷ שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 246, 248. אודות העלאתם באש של כפרים בביילורוסיה שנחשדו בשיתוף פעולה עם הפרטיזנים ראו למשל: איו"ש, חטיבה M.40RCM, תיק 24 ("מתוך דיווח אודות לחימתו של הגדוד הפרטיזני 'למען רוסיה הסובייטית', 20 בנובמבר 1943). מסמכים בנושא ראו ב: הטרגדיה של כפרים ביילורוסיה. על אוקראינה ראו: כפרים שרופים, עמ' 62-338.

⁹⁸ סניידר, ארצות דמים, עמ' 264-265, 325. עוד על מעלליו של "קומנדו דירלוואנגר" ראו למשל: ז'וקוב, צידי פרטיזנים.

⁹⁹ עוד על קובפק ראו בחלק אודות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה בהמשך.

¹⁰⁰ קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 78-79.

באוקראינה נהגו הגרמנים לכתר אזור מסוים שחשדו שבו נמצאים פרטיזנים ובהדרגה, לכאורה על מנת למצוא פרטיזנים מסתתרים, היו הורסים כפר אחר כפר, מעלים בתים באש, במיוחד אלה שהיו קרובים יותר אל היערות¹⁰¹. לדוגמא, בראשית ינואר 1944 פרצו הגרמנים, יחד עם משטרה מקומית, לכפר וורוביובקה (Vorobiovka), אשר נודע כי תושביו מסייעים לפרטיזנים. כל התושבים הובלו לבית הקברות המקומי והוצאו להורג שם. על מנת לטשטש את עקבותיו של רצח זה - הגופות נשרפו. מתוך אלף וחמש מאות תושבי הכפר, שרדו מאה בלבד¹⁰².

בספטמבר 1943 הפיץ המושל של ליטא אדריאן רנטלן (Adrian Renteln) כרוז זה :

על פעולות חבלה במסילות-הברזל, בגשרים או ביעדים אחרים ישאו באחריות האוכלוסים הגרים בקרבת מקום לחבלה, החוות ישרפו והתושבים יוגלו. כדי למנוע פעולות עונשין קיבוציות אלו על תושבי המקום להודיע מיד על כל חבלן או זר הנמצא בסביבתם, או לעצור אנשים אלה. האוכלוסיה [...] חייבת לטובתה היא ליטול חלק בלחימה בשודדים ובמחבלים¹⁰³.

יחס זה לאוכלוסייה המקומית בשטחים הכבושים של ברית-המועצות לא הפריע לגרמנים לטעון בתעמולתם, כי לא הם אלא הפרטיזנים הם אלה ש"נושאים עליכם את המוות, אל בתיכם ואל מדינתכם – חורבן"¹⁰⁴. בנוסף, הגרמנים השתמשו בתעמולה גם על מנת להפחיד את האוכלוסייה המקומית לבל תסייע לפרטיזנים, שכן סיוע להם יוביל להוצאתם להורג של המסייעים¹⁰⁵. עוד טענו הגרמנים בתעמולתם כי "אלפי פרטיזנים נכנעו לנו, תיכנעו גם אתם כל האחרים, היות ויש לכם מוצא אחד – או שתמותו או שתסגירו את עצמכם לשבי ויינתנו לכם חופש, עבודה וכדומה"¹⁰⁶.

¹⁰¹ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4033 (עדות פיוטר שפושניקוב).

¹⁰² איו"ש, חטיבה O.4, תיק 252 ("אודות מעשי הבליעל של הכובשים ההיטלראיים ומשתפי הפעולה עמם במחוז חמלניצקי בשנים 1941-1944").

¹⁰³ כמצוטט אצל: ארד, נעורים בלחימה, עמ' 143.

¹⁰⁴ פוסטרים תעמולתיים מביילורוסיה. היו זמינים דרך האינטרנט בינואר 2004. לצערי, ככל הנראה אין כיום גישה אליהם.

¹⁰⁵ איו"ש, חטיבה M-41, תיק 112 (עלוני תעמולה גרמניים ברוסית, שהופצו בביילורוסיה).

¹⁰⁶ שם, תיק 2446 (נתונים אודות האויב בעיר מינסק ובמחוז מינסק, 21 באוקטובר 1942).

הגרמנים גרסו, כי התעמולה היעילה ביותר תהיה להשמיד את הכפרים, אשר נחשדו בסיוע לפרטיזנים, שכן דבר העונש יתפשט במהרה למען יראו ויראו. אולם, השפעתם של מעשים אלה הייתה הפוכה והתעמולה הסובייטית השתמשה בהם נגד הגרמנים. הפעילות האנטי-פרטיזנית של ה-SS והמשטרה באזור שפלת פולוצק (Polotsk) התנהלה בצורה אלימה ביותר. באזורים הפרטיזניים שם נשרפו כפרים רבים עד יסוד והפרטיזנים מיהרו להשתמש באלימות זו בתעמולתם נגד הגרמנים¹⁰⁷.

כתוצאה מכך, בשלהי 1942 פקד הימלר כי מעתה לא יוצאו עוד להורג המסייעים לפרטיזנים והחשודים בסיוע או בשייכות אליהם, אלא הם יועברו למחנות ריכוז בגנרל-גוברמן¹⁰⁸. הפעולות האנטי-פרטיזניות הראשונות, שהייתה להן השפעה משמעותית על התנועה הפרטיזנית באזור שפלת פולוצק התבצעו בראשית שנת 1943. הפעם השתדלו הגרמנים שלא לפגוע באוכלוסייה המקומית, נאסרה שרפת כפרים, ובדיווח הסופי של הפעילות נטען, כי רק אנשים, אשר נודע בוודאות, כי הם פרטיזנים או מסייעים להם, נורו, שכן הגרמנים הבינו בסופו של דבר, כי הוצאות קולקטיביות להורג ושרפת כפרים על תושביהם מביאות לתוצאות שליליות עבורם¹⁰⁹.

למעשה ניתן לציין ארבע סיבות עיקריות אשר בגינן העלו הגרמנים באש מקומות ישוב שלמים או בתים¹¹⁰:

(1) כעונש על פעילות פרטיזנית באזור;

(2) בשל חשד שהתעורר כלפי התושבים על קיום קשרים עם פרטיזנים ומתן סיוע להם;

(3) על סיוע לצבא האדום;

(4) סירוב להצטרף לעבודה בגרמניה, לספק לגרמנים מצרכים ותוצרת חקלאית וכדומה.

כך או כך, שיטות הטרור בהן נקטו הגרמנים לא השיגו את מטרתן. מעשיהם האכזריים של הגרמנים כלפי האוכלוסייה המקומית הגבירו את שנאת מתנגדיהם עוד יותר וגרמו להרחבת

¹⁰⁷ דין, שיתוף פעולה, עמ' 116; פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 538; ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 104.

¹⁰⁸ לוק וריכטר, המצוד מותר.

¹⁰⁹ פרטיזנים סובייטיים במה"ע, עמ' 539; ההיסטוריה של ביילורוסיה, עמ' 571; פשעי הגרמנים הפשיסטים, עמ' 33-34.

¹¹⁰ לפי: כפרים שרופים, עמ' 23-24.

שורותיהם של המתנגדים ולדלדול שורות משתפי הפעולה עימם. כל זה בא לידי ביטוי בפעילות פרטיזנית מוגברת.

בימי פריחתה היתה זו תנועה שידעה לשלב שילוב יעיל ביותר שיטות פעולה ולחימה מסוגים שונים: נסיון-דורות של מלחמות 'גרילה'; ניסיון היסטורי רב ומגוון של תנועות מהפכניות; שיטות פעולה ארגוניות ותעמולתיות במחתרת, טכניקה של מודיעין וריגול, הישגים חדשים של המדע והטכניקה הצבאיים [...] אך תפקידה העיקרי היה [...] לשמש "חזית שנייה" נגד הנאצים, לנהל את המלחמה בעורף האויב תוך תיאום עם הצבא הסובייטי הסדיר.¹¹¹

***

התנועה הפרטיזנית הוצגה בתעמולה הגרמנית כיצירה יהודית שנוצרה אך ורק למען הגשמת מטרותיה של היהדות העולמית. הגרמנים ראו ביהודים כוח מרכזי ומעורר בתנועה הפרטיזנית הסובייטית ומאגר פוטנציאלי שלה וכך מצאו הם עילה להמשך השמדת היהודים כפעולה, המשולבת בלחימה נגד הפרטיזנים. למעשה, רצח יהודים במסווה של לחימה נגד הפרטיזנים הוא אחד מן התופעות המייחדות את השואה בברית-המועצות. עוד בשלבים המוקדמים של ההכנות לפלישה פיתח היטלר את הרעיון, שאת המלחמה הפרטיזנית, העלולה להתפתח מאחורי קווי החזית הגרמניים, אפשר יהיה לנצל כאפיק נוסף בתכניותו הרצחניות נגד האוכלוסייה האזרחית. במכתב מאת המושל הגרמני של מערב ביילורוסיה והעיר מינסק, וילהלם קובה (Wilhelm Kube), אל נציב הרייך (רייכסקומיסר) של אוסטלנד, הינריך לוזה (Hinrich Lohse), מן ה-31 ביולי 1942 נאמר, כי מכל ההיתקלויות עם פרטיזנים בביילורוסיה נראה, כי היהודים מהווים את הגורם המרכזי והמארגן של התנועה הפרטיזנית; ובדיווחו באפריל 1943 ציין קובה, כי אל הפרטיזנים מצטרפים על-פי רוב "אלמנטים בזויים", בעיקר רוסים ויהודים.¹¹²

¹¹¹ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 171.

¹¹² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 60; חולבסקי, על נהרות, עמ' 75-76; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 232; ביכלר, רצח היהודים, עמ' 67-68; רחנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 306; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 24; דיווח של קובה על השמדת היהודים; התליינים מעידים, עמ' 69-70; שוטן, צעדים, עמ' 188; פופוב, הנקוו"ד והתנועה הפרטיזנית, עמ' 84-85; קראוויעק, עירתי לנין, עמ' 120; יופה, יהודי

גם קורט פון גוטברג (Curt von Gottberg), מחליפו של קובה, הטיל את האשמה על קיומם של פרטיזנים בביילורוסיה על היהודים: "אך ורק כאשר לא יהיה בביילורוסיה אף יהודי אחד חיילים גרמנים רבים לא יהיו בסכנת מוות" והביע את תקוותו כי "שאלה זו תבוא על פתרונה" במהרה¹¹³.

בדו"ח איינזצגרופן מן ה-19 בדצמבר 1941, בקטע אודות פעילותה של איינזצגרופה B, נכתב כי ליהודי פריצ'י (Parichi) אשר בביילורוסיה היו קשרים עם פרטיזנים ולכן היה צורך לרצוח חלק מיהודי העיירה. לפי אותו דו"ח, גם הפרטיזנים באזור הומל (Homel) התקשרו עם היהודים ולכן נרצחו יהודים רבים בהומל, ברוג'צ'וב (Rogachev) ובקרמה (Karma). למעלה מאלפיים יהודים נרצחו כחלק ממבצע נגד פרטיזנים על-ידי דיביזיית ביטחון מספר 221 באזור קלימוביצי (Klimovichi). בדוחות של האינזצגרופן מאפריל 1942 צוין מעצרים של יהודים בשל קשר עם פרטיזנים ועל בריחתם של כמאה יהודים מגטו מינסק והצטרפותם אל הפרטיזנים¹¹⁴.

באזור קופיל (Kopyl), שבביילורוסיה טענו הגרמנים, ישנן "כנופיות רבות", אשר נוסדו על-ידי קומוניסטים פולנים יהודים והם מקבלים הוראות ממוסקבה. פיקוד המטה של ה"כנופיות" הללו מורכב מיהודים, פולנים, קומוניסטים ומפקדי צבא לשעבר¹¹⁵. דו"ח של משטרת הביטחון וה-SD על פעולותיהם מן ה-1 במרץ 1942 עד 31 במרץ 1942, מבליט את מקומם של היהודים, לדעת הגרמנים, בתוך המחתרת בעיר מינסק, בירת ביילורוסיה:

מאחורי הפרטיזנקה במינסק עומדת המפלגה המפקחת על הפעולות. המארגן של המנגנון המפלגתי הוא יהודי [...] קבוצה בלתי-ליגאלית של שישים יהודי הגיטו מממנת [...], רוכשת נשק ומחזקת את הקבוצה הפרטיזנית [...]. בביתו של היהודי [...] נמצאו תרופות וחומרים. כמו-כן נמצא בית-דפוס [...]¹¹⁶.

ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה, עמ' 261-262; מינסק עיר ואם, עמ' 275; תמרקין, זה קרה, עמ' 241-242; איו"ש, חטיבה M-41, תיק 256 (דיווח על המצב בביילורוסיה).

¹¹³ מצוטט לפי: סוקולוב, חזית מעבר לקווים, עמ' 189-190. התרגום שלי.

¹¹⁴ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 349-350, 471.

¹¹⁵ איו"ש, חטיבה M-41, תיק 92 (דיווח גרמני אודות המצב באזור קופיל).

¹¹⁶ מצוטט לפי: חולבסקי, מינסק, עמ' 104.

הקו המנחה היה ש"יהודי ופרטיזן חד הם" ויש לחסלם. בכפר זבוריה (Zabor'e) הכניסו הגרמנים שמונים גברים יהודים ועשרים נשות פרטיזנים ביילורוסים יחדיו אל הנפחיה המקומית, שפכו על המבנה נפט ושרפוהו.¹¹⁷

ב-7 באוגוסט 1942 דיווחו האינזצגרופן כי בצפון מחוז קדאיני (Kėdainiai) שבליטא ובמחוזות הסמוכים, פוניבו (Panevezys) ושאוולי (Šiauliai), דווח על פעילותן של "כנופיות המונות עד 100 איש [...] אשר לאחרונה הטרידו את האוכלוסייה [...]. רובן של הכנופיות הללו היה מורכב משבויי מלחמה סובייטיים רוסים שנמלטו ויהודים"¹¹⁸. בישוני (Jašiūnai) שבליטא הוציא הגסטאפו להורג כמה עשרות מיהודי המקום, פולנים וצוענים כפעולת תגמול על רציחתם של שלושה פועלי רכבת גרמנים על-ידי הפרטיזנים.¹¹⁹ אולם למעשה, כפי שנראה בפרקים הבאים וכפי שכבר ניסח זאת ההיסטוריון יהושע ביכלר,

זיהוי היהודים כפרטיזנים או כחשודים להשתייכות ל"כנופיות", כלשון הנאצים, לא נבע מן המציאות בשטח [...]. תנועת פרטיזנים מאורגנת ואפקטיבית קמה לראשונה באזורים שבהם האוכלוסייה היהודית הייתה דלילה ורובה ככולה נכחדה עוד בטרם התגבשה פעילות פרטיזנית. בשטחים שבהם שרדו יהודים אחרי גל הרציחות הראשון, התארגנה תנועה פרטיזנית מאוחר מדי.¹²⁰

¹¹⁷ ביכלר, רצח היהודים, עמ' 70; הספר השחור הבלתי ידוע - רוסיית, עמ' 268; הספר השחור הבלתי ידוע - אנגלית, עמ' 268. תאריך האירוע איננו מצוין.

¹¹⁸ דיווחי האינזצגרופן, עמ' 357.

¹¹⁹ קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 420.

¹²⁰ ביכלר, רצח היהודים, עמ' 72.

חלק ראשון

ליטא

פרק א.

יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו

המתיישבים היהודים הראשונים הגיעו לליטא ככל הנראה כבר במאה ה-12. היו אלה סוחרים מדרום-מזרח אירופה. אחריהם הגיעו פליטים יהודים שנסו מאימת מסעות הצלב ו"המוות השחור" במערב אירופה. במחצית הראשונה של המאה ה-14 הוזמנו סוחרים ואומנים יהודים להגיע לליטא על-ידי הדוכס הגדול גדימינס (Gediminas). גם נכדו ויטאוטס (Vitautas) גילה סובלנות רבה ליהודים (כמו גם לבני לאומים אחרים) ואף הביא לליטא קבוצה גדולה של כתמש מאות משפחות של יהודים קראים. בשנת 1533 המלך זיגמונט ה-1 הורה לכל דרגות האדמיניסטרציה להמשיך ולכבד את זכויותיהם של היהודים ואף הרחיב את סמכויותיו של בית הדין הרבני. היהודים חיו בקרב האוכלוסייה הליטאית בשלום ונהנו ממידה רבה של חופש דתי וכלכלי.¹

בשנת 1795 סופחה ליטא לרוסיה, הפכה לחלק מ"תחום המושב"² וחלה הרעה במצבם של יהודיה ובמעמדם מבחינה חוקית וחברתית. למשל, הם לא יכלו לצאת מ"תחום המושב", הם אולצו לשלם מיסים גבוהים יותר מן הנוצרים וסמכויותיו של בית הדין הרבני צומצמו לענייני דת בלבד. בימיו של הצאר ניקולאי ה-1 חלה החמרה נוספת כאשר בשנת 1827 חויבו היהודים בגיל 12-25 להתגייס לצבא לפי מכסה שנקבעה על-ידי השלטונות. חוקים אנטי-יהודיים נוספים חוקקו עם עלייתו לשלטון של הצאר אלכסנדר ה-3 בשנת 1881 וגם בשנים שלאחר מכן ואף אירעו מספר מקרים של פגיעות פיזיות ביהודים בליטא, אם כי לא בממדים של הפוגרומים בדרום רוסיה באותה תקופה. פגיעות אלה פורסמו בהרחבה בעיתונות היהודית דאז. בשנת 1892 היהודים אף איבדו את זכותם להצביע בבחירות המקומיות. במצבם של היהודים לא חל שיפור גם בימיו של הצאר ניקולאי השני שהוכתר בשנת 1894 וסרב להצעתו של מושל וילנה לאפשר ליהודים להתיישב מחוץ ל"תחום המושב" על מנת להקל על מצבם הכלכלי. כתוצאה מן המדיניות האנטי-יהודית של השלטונות לאורך השנים, הלכה והחמירה גם האווירה האנטי-יהודית בחברה בכלל,

¹ שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 6-7; לוין, הליטבאקים, עמ' 43, 46; אטמוקס, הדרך הקשה והארובה.

² ראו מפה של תחום המושב היהודי ברוסיה בשנים 1835-1917 בנספח א', עמ' 343.

בין היתר גם בסיועה הפעיל של הכנסייה, עד כדי מספר מקרים של אלימות פיזית ואף עלילות דם במקומות שונים בליטא. מאמרים אנטישמיים ראו אור בעיתונות הליטאית.³

ולמרות הכול, יהודי ליטא המשיכו להיות חברה הומוגנית, בעלת היסטוריה ותרבות ייחודית. הם כונו "ליטוואקעס" והיו בעלי תודעה וזהות יהודיות חזקות. במחצית המאה ה-19 כבר הייתה וילנה אחד המרכזים החשובים ביותר של החיים היהודיים באירופה על כל תחומיהם: הדתיים והחילוניים, התרבותיים, החברתיים והפוליטיים. באותה תקופה היו במחוז קובנה בלבד כשישים בתי כנסת ו-237 בתי תפילה ולימוד יהודיים אחרים. מספר הישיבות ברחבי ליטא עלה בהתמדה באותה תקופה וכך גם מספר התלמידים בהן. אוכלוסיית הסביבה הייתה ביילורוסית וליטאית, והתרבות היהודית הייתה הרבה יותר מפותחת מזו המקומית. תרבויות אלה לא היו מוקד משיכה ליהודים, ולכן הם התבוללו פחות מיהודים שהתגוררו במקומות אחרים באירופה. גם התנועה הציונית הייתה גורם דומיננטי בקהילה היהודית בליטא, וחלק קטן מן היהודים השתייך לתנועה הקומוניסטית, לאגודת ישראל, לפולקיסטים ולבונד.⁴

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה וכמובן שגם היא השפיעה על מצבם וגורלם של יהודי ליטא. כבר בשלבים הראשונים כשמונים אחוזים מן היהודים במחוז קובנה הוגלו לפנים רוסיה ומעטים בלבד שבו לאזור לאחר שנים רבות. גיוסם של יהודים רבים לצבא ואי-הגעתו של סיוע מקרובי משפחה מחוץ לרוסיה השפיעו לרעה על מצבם הכלכלי של יהודי ליטא. האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, שגם היא סבלה מן המלחמה, החלה פוגעת ביהודים, מה גם שנפוצה שמועה לפיה היהודים מעבירים מידע לאויב. בתקופת השלטון הגרמני בליטא (1915-1918) המשיך מצבם הכלכלי של היהודים להיות קשה, אולם ידיעתם את הלשון היידיית העניקה להם יתרון מסוים במגעים עם השלטונות. חלק מן היהודים המקומיים, או "יהודים מזרחיים" (*Ostjuden*) כפי שכונו על-ידי הגרמנים, אף ידעו גרמנית או למדו אותה בקלות יחסית כעת והועסקו בדרגים הנמוכים של האדמיניסטרציה או בתרגום. השלטונות הגרמניים אף החלו בהקמתם של בתי ספר גרמניים עבור היהודים.⁵

³ לוין, הליטבאקים, עמ' 64, 67, 74-75.

⁴ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 65-67; שניידמן, שלושת הגיבורים הסרגיים, עמ' 133; לוין, הליטבאקים, עמ' 93. ראו גם שם, עמ' 95-105 עוד על מערכת החינוך ועל המערכת הפוליטית בחברה היהודית.

⁵ לוין, הליטבאקים, עמ' 76, 106, 109-113.

בפברואר 1918 העניקו הגרמנים לליטא עצמאות⁶. במדינה החדשה, כמו גם בשתי הארצות הבלטיות האחרות, לטביה ואסטוניה, התייחסו בחשדנות ובהסתייגות כלפי השלטון הסובייטי השכן ואסרו על קיומה של המפלגה הקומוניסטית בשטחן. תומכי הקומוניסטים דוכאו באכזריות ופעילותם התקיימה במחתרת בלבד. רוב רובם של היהודים תמך בעצמאותן של המדינות הללו ואף נטל חלק פעיל במאבקן. עם התבססות העצמאות, זכו המיעוטים הלאומיים, וביניהם גם היהודים, לזכויות אוטונומיות בתחום התרבותי והחברתי, אולם ייצוגם במנגנון הממשלתי היה מצומצם. הפעילות הציונית המשיכה להתקיים בקרב חלק ניכר מן האוכלוסייה היהודית והיא אף היוותה גורם בעל משקל בתנועה הציונית העולמית⁷.

יהודים השתייכו גם למפלגה הקומוניסטית הליטאית, אולם "למרות מספרם המועט האבסולוטי [...] חיזק שיעורם הגבוה בקרב הקומוניסטים את האנטישמיות בליטא". כבר בשנים הראשונות לעצמאותה של ליטא נשמעו לעתים קרובות סיסמאות אנטישמיות והיהודים הואשמו בכך שהם "מביאים את הבולשביזם" למדינה. בשנת 1926 התחוללה בליטא מהפכה ימנית אשר כתוצאה ממנה הוקם משטר אוטוקרטי בראשותו של אוגוסטינס וולדמרס (Augustinas Voldemaras). משטר זה גרם להתחזקות העוינות כלפי מיעוטים לאומיים, ובכללם גם היהודים. סיסמאות כגון "ליטא לליטאים" החלו נשמעות יותר ויותר ברחובות. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה זכו רעיונותיהם לאוזן קשבת ולתמיכה בקרב חוגים לאומניים בליטא. האנטישמיות הלכה והתגברה ובעיתוננים היה ניתן לקרוא יותר ויותר על רעיונות, כגון לאסור על היהודים להחזיק משרתות לא-יהודיות וכדומה. תגובת השלטונות לכך הייתה מזערית ואילו הכוחות הליברליים והשמאלניים, אשר כן הביעו את התנגדותם, היו חלשים מכדי שתהיה להם השפעה כלשהי⁸. הלך רוח זה נתן את אותותיו ביתר שאת עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כפי שנראה בהמשך.

המהפך של שנת 1926, שכתוצאה ממנו עבר השלטון במדינה לידי שתי מפלגות הימין – המפלגה הלאומית והמפלגה הקלריקלית "נוצרים דמוקרטים" – וההתקרבות לגרמניה הנאצית

⁶ עוד על חיי היהודים בליטא העצמאית בין שתי מלחמות העולם ראו: לוין, הליטבאקים, עמ' 115-186; פנקס ליטא, עמ' 39-77; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 266; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 277-279. מפת היישובים היהודיים בליטא העצמאית ראו: לוין, הליטבאקים, עמ' 114.

⁷ לוין, יהודי הארצות הבלטיות, עמ' 18; לוין, לפרשת היחסים 2, עמ' 41.

⁸ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 67-68; לוין, לפרשת היחסים 2, עמ' 41. בניגוד לרושם שהיה בקרב האוכלוסייה הליטאית, היהודים מעולם לא היוו רוב במפלגה הקומוניסטית או באדמיניסטרציה הסובייטית בליטא. ראו למשל, אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 151.

מאוחר יותר, השפיעו על הפיכתה של התודעה הלאומית הליטאית ללאומנית קיצונית. גם ילדיהם של בעלי האחוזה העשירים, של הפקידים הבכירים ושל הקצונה, אשר הרבו לנסוע ללמוד בגרמניה והושפעו שם מהלך הרוחות האנטישמי, הביאו רעיונות אלה עמם לליטא בשובם לבתיהם.⁹

1. השלטון הסובייטי בליטא¹⁰

הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, שנחתם ב-23 באוגוסט 1939, קבע, בין היתר, גם את גורלה של ליטא. ב-9 בספטמבר 1939, תשעה ימים לאחר פלישת גרמניה לפולין, בעקבות ההכרה של שני הצדדים החתומים על ההסכם ב"אינטרסים שיש לליטא באזור וילנה", הורה שר החוץ הגרמני יואכים פון ריבנטרופ לשגרירות גרמניה בקובנה (שהייתה אז בירתה של ליטא) להציע לצבא הליטאי ולחוגים קיצוניים בממשל הליטאי להשתלט על אזור וילנה, שהיה אז תחת שליטת הפולנים. ממשלת ליטא סירבה לנקוט באמצעים צבאיים הן בשל הצהרת הניטרליות שלה והן בשל לחץ מצד בריטניה וצרפת שתשמור על ניטרליות זו. בעקבות זאת, ב-19 בספטמבר נכנס הצבא הגרמני לוילנה וכשבוע לאחר מכן שונה הסכם ריבנטרופ-מולוטוב כך שליטא, כולל וילנה, תהפוך ל"אזור השפעה סובייטי"¹¹. המונים, ברובם ליטאים מהשכבות העניות ותומכי המפלגה הקומוניסטית שהייתה אסורה בליטא עד אז, הריעו בהתלהבות למראה טורי הצבא האדום שנכנסו לליטא. ביניהם היו גם צעירים יהודים, שגרסו כי בואם של הסובייטים יציל אותם מאימת הנאצים, שהרי "היה ידוע שאין ברוסיה אנטישמיות באופן רשמי"¹².

בתקופה הקצרה בה הייתה וילנה תחת שלטון הסובייטים (19 בספטמבר-28 באוקטובר 1939) מיהרו האחרונים לבצע מעצרים נרחבים של מתנגדים פוליטיים מקרב בני כל הלאומים בעיר, ובכללם גם יהודים רבים. אולם, ב-10 באוקטובר 1939 חתמה ליטא על הסכם עם ברית-המועצות לפיו קיבלה הראשונה, תמורת ויתורים שונים, את השליטה על וילנה, שהפכה לבירתה.

⁹ שנו-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 276.

¹⁰ עוד על השלטון הסובייטי בליטא והיחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים ראו: פנקס ליטא, עמ' 79-82; גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 93-94; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 19; טרוסקה, תנאים מקדימים; אטמוקס, הדרך הקשה והארוכה; צל השואה, עמ' 125; שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 25-40; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 76-94; פנקס, כרך 8, עמ' 61-64; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 10; שמיביק, תולדות מיכאל, עמ' 18-22; מור, המלחמה על החיים, עמ' 41-52; בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 19-26.

¹¹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 19; יקובציוניס, כיבוש/סיפוח; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 288.

¹² לוי, הסובייטיזציה, עמ' 174; פלאנג, עמ' 68; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 1453 (עדותה של רבקה בוכאסטר).

כבר ב-28 באוקטובר נערכו בעיר פרעות ביהודים, אשר נמשכו מספר ימים והגיעו לשיאן ב-31 באוקטובר כאשר נפצעו כמאתיים יהודים וחנויות בבעלות של יהודים נפרצו ונשדדו. גם תושביה הפולנים של העיר ניצלו את המצב והפיצו שמועה לפיה יהודים רצחו ילד וכומר פולנים. במקום להרגיע את הרוחות, הצטרפו שוטרים ליטאים להמולה והכו ביהודים. פניותיהם של ראשי הקהילה היהודית בוילנה אל המנהיגות הליטאית לא הועילו והם נאלצו לפנות בבקשת עזרה אל מפקד חיל המצב הסובייטי בוילייקה (Vileyka). בעקבות "שאיפתם של הסובייטים להעביר את העיר [לליטאים] בשקט וחששם של השלטונות הליטאים שמא ילבשו הפרעות אופי אנטי ליטאי", נכנסו לעיר טנקים סובייטיים והסדר הושב על כנו.¹³

במקביל החליטו היהודים לארגן הגנה עצמית. ערב פרוץ המלחמה החליטה הנהגת תנועות הנוער היהודיות בפולין, שווילנה עדיין הייתה חלק ממנה, להקים "הנהגת מילואים" שהורכבה מבחורים ובחורות צעירים, וביניהם אבא קובנר (אז בן תשע-עשרה), שעוד נזכיר רבות בהמשך. כאשר החלו הפרעות ביהודי וילנה, שתוארו לעיל, כבר נמצא חלק מהנהגה זו בעיר והם החליטו לחבור לתנועות נוער אחרות לצורך הגנה עצמית. בינתיים הגיעה אל וילנה גם ה"הנהגה הראשית" מוורשה יחד עם מאות חברים ב"שומר הצעיר" והוקם מה שנקרא "הריכוז השומרי", אשר פוזר על-ידי ההנהגה בעקבות סיפוחה של ליטא לברית-המועצות וקבלת ההחלטה לרדת למחתרת.¹⁴

ב-14 ביוני 1940 הציבה ברית-המועצות אולטימטום בפני ההנהגה הליטאית. ליטא הואשמה בחטיפת חיילים סובייטיים ובכריתת ברית עם שתי הארצות הבלטיות האחרות (לטביה ואסטוניה). ברית-המועצות דרשה מהליטאים להקים ממשלה חדשה ולהכניס כוחות צבא סובייטיים נוספים על אלו שכבר היו בליטא. מבלי לחכות לתשובת הליטאים, חצה הצבא האדום את הגבול ב-15 ביוני 1940 והשתלט על ליטא תוך תיאום עם היחידות הסובייטיות שחנו כבר בתוך ליטא. יומיים לאחר מכן הוקמה ממשלה חדשה בראשותם של קומוניסטים מקומיים.¹⁵

כעת החל תהליך של סובייטיזציה מהירה. ב-27 ביוני הוכרז על רישומן מחדש של כל המפלגות והתנועות הפוליטיות. המשטר החדש היה נחוש בדעתו להפוך את ליטא לחלק בלתי נפרד מברית-המועצות והצעד הראשון, כבר ב-1 ביולי 1940, היה לפרק את כל המפלגות

¹³ ארד, וילנה היהודית, עמ' 20, 22-23; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 97, 101.

¹⁴ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 42-44, 55; פרייליך, פרטיזנות, עמ' 34.

¹⁵ אטמוקס, יהודים בליטא, עמ' 70; ארד, וילנה היהודית, עמ' 20; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 98.

והתנועות, בכללן גם אלה היהודיות, פרט לזו הקומוניסטית. כך למעשה הופסקה גם פעילותם של המוסדות, הארגונים והמפלגות היהודיים והחלה הפעילות המחתרתית של תנועות הנוער הציוניות. בשלב מאוחר יותר יתברר, שהפעילות המחתרתית בתקופה הסובייטית היוותה למעשה בסיס לפעילות המחתרתית בגטו וילנה. ב-21 ביולי 1940 הוחלט בפרלמנט הליטאי על הפיכתה של ליטא לרפובליקה סובייטית וב-3 באוגוסט אישר הסובייט העליון של ברית-המועצות את הצטרפותה של ליטא לברית-המועצות. כך הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית למשך אחד-עשר חודשים¹⁶.

בחודשים יולי-אוקטובר 1940 פורסמו צווים להלאמת התעשייה והמלאכה, בתי העסק, בתי מגורים גדולים ובנקים, פעולה שפגעה קשות בשכבות רחבות של האוכלוסייה היהודית. ביולי פורסם גם צו לסגירת כל המוסדות היהודיים והוחל גם במאסרים של פעילים ציונים ברחבי הרפובליקה¹⁷. כאשר סיפחה ברית-המועצות את ליטא, המפלגה הקומוניסטית בה הייתה קטנה ביותר. עם הסיפוח החלו רבים להצטרף אל המפלגה, לאו דווקא בשל תמיכה אידיאולוגית בה, אלא בעיקר בשל הרצון להתקדם בסולם החברתי והתעסוקתי. ביניהם היו גם יהודים, אשר הצליחו בתחילה להשתלב בדרגי השלטון השונים, בצבא ובמפלגה. אולם, תהליך הסובייטיזציה המהיר שהחל, פגע ברבים מהם על-ידי הצורך לעבוד בשבתות ובחגים, הלאמת המסחר והתעשייה, ביטול מערכת החינוך העברית ופיזור המוסדות והארגונים הפוליטיים. כבר בשלהי קיץ 1940 החלה הפיכתם של בתי הספר העבריים, בהם למדו התלמידים בעברית, לבתי ספר בהם לשון ההוראה תהיה יידיש. לימודי השפה העברית, הספרות וההיסטוריה היהודית נאסרו כליל. למעשה, מבלי לומר זאת בצורה מפורשת, הוחל ב"חיסולן של התרבות הלאומית היהודית ושל התנועה הציונית בברית-המועצות"¹⁸.

ב-28 בנובמבר 1940 הורה הקומיסר לענייני פנים של הרפובליקה הליטאית הסובייטית להכין רשימה של "יסודות בלתי מהימנים". הוראה זו היוותה למעשה את ראשית ההכנות לגירוש "יסודות" אלו מליטא. הגירוש החל ב-14 ביוני 1941 ובמהלכו גורשו כשלושים אלף איש, יהודים ולא-יהודים כאחד, לאסיה התיכונה, לסיביר, ולקרליה. בקרב הליטאים נפוצו שמועות, שגירוש

¹⁶ גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 297-293; ארד, וילנה היהודית, עמ' 21, 31-32; לוין, הסובייטיזציה, עמ' 175; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 62.

¹⁷ ארד, וילנה היהודית, עמ' 31; בייליס, יודקה, עמ' 14; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 31-33; איו"ש, חטיבה 0.3, תיק 8187 (עדוטה של סוניה פרמינגר).

¹⁸ לוין, הסובייטיזציה, עמ' 176; ימים של זיכרון, עמ' 272; אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 133.

זה הוא רק התחלה לגירושים המוניים נוספים. גם ניסיונות להתנדב לשירות בצבא האדום לא הועילו. בין המגורשים היו יהודים רבים: פליטים מפולין, חברי מפלגות ותנועות נוער ציוניות ומי שסירב לקבל אזרחות סובייטית, שסווגו על-ידי השלטונות כ"יסודות עוינים", והוגלו עם משפחותיהם למחנות עבודה ולאזורים נידחים בצפון הרחוק של רוסיה¹⁹. על אף עובדה זו, המשיכו הליטאים לראות ביהודים את נציגיו של השלטון הסובייטי השנוא עליהם ושנכפה עליהם. אז הופצה השמועה לפיה גם בגירוש אשמים היהודים היות ובין הצוותים שביצעו את ההגליה נמנו גם כמה יהודים²⁰.

למרות הפגיעה של השלטונות הסובייטיים ביהודים, הם המשיכו להתקרב יותר ויותר אל

הסובייטים:

ליהודים היה ברור: משתי הרעות, זו של הקומוניסטים חו של הנאצים, הראשונה גרועה פחות. רבים רחשו תודה לצבא האדום, שחצץ ביניהם ובין קלגסיו של היטלר שנמצאו לא רחוק מליטא; אבל בין הליטאים היו רבים, שחיכו לגרמנים שיבואו וישחררו אותם מעולו של סטלין. האיום הבולשביקי נראה להם חמור הרבה יותר, והם ציפו שהנאצים יחזירו להם את מה שגזלו מהם הסובייטים – עצמאות²¹.

יוסף חרמץ, לימים פעיל במחתרת גטו וילנה ופרטיזן, מספר בזיכרונותיו, כי כאשר הגיעו לאזניהם של יהודי וילנה ידיעות אודות "ליל הבדולח" (9-10 בנובמבר 1938), אודות הפלית היהודים בגרמניה, בפולין ובצ'כוסלובקיה, על גירוש היהודים מבתיהם והחרמת רכושם, על הכאת יהודים ברחובות ועוד, "מה שהחל כשמועות הפך עד מהרה למידע מדאיגי". מצב זה גרם ליהודים, ובמיוחד לצעירים שבהם להתקרב יותר "אל הרוסים, אף-על-פי שהם הלאימו את

¹⁹ גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 298-299; ארד, וילנה היהודית, עמ' 35-36; ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 431; ניסיונות ופעולות, עמ' 241; ברהם, גטו בלהבות, עמ' 813; אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 253; איר"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורד'צקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 2).

²⁰ לוי, יהודי הארצות הבלטיות, עמ' 19; לוי, לפרשת היחסים 2, עמ' 44. גם הגרמנים ציינו בדיווחיהם כי "הגלייתם של 40000 ליטאים לסיביר הוכנה על-ידי היהודים". ראו: הטרגדיה של ליטא, עמ' 73.

²¹ גרינבאום, תקווה על פי, עמ' 18.

העסקים" של הוריהם²². אם כי יש לציין שהיו גם קולות אחרים: ביוני 1940 התכנסו רבני וילנה ושכנותיה לתפילה בבית הכנסת בעיר למען לא ישתלטו הסובייטים על ליטא²³.

במקביל, שנאת הליטאים את היהודים הלכה וגברה והם החלו מדברים בגלוי על חשבון הדמים שיערכו עם היהודים בעתיד הקרוב. הלאומנים התעלמו מן העובדה שגם ליטאים רבים תמכו בסובייטים, ביניהם אישי ציבור חשובים בתחומים שונים. ומנגד, כפי שליטאים רבים התנגדו לשלטון הסובייטי ולאידיאולוגיה הקומוניסטית, כך היו גם יהודים רבים שהתנגדו להם²⁴. בנוסף לטענה שרווחה באותם ימים בליטא לפיה היהודים גזלו מן הליטאים את משרותיהם, זיהו רבים מן האיכרים הליטאים את היהודים כשליחי השלטון הבולשביקי שהחרים את אדמותיהם ו"בחורים ובחורות יהודיים ההולכים לכפרים לנהל תעמולה עבור קולחוזים וללמד את האיכר פרק בהילכות עבודה חקלאית"²⁵. לדעתם של ליטאים רבים הדרך היחידה לגירושם של הסובייטים הייתה על-ידי פלישה גרמנית: "אנחנו נשרוד איכשהו. בקרוב יגיעו הגרמנים ואנחנו נקבל בחזרה את מה ששלנו ונהיה חופשיים"²⁶.

2. התנועה הלאומנית הליטאית ויחסה ליהודים

הצבא הגרמני הפולש התקבל בשמחה על-ידי רוב הליטאים, שראו את הגרמנים כמי שיכולים להושיע אותם מן העול הסובייטי. מנהיגים ליטאיים רבים ברחו לגרמניה עם בוא הסובייטים וייסדו שם, ב-17 בנובמבר 1940, בראשותו של קאזיס שקירפה (Kazys Škirpa), ציר ליטא לשעבר בגרמניה שהתגורר כפליט בברלין, את "חזית האקטיביסטים הליטאים" (Lietuviu Aktyvistu Frontas - LAF)²⁷, וכן גם תאי מחתרת בתוך ליטא. רוב החברים ב"חזית" היו מאנשי האינטליגנציה, אך היו בה גם פועלים ואיכרים, תומכי כל הפלגים הפוליטיים הליטאיים, פרט

²² חרמץ, כנפיים, עמ' 71.

²³ אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 159; השואה בבריה"מ, עמ' 201; כל המציל נפש אחת, עמ' 70-72; לזר, חורבן ומרד, עמ' 14; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 19.

²⁴ אטמוקס, יהודים בליטא, עמ' 90.

²⁵ לרין, לפרשת היחסים 1, עמ' 34.

²⁶ שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 327; רקלייטיס, שנאה, עמ' 70. עוד על היחסים בין הליטאים לבין היהודים ערב המלחמה ראו: טרוסקה, יחסי ליטאים-יהודים; טרוסקה, ליטאים ויהודים ערב השואה.

²⁷ מידע נוסף על ה"חזית" ראו למשל אצל: מלמד, פני הרשע; אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 254-255; צל השואה, עמ' 125-127; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 19; שטר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 15; אטמוקס, הדרך הקשה והארוכה; להשמיד את רוסיה – מסמכים, עמ' 131-143.

לקומוניסטים ולסוציאליסטים²⁸. ב-19 במרץ 1941 פורסם כרוז מטעם ה"חזית" המופנה לאוכלוסייה הליטאית בכל רחבי המדינה בזו הלשון:

שעת שיחרורה של ליטא קרובה [...] באותו רגע חייבות לפרוץ מרידות מקומיות [...] ועליכם לתפוס את השלטון. יש לעצור מיד את הקומוניסטים המקומיים ואת כל הבוגדים האחרים בליטא [...] (הבוגדים יחוננו רק אם יוכיחו בוודאות שכל אחד מהם חיטל לפחות יהודי אחד). כבר עכשיו הודיעו ליהודים, שגורלם נחרץ, ולפיכך כל מי שיכול, שיסתלק היום מליטא [...] ברגע המכריע תיפשו לידיכם את רכושם, כדי ששום דבר לא ילך לאיבוד²⁹.

כולם קיוו שתפרוץ בהקדם מלחמה בין ברית-המועצות לבין גרמניה וזו תהיה שעת כושר עבורם להתקומם נגד הסובייטים ולהשיג מחדש את עצמאותם. "חזית האקטיביסטים" הושפעה מן המדיניות הנאצית בשאלה היהודית ופרסומיה שהופיעו בברלין קראו לחיסולה של יהדות ליטא. עוד לפני הפלישה הגרמנית לליטא הקימה "חזית האקטיביסטים" בברלין את הממשלה הזמנית בראשות שקירפה, אשר הודיע ב-19 ביוני 1941 למשרד החוץ הגרמני על רצונם של הליטאים להקים בליטא מדינה עצמאית בעזרת הגרמנים. עם הפלישה הגרמנית לברית-המועצות נכנסו לליטא גם הלאומנים הליטאים וירו בחיילי הצבא האדום הנסוגים³⁰.

ב-23 ביוני 1941, לאחר שהשלטונות הסובייטיים נמלטו מקובנה, הכריזו הליטאים ברדיו על הקמתה של ממשלה זמנית בראשותו של יואוזס אמברזאוויצ'יוס-ברזאיטיס (Juozas Ambrasevičius-Brazaitis), מן המפלגה הנוצרית-דמוקרטית³¹. הממשלה עסקה בנושאים רבים

²⁸ שנר-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 278; עינויים והשמדה, עמ' 76; עולם נעלם, עמ' 205.

²⁹ לרין, לפרשת היחסים 1, עמ' 37.

³⁰ ארד, וילנה היהודית, עמ' 45; עק, שואת העם, עמ' 125-126; בן ארצי, הקהילה היהודית, עמ' 27; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 68; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 97; צל השואה, עמ' 125; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 303; נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 154; שנר-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 277.

³¹ דמותו של אמברזאוויצ'יוס-ברזאיטיס נותרה שנויה במחלוקת עד היום. ראו למשל:

Antisemitism Worldwide 2012 – General Analysis, p. 19

(<http://www.kantorcenter.tau.ac.il/sites/default/files/doch-all-final-2012.pdf>);

"Juozas Ambrasevicius-Brazaitis is no hero", *The Lithuanian Tribune*, 21 May 2012

(<http://www.lithuaniantribune.com/12890/juozas-ambrazevicius-brazaitis-is-no-hero-201212890>).

ובניהם הרעיון של הקמת מחנה ריכוז ליהודים. בנושא זה היו הדעות חלוקות: היה מי שסבר כי צריך להשמיד את כל היהודים בליטא עד האחרון שבהם. קיצוניים פחות טענו שעל היהודים לשלם בעבודה קשה על העוול שעשו לעם הליטאי. קבוצה נוספת החזיקה בדעה לפיה החיים ניתנו בידי האלוהים ולו בלבד הזכות ליטול מן האדם את חייו, אולם אין פירוש הדבר כי הליטאים חייבים לחיות יחד עם היהודים. ב-24 ביוני 1941, עם כניסת הגרמנים לעיר וילנה, הוקם ממשל צבאי, שנמשך עד ה-1 באוגוסט 1941. בימים הראשונים ניסו הליטאים לבסס את שלטונם וצייתו להוראות הנאצים על מנת למצוא חן בעיניהם ולגרום להם להסכים לכינונה של מדינה ליטאית עצמאית. אולם, ללאומנים הליטאים נכונה אכזבה מרה. אמנם בתחילה הכירו הגרמנים בקיומה ובסמכויותיה של הממשלה הזמנית, אולם כבר ביולי היא בוטלה, מוסדות ליטאיים רבים פורקו ואלה שהמשיכו להתקיים – סמכויותיהם צומצמו. הגרמנים הסכימו להפוך את הממשלה הליטאית למעין גוף מייעץ בלבד. ב-5 באוגוסט 1941 פיזרו הגרמנים את הממשלה הזמנית באופן מוחלט והעבירו לידיהם שלהם את כל המנגנון האדמיניסטרטיבי של ליטא, את ראשות המחוזות, את המועצות האזוריות והכפריות³². ב-21 בספטמבר 1941 נעצר מנהיג "חזית האקטיביסטים" דאז, לאונס פרפואולניס (Leonas Prapuolenis) ונשלח למחנה דכאו³³. אולם, כל זה לא מנע מן הליטאים לשתף פעולה עם הגרמנים בביצוע מדיניותם האנטי-יהודית.

שנאת הליטאים לקומוניזם וליהדות הייתה ככל הנראה חזקה הרבה יותר מן השאיפה לעצמאות. כבר ב-4 ביולי 1941 פורסם בעיתון "ליטא החדשה" (Naujoji Lietuva) מאמר מערכת תחת הכותרת "ליטא ללא ליטאים" ובו, בין היתר, הדברים הבאים³⁴:

**לקומוניזם – קץ. ליהדות – קץ. ליטא החדשה, אשר מצטרפת
לאירופה החדשה של אדולף היטלר, צריכה להיות נקיה מיהודים
ומן הרפש הקומוניסטי היהודי שעדיין מזהם את מדינת ליטא.**

³² ארד, וילנה היהודית, עמ' 46-48; בן ארצי, הקהילה היהודית, עמ' 29; ניסיונות ופעולות, עמ' 241; עק, שואת העם, עמ' 126; שוחט, חלקם של הליטאים, עמ' 79-80; פנקס, כרך 8, עמ' 65; גאר, אקציות המוניות ראשונות, עמ' 45-46; שטר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 15; נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 155; שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 114; סקירה על יחסים בינלאומיים, עמ' 570; רקלייטיס, שנאה, עמ' 77-78; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 342; פטרסון, התנגדות ומרד, עמ' 153; בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 26-33; אירו"ש, חטיבה M.35, תיק 20 ("האמת על הטרור נגד היהודים בליטא בעת הכיבוש הגרמני, 1941").

³³ פטרסון, התנגדות ומרד, עמ' 155-157.

³⁴ אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 235. התרגום מאנגלית שלי.

המשימה הראשונה של ליטא החדשה היא להרוס את היהדות, ואת
הקומוניזם יחד עמה.

3. מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים

ביוני 1941 התגוררו בליטא שתחת שלטון הסובייטים כ-220-250 אלף יהודים. כחמישים ושבעה אלף מהם התגוררו בבירה וילנה³⁵. כבר ביום הראשון של ההפצה הגרמנית על ברית-המועצות החלו עוזבים את וילנה (כמו גם ערים אחרות) משפחות של אנשי הצבא הסובייטי, פקידי ממשלה ואנשי מפלגה, ללא התרעה מוקדמת. יהודי וילנה, כמו גם בני הלאומים האחרים שהתגוררו בעיר, לא ידעו את חומרת המצב וגם לא על התקדמותו המהירה של הצבא הגרמני לעבר העיר. שום הודעה או הוראה לא ניתנה³⁶. רבים לא האמינו שהצבא האדום הובס, שכן "שנים לימדו אותנו להאמין שהצבא האדום הוא החזק בעולם, והוא לא ייתן לאויב לעבור את גבול המולדת [...] האמנתי בכך בכל ליבי, ועתה הרגשתי מרומה", מעיד דב ברגמן, אז בן כ-15, שראה מחלון ביתו בוילנה כיצד מובלים חיילי הצבא האדום אל השבי³⁷.

אף אחד לא שיער שכל זה [הצבא האדום] יתמוטט. והיינו בטוחים שתוך יומיים-שלושה הגרמנים ירגישו את נחת זרועו של הצבא הסובייטי³⁸.

רוב היהודים [סמכו] על מערכת יחסים של שכנות טובה בת מאות שנים עם הליטאים, וקיוו שזו תעמוד להם בעת צרה. הם לא ידעו ש"שכנות טובה" זו לא תעמוד להם בעת מבחן³⁹.

עד מהרה נופצה האשליה. ליטא כולה נפלה בידי הגרמנים תוך פחות משבוע ימים. ההתקדמות המהירה של הצבא הגרמני, התמוטטות השלטון הסובייטי ואי-ידיעת הצפוי להם

³⁵ ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 431; פנקס ליטא, עמ' 101; פנקס, כרך 8, עמ' 65.

³⁶ ארד, וילנה היהודית, עמ' 39; גורביץ', זכרונותיה של רופאה, עמ' 67; ארכיון משואה, T-018-11; אירו"ש,

חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורד'צקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 1).

³⁷ שם, חטיבה O.33, תיק 5332 (זיכרונותיו של דב ברגמן).

³⁸ שם, חטיבה O.3, תיק 6811 (עדות וידאו של יצחק ארד).

³⁹ גרינבאום, תקווה על פי, עמ' 18.

מנעו מיהודי ליטא את האפשרות לברוח ומעטים בלבד החליטו והצליחו להימלט לתוככי ברית-המועצות. רבים נאלצו לשוב על עקבותיהם כי הצבא הגרמני היה מהיר יותר מהם⁴⁰. את העיירה אַבֶּל (Abelai) לדוגמא, נטשו כמעט כל היהודים ופנו מזרחה על מנת

להימלט לברית-המועצות בעקבות חיילי הצבא האדום הנסוג והפקידות הסובייטית. אבל [...] שומרי הגבול הסובייטיים לא איפשרו לעבור למי שלא היו בידיהם רישיונות מעבר מתאימים; וכאלה היו רק בידי מעטים. בינתיים הפציצו הגרמנים את איזור הגבול. בלית ברירה ניסו היהודים לשוב על עקבותיהם או לחפש מקלט ביערות ובכפרים הסמוכים [...] נתונים להפצצות המטוסים הגרמניים וגם ליריות שירו עליהם צנחנים גרמניים ולאומנים ליטאיים ולטביים [...] בקושי עלה בידי חלק מהם לחזור לעיירתם [...] [עם] כניסתם לעיירה התנפלו עליהם איכרים מוסתים⁴¹.

שיירות הבורחים מזרחה הופגזו על-ידי הגרמנים המתקדמים והדרכים הראשיות התמלאו עד מהרה בהרוגים, בפצועים ובכלי רכב שיצאו מכלל שימוש. הפליטים ירדו לדרכים צדדיות מתוך תקווה להימלט מן ההפצצות, אולם שם פגשו אותם ליטאים תושבי הסביבה, אשר ירו בבורחים והסגירו לגרמנים את היהודים שזיהו ביניהם בטענה שהם קומוניסטים. במקרים אחרים הרגו התושבים את היהודים הבורחים בו במקום בעצמם באכזריות רבה ושדדו את חפציהם המעטים⁴². בוילקומיר (Vilkomir) הציעו הליטאים ליהודים עגלות "כביכול כדי להקל עלינו, אך בדרך היו הורגים את הנמלטים ובוזזים את כספם ואת חפציהם"⁴³.

⁴⁰ ארד, הפתרון הסופי, עמ' 181; ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 432; מחיאון השואה, RG-02.002*12 (עדותו של סמואל פרוצ'נו); לוי, התנגדותה של יהדות ליטא, עמ' 58.

⁴¹ פנקס ליטא, עמ' 115. ראו גם: רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה.

⁴² פורת, מעבר לגשמי, עמ' 68; שוחט, חלקם של הליטאים, עמ' 77; השואה בליטא – תעודות, עמ' 34; שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 63; עולם נעלם, עמ' 208; אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 174; כל המציל נפש אחת, עמ' 72; כץ, סובבוני להט, עמ' 46; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 302-303; גורביץ', זכרונותיה של רופאה, עמ' 67; גלעין, עין לציון, עמ' 182; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 6811 (עדות וידאו של יצחק ארד).

⁴³ אנדליון, בדרכי הלחימה, עמ' 51. וילקומיר – כך נקראה Ukmergė ברוסית וביידיש.

כמו ברוב רובן של עריה ועירוניה של ליטא, גם יהודי וילנה נשאר בעיר. העוזבים היו בעיקר מי שהיו קשורים בצורה זו או אחרת בממשל הסובייטי, חברי מפלגה וקומסומוול, סופרים ואנשי רוח, פליטים מפולין וחברי תנועות נוער חלוציות. אולם הגרמנים הצליחו להשיג את רובם בטרם הגיעו למקום מבטחים⁴⁴.

רבבות אנשים יצאו אז מוילנה. רק מעטים מהם הצליחו להגיע לרוסיה הסובייטית. אמצעי-התחבורה תפויים היו בידי הצבא. מן האוכלוסייה האזרחית הכניסו לרכבות רק את הבודדים שהיו בידיהם כרטיסי-חברים של המפלגה הקומוניסטית. אלפי אנשים הלכו איפוא ברגל [...] הטאנקים הגרמניים שהגיעו למקום עברו על פניהם. קצתם נשמדו בדרכים [...] קצתם חזרו לוילנה, רוצים, רעבים, מאוכזבים, מיוגעים⁴⁵.

בצורה זו או אחרת הצליחו להימלט כשמונה אחוזים מיהודי ליטא בלבד. בתחילה שהו רובם בקולחוזים וביישובים עירוניים ברוסיה ועם בוא החורף עברו בהמוניהם לרפובליקות הסובייטיות שבאסיה התיכונה. רוב רובם של יהודי ליטא נותר במקום מגוריו הקודם וסביבם האוכלוסייה הליטאית העוינת, שפתחה בימים ההם בפרעות המוניות ובמעשי שוד נגד שכניה היהודים. יהודים רבים כלל לא ניסו להימלט. המבוגרים שבהם, חשבו כי אמנם בעת מלחמת העולם הראשונה "החיילים הגרמנים שדדו וגזלו, תפסו ליטאים, פולנים ויהודים, ושלחו אותם לעבודה בגרמניה [...] [אבל] עם מעט שכל וקצת מזל אפשר יהיה להסתדר אתם" גם כעת⁴⁶. הטוחן מהרשק מן העיר אליטוס (Alytus) צעק לעבר היהודים שניסו להימלט "משוגעים, לאן אתם רצים? מיד יבואו הגרמנים. הם יחזירו לי את טחנת-הקמח, שהחרימו הרוסים [...] אני מכיר את הגרמנים. היו לי אתם יחסי-מסחר בימי מלחמת העולם הראשונה"⁴⁷.

⁴⁴ ארד, וילנה היהודית, עמ' 41-42.

⁴⁵ דבורד'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 18.

⁴⁶ לוין, יהודי הארצות הבלטיות, עמ' 20 ו-27; מוזיאון השואה, RG-02.002*12 (מכתב מאת שיינה גרטנר);

גרינבאום, תקווה על פי, עמ' 19. קובלסקי מציין כי ככל הנראה כעשרים אלף יהודים בלבד הצליחו להימלט מזרחה. ראו: קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 267.

⁴⁷ ליפשיץ, ללא כניעה, עמ' 13. מהרשק נרצח מספר ימים לאחר מכן. ראו: שם, עמ' 20.

רבים ראו בגרמנים "עם תרבותי ושומר חוק" ואף הייתה להם "סימפטיה לגרמניה" בטרם פרצה המלחמה וגם אם שמעו ממקורות שונים שהגרמנים מטילים על היהודים הגבלות שונות, לא יכלו לחשוב שהללו מתכוונים לרצוח את כל היהודים⁴⁸. והנה מה שאמר סבו של צבי כץ כאשר באו אליו בני המשפחה לבקש עצה לאחר תחילת ההפצצות על קובנה⁴⁹:

אינכם צריכים להיות כה נפחדים ומבוהלים מהגרמנים, אני מכיר אותם היטב עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, הם עם תרבותי וממושמע מאוד [...] שום דבר לא יקרה! סדר יהיה! אני אקבל את ביתי בחזרה [...] אמנם נצטרך לעבוד עבור הגרמנים, אבל אני כל חיי עבדתי וזה לא מפחיד אותי.

אולם, כפי שהסתבר בדיעבד, לא מן הגרמנים בלבד היו היהודים צריכים לחשוש. באזורים נרחבים של שטחי ברית-המועצות הכבושים על-ידי הגרמנים, ובמיוחד בשטחים שסופחו אליה בשנים 1939-1940 (מערב אוקראינה, מערב ביילורוסיה, ליטא, לטביה, בסרביה וצפון בוקובינה)⁵⁰ פרצו פוגרומים ביהודים, בממדים אלה או אחרים, לאחר נסיגתו של הצבא האדום ובימים הראשונים לשלטון הגרמנים. הפורעים לא היו הגרמנים אלא תושבים מקומיים שהתקוממו נגד הסובייטים. את רוב רובן של הפרעות ביהודים יזמה האוכלוסייה המקומית, אשר זכתה לעידוד מצד היחידות הקדמיות של האיינזגרופן, שהונחו לעודד התפרצויות אנטי-יהודיות. למעשה לא היה צורך בעידוד רב. האנטישמיות העממית-דתית-כלכלית, שהייתה נחלתם של חוגים רחבים באוכלוסייה מימים ימימה, התחזקה עוד יותר בתקופה הסובייטית, בעקבות זיהויים של היהודים עם המשטר הקומוניסטי השנוא, וציפתה להיווצרותם של תנאים מתאימים, שיאפשרו לתת ביטוי פומבי לשנאת היהודים. עידוד נוסף הגיע מלאומנים ליטאים שהתגוררו בגרמניה ובעזרת קשריהם עם הממשל הגרמני הפעילו משם את החוגים הלאומנים והאנטישמיים

⁴⁸ מור, המלחמה על החיים, עמ' 57; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6167 (עדותו של משה קוקלנסקי). על ההתלבטות לעזוב או להישאר, שעמדה בפני כל היהודים בשטחים שנכבשו על-ידי הגרמנים, ולא בליטא בלבד, ראו למשל: שטרנשיס, בין חיים ומוות.

⁴⁹ כץ, סובבוני להט, עמ' 45.

⁵⁰ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

ואת המחותרת האנטי-סובייטית בליטא. פעילותם של חוגים לאומנים מבחוץ וההסתה נגד יהודים נפלו על קרקע פורייה⁵¹.

היהודים היו מופתעים מעוצמת שיתוף הפעולה של שכניהם הלא-יהודים עם הגרמנים. הרי עד לפני ימים אחדים השכנים הללו עבדו ולמדו וחיו זה לצד זה עם היהודים במשך מאות שנים⁵². לשאוולי הגיעו פליטים יהודים מן העיירות הקטנות בסביבה וסיפרו מה אירע במקומות הללו⁵³:

כל בני העיירה נרצחו בידי שכניהם הליטאים. הסיפורים שלהם נשמעו לנו דמיוניים. יש שראו בהם אנשים שדעתם נטרפה עליהם מחמת המצוקה. לא יכולנו להעלות על הדעת שביישובים הקטנים, שבהם כמעט כולם הכירו את כולם, יקומו יום אחד השכנים הליטאים, יתנפלו על שכניהם היהודים שאתם חיו דורות וירצחו אותם בדם קר.

המנהיגים הליטאים הגולים אשר, כאמור, סיגלו לעצמם את ההשקפה הנאצית כלפי היהודים, יכלו כעת, עם נסיגת הסובייטים, לצאת מן המחותרת ולהתחיל לפעול מעל פני השטח ללא חשש. הם פנו מיד לביצוע מעשי טרור ופעולות רצח יזומות נגד האוכלוסייה היהודית. שידורי רדיו מברלין בשפה הליטאית הסיתו את ה"פרטיזנים" לשחרר את ליטא מעול הבולשביזם והיהודים. כבר בתקופת הביניים שבין נסיגת הסובייטים לבין כניסת הגרמנים אירעו בארבעים מקומות יישוב בליטא פרעות ביהודים, במהלכן נרצחו רבים. לאחר הכיבוש נקלטו רוב ה"פרטיזנים" כ"שוטרי עזר" על-ידי הממשל הצבאי והאינזצגרופן. ההצטרפות הייתה על בסיס התנדבותי, כל אחד וסיבותיו הוא, כגון איבה למשטר הסובייטי וליהודים, רצון להתקדם בסולם

⁵¹ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 203-206; אטמוקס, יהודים בליטא, עמ' 92. ראו דוגמאות נוספות: פלאנג, עמ' 68-69; גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 96-97; עינויים והשמדה, עמ' 75. מעריכים כי התקיימו כארבעים פוגרומים בליטא בתקופה שבין נסיגת הצבא האדום לבין הכיבוש הגרמני. ראו: בוכלר, השתתפות המשטרה המקומית, עמ' 82.

⁵² איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6811 (עדות וידאו של יצחק ארד).

⁵³ שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 87.

הקריירה ובצע כסף. אחרים היו אנשים ששרתו בכוחות הביטחון הליטאיים וגם אסירים ששחררו מבתי הסוהר וממחנות השבויים⁵⁴.

רבים מבין המשתתפים בפרעות הראשונות נגד היהודים היו ליטאים שבני משפחותיהם ומכריהם נאסרו או הוגלו או הומתו על-ידי השלטונות הסובייטיים לפני פרוץ המלחמה. ביום פרוץ המלחמה או בסמוך פורסם על-ידי הליטאים כרוז לגבי "גורלם הצפוי" של יהודי ליטא:

הגיעה השעה המכריעה לעשות חשבון עם היהודים. ליטא חייבת להשתחרר לא רק משיעבודם של הבולשביקים [...] אלא גם מהעול רב-השנים של היהדות [...] מדינת ליטא החדשה תשוקם בכוחותיהם של בני-העם הליטאי עצמו. היהודים מסולקים ממנה לגמרי ולכל הזמנים [...] בליטא המשוקמת מחדש לא תהיינה זכויות אזרחיות ולא אפשרויות קיום לשום יהודי⁵⁵.

הפרעות ביהודים הקיפו ערים ועיירות רבות ברחבי ליטא ולרוב הן התחילו עוד בטרם הגיעו למקומות הללו הכוחות הגרמניים או מיד עם הגעתם. כך למשל, ב-24 ביוני נורו צעירים יהודים בקייידאן (Kedainiai) על-ידי ליטאים מקומיים. היה זה יום אחד לפני כניסת הגרמנים. עילה לפריצתן של פרעות ביהודי קובנה שימשה, בין השאר, הודעת מפקד חיל המצב הליטאי יום לפני כניסת הגרמנים לפיה על כל גרמני שיהרג בידי יהודים יוצאו להורג מאה מהם⁵⁶.

בסלובודקה – פרבר של קובנה [...] התחילו הפרעות למחרת כניסת הגרמנים לליטא. תחילה העלו הליטאים באש כמה מבתי העץ של היהודים [...] נשים נאנסו, זקנים ונערים נרצחו, וגברים הוכו ונכלאו. באכזריות איומה השליך ההמון המשולהב את היהודים לנהר הוויליה. מי שלא טבע וניסה להציל את חייו

⁵⁴ ביכלר, יחידות שיטור, עמ' 71; שוחט, חלקם של הליטאים, עמ' 77; בוכלר, השתתפות המשטרה המקומית, עמ' 82; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 290, 303, 305; אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 168-171; כהן, יחס הליטאים ליהודים, עמ' 31; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 334-341; ליטא והיהודים, עמ' 18.

⁵⁵ לוי, לפרשת היחסים 1, עמ' 38.

⁵⁶ שם. במקומות רבים הפרעות כללו גם שריפת ספרים יהודיים. ראו: השואה בבריה"מ, עמ' 199.

בשחייה אל העבר השני, נורה בידי הליטאים, שמצאו בכך שעשוע

רב⁵⁷.

קובנה נכבשה על-ידי הגרמנים ב-24 ביוני 1941. כבר ב-27 ביוני ערכו הליטאיים "מחזה נקמה" לעיני סקרנים רבים במרכז העיר. לאחד המוסכים הגדולים הובאו שישים יהודים ושם התנפלו עליהם גרמנים וליטאים והיכו אותם עד מוות ו"לתוך פיהם של אחדים מהם תחבו צינורות והזרימו בהם מים עד שנתבקעו מעיהם". במשך כל השבוע הראשון לכיבוש לא פסקו המעצרים והחטיפות בקרב יהודי העיר⁵⁸. כעבור ימים אחדים מספר הנרצחים היהודים בקובנה הגיע לארבעת אלפים. רובם נרצחו על-ידי הליטאים⁵⁹.

לפוניבז' (Panevezys) נכנסו הגרמנים ב-26 ביוני 1941. לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכה העיר החמישית בגודלה בליטא למרכז ללימוד התלמוד, הוקמו בה ישיבה ולא פחות מחמישה-עשר בתי כנסת. ערב מלחמת העולם השנייה התגוררו בעיר כששת אלפים יהודים (כעשרים אחוזים מאוכלוסיית העיר). עוד טרם בואם של הגרמנים פתחו הליטאים הלאומנים המקומיים בהתעללות ביהודים. בראש הפורעים עמדו אנשים מראשי האינטליגנציה המקומית, וביניהם מנהל הגימנסיה, סגן פרקליט המחוז, מזכיר בית המשפט ואחרים. היהודים הראשונים שנרצחו היו המורים והתלמידים בישיבה המקומית. ב-4 ביולי פורסמה בכתב עת מקומי קריאה לליטאים "לעזור לצבא הגרמני לנקות מהר ככל האפשר את היערות והחורשות שלנו מיהודים, מבולשביקים ומזרים אחרים"⁶⁰.

⁵⁷ גרינבאום, תקווה על פי, עמ' 26-27. עוד על סלובודקה ראו: גורדון, צל המוות, עמ' 37-39; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 63 (עדותה של אסתר וולפסון); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7320 (עדותו של משה אהבר).

⁵⁸ בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 25; פורת, הכרוז, עמ' 78; השואה בבריה"מ, עמ' 199; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7320 (עדותו של משה אהבר). עוד על קובנה ראו לדוגמא: נשמית, גטו קובנה; פנקס ליטא, עמ' 544-547; נייבורגר, בגטו קובנה; סגלסון, בלב העופל; ילין, דם ונשק; לזרסון, רשימות מגטו קובנה; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 21-22. על השמדת יהודי קובנה והאזור ראו למשל: שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 283-312.

⁵⁹ דיוקוב, הרוסי חייב למות, עמ' 152.

⁶⁰ פנקס ליטא, עמ' 464; רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה; בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 89. עוד על פוניבז' ראו: עינויים והשמדה, עמ' 83; שטר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 16; הטרנדיה של ליטא, עמ' 257-258. עוד על ישיבת פוניבז' המפורסמת ראו למשל: פנקס ליטא, עמ' 462; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 98-99.

בעיירה אוטנה (Utna) מצאו הליטאים תענוג מיוחד בהתעללות עד מוות ברב המקומי⁶¹:

באותו יום התעופפו שם באוויר נוצות מכלי-מיטה של יהודים,
שהליטאים חיפשו בהם חפצי-ערך. בכיכר-השוק נתקבצה קבוצת
ליטאים, בחלקם חמושים, והתעללה ברבה של אוטיאן [כך] [...].
הכריחו אותו לרקוד, תלשו את זקנו, ולבסוף המיתוהו ביריה.

באליטוס (Alytus), ביום השני לפלישת הנאצים הפיצו הליטאים כי חייל גרמני נרצח.
בתגובה נבזזו בתים רבים של יהודים וכמה אלפים נאספו ונורו. הליטאים ניסו להשתלט על העיר,
אולם הממשל הצבאי הגרמני לא אפשר להם לעשות זאת. בשלהי יוני פנתה קבוצת ליטאים
למושל העיר הגרמני בבקשה לתת להם "ייד חופשית" בטיפול בקומוניסטים וביהודים היות
וביערות הקרובים נמצאים יהודים וקומוניסטים רבים, אשר מציקים לאוכלוסייה המקומית
ו"אפילו הורגים חיילים גרמנים". כמובן שפנייתם נענתה בחיוב והם קיבלו אישור לירות
בקומוניסטים, ביהודים ובפולנים בו במקום מבלי למוסרם לנציגי השלטון הגרמני⁶².

בריטונה (Rietavas), עוד לפני שנכנסו אליה הגרמנים, הוציאו הליטאים את רב העיירה
שמואל פונדליר ואת השוחט הרב אבא רבינוביץ' מבתיהם,

הכריחו אותם להניח תפילין ולהתעטף בטלית לעיני קהל ליטאי
לועג, גזזו לכל אחד מחצית מזקנו, רתמו אותם לעגלת זבל,
ובצליפות שוט אילצו אותם לסחוב את העגלה בחוצות העיירה עד
לגן הציבורי. בגן הכריחו אותם לחפור בור צר בעומק שיאפשר גם
לרב פונדליר, שקומתו הייתה מעל מטר ושמונים, להיכנס לתוכו

⁶¹ אנדלין, בדרכי הלחימה, עמ' 56-57. המחבר משתמש בשמה היידי של אוטנה – אוטיאן. עוד על גורל יהודי
אזור אוטנה ראו: איר"ש, חטיבה 0.82, תיק 12 (ל. בקריס: "אבדנה של האוכלוסייה היהודית של אוטנה
וסביבתה בשנת 1941").

⁶² אליטוס, עמ' 62; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 348; השמדת יהודי ליטא, עמ' 166; סוטון, פנקס ליטא, עמ'
143. את נוסח הפנייה ראו ב: אליטוס, עמ' 64. עוד על גורל יהודי אליטוס ראו לדוגמא: השואה בליטא –
תעודות, עמ' 116-120; בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 44-45, 59-60.

בעמידה, וקברו אותם חיים. גם במעמד הזה צפו ליטאים רבים,
ולא נמצא ולו אחד שניסה למנוע את הזוועה⁶³.

לעומת זאת, בוויילנה לא בוצעו בימים המעטים של השלטון הגרמני-ליטאי המשותף (24 ביוני עד 2 ביולי 1941) הוצאות להורג המוניות וכמעט שלא נערכו בה פוגרומים ביהודים. ייתכן והדבר נבע מכך כי רוב תושבי העיר היו פולנים, שהליטאים ראו בהם מכשלה לקראת השתלטותם על העיר ולאחר מכן על ליטא כולה. כיוון שכך, הליטאים ריכזו בשלב זה את כל מרצם ומאמצייהם לגרום לגרמנים לחשוב כי בוויילנה קיים שלטון ליטאי יציב מתוך תקווה שביום מן הימים יעניקו להם הללו את השליטה בעיר. מנקודת מבטם של הליטאים פרעות ביהודים בשלב זה עלולות היו לגרום לתוהו ובוהו מיותר בעיר. במקביל, גם הפולנים לא פתחו בפרעות נגד היהודים היות והיו עסוקים בחששות לגורלם הם⁶⁴. וכך מספר, למשל, בספר זיכרונותיו ליטמן מור (מורבצ'יק), לימים חבר במחתרת היהודית בגטו וילנה ופרטיזן:

בימים הראשונים לא היו בוויילנה רציחות, כפי שהיו במקומות אחרים. לא ידענו למה לצפות [...] הקשר בין ליטא לבין האזורים שהיו תחת הכיבוש הנאצי היה רופף מאוד. ידענו שהגרמנים הקימו בפולין גטאות ומחנות עבודה, שמענו על המגבלות שהוטלו על יהודים, ידענו שהגרמנים "עושים צרות" אבל לא תיארו לעצמנו שזה יהיה רצח המוני⁶⁵.

אין להבין מכך שבויילנה לא היו פרעות ביהודים כלל. גם כאן הליטאים יזמו פעולות נגד יהודים, ועשרות מהם נרצחו. בין היהודים הנרצחים היו גם "שרידים של המנהיגות היהודית בוויילנה, מבין אלה שחמקו מן המאסרים וההגליות שביצעו הסובייטים". אולם, היקף הפעילות נגד היהודים היה מצומצם בהרבה יחסית לערים ולעיירות אחרים. פרט לפגיעה פיסית ביהודים, הליטאים גם ערכו חיפושים בבתי היהודים לכאורה אחר נשק, אבל למעשה לקחו את כל דברי

⁶³ שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 86.

⁶⁴ ארד, וילנה היהודית, עמ' 49, 51, 53-54; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 127; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 68-69.

⁶⁵ מור, המלחמה על החיים, עמ' 55.

הערך שמצאו⁶⁶. כך או כך, אפילו הגרמנים היו מודעים לעובדה כי למרות ש"חילוקי הדעות בין הפולנים לליטאים נמשכים באזור וילנה [...] יש שם הסכמה כללית בנוגע לאמצעים שנקטו הגרמנים, ובייחוד בנוגע לצעדים נגד היהודים"⁶⁷.

4. השמדת יהודי ליטא והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה

לפי תכניות הגרמנים הייתה ליטא, יחד עם שתי הארצות הבלטיות האחרות, אמורה להפוך לאחר המלחמה למוקד משיכה לקולוניזציה גרמנית. לשם כך הכרחי היה לפנות אותה מ"אלמנטים בלתי רצויים" על-ידי חיסול היהודים המקומיים במהירות האפשרית. חלק מן התושבים המקומיים הלא-יהודיים יעברו תהליך של טמיעה וגרמניזציה ואילו אחרים יוגלו או יושמדו. כבר בסתיו 1942 כשישה-עשר אלף גרמנים השתלטו על אדמות חקלאיות בליטא. בניגוד לשאיפות הליטאים, הגרמנים לא השיבו להם רכוש שהוחרם על-ידי הסובייטים וככל שהמלחמה התמשכה הלכה וגדלה דרישת הגרמנים לקבל עוד ועוד תוצרת חקלאית וכוח אדם. אולם, בניגוד לתקופת הכיבוש הסובייטי, כל זה לא גרם לשנאה מצד הליטאים כלפי הגרמנים: הגרמנים פיזרו הבטחות שווא שהליטאים האמינו להן בדבר השבת הרכוש מתישהו בעתיד וגם רוב שטחיה של ליטא עדיין היו בידיים ליטאיות⁶⁸. בשלהי שנת 1942, כאשר הליטאים התחילו להבין ש"מרחב המחיה" עליו דיברו הגרמנים עומד בסתירה לשאיפותיהם לריבונות ליטאית, היה זה כבר מאוחר מדי מבחינת היהודים⁶⁹.

הדות ליטא הייתה למעשה הקהילה היהודית הראשונה שלגביה הוחל בביצוע "הפתרון הסופי" הלכה למעשה ובאופן שיטתי תוך שיתוף פעולה נרחב מצד האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית. בצפון-מזרח ליטא החזיקו יחידות הצבא האדום מעמד זמן רב יותר, והן סייעו פעמים רבות ליהודי המקום להיחלץ מן הליטאים. אולם, בראשית יולי 1941 הפעילות הרצחנית נגד היהודים כבר הקיפה את רוב הערים והעיירות בליטא. ליחידות האיינזומקומנדו הגרמניות הצטרפו מאות ליטאים, שנטלו חלק ברצח השיטתי של היהודים. ביחידות הללו שירת גרמני אחד

⁶⁶ ארד, וילנה היהודית, עמ' 52; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 53; איר"ש, חטיבה O.33, תיק 1365 (עדותו של חנן קרנסקי). בין החוטפים היו גם בני נוער מקומיים, שקיבלו טכום קטן מן הגרמנים תמורת הסגרת כל יהודי. ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 69; רינדיונסקי, חורבן וילנה, עמ' 29-30.

⁶⁷ כמצוטט אצל: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 765.

⁶⁸ בובניס, השואה בליטא, עמ' 50; דאלין, שלטון גרמני, עמ' 183-184; פטרסון, התנגדות ומרד, עמ' 158; סקירה על יחסים בינלאומיים, עמ' 572; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 100; רקלייטיס, שנאה, עמ' 79.

⁶⁹ סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 109-110; שלטון הכיבוש הגרמני, עמ' 75-77, 249.

על כל שמונה ליטאים. לעתים קרובות רוכזו תושבים יהודים בכיכר השוק או ברחוב הראשי על-ידי משתפי פעולה ליטאים ואולצו לבצע "תרגילי התעמלות" מתישים או לשיר שירים סובייטיים. רבנים ומנהיגי קהילות אולצו לחלל ספרי תורה, לשאת על גבם תמונות ענקיות של סטלין ולא פעם קשרו אותם לעגלות זבל או לסוסים. התגברו גם מעשי השוד, האונס והרצח, ובמקרים רבים אולצו הקורבנות לחפור לעצמם את קברם או נקברו בקברים שהוכנו מראש על-ידי תושבי המקום⁷⁰.

במחקר מקובל לחלק את ביצוע "הפתרון הסופי" בליטא לשלוש תקופות:

1) סוף יוני-נובמבר 1941: השמדה המונית שבסיומה נותרו בליטא כחמישים אלף יהודים סגורים בארבעה גטאות;

2) דצמבר 1941-יולי 1943: ניצול כוח העבודה היהודי תוך השמדה סלקטיבית ומקומית בעיקר של מי שאינו כשיר לעבודה בעיני הגרמנים או מי שעבר על חוקיהם;

3) אוגוסט 1943-יולי 1944: חיסול גטאות ומחנות על יושביהם והעברתם של יהודים שעדיין היו כשירים לעבודה למחנות ריכוז בליטא, בלטביה או באסטוניה⁷¹.

על השמדת יהודי הארצות הבלטיות הופקדה איינזגרופה A בפיקודו של ולטר שטלקר (Walter Stahlecker), אותו החליף במרץ 1942⁷² היינץ יוסט (Heinz Jost). על טיהורה של ליטא מיהודים וקומוניסטים ממונה היה האיינזצקומנדו A3 בפיקודו של קארל יגר (Karl Jager), ששימש החל ב-2 ביולי 1941 כראש שירותי הביטחון בליטא. הוקמו גם יחידות ניידות בפיקודו של יואכים האמאן (Joachim Hamann), שתפקידן היה להשמיד את היהודים בערי השדה והן היו מורכבות בעיקר מליטאים. היחידות הללו עברו מעיירה לעיירה ובעזרת ליטאים מקומיים

⁷⁰ פנקס ליטא, עמ' 91; רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה; ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 432; הפתרון הסופי, עמ' 159.

⁷¹ ארד, הפתרון הסופי, עמ' 184-208; ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 433-435; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 20; מדיניות ההשמדה הנאצית, עמ' 278; דמות ההנהגה, עמ' 79. קובלסקי ולוין מציינים, כי בראשית 1942 נותרו בליטא כארבעים אלף יהודים בלבד. ראו: קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 272; ימים של זיכרון, עמ' 272. על גטו שווינצ'יאן ראו למשל: פנקס, כרך 8, עמ' 605-608. לפי דו"ח גרמני מה-31 בינואר 1942, כשלושה רבעים מיהודי ליטא כבר הושמדו בשלב זה. ראו: שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 464.

⁷² שטלקר נהרג בהיתקלות עם פרטיזנים סובייטיים ב-23 במרץ 1942. ראו:

השמידו את יהודי המקום. באוגוסט 1941 צורפו ה"פרטיזנים" הליטאיים הלאומנים, וכן משטרת הסדר הליטאית, לבטליון ה-11 של עתודת המשטרה הגרמנית.⁷³ כעשרים ושבעה אלף ליטאים התגייסו למסגרות משטרתיות וצבאיות בפיקוח גרמני. הם השתתפו ברצח יהודי ליטא וגם ברציחות בביילורוסיה, בפולין ובמקומות אחרים באירופה.⁷⁴

ביולי הוקמה יחידה ליטאית תחת השם "יחידה מיוחדת" (Ypatingas Burys). היחידה הייתה מורכבת מארבעים ושלושה ליטאים ומפקדיה היו אנשי גסטאפו גרמנים וקצינים ליטאים. בנובמבר 1941 נטלו אנשי היחידה חלק ברציחתם של כארבעים אלף יהודים. בשנים 1942-1943 מפקד היחידה היה הגרמני מרטין וייז (Martin Weiss), בן 35, אשר ירה במו ידיו במאות יהודים ברחובות וילנה ובספטמבר 1943 מונה למפקד מחנה הריכוז מיידנק (Majdanek). תוך חודשים ספורים רצחה היחידה עשרות אלפי יהודים בוילנה ובסביבתה ופעילותם נמשכה עד שנת 1944.⁷⁵

כאמור, בלילה שבין 25-26 ביוני 1941 נערך הפוגרום הראשון ביהודי קובנה. נרצחו במהלכו כשמונה מאות יהודים מפרבר סלובודקה (Slobodka) והועלו באש בתי מגורים ובתי כנסת רבים. 2300 יהודים נוספים נרצחו בלילות שלאחר מכן. אייזצגרופה A דיווחה כי נהרגו בפרעות שעשו הליטאים באותה תקופה 3,800 יהודים בקובנה ו-1,200 בחלקים אחרים של ליטא. לפי דיווח אחר של אייזצגרופה A מן ה-30 ביוני 1941, הליטאים רצחו בשלושה ימים "אלפים אחדים של יהודים". במשך שבוע ימים בסוף יוני-ראשית יולי 1941 נעצרו כעשרת אלפים גברים, נשים וילדים, שהיו כרבע מיהודי העיר. החטופים הובלו אל הפורט השביעי,⁷⁶ ושם הפרידו את

⁷³ נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 157; אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 283; כל המציל נפש אחת, עמ' 48-49; ליטא והשוואה, עמ' 20; זילבר, פעילות השמדה, עמ' 52; רקלייטיס, שואה, עמ' 71. עוד על הגדודים של האמאן ראו למשל: בובניס, גדודי משטרה; בובניס, השואה בליטא, עמ' 12-15; ליטא והיהודים, עמ' 22; גיל, גדודי המוות והחורבן, עמ' 53; אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 257. עם הקמת רייכסקומיסריאט אוסטלנד התמנה שטלקר למפקד משטרת הביטחון של אוסטלנד. ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 260.

⁷⁴ אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 303; שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 115; לוין, הגורם הלאומי, עמ' 86.

⁷⁵ זילבר, פעילות השמדה, עמ' 52-53; אטמוקס, הדרך הקשה והארוכה; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 146; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 13; נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 160; אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 702.

⁷⁶ הפורט ה-7 היה אחד מתשעה מבצרים שהוקמו בסוף המאה ה-19 ושופצו לפני מלחמת העולם הראשונה. ראו: גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 308; שלטון הכיבוש הגרמני, עמ' 352-360; בייליס, יודקה, עמ' 24. עוד על רצח יהודים בפורטים ראו למשל: בובניס, השואה בליטא, עמ' 10-11; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 17

הגברים מהנשים והילדים. הראשונים הוחזקו תחת כיפת השמיים ושם התעללו בהם. נשים צעירות נאנסו על-ידי שומרים ליטאים ולאחר מכן חלק מהגברים והנשים נרצחו. חלק מהנשים שוחרר ב-7 ביולי. יהודים אחרים הובלו לכפר סמוך ונרצחו שם. יגר ציין בדוח שלו שבימים 4-6 ביולי נרצחו בפורט השביעי 2,930 גברים יהודים ו-47 נשים יהודיות.⁷⁷

למחרת הטבח בפורט השביעי הובאו חמישה מראשי הקהילה היהודית בעיר אל משרדי הגסטאפו. נאמר להם שהליטאים מסרבים לגור בעיר יחד עם היהודים ולכן הוחלט להקים גטו עבור היהודים בחלק משטחה של סלובודקה. על כל יהודי קובנה לעבור אל הגטו עד ה-15 באוגוסט. חלק מן היהודים שמח על כך שכעת יהיה להם מקום בטוח לגור בו והליטאים לא יוכלו לפגוע בהם עוד. כמובן, שהם לא ידעו על הכוונות האמתיות של הגרמנים בהקמת הגטאות ושהגטו הוא רק כלי לריכוז היהודים במקום אחד לקראת השמדתם.⁷⁸ בנוסף, הליטאים לא הפסיקו לפגוע ביהודים. כבר ב-7 באוגוסט, כאשר המעבר לגטו היה בעיצומו, העבירו הליטאים אלף ומאתיים יהודים אל בית הסוהר ברחוב מיצקביץ' ורובם הוצאו להורג.⁷⁹

ב-1 באוגוסט 1941 התקיימה אצל רוזנברג ישיבה של ראשי המחלקות במשרדו. לווה דיווח על הנעשה בליטא ובהתייחסו לנושא היהודי אמר: "הבעיה היהודית היא החשובה ביותר; עד עתה חוסלו עשרת אלפים יהודים על-ידי האוכלוסייה הליטאית, הוצאות להורג נמשכות בכל לילה, מחנות עבודה [כך] מוקמים וגם נשים יהודיות ייכנסו למעגל העבודה". ליטא חולקה לארבעה אזורים: וילנה, קובנה, פוניבז' ושאוולי. כנציב המחוז של ליטא התמנה ב-28 ביולי 1941

(פורטי המוות ליד קובנה); איו"ש, חטיבה O.53, תיק 21 ("פרוטוקול מספר 5 של ישיבת הוועדה הממלכתית המיוחדת לקביעת ובדיקת פשעי הכובשים הגרמנים-פשיסטים ומשתפי הפעולה עמם אודות פשעי הכובשים ההיטלראיים ברפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הליטאית"; מסמך אודות מעשי הבלייעל המפלצתיים של הכובשים הגרמנים-פשיסטים בעיר קובנה ובסביבתה). בפורט ה-9 נרצחו גם יהודים מגרמניה, מצרפת, מצ'כוסלובקיה, מהונגריה, מבלגיה ועוד. ראו: אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 307-308; פייטלסון, 60 שנה, עמ' 63-64; שטר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 17; עולם נעלם, עמ' 213; אטמוקס, הדרך הקשה והארוכה; אטמוקס, יהודים בליטא, עמ' 93; אלטמן, קורבנות שואה, עמ' 236-237.

⁷⁷ בן ארצי, הקהילה היהודית, עמ' 30, 32; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 12; רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 272-273; יהדות ליטא, עמ' 25-26; דיווחי האינצ'גרופון, עמ' 1; ניסיונות ופעולות, עמ' 242; גורביץ', זכרונותיה של רופאה, עמ' 68-69; גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 31-34; איו"ש, חטיבה O.53, תיק 1 ("לוח מלא של הוצאות להורג שבוצעו באזור של איינצקומנדו 3 עד 1 דצמבר 1941" בחתימתו של יגר).

⁷⁸ מאמר מעניין אודות הסיבות להקמת הגטאות בברית-המועצות ראו: ספקטור, גטאות ויוזרטים. עק, שואת העם, עמ' 129; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 25 ("קובנה"); איו"ש, חטיבה O.33, תיק 356 (עדותו של לייב גרפינקל); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 8187 (עדותה של סוניה פרמינגר).

ד"ר תיאודור אדריאן פון רנטלן (Renteln), יליד רוסיה ממוצא גרמני. קובנה נקבעה כמקום מושבו.⁸⁰

עוד בשלהי יוני החלו הגרמנים לארגן את הליטאיים שהסכימו לכך בבטליונים משטרתיים, שהועסקו ברצח יהודים. הראשון לארגן בטליונים כאלה היה מפקדה הצבאי של קובנה, יורגיס בובליס (Jurgis Bobelis), לפי פקודה מיוחדת מן ה-28 ביוני⁸¹. בטליון מספר 1 מנה ארבע מאות איש כבר שלושה ימים לאחר הקמתו ובאוגוסט פוצל לשני בטליונים. בקיץ 1941 התארגנו חמישה בטליונים משטרתיים כאלה, אשר פעלו בקובנה ובסביבתה. בטליונים דומים הוקמו גם בוויילנה ובערי השדה הגדולות. באוגוסט היו בליטא עשרים בטליונים בהם שירתו למעלה מ-8300 איש. החל בדצמבר 1941 נשלחו הבטליונים לפעילות גם מחוץ לגבולותיה של ליטא: הם צורפו ליחידות של האינזצקומנדו ונטלו חלק ברצח יהודים, פעילים סובייטיים ופרטיזנים.⁸²

ב-28 באוגוסט פיקד ראש העיר לשעבר של בובַט (Bobtai), על רצח שמונים ושלושה מיהודי העיירה (עשרים גברים, ארבעים ואחת נשים ועשרים ושניים ילדים), כשהוא רכוב על סוס ובידו שוט. לפני כן הבטיח ליהודים תמורת כסף רב כי יציל אותם – הבטחה שלא הייתה לו שום כוונה לקיים. הנרצחים נקברו בבורות, שחפרו לפני כן תושבים מקומיים בחורשה המרוחקת כשני קילומטרים מן העיירה.⁸³

כשניים-עשר אלף קורבנות גל הרצח הראשון בליטא (עד מחצית יולי 1941) היו ברובם הגדול גברים יהודים וקומוניסטים שנרצחו בירייה. על-פי רוב לא נכללו נשים וילדים יהודים בגל זה היות ועיקר מטרתו היה למנוע התארגנות להגנה עצמית וגם ליצור בקרב הציבור את האשליה כי לא מדובר ברצח אלא במשלוח לעבודה. האשליה קיבלה חיזוק כאשר חלק מן הנלקחים בגל זה

⁸⁰ ארד, אלפרד רוזנברג, עמ' 198-199; ארד, הפתרון הסופי, עמ' 182; גרינבאום, עמ' 311; בובניס, השואה בליטא, עמ' 6; חטיבות לאומניות חמושות; סקירה על יחסים בינלאומיים, עמ' 569.

⁸¹ את הפקודה ראו ב: השואה בליטא – תעודות, עמ' 41.

⁸² נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 158; השואה בליטא – תעודות, עמ' 42-44; דווחי האינזצגרופן, עמ' 11; גיל, גדודי המוות והחורבן, עמ' 42-43; ליטא והיהודים, עמ' 19; הפתרון הסופי, עמ' 164. הם היו מוצבים גם במחנות ההשמדה בטרבלינקה ובמיידינק ושותפו בהשמדת גטו ורשה. ראו: שם, עמ' 159; שטר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 17; רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה; סוסון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 11. בשנת 2009 יצא לאור ברוסיה ספר אודות הבטליונים הליטאיים. ראו: סטנקרס, בטליוני המשטרה הליטאיים.

⁸³ פנקס ליטא, עמ' 161.

אכן חזרו לבתייהם לאחר ימים ספורים. בהדרגה החל הממשל האזרחי הגרמני, שנכנס לתפקידו בשלהי יולי 1941, ברצח שיטתי יותר של האוכלוסייה היהודית באזורים הכפריים ובערים, תוך שיתוף כוחות ליטאיים. כמאה ועשרים אלף יהודים נורו או הוכו למוות ברחבי ליטא בתוך שלושה חודשים (מחצית אוגוסט-שלהי נובמבר 1941), על-ידי שוטרים גרמנים וליטאים. שרדו כחמישים אלף יהודים בלבד, אשר רוכזו בגטאות מתוך מטרה להעבידם במשך תקופה מסוימת בעבודות שונות למען כלכלת המלחמה הגרמנית⁸⁴, אם כי כבר ביוני 1941 טענו הגרמנים כי ליטא "נקיה מיהודים" ונתרו בה רק היהודים החיוניים לעבודה ובני משפחותיהם⁸⁵.

יש לציין, כי בשל הכישלון שנחלו הגרמנים בקרבות על העיר לנינגרד נשארה רובה של איינזצגרופה A על שלוש יחידות האינזצקומנדו שלה בליטא: מספר 2 שפעלה באזור שאוולי וצפון ליטא; מספר 3 - באזור קובנה ובמרכז ליטא ובמערבה; ומספר 9 - באזור וילנה. כבר בימים הראשונים לפעילותן של היחידות הללו הן הסתייעו באנשי משטרה ומתנדבים ליטאים, שנטלו חלק גם בפעולות הרצח. הממשלה הזמנית הליטאית, שהוזכרה לעיל, הקימה בתקופת קיומה הקצרה את משטרת הביטחון הליטאית, אשר לאחר פיזורן של ממשלה זו על-ידי הגרמנים, המשיכה לפעול כחלק ממשטרת הביטחון הגרמנית. כמו כן, כאמור, הוקמה ה"יחידה המיוחדת" הליטאית, שהייתה כפופה ישירות לאיינזצקומנדו 3, ועסקה בהוצאות להורג של יהודים ו"גורמים עוינים" אחרים בוילנה ובאזור. כך עלה בידי איינזצגרופה A, בסיועה של האוכלוסייה המקומית, לרצוח למעלה משמונים אחוזים מיהודי ליטא עד דצמבר 1941. עבור הנותרים הוקמו כעשרים גטאות, אשר רובם חוסלו עד שלהי שנת 1941. לאחר החיסולים הללו נותרו בגטו וילנה כעשרים אלף יהודים בלבד; בגטו קובנה - פחות משבעה-עשר אלף יהודים; בגטו שאוולי - חמשת אלפים יהודים; ובגטו שווינציאן - כחמש מאות יהודים בלבד⁸⁶.

שיטות ההשמדה היו שונות. עם הגעתה של יחידת איינזצגרופן ליישוב יהודי קטן, למשל, כונסו כל היהודים ונרצחו בקרבת היישוב או ביערות ובשדות הסמוכים. במקומות בהם הייתה

⁸⁴ מדיניות ההשמדה הנאצית, עמ' 278, 288; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 70.

⁸⁵ הטרנדית של ליטא, עמ' 22.

⁸⁶ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 14, 19; עולם נעלם, עמ' 206; אלטמן, קורבנות שואה, עמ' 92; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 271-272. לפי הדוח של יגר מן ה-1 בדצמבר 1941, בליטא לא נותרו עוד יהודים פרט לעובדים ובני משפחותיהם: בוילנה ובקובנה נותרו כחמישה-עשר אלף יהודים בכל אחת ובשאוולי - כארבעת אלפים וחמש מאות יהודים. ראו: איר"ש, חטיבה 0.53, תיק 1 ("לוח מלא של הוצאות להורג שבוצעו באזור של איינזצקומנדו 3 עד 1 דצמבר 1941" בחתימתו של יגר).

קהילה יהודית גדולה יחסית בוצעה ההשמדה במספר שלבים. מידע חשוב אודות מבצעי הרצח בליטא אנו מוצאים בדו"חות שנשלחו משם באופן סדיר על-ידי יחידות האינזצגרופן למשרד הראשי לביטחון הרייך בברלין. הוגשו 195 דו"חות: הדו"ח הראשון נשלח כבר בשלהי יוני 1941 והאחרון - ב-24 באפריל 1942.⁸⁷

כל מבצע רצח כלל מספר שלבים: הכנת בורות באתר ההריגה המיועד; ריכוז הקורבנות במקום אחד תחת שמירה כבדה; הובלתם ברגל או ברכב לאתר ההריגה שהוכן מראש; הוצאה להורג ביריות ליד הבורות המוכנים; איסוף חפציהם של הנרצחים (בגדים, כסף, תכשיטים וכדומה) וכיסוי הבורות. אנשי האינזצקומנדו הגרמניים עסקו בעיקר בתכנון לוח הזמנים של הרציחות, בהכנת המערכת הלוגיסטית ובפיקוח על ההוצאות להורג. תפקידם של הליטאים היה לרכז את הקורבנות, להובילם תוך מכות והתעללויות לאתרי הרצח, להכניסם לבורות שהוכנו מראש ובמקרים רבים גם לירות בהם.⁸⁸ ככל הידוע, מעולם לא נעשה שימוש בתאי גזים בתהליך השמדת יהודי ליטא.⁸⁹

כאמור, האינזצגרופן הרבו להיעזר בכוחות השיטור הליטאיים, אשר הפכו ל"מכשיר רב חשיבות בפעולות הרצח". חשיבותו ומידתו של שיתוף פעולה זה באות לידי ביטוי נרחב בדיווחים שחוברו על-ידי הגרמנים. ב-25 ביולי 1941, כשבוע לאחר מינויו של הימלר לאחראי על אבטחת השטחים הכבושים, הוא כתב למפקדים בכירים ב-SS ובמשטרה כי "את המשימות של המשטרה בשטחים הכבושים במזרח לא ניתן לבצע רק בכוחות המשטרה וה-SS בלבד המוצבים שם [...] יש צורך להקים בדחיפות יחידות שיטור מבני המקום". בדו"ח מאת מפקד אינזצגרופה A, ולטר שטלקר, בו הוא סוקר את פעילות יחידותיו עד ה-31 באוקטובר 1941, הוא מדגיש את חלקם וחשיבותם של כוחות העזר המקומיים בפעולות נגד היהודים והקומוניסטים. בדיווח אחר שלו, מן ה-15 באוקטובר 1941, כתב שטלקר כי "מאז כבש הצבא הגרמני את ליטא לא נחלשה האנטישמיות הפעילה שהתלקחה שם במהירות. בכל הצעדים שננקטים נגד היהודים מתייצבים הליטאים [לצדנו] ברצון וללא לאות".⁹⁰

⁸⁷ יהדות ליטא, עמ' 21.

⁸⁸ פנקס ליטא, עמ' 92, גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 313; שוחט, חלקם של הליטאים, עמ' 84.

⁸⁹ אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 175.

⁹⁰ ביכלר, יחידות שיטור, עמ' 72; אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 235; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 765.

בתקופת הכיבוש הגרמני בליטא הוקמו כעשרים וחמישה גדודים ליטאיים כשבכל אחד מהם כמה מאות אנשים (ככל הנראה עד ארבע מאות). באוקטובר 1941 כבר היו חמישה גדודים בוילנה ובנובמבר הוקמו חמישה גדודים נוספים בקובנה. חלק מן הגדודים הללו נטלו חלק פעיל בהשמדת יהודי ליטא. אחרים שמרו על בסיסים צבאיים ומחנות שבויים, השתתפו בלחימה נגד הפרטיזנים הסובייטיים ואף נשלחו להילחם בחזית. בראשית המלחמה הורכבו גדודי המשטרה הליטאיים בעיקר ממתנגדי המשטר הסובייטי, גדודים חמושים של "חזית האקטיביסטים הליטאית", עריקים מן הצבא האדום וכדומה. באפריל 1944 הוכרו הגדודים הללו באופן רשמי כגדודי משטרה⁹¹.

כאן המקום לציין לטובה את נשיא ליטא לשעבר קאזיס גריניוס (Kazys Grinius) ושני שרי חקלאות לשעבר, מיקולאס קרופאביצ'יוס (Mykolas Krupavicius) ו-יונאס אלכסה (Jonas Aleksa), אשר שלחו מזכר ב-9 בספטמבר 1942 אל פון רנטלן, ובו, בנוסף לנושאים אחרים, טענו כי העם הליטאי מתנגד לאמצעים הננקטים נגד יהודי ליטא. בתגובה אסרו הגרמנים את שני האחרונים והם נשלחו למחנות ריכוז בגרמניה. גריניוס, מפאת גילו, נשלח לסובלקי (Suvalkija) אשר בצפון-מערב ליטא⁹².

ההשמדה השיטתית של יהודי וילנה החלה בראשית יולי 1941 על-ידי איינזצקומנדו 9⁹³ והתבצעה בשלושה שלבים: ראשית נחטפו יהודים ברחובות או מהבתים והובלו לבית הסוהר בלוקישקי (Lukiszki). בבית הסוהר הוחזקו היהודים תחת שמירה כבדה במשך תקופה מסוימת עד שהובלו משם לפונאר (Paneriai) ונרצחו. בכל שלב בהשמדת יהודי וילנה (כמו גם מקומות אחרים) השתתפו, לצד הגרמנים, גם אנשי משטרה ליטאיים ו"פרטיזנים". הליטאים שהשתתפו בשלב החטיפות כונו על-ידי היהודים בידיש "כאפונעס" (חוטפים). כאשר רוב אנשי איינזצקומנדו 9 עזבו את וילנה לכיוון מינסק פחתו החטיפות והרציחות, אבל נמשכו בהיקף קטן יותר על-ידי יחידת מאסף ויחידה ליטאית שהייתה כפופה לה⁹⁴. ב-1 באוקטובר 1941 (יום הכיפורים) נכנסו

⁹¹ בובניס, גדודי משטרה; חטיבות לאומניות חמושות. על פעילותם של הגדודים הליטאיים בביילורוסיה ראו גם בפרק הראשון העוסק בביילורוסיה במחקר שלפניכם וגם אצל פייטלסון, מעשי הרצח, עמ' 146-150.

⁹² אטמוקס, יהודים בליטא, עמ' 99.

⁹³ אודות איינזצקומנדו 9 והמעבר להשמדה המונית ראו למשל: קאי, מעבר לרצח עם.

⁹⁴ ארד, וילנה היהודית, עמ' 54, 67-78; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 147; לזר, חורבן ומרד, עמ' 16-18; רודשבסקי, יומן, עמ' 15; שמיביץ, תולדות מיכאל, עמ' 24; הפרטיזנית זלדה, עמ' 11. עוד על הרציחות

כוחות גרמנים וליטאים לגטו מספר 2 בוילנה⁹⁵, הוציאו ממנו 1,700 יהודים והובילו אותם ללוקישקי. לאחר מכן הוצאו מגטו מספר 1 כאלפים יהודים נוספים וגם הם נלקחו ללוקישקי. רוב היהודים שהגיעו ללוקישקי הובלו לאחר מכן לפונאר ונרצחו שם. באוקטובר בוצעו שני מבצעי רצח נוספים וכך חוסל גטו מספר 2. אלפים אחדים בלבד מן היהודים הועברו או הצליחו להסתכן לגטו מספר 1. בכל מבצעי הרצח הללו ובמבצעים אחרים שנערכו בנובמבר השתתפו אנשי משטרה ליטאים. מבצעים נוספים אירעו בדצמבר 1941 ולאחריהם נותרו בגטו וילנה כעשרים אלף יהודים. ברוב מבצעי ההשמדה בוילנה נטל חלק מרכזי גדוד המשטרה הליטאי-וילנאי מספר 2 בפיקודו של לויטננט-קולונל יונס יוקנביציוס (Yonas Yoknevičius)⁹⁶.

ההוראה הראשונה להקמתו של גטו בשטחים הכבושים של ברית-המועצות ניתנה בקובנה⁹⁷. ב-8 ביולי 1941 זומנו מנהיגי הקהילה היהודית (שמהם הורכב לאחר מכן היודנראט) להתייצב לפני שטלקר וייגר. שטלקר הודיע ליהודים שעד ה-15 באוגוסט עליהם לעבור לגטו היות והליטאים מסרבים לגור לצד היהודים מכיוון שהם קומוניסטים וקשורים לשלטון הסובייטי שפגע בליטאים⁹⁸. היהודים פנו לאישים ליטאים בעיר, למפקד הצבא הליטאי של העיר, לסגן הארכיבישוף הקתולי של ליטא ולחבר הממשלה הליטאית הזמנית על מנת שיתערבו לטובת היהודים ויבקשו לבטל את הגזירה, אולם מאמציהם נכשלו וב-10 ביולי הודבק ברחבי העיר צו מספר 15 בו נאמר, בין השאר, כי על כל יהודי העיר לעבור לסלובודקה (פרבר עוני בקובנה שנקרא גם ויליאמפולה, Vilijampolė) עד ה-15 באוגוסט⁹⁹.

בפונאר: פנקס, כרך 8, עמ' 66-67; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 103-104; הטרגדיה של ליטא, עמ' 24-72. על לוקישקי ראו: רינדיונסקי, חורבן וילנה, עמ' 35-38; השואה בליטא – תעודות, עמ' 53. עדות מעניינת על פונאר היא יומנו של קזימיר סקוביץ (Kazimierz Sakowicz), אשר התגורר בקרבת מקום ורשם את אשר ראה מעליית הגג של ביתו. ראו: סקוביץ, יומני פונאר.
⁹⁵ עוד על הגטאות בוילנה ראו בפרק הבא של מחקר זה.
⁹⁶ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 279-281; מור, המלחמה על החיים, עמ' 64; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 32-34.

⁹⁷ כרונולוגיה על האירועים בקובנה מן הפלישה הנאצית ועד שילוחם של אחרוני היהודים לגרמניה ביולי 1944 ראו: תורי, גטו יום יום, עמ' 21-23. על גטו קובנה מנקודת מבטה של נערה: רוטסובסקיה, מחברת מן הגטו הבווער. מסמכים באנגלית אודות הקמת הגטו בקובנה ראו: מסמכים מאשימים, עמ' 134-139.
⁹⁸ יתרה מכך, עדים מעידים כי היות והליטאים הם שביצעו את הגזירות בתחילה "את כל האשמה תלינו בליטאים [...] חשבנו שהגזירות החמורות וההיעלמות של הגברים הן ייחודיות לליטא". ראו: מור, המלחמה על החיים, עמ' 57.

⁹⁹ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 274-275; כץ, סובבני להט, עמ' 57; גורדון, כל המציל נפש אחת, עמ' 51; צל המוות, עמ' 41-45; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 316. זו לא הייתה הפעם היחידה בה ניסו

עד ה-1 באוגוסט כבר היו תשעים אחוזים מיהודי קובנה בפרבר סלובודקה. ב-15 באוגוסט 1941 נסגרו שערי הגטו ובו כשלושים אלף איש (לפי איינזצגרופה A – כעשרים וחמישה אלף¹⁰⁰), בהנהגתו של יודנראט בראשותו של ד"ר אלחנן אלקס ומשטרה יהודית, אשר רוב חבריה נמנו מאוחר יותר עם חברי המחותרת היהודית בגטו. גם כאן היו למעשה שני גטאות: "הגטו הגדול" ו"הגטו הקטן"¹⁰¹. הם הוקפו בגדר תיל דוקרנית ונשמרו על-ידי אנשי משטרה גרמנים וליטאים. כבר ב-14 באוגוסט דרשו הגרמנים מן היודנראט לגייס לעבודה חמש מאות אנשי אינטליגנציה, לכאורה לצורך סידור ארכיונים וספריות. כל הרופאים, המורים, עורכי הדין ובעלי מקצועות חופשיים אחרים נענו לפנייה. אולם, במקום לסדר ספריות וארכיונים הם נלקחו לפורט הרביעי ונרצחו שם. פעולה זו כונתה על-ידי היהודים "אקציית האינטליגנטים". ב-26 בספטמבר וב-4 באוקטובר 1941 הוצאו מן הגטו ונרצחו בפורט התשיעי¹⁰² כ-3,500 יהודים נוספים וכך חוסל "הגטו הקטן"¹⁰³.

ב-27 באוקטובר התבקשו כל תושבי גטו קובנה להתייצב למחרת בבוקר ב"כיכר הדמוקרטים" שבשטח הגטו. כעשרים ושישה אלף יהודים הגיעו לכיכר, שהוקפה בכוחות גרמנים וליטאים. היהודים חולקו לשתי קבוצות: המתאימים לעבודה ובני משפחותיהם הופנו שמאלה והאחרים – לצד ימין. למעלה מתשעת אלפים יהודים מצד ימין הועברו לשטח ה"גטו הקטן" ולמחרת נלקחו לפורט התשיעי ושם נרצחו. פעולת רצח זו כונתה "האקציה הגדולה". בין

הגרמנים ליצור מראית עין לפיה מה שקורה ליהודים הוא תוצאה של יחמה ליטאית. אפילו הליטאים הלאומנים עצמם התמרמרו על כך שכאשר הגרמנים צילמו אירוע אנטי-יהודי זה או אחר, הם צילמו את הליטאים בלבד גם אם הם לא היחידים שנטלו בו חלק. ראו: אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 322. דיווחי האינזצגרופן, עמ' 91.

¹⁰⁰ עדות נרחבת על ה"גטו הקטן" ראו: בלברז'קי, חזק יותר מברזל, עמ' 67-118, 125-147.

¹⁰¹ עוד על הפורט ה-9: שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 361-382; פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ' 180-182; פייטלסון, 60 שנה, עמ' 16-19, 55-58 ובאופן כללי כל הספר; הפתרון הסופי, עמ' 163; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 74-75, 277-278; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 67 (ברל גמפל): "דער אמת וועגן טרויריק-בארמטן 9-טן פורט". עדותו של הבורח הראשון מן הפורט ה-9: שרגא, בגיא צלמוות.

¹⁰² ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 276; בן ארצי, הקהילה היהודית, עמ' 35; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 319, 321, 323-325; גורדון, צל המוות, עמ' 59-62; בובניס, השואה בליטא, עמ' 16-17, 29; עולם נעלם, עמ' 209; כץ, סובבוני להט, עמ' 59; סגלסון, בלב העופל, עמ' 72-87, 107-115; גלעין, עין לציון, עמ' 189-190; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7622 (עדותו של שמואל בן מנחם); איו"ש, חטיבה O.33, תיק 63 (עדותו של אסתר וולפסון); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7320 (עדותו של משה אחבר). בנובמבר 1943 הפך גטו קובנה למחנה ריכוז שכלל מספר תתי-מחנות. ראו: בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 182; פנקס ליטא, עמ' 550-551; אנציקלופדיית מחנות וגטאות, עמ' 848-858.

הליטאים שהשתתפו באירוע בלט גדוד המשטרה מספר 1 מקובנה בפיקודו של הקולונל אנדריוס בוטקונס (Butkunas). הגדוד השתתף גם בפעולות רצח אחרות בקובנה¹⁰⁴.

את רצח היהודים באזור שאוולי ובאזורים אחרים בצפון ליטא ביולי-ספטמבר 1941 ביצע איינזצקומנדו 2. כבר השלטונות הליטאיים רצו לגרש משאוולי את כל היהודים לעיירה הענייה ז'אגר (Žagarė), אבל התכנית נגנזה ובמחצית השנייה של חודש אוגוסט, ביוזמת השלטון הליטאי בעיר, הועברו יהודי שאוולי לגטו, שהיה ממוקם "בפאתי העיר בשכונת מגורים ענייה מאוד" והיה גם הוא מורכב משני גטאות: הגדול מבין השניים נקרא טראקו (Traku) והקטן יותר – קווקז (Kaukazas) על-שם השכונות בהן הם הוקמו. לפני ההעברה ובמהלכה רצח איינזצקומנדו 2 כאלפיים יהודים. הליטאים היו ממונים על "הפיקוח על הסדרים הפנימיים" בתוך הגטו והמשטרה הליטאית שמרה עליו¹⁰⁵.

גם בעיירה ז'אגר עצמה, שנמצאת בגבול עם לטביה, נעזרו הגרמנים בליטאים, ביניהם גם הנהלת העירייה. מאות גברים ונשים נכלאו בבית הכנסת המקומי על-ידי הליטאים שהתעללו בהם. הרב המקומי, שהיה גבוה במיוחד, אולץ לרתום את עצמו לעגלה יחד עם יהודי נמוך קומה במיוחד ולסחוב את העגלה בחוצות העיירה לקול צהלותיהם של המוני הצופים. עשרות יהודים נורו למוות בבית העלמין של העיירה ובחורשה סמוכה. לאחר שהוקם הגטו ביולי 1941 היו הליטאים אחראים על הובלתם לעבודה של רוב הגברים תוך התעללויות בהם. לעתים קרובות היו ליטאים ולטבים מתפרצים לגטו, שודדים, אונסים ומתעללים. למחרת יום הכיפורים, ב-2 באוקטובר 1941, נאספו היהודים בכיכר השוק וליד בורות שהוכנו מראש ליד פארק נרישקין (Naryshkin) וליטאים חמושים השתתפו בירי עליהם. יהודים בודדים בלבד ניצלו¹⁰⁶.

בדו"ח מן ה-1 בדצמבר 1941 על ההוצאות להורג שבוצעו בתחום פעילותו של איינזצקומנדו 3 עד ה-1 בדצמבר 1941 כתב יגר, שכבר הוזכר לעיל:

¹⁰⁴ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 276-277; גרינבאום, תקווה על פי, עמ' 76-77; עולם נעלם, עמ' 209; גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 73-77.

¹⁰⁵ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 280; פנקס ליטא, עמ' 667-668; ירושלמי, פנקס, עמ' 25; שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 93-96, 137; כל המציל נפש אחת, עמ' 61-62; איוונס, קדרו פני השמים, עמ' 196; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 3856 (עדותה של רבקה קרנץ). עוד על גטו שאוולי דאו למשל: גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 332-334; בובניס, השואה בליטא, עמ' 23-24; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 22-23; ימים של זיכרון, עמ' 278; ירושלמי, פנקס.

¹⁰⁶ פנקס ליטא, עמ' 281-282; הטרגדיה של ליטא, עמ' 86-91; בנקיר, גידוש והשמדה, עמ' 95-96.

לפי הוראותי ובהתאם לפקודתי ביצעו הפרטיזנים הליטאיים את ההוצאות להורג האלו: ב-4.6.41 בקובנה, במצודה ה-7 – 416 יהודים, 47 יהודיות, ס"ה 463. ב-6.7.41 בקובנה, המצודה ה-7 – 2514 יהודים. לאחר שהוקם קומאנדו נייד, בפקודו של אוברשטורמפירר האמאן עם 8-10 אנשים מהימנים מהאיינזאצקומנדו 3, ביצעו בשיתוף עם הפרטיזאנים הליטאיים את האקזקוציות הבאות [...] לפני שקיבלתי את תפקידי משטרת הבטחון חוסלו 4000 יהודים ע"י האיינזאצקומאנדו 3 בפוגרומים ובהוצאות-להורג, שבוצעו רק בידי הפרטיזאנים [הליטאים]¹⁰⁷.

עוד מדגיש יגר בדו"ח כי את ההוצאות להורג הללו אפשר היה לבצע רק בעזרת "היחידה הניידת" של האמאן, "אשר ידע להבטיח שיתוף פעולה עם הפרטיזאנים [כך] הליטאים ועם המוסדות האזרחיים הנוגעים בדבר". הדו"ח מכיל גם רשימה ארוכה של מקומות בהם השתתף גדוד בפקודו של האמאן ברצח יהודים¹⁰⁸.

גדודים ליטאים עסקו ברצח יהודים גם בקירובוגרד (Kirovograd, אוקראינה), פסקוב (Pskov, רוסיה), מינסק, סטלינו, ברנוביץ' (שלושתן בביילורוסיה) ולובלין (פולין), וכן במחנות ההשמדה בטרבלינקה ומיידנק והשתתפו בחיסול גטו ורשה. אחת הסיבות לשילוחם של גדודים ליטאיים לפעילות מחוץ לליטא, בנוסף למחסור בכוח אדם במקומות הללו, יכולה להיות העובדה שהדבר נעשה בעיקר "לאחר שרוב רובם של היהודים הבלטים נטבחו"¹⁰⁹.

מחד גיסא, כאשר במרץ 1943 הכריזו הגרמנים על רצונם להקים לגיון SS ליטאי, הליטאים סרבו להתגייס אליו היות והגרמנים לא הסכימו לדרישתם בדבר מתן עצמאות לליטא.

¹⁰⁷ איו"ש, חטיבה O.53, תיק 1 ("לוח מלא של הוצאות להורג שבוצעו באזור של איינזצקומנדו 3 עד 1 דצמבר 1941" בחתימתו של יגר).

¹⁰⁸ נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 161; בובניס, גדודי משטרה; עולם נעלם, עמ' 210; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 119; אלטמן, קורבנות שואה, עמ' 234; בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 34-35; איו"ש, חטיבה O.53, תיק 1 ("לוח מלא של הוצאות להורג שבוצעו באזור של איינזצקומנדו 3 עד 1 דצמבר 1941" בחתימתו של יגר).

¹⁰⁹ ליון, לפרשת היחסים 2, עמ' 47; ארונס בובניס (Arunas Bubnys) טוען כי עשרה מתוך עשרים וחמישה הבטליונים הליטאיים השתתפו באופן זה או אחר בהשמדת היהודים: ירי, שמירה, העברת הקורבנות לאתרי הרצח ועוד. ראו: עולם נעלם, עמ' 211.

בתגובה לכך סגרו הגרמנים את האוניברסיטאות בוויילנה ובקובנה ובתי ספר תיכוניים בערים רבות. מאידך גיסא, הסירוב להעניק עצמאות לליטאים לא שינה את יחסם כלפי היהודים והשמדתם. אחת הסיבות לכך יכולה להיות ש"בגלל חלקם ברצח רוב יהודי ליטא והרכוש היהודי שנפל לידיהם היו הליטאים מעוניינים, כי גם היהודים שעדיין נותרו בחיים יחוסלו"¹¹⁰, אם כי לא אחת הטיחו הליטאים בגרמנים כי "אנחנו נתנו לכם את היהודים ואתם לא החזרתם לנו אפילו את חפציהם. את הבגדים הטובים לקחתם לכם ולנו השארתם רק בלויי-סחבות"¹¹¹.

בשלהי שנת 1941 חלה הפסקה ברצח ההמוני של היהודים בליטא. בשל התמשכותה של המלחמה מעבר לזמן שתכננו הגרמנים, נוצר צורך בכוח אדם רב ולכן הוחלט להשאיר בחיים באופן זמני את היהודים בארבעת הגטאות הגדולים ולהעסיקם במוסדות ובמפעלים שונים למען המאמץ המלחמתי של גרמניה. במקביל, רציחתם של עשרות זקנים ונכים נמשכה, וכן הוצאו להורג יהודים שעברו עבירות שונות כגון הכנסת מזון לגטו, אי-עמידת הטלאי הצהוב, שהייה מחוץ לגטו ועוד¹¹².

בדו"ח מן ה-1 בדצמבר 1941, שהוזכר למעלה, כתב יגר בעניין זה כי

בליטא אין עוד יהודים, פרט ליהודים עובדים ומשפחותיהם [...] בכוונתי היה לחסל יהודים עובדים אלה [...] אך נתקלתי בהתנגדות חריפה מאוד מצד הממשל האזרחי ומצד הוורמכט [...] היהודים והיהודיות העובדים שהושארו בחיים, יש בהם צורך חיוני, ואני מניח שגם כשיעבור החורף עדיין יהיה צורך בכוח עבודה יהודי זה¹¹³.

כעת החלה התארגנות מחודשת בתחומי אוסטלנד. חלק מהתארגנות זו הייתה הוראה מאת הימלר ב-21 ביוני 1942 להעביר את כל היהודים הכשירים לעבודה מן הגטאות למחנות ריכוז. את היהודים האחרים יש "לפנות למזרח", כלומר לחסל. וכך, החל מסתיו 1943 ואילך,

¹¹⁰ ארד, נעורים בלחימה, עמ' 94.

¹¹¹ דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 310.

¹¹² פנקס ליטא, עמ' 97; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 212.

¹¹³ כפי שמובא אצל: ארד, תולדות השואה, כך ראשון, עמ' 303-304. את הדוח בגרמנית ראו: אי"ש, חטיבה

O.53, תיק 1 ("לוח מלא של הוצאות להורג שבוצעו באזור של איינזצקומנדו 3 עד 1 דצמבר 1941"

בחימתו של יגר). הדו"ח ברוסית ראו: להשמיד את רוסייה – מסמכים, עמ' 325-330.

גטאות רבים נסגרו ותושביהם הועברו למחנות ריכוז, גטאות אחדים הפכו למחנות ריכוז בעצמם, וזקנים, חולים וילדים הוצאו להורג¹¹⁴.

כך חוסלו הגטאות הקטנים שהיו במזרח גנרל קומיסריאט ליטא. לפעולה זו הייתה גם חשיבות ביטחונית: בשלהי 1942 התחזקה פעילותם של הפרטיזנים הסובייטיים באזורי מערב ביילורוסיה, שגבלו באזורים המזרחיים של גנרלקומיסריאט ליטא. בדצמבר 1942 אף ניתנה פקודה לממונים על נפות שוויינציאן, אושמיאנה, אישישוק וסביר (ביילורוסיה), לפיה יש להחזיר אל הגטאות את כל קבוצות היהודים שעבדו עד אז בחוות חקלאיות ובכריתת עצים ביערות. הדבר נועד למנוע מיהודים אלה, שהשמירה עליהם הייתה בדרך-כלל חלשה יותר מאשר בגטאות עצמם, לברוח אל הפרטיזנים¹¹⁵.

ב-4 באפריל 1943 הועלו יהודי שוויינציאן, אושמיאנה, מיכילישוק וסול על רכבות משא תחת פיקוחה של המשטרה היהודית מגטו וילנה שהובאה לגטאות הללו מבעוד מועד על מנת לארגן את ההעברה ולהחליט מי יועבר לגטו וילנה ומי לקובנה. לווילנה הוחלט להעביר "בעלי מקצוע, אנשי יודנט ופרוטקציונרים". כאלפיים יהודים הועברו לגטו וילנה ולמחנות העבודה שבקרבתה בימים 26 במרץ עד 2 באפריל 1943. האחרים היו אמורים לעבור לגטו קובנה, שם היודנראט אף קיבל הודעה מראש על הגעתם הקרבה של היהודים. אולם, כאשר, בדרך לקובנה, הגיעה הרכבת לווילנה ב-5 באפריל, הצטרף אליה יושב ראש היודנראט של גטו וילנה, יעקב גנס, ובמקום להמשיך לקובנה נסעה הרכבת לפונאר, שם הוקפה בכוחות משטרה גרמנית וליטאית. גנס ואנשי המשטרה היהודית הורדו מן הרכבת ונלקחו בחזרה לווילנה ואילו כל היהודים האחרים נלקחו לבורות והוצאו להורג בירייה. אירוע זה קיבל בפי היהודים את הכינוי "אקצית רכבת קובנה". באותו יום נרצחו ארבעת אלפים איש. לאחר חיסול הגטאות במזרח ליטא חוסלו גם מחנות העבודה באזור זה. רצח היהודים ב"אקצית רכבת קובנה" ובמחנות העבודה נוהל ובוצע על-ידי אנשי משטרת הביטחון בוילנה ומשטרת הסדר הליטאית שם, אשר ביניהם בלטו חיילי גדוד המשטרה הליטאי מספר 1 שפעל בוילנה ובסביבתה, בפיקודו של יואוזס טרוסקאוסקס (Juozas Truskaukas)¹¹⁶.

¹¹⁴ לוין, יהודי הארצות הבלטיות, עמ' 22; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 464; עולם נעלם, עמ' 216.

¹¹⁵ בובניס, השואה בליטא, עמ' 34-35; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 567-568.

¹¹⁶ שם, עמ' 568-571; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 82.

ב-1 בספטמבר 1943 הוקף גטו וילנה באנשי משטרה גרמנים, ליטאים ואסטונים. היודנראט נדרש לאסוף שלושת אלפים גברים ואלפיים נשים שיישלחו לאסטוניה. כשלא מולאה הדרישה, נכנסו לגטו אנשי משטרה גרמנים ואסטונים והחלו בחיפושים ובחטיפת אנשים. בשלושת הימים הבאים רוכזו כחמשת אלפים גברים ונשים וב-5 בספטמבר הם נשלחו לאסטוניה וללטביה. בגטו וילנה נותרו אז כשניים-עשר אלף יהודים. הגטו חוסל ב-23-24 בספטמבר 1943. שוטרים אוקראינים נכנסו לגטו, חיפשו אחר מסתתרים והפעילו מטעני נפץ. בסיום האירוע נשלחו 4500-4000 גברים לאסטוניה; 1700-1400 נשלחו ללטביה; ו-4500-4000 נשים וילדים נשלחו למחנה ההשמדה סוביבור. בגטו נותרו מסתתרים רבים, אולם מאות מהם נתפסו על-ידי הגרמנים והליטאים¹¹⁷.

בספטמבר 1943 הועברו גטאות קובנה ושאוולי לידי ה-SS, אשר הפך אותם למחנות ריכוז ואליהם היו מסונפים מחנות קטנים בסמוך למקומות העבודה. במחנות המרכזיים דמו חיי היומיום לחיים בגטו, לעומת המחנות הקטנים בהם הופרדו הנשים מן הגברים. ערב הסבתו של גטו קובנה למחנה ריכוז (*K.Z. Lager Kauen*) היו בו כשישה-עשר אלף יהודים. בשלהי אוקטובר 1943 הועברו כאלפיים ושבע מאות מהם לעבודה באסטוניה. בשלהי נובמבר ובדצמבר 1943 הוצאו מן המחנה המרכזי בקובנה כששת אלפים יהודים והועברו למחנות הריכוז אלקסוט (Aleksotas), שןץ (Sanciai) ואז'רליס (Ezerelis) שבפרברי העיר, ולמחנות אחרים באזור. לאחר מכן נותרו במחנה המרכזי בקובנה כשמונת אלפים יהודים ושטחו צומצם¹¹⁸.

**ב-22 ביוני 1944 פרץ הצבא הסובייטי את קורי ההגנה של הגרמנים
[...] הידיעות על מפלותיהם של הגרמנים ועל נסיגתם עוררו
שמחה בקרב היהודים במחנות, שקיוו כי קץ ייסוריהם מתקרב [...]
אלא שתקוות אלה התבדו [...] ליטא הייתה המקום הראשון
בארצות הבלטיות שאליו הגיע הצבא הסובייטי, והיהודים שעדיין**

¹¹⁷ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 572-573. על משלוחים נוספים ללטביה: סגלסון, בלב העופל, עמ' 162-184. משלוחים לאסטוניה: איו"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורדצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 2). על היהודים שנמלטו מגטו וילנה דרך הביוב אל היערות ראו בפרק הבא של מחקר זה.

¹¹⁸ בובניס, השואה בליטא, עמ' 38-42; סגלסון, בלב העופל, עמ' 314-325; אילתי, לחצות את הנהר, עמ' 118; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 236; גורביץ', זכרונותיה של רופאה, עמ' 96-97; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 573-574; גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 147-152.

היו שם אפוא הראשונים לפינני ולהשמדה. הראשונים לחיסול בליטא היו היהודים במחנות בוילנה. בימים 2-3 ביולי [...] הוצאו ממנה 2000 היהודים שהיו במחנה קייליס, במחנה ה-HKP ובבית החולים הצבאי, הובלו לפונר ושם נרצחו [...] העיר שוחררה ב-13 ביולי, עשרה ימים לאחר שנרצחו אחרוני היהודים ששהו שם במחנות¹¹⁹.

שיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית בליטא החל בימים הראשונים לכיבוש. בשאוולי, כפי שמעיד דב שילנסקי, כבר בשבועיים הראשונים נרצחו כאלף יהודים בעזרת הליטאים. שילנסקי גם מציין את העיתון המקומי "מולדת" (Tėvynė), "שהסית נגד היהודים בצורה מתפירה ובהתמדה", כמי שהשפיע מאוד על הלך הרוחות בקרב המקומיים בדרשו "להוציא את היהודים משוולי [כך] ולכלאם במחנה"¹²⁰.

מעניין לציין כי מצב היהודים בקובנה היה ידוע גם בארץ-ישראל. העיתון "דבר" פרסם כבר ב-20 ביולי 1941 את הדברים הבאים¹²¹:

שפטים קשים על יהודים רבים מקובנה כבר נעשו בימי הכיבוש הראשונים – זוהי הכותרת הכללית בעיתונים הגרמניים שהגיעו לכאן. העיתונים מודיעים שיהודים אלה באו על שכרם בעד הפשעים שביצעו בימי השלטון הבולשעוויסטי [כך]. חמת האוכלוסין הליטאים בוערת כאש על היהודים "מוצצי הדמים". חנויות היהודים נשדדו, על קירות בתי היהודים הודבקו פתקאות: "מי שחילק שלל ייהרג ביריות". תליינים בולשעוויקיים [כך] רבים ועוזריהם היהודים כבר באו על עונשם.

אמנם נראה, כי רבים בקרב האוכלוסייה המקומית שיתפו פעולה באופן ישיר עם הגרמנים בכל הנוגע לשאלה היהודית, אולם היו גם מי ששיתפו עמם פעולה באופן עקיף. רוב

¹¹⁹ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 596-597. מחנה קייליס היה מפעל לבגדי פרווה. ארד יצחק: "הפרטיזנקה היהודית", הרצאה במסגרת סדרת ההרצאות "השואה – בין עבר להווה", המכון לחקר האנטישמיות והגזענות בימינו ע"ש סטפן רוט, אוניברסיטת תל-אביב, 23 בדצמבר 2009.

¹²⁰ שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 85.

¹²¹ רדיפות היהודים.

האנשים דאגו לעצמם ולא ליהודים. כולם צפו, אולם לא הרגישו שהאסון היהודי נוגע להם – לדעתם היה זה אסונם של היהודים בלבד, הם נקטו עמדה של צופים מן הצד. היה בכך משום שיתוף פעולה עקיף עם הגרמנים. פניות רבות של היהודים בבקשת עזרה נענו בשלילה¹²². למשל, כאשר פנה ב-23 ביוני 1941 יעקב גולדברג, ראש ארגון המתנדבים היהודים במלחמת העצמאות הליטאית בשנת 1918, אל יונס ויליישיס, ממנהיגי המפלגה העממית הדמוקרטית וראש עיריית קובנה, בבקשה להתערב למען היהודים ולעצור את הפרעות נגדם, השיב האחרון בתמיחה: "מה הצעקה הזאת? הצעירים שלנו ישתובבו קצת, ירעשו, ישתוללו ויחדלו"¹²³.

וכך תיאר מארק דבורז'צקי את רוב האוכלוסייה המקומית:

הפחדנים האדישיים – עליהם נמנה רובם, אולי רוב רובם, של הליטאים והפולנים. האנשים הללו לא רצחו ולא שדדו, אבל גם לא עזרו במאומה לנרצחים [...] הם היו אדישיים [...] שתיקה פחדנית והסכמה למשטר הנאצי בכלל, ולהשמדת-היהודים בפרט – זו היתה הדרך שבה הלכו. על השתקנים הללו היה השלטון הגרמני מקים ומבסס את ממשלתו בשטחי הכיבוש שלו¹²⁴.

5. נכונות לסייע ליהודים ולהצילם¹²⁵

לעתים נדירות יזמו ליטאים מעשי הצלה של יהודים. ברוב המקרים היו אלה היהודים שפנו לאנשים שהכירו והתחננו לעזרה או להצלת ילדיהם. לא תמיד תחינותיהם נענו בחיוב. לא-יהודים מעטים הצילו יהודים במשך תקופה ארוכה עד ליום השחרור, כל אחד ממניעיו הוא¹²⁶.

¹²² אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 314.

¹²³ שנר-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 281.

¹²⁴ דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ', עמ' 312.

¹²⁵ דוגמאות נוספות לסיוע ליהודים והצלתם (לעתים תמורת תשלום) ראו למשל: פלדיאל, דרך הצדיקים, עמ' 241-257; גפן, נעורים במסתור, עמ' 10 ואילך; השואה בליטא – תעודות, עמ' 280-310; כל המציל נפש אחת, עמ' 75-85, 88-91 ועוד; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3856 (עדותה של רבקה קרנץ); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6167 (עדותו של משה קוקלנסקי); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6860 (עדותה של בת-שבע שוורץ); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7784 (עדותה של הדסה פדיון). והיו מי שהלכו אל הגטו מרצונם בעקבות בני זוגם היהודים. ראו למשל: קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 111.

¹²⁶ שנר-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 284.

אחד המקרים הנדירים בהם היוזמה להצלה באה דווקא מצד המציל היא סיפור הצלתן של התאומות מוניקה ולידיה מווילנה על-ידי מורתן, הפולניה כריסטינה אדולף, קתולית אדוקה. ימים אחדים לפני כליאתן בגטו הצליחה המורה להעביר אליהן מסר ובו הזמנה להגיע לביתה באיגנלינה (Ignalina), חווה שהייתה מרוחקת כעשרים קילומטרים מווילנה, אם יהיה להן צורך במקלט. השתיים נענו להזמנה וחיו בביתה של כריסטינה למעלה משלוש שנים, עד סיום המלחמה. הן סייעו לה בעבודות הבית והמשק והיא הציגה אותן בפני שכניה כאחייניות, שהגיעו על מנת לסייע לה בחווה. מדי פעם לנו ואכלו בבית גם פרטיזנים רוסים וגם חייל רוסי פצוע, שנמלט ממחנה שבויים, קיבל מחסה. הקשר בין השלוש נמשך גם לאחר המלחמה ובשנת 1984 הוכרה כריסטינה על-ידי יד-ושם כ"חסידת אומות העולם"¹²⁷.

מעשי ההצלה בליטא היו ברובם על אחריותם האישית של המצילים. איש מהם לא היה מנהיג פוליטי שקרא בפומבי להצלת יהודים ותושבי הכפרים גילו יחס אנושי יותר כלפי היהודים לעומת תושבי הערים כבר בימי הפלישה הראשונים. איכרות ליטאיות רבות עמדו בצידי הדרכים עם כדי חלב והשקו בהם את מי שניסה להימלט מזרחה. רבים נתנו מקלט ליהודים בימי הפרעות הראשונים ובתקופת הקמת הגטאות, אולם משגברו הטרור וההסתה הנאציים והתגברה הענישה על הסתרת יהודים, חדלו האיכרים מלתת מקלט ליהודים. גם לאחר שנוכחו הליטאים לדעת כי לגרמנים אין כל כוונה להעניק להם עצמאות, לא קמו שום תנועה או ארגון שפעלו למען הצלתם של היהודים שעדיין היו בחיים, ומי שרצה לעזור ליהודים נאלץ להיזהר מפני השכנים אשר רובם ראו בהגשת עזרה ליהודים בגידה לאומית¹²⁸.

אבל, גם באווירה של עוינות נמצאו בליטא אנשים שהצילו יהודים. אלפונסאס סונגיליה (Sungaila) היה כמעט בן 19 כאשר הגרמנים פלשו לליטא. הוא עבד כפועל במשקי האיכרים וידע מחסור וסבל רב היות והיה מחוסר בית. הוא נהג לרתום עגלה, להיכנס לגטו שאוולי ולגטאות הקטנים בסביבה על מנת לסייע ככל יכולתו ואף להוציא מהגטאות יהודים. הוא גם שימש כקשר בין הגטאות והעביר מכתבים מהיהודים אל בני משפחה שהסתתרו בכפרים. ברוניוס גוטאוטאס (Gutautas) התגורר בקובנה והתפרנס לפני המלחמה ממכירת ספרים בבתים. לאחר פרוץ המלחמה החל למכור גם תרופות, שבעלי בתי המרקחת התקשו למכור. הוא הצליח לרכוש את

¹²⁷ ארן, המתנה של כריסטינה. תקופה מסוימת חשבו מוניקה ולידיה לגמול לכריסטינה על טוב ליבה ונדיבותה על-ידי המרת דתן, אולם הדבר לא יצא אל הפועל.

¹²⁸ נשמית, חסידי אומות העולם, עמ' 319.

אמונם של רופאים ועובדי בתי המרקחת, אשר היו מוסרים לו תעודות זהות של אנשים שנפטרו, והוא היה מעביר אותן ליהודים. אצל כמרים היה מקבל תעודות לידה או טפסים ריקים שהיה ממלא בשעת הצורך. גדימינס מוראוסקס (Gediminas Murauskas), אלמן ללא ילדים, התגורר בפרבר של קובנה. בשלהי שנת 1941 פנה אליו מכר יהודי וביקש מקלט לילד יתום מן הגטו. גדימינס הסכים וכך התגורר הילד חיים בן התשע אצלו תוך שהוא מסייע לו בעבודות שונות עד מותו של גדימינס בשנת 1945. בנובמבר 2004 הוכר גדימינס כחסיד אומות העולם על-ידי ארגון יד ושם.¹²⁹

גם מבין אנשי האינטליגנציה הליטאית היו מי שהצילו יהודים. סופיה צ'ורליוניס (Curlionis), סופרת בעלת שם ומרצה באוניברסיטה, הסתירה יחד עם בני ביתה יהודים בדירתם ואף סייעו להסתרת ילדים יהודים במקומות מקלט אחרים.¹³⁰ במשך שנה וחצי הסתירו רקטור האוניברסיטה בוויילנה, טדאוש צ'זובסקי, אשתו ובתו תשעה-עשר יהודים. גם לאחר שנסגרה האוניברסיטה והרקטור נותר ללא עבודה הם המשיכו להסתיר את היהודים וסרבו למכור חפצים יקרי ערך שהפקידו בידיהם יהודים בטענה כי "החפצים יקרים לנו מאוד [...] ספוגי דם הם החפצים האלה, זה פיקדון שהופקד ואין לגעת בהם"¹³¹.

בין מצילי היהודים בליטא היו גם פולנים. ב-4 בפברואר 1942 דיווחה איינזצגרופה A על ארבעה-עשר פולנים שנאסרו בוויילנה היות ועסקו בזיוף מסמכים, בעיקר עבור יהודים. הפולניה מארילה אברמוביץ'-וולסקה הכינה תעודות מזויפות ליהודים, החביאה בביתה עשרות מהם וסייעה להם במזון ובכסף. ויקטוריה גז'מילבסקה החביאה באותו בית עשרות יהודים נוספים. מריה פאדאצקה סייעה ליהודים להימלט מגטו וילנה.¹³²

הארגון האנטי-פשיסטי בליטא היה בתחילה רופף למדי. במרכז הסניף הקובנאי עמדו ד"ר הלנה קוטורגינה ובנה ויקטורס, אשר דירתם הפכה לנקודת מעבר ליהודים, שנמלטו מן הגטו. בוויילנה עמדה במרכז ההצלה הספרנית אונה שימייטה (Ona Šimaite), חברת המפלגה הנציונל-רבולוציונרית בתקופה הצארית, אשר המשיכה לקיים קשרים עם חבריה היהודים למפלגה גם

¹²⁹ כל המציל נפש אחת, עמ' 95-101; אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים 1, עמ' 397-398; נשמית, חסידי אומות העולם, עמ' 322-323.

¹³⁰ שם, עמ' 319.

¹³¹ הם עמדו על נפשם, עמ' 86-88.

¹³² דבור'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 314; דיווחי האינזצגרופה, עמ' 288.

לאחר שהללו הוכנסו לגטו. היא אספה תרומות של מזון, בגדים וכסף למען המסתתרים. מנהל הארכיון העירוני בוויילנה, הכומר יואוזס סטאוסקס, וידידו המורה לפיזיקה לשעבר, ולדס זיאמייטיס (Žemaitis), בנו בתוך הארכיון מחבוא, בו הסתתרו במשך אחד-עשר חודשים רצופים שלושה-עשר יהודים מגטו וילנה¹³³.

סוגיה ייחודית היא הצלתם של ילדים יהודים בליטא. בתחבולות אין ספור, תוך הסתכנות והקרבת כל רכושם, ניסו הורים יהודים רבים להציל לכל הפחות את ילדיהם על-ידי העברתם אל מחוץ לגטאות. בגטו קובנה נעזרו ההורים במחתרת היהודית בתוך הגטו. חברות המחתרת איתרו מקומות מתאימים עבור הילדים מחוץ לגטו, לימדו את הילדים את השפה הליטאית ואת עיקרי הדת הקתולית, ציידו אותם במסמכים מתאימים וכדומה. בדרכים אלו ואחרות נמצא מקום מקלט לכארבע מאות ילדים יהודים¹³⁴.

אף-על-פי שהיוזמה להצלת ילדים יהודים הגיעה תמיד מן היהודים, הרי ברור שאי אפשר היה להוציא יוזמה זו אל הפועל ללא שיתוף פעולה מצד הנוצרים. לעתים קרובות ניסיונות כאלה גם נכשלו. לא פעם, לאחר שהכסף כבר שולם, היו הליטאים מחזירים את הילד לגטו או אף מוסרים אותו לרשויות. הנכונות להציל ילדים יהודים גברה במידה מסוימת בשלהי שנת 1943 ובעיקר בשנת 1944, כאשר מפלת הגרמנים הייתה כבר קרובה. גם מצד הורי הילדים היו קשיים רבים. בתחילה, כאשר התקווה לשרוד הייתה עדיין קיימת, סרבו הורים רבים להיפרד מילדיהם ולמסרם לידיים זרות. על כך יש להוסיף את הקשיים שבמציאת מקלט לילד, הוצאתו של הילד מן הגטו והבאתו לבית המצילים, וגם - אי ידיעת השפה הליטאית ומראם החיצוני של הילדים. במקומות רבים סרבו לקבל ילדים יהודים. בגטו שאוולי, למשל, פנו נציגי היהודים לאישים ליטאים בעיר בבקשה לסייע בהצלתם של 221 ילדי הגטו, אולם מוסדות שונים בסביבה, שיכולים

¹³³ ניסיונות ופעולות, עמ' 251-253; נשמית, חסידי אומות העולם, עמ' 319-320; שני-נשמית, רוצחים וחסידי אומות, עמ' 304-306; פלדיאל, דרך הצדיקים, עמ' 240; כל המציל נפש אחת, עמ' 86-88, 93-94; דבורזצקי, ירושלים דליטא, עמ' 316-317; השואה בליטא – תעודות, עמ' 431-442. שימייטה נתפסה ונשלחה למחנה ריכוז בצרפת ממנו שוחררה עם סיום המלחמה. ראו: קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 138. עוד על הלנה קוטורגינה ראו: קוטורגינה, יומן קובנה; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 123-120; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 10 (ד"ר הלנה בווידייטה-קוטורגינה).

¹³⁴ לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 115-116; קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 279; כץ, סובבוני להט, עמ' 79-80; כל המציל נפש אחת, עמ' 102-109; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 94-95; אילתי, לחצות את הנהר, עמ' 127-132. רשימה חלקית של ילדים מגטו קובנה: השואה בליטא – תעודות, עמ' 311-314.

היו לקלוט את הילדים הללו, סרבו לקבלם¹³⁵. לעומת זאת, "מספר ליטאים, מהחוגים השמאליים והקאתוליים [כך!] כאחד", הסכימו לסכן את עצמם והסתירו ילדים יהודים בבתיהם¹³⁶.

השלטון הגרמני הטיל עונשים על מי שנחשד בסיוע ליהודים ורבים הוצאו להורג על שנתנו להם מקלט. מי שטען כי הסתיר יהודי מתוך מטרה להתעשר על חשבוננו נידון לשלושה חודשי מאסר. מי שתירץ את סיועו ליהודים בעזרת הדיבר "לא תרצח" – הוצא להורג. בתיים ומשקיהם של המסייעים ליהודים הועלו באש או נמסרו לידי מי שהלשין עליהם. מי שהחליט לסייע ליהודי צריך היה להיזהר משכניו הליטאים באותה מידה בה נזהר מן הגרמנים לבל ילשינו עליו¹³⁷. רבים שילמו בחייהם על עזרתם ליהודים. כך, למשל, בינואר 1942 הוצאה להורג בוויילנה יואודקה ויטאוטס (Juodka Vytautas) יחד עם היהודיות שהסתירה¹³⁸. חלקם של המסייעים הוצאו להורג על-ידי הגרמנים, אחרים נורו לאחר המלחמה בידי אנשי הכנופיות הלאומניות, אשר המשיכו לפעול בליטא נגד הסובייטים, או על-ידי שכניהם¹³⁹.

בנו של הנגר יונס פאולוויציוס (Jonas Paulavicius), שגר עם אשתו ושני ילדיו בפרברי קובנה, הכיר את הנער היהודי יוחנן פיינ, שנתן קונצרטים לכינור בבית-הספר לפני המלחמה, ויונס הסכים לתת לו מיקלט בביתם. מאוחר יותר הצטרפו ליוחנן שלוש נפשות ממשפחת שמש, ובהם ילד בן 4. ביולי 1944, ערב שחרורה של קובנה, כשהחלו הגרמנים לפנות את היהודים שעוד נותרו בחיים למחנות בגרמניה, אסף יונס לביתו עוד כמה יהודים. כך מצאו מקלט בביתו של יונס שניים-עשר יהודים (ועוד שני שבויים סובייטים ושני ליטאים). יונס שיכן אותם בשני חדרים תת-קרקעיים בקרבת ביתו וסיפק להם מזון. הוא קיים גם קשרים עם פרטיזנים סובייטיים שפעלו באזור. רק לאחר סיום המלחמה התגלתה לשכניו העזרה שהעניק ליהודים והוא נרצח¹⁴⁰.

¹³⁵ ניסיונות ופעולות, עמ' 259-260. על הצלת ילדים מגטו קובנה לאחר שהפך למחנה ריכוז ראו: גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 152-154.

¹³⁶ עק, שואת העם, עמ' 273.

¹³⁷ אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 263; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 130; אילתי, לחצות את הנהר, עמ' 126.

¹³⁸ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 793. דוגמאות נוספות: אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 326.

¹³⁹ ניסיונות ופעולות, עמ' 249.

¹⁴⁰ פיינ, ליטאי שהציל; פיינ, נער עם כינור; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 333-334; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 781-782; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 2581 (עדותו של יוחנן פיינ).

היערן מיקולס שימליס (Šimelis) עבד ביערות טארפומישקיאיי (Tarpumiškiai). ביתו ומשרדו היו בכפר סטרושוניאי (Strošunai). בדצמבר 1943 החביא שבעה יהודים, שנמלטו ממחנה הכפייה לכריית כבול של יהודי קוישדאר (Kaišiadorys). בהמשך הצטרפו אליהם יהודים נוספים מן המחנה ומספר המסתתרים הגיע לארבעה-עשר. במסגרת חיפושים בכל הכפר הגיעו הגרמנים גם לבית היערן. הלו, שהיה למעשה פקיד באחת הרשויות, התלונן במשרדי הגסטאפו על החיפושים בביתו, שלכאורה פוגעים בשמו הטוב. קצין הגסטאפו הורה להפסיק את החיפושים וכך נשארו היהודים בביתו של שימליס עד לסיום המלחמה. הוא נורה למוות לאחר המלחמה על-ידי כנופית ליטאים שארבה לו ביער¹⁴¹.

6. יחס הכנסייה בליטא להשמדת היהודים

גם תמיכתם של אנשי הכמורה במעשיהם של הגרמנים, או לכל הפחות אי התנגדותם למעשים אלה, בוודאי הוסיפה לאווירה האנטי-יהודית. ליטא הייתה מאז ומעולם מדינה קתולית בה הממשלה, העם והמפלגות השונות היו מושפעים מאוד מן הכנסייה¹⁴².

ב-30 ביוני 1941, ימים ספורים לאחר השתלטות הגרמנים על קובנה, כתב ביומנו ראש הכנסייה הקתולית בליטא, הארכיבישוף יואוזפס סקוירצקס (Juozapas Skvireckas)¹⁴³, כך: "ראויים לתשומת הלב הרעיונות שמביע 'מיין קאמפף' בדבר ההשפעה ההרסנית של הבולשביזם ושל היהודים שמפעילים אותם בקרב אומות העולם [...] היטלר אינו אויבם של היהודים בלבד, אלא שרעיונותיו נכונים הם". יחסו השלילי של היטלר לנצרות, שהארכיבישוף בוודאי היה מודע לו, לא מנע מן האחרון לחתום על מברק תודה להיטלר על שחרורה של ליטא מידי הבולשביקים ולציין ביומנו בסיפוק כי חתימתו היא השנייה לאחר חתימתו של קאזיס גריניוס (Kazys Grinius), נשיא ליטא לשעבר. והוא לא היה היחיד. ביולי 1941 קיבל סגן הארכיבישוף, וינצנטס בריזגיס (Vincentas Brizgys), במאור פנים משלחת מיהודי קובנה, אשר ביקשו כי יתערב למען היהודים אצל השלטונות הגרמניים, אך תשובתו אכזבה מאוד את המשלחת: "לצערי הרב לא אוכל לעשות זאת", אמר לאנשי המשלחת. "דבר זה עלול לסכן את מצב הכנסייה הקתולית

¹⁴¹ שנו-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 307-308.

¹⁴² גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 277.

¹⁴³ עוד עליו ראו למשל: אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 259.

בליטא". גם דיווח של איינזצגרופה A מן ה-6 ביולי 1941 מציין כי בריזגיס, ש"הינו בעל עמדה משפיעה בחוגי הכנסייה הליטאית" תומך בגרמנים ואילו ב-16 באוגוסט כתבו הגרמנים כי בריזגיס "אסר על אנשי הכמורה כולם לסייע ליהודים בכל דרך שהיא"¹⁴⁴. מאידך גיסא, יש הטוענים כי באותה פגישה מסר בריזגיס למשלחת היהודית רשימה של כמרים שיהיו מוכנים להסתיר יהודים¹⁴⁵. כך או כך, אין ספק שבריזגיס נותר דמות שנויה במחלוקת.

זאת ועוד, הכנסייה הקתולית הליטאית אף הקצתה כמרים מיוחדים לשם מילוי צרכיהם הדתיים של משתפי הפעולה ובכך למעשה הסכימו ושיתפו פעולה באופן עקיף עם מעשיהם. הם ערכו תפילות לאנשי הגדודים "המיוחדים" ולבטליונים המשטרתיים בליטא ומחוצה לה, קיבלו אותם לווידוי והעניקו להם את ברכת הכנסייה ואת "לחם הקודש". אף מנהיג כנסייתי ליטאי לא ניסה לדבר בפומבי נגד שיתוף הפעולה עם הגרמנים או נגד מעשיהם של הגרמנים עצמם¹⁴⁶. הגדילו לעשות שאנטארס (Šantaras), הכומר של כנסיית העירייה אוז'וואנט (Uzventis), שארגן את רצח היהודים באזור וחתם על רשימות הקרבנות שנועדו להשמדה, והכומר יאנקוס (Jankus), שארגן רציחות של יהודים בצפון ליטא¹⁴⁷. באוגוסט 1941 התקיים כינוס של מנהיגי הכנסייה מקובנה ומשאוולי בו דנו בגורל הרכוש היהודי והוחלט "שרכוש יהודי שלקחו ה'מתקוממים' יישאר בידי אלה ש'לקחו' אותו, והוא יהיה גמול עבור מסירות הנפש, ההקרבה והלחימה למען החופש והחירות"¹⁴⁸.

לעומת זאת, יש לציין גם אנשי כנסייה בליטא אשר לא שיתפו פעולה עם הגרמנים ואף גינו את מעשיהם וסייעו ליהודים ככל יכולתם. כך למשל, הכומר יוליוס ססנאוסקס (Julius Sasnauskas), שטען כי אדישות כלפי "הטרגדיה של יהודי ליטא" היא החטא הגדול ביותר שאדם

¹⁴⁴ ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 59; מסמכים מאשימים, עמ' 88; דווחי האינזצגרופן, עמ' 10, 90; שוחט, חלקם של הליטאים, עמ' 80, 85-86; אידינטס, יהודים, ליטאים והשואה, עמ' 232; כהן, יחס הליטאים ליהודים, עמ' 32; גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 41; לוין, לפרשת היחסים 1, עמ' 39. עוד על הכנסייה הקתולית בליטא ראו: ניסיונות ופעולות, עמ' 256-258; נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 161-162; שחר, הכנסייה הליטאית; השואה בליטא – תעודות, עמ' 231-241; לוין, יהודי הארצות הבלטיות, עמ' 17.

¹⁴⁵ ראו: שנו-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 283 הערה 8. לייב גרפונקל, אחד מאנשי המשלחת, לא מזכיר רשימה כזו בתארו את המפגש עם בריזגיס. ראו: גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 41.

¹⁴⁶ נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 163; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 307.

¹⁴⁷ שנו-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 309.

¹⁴⁸ שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 89 ובמיוחד הערה 31 שם.

ליטאי יכול לחטוא¹⁴⁹. כאשר פנו מנהיגי היהודים בשאוולי לכוומר לאפיס בבקשה להתערב למענם אצל השלטונות הליטאיים המקומיים, הם לא נענו בשלילה. לאפיס ניסה לעזור ואף נסע לשם כך לקובנה, אבל הממונים עליו מטעם הכנסייה נזפו בו ודרשו שיפסיק מיד לתמוך ביהודים¹⁵⁰. בדרשה שנשא בכנסייה לאחר רצח יהודי אליטוס (Alytus) ב-10 בספטמבר 1941, דיבר הכומר הקתולי יונס גיליס (Jonas Gylys) על "אכזריותם של הגרמנים כלפי יהודים שבאה לידי ביטוי ברצח זקנים ונשים בהריון והשווה את סבלם לסבלו של ישו". עוד האשים גיליס את הגרמנים בכך "שעוד לא יבש דמם של היהודים וכבר עסקו הרוצחים בשוד רכושם". בדו"ח גרמני מן ה-6 בנובמבר 1941 נכתב כי גיליס אף הלך לבית הכנסת, שבו רוכזו יהודים לפני רציחתם, כדי לנחם ולעודד אותם¹⁵¹.

מאות ילדים יהודים ניצלו על-ידי כמרים, אם כי ניתן לשער כי רובם עשו זאת מתוך מטרה להמיר את דתם של הילדים. הכומר ליגנוגאריס (Lygnugaris) מן העיר פלאנג (Plunge), לדוגמא, ניסה להציל ילדות יהודיות על-ידי הטבלתן לנצרות, אולם הדבר נתגלה, הילדות הוצאו מבית הכומר על-ידי ליטאים ונורו למוות¹⁵². באפריל 1942 דיווחו האיינזצגרופן כי מנזרים נסגרו בשל החשד שמסתתרות בהם נשים יהודיות¹⁵³. ואכן ידועים מספר מקרים בהם יהודים מצאו מקלט במנזרים בליטא. למשל, כפי שנראה בפרק הבא, במנזר של הנזירות הדומיניקניות ליד וילנה מצאו מיקלט חברי השומר הצעיר, מאנשי המחתרת בגטו, וגם במנזר הבנדיקטיני בוויילנה הוסתרו יהודים¹⁵⁴.

¹⁴⁹ אידינטס, יהודים, ליטאים והשוואה, עמ' 313.

¹⁵⁰ ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 59-60; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 336.

¹⁵¹ שם, עמ' 335; השוואה בליטא – תעודות, עמ' 215; ארד, תולדות השוואה, כרך שני, עמ' 806-807; דיווחי האיינזצגרופן, עמ' 223.

¹⁵² פלאנג, עמ' 70; שר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים, עמ' 17. גם בקובנה היה כומר שהציל ילדים ואף הוכר כחסיד אומות העולם על פעילותו. ראו: בייליס, יודקה, עמ' 100-106.

¹⁵³ יהדות ליטא, עמ' 24.

¹⁵⁴ ארד, תולדות השוואה, כרך שני, עמ' 807.

פרק ב. מן הגטו אל הפרטיזנים

1. התארגנות, התקוממות ובריחה

התקופה הקצרה בה שלטו הסובייטים בליטא לפני הכיבוש הגרמני השפיעה במידה רבה מאוד על האוכלוסייה היהודית ועל יכולתה להתמודד עם המציאות החדשה בדמותו של השלטון הגרמני¹⁵⁵:

(א) כל המוסדות היהודיים, הארגונים והמפלגות, פורקו והכיבוש הגרמני מצא את יהודי ליטא בלתי-מאורגנים; (ב) רבים מן המנהיגים היהודים הוגלו לברית-המועצות בזמן הגירוש של 14-15 ביוני, אחרים היגרו מליטא לארץ ישראל, ארצות-הברית וכיוצא בזה. דבר זה דילל את שורות ההנהגה היהודית בליטא בתקופת השואה; (ג) פירוק המפלגות, ובעיקר תנועות הנוער הציוניות, הביא לירידתם למחתרת, בעיקר באזור וילנה. המחתרת היהודית האנטי-נאצית בליטא, ובעיקר בוילנה [כך!], באה כהמשך למחתרת הציונית בתקופה הסובייטית¹⁵⁶.

רוב המנהיגים היהודים מפולין, שהצליחו להגיע לליטא בכלל ולוילנה בפרט בתקופה שבין פלישת גרמניה לפולין לבין פלישתה לברית-המועצות, והיו יכולים להיות חלק חשוב מן ההנהגה היהודית המקומית, הצליחו לעזוב לפני בוא הגרמנים למרות ויכוחים סוערים שהתנהלו ביניהם בעניין זה¹⁵⁷. כאשר הללו פלשו לליטא, ניסו המנהיגים שנותרו לברוח ורבים נרצחו. בנוסף לכך יש לזכור, כי בקיץ 1941 רצחו הגרמנים ומשתפי הפעולה הליטאים, בעיקר גברים יהודים על מנת למנוע אפשרות להתנגדות או מרד מצד היהודים¹⁵⁸.

¹⁵⁵ קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 267.

¹⁵⁶ ארד, השמדת יהודי ליטא, עמ' 432.

¹⁵⁷ על ההתלבטות בקרב הפליטים מפולין בעניין עזיבתה של וילנה או ההישארות בה, העזיבה בסופו של דבר והנדודים, ראו: פורת, רכוז הפליטים.

¹⁵⁸ פורת, מועצות היהודים, עמ' 71; מור, המלחמה על החיים, עמ' 69.

על מנת למנוע כל ניסיון של מרד או בריחה השתמשו הגרמנים בליטא ובמקומות אחרים בטקטיקה של הטלת אחריות קולקטיבית על משפחה או על קהילה שלמה גם במקרה של מעשה של אדם בודד. הדבר מנע מיהודים רבים לפעול לפי רצונם. כך למשל, בגטו סווינצ'יאן (Švenčionys): "לאחר התלבטות קשה החלטנו להישאר. לא רצינו לחיות כשעל מצפוננו עלול להעיק קרבן חייהם של 500 יהודי הגטו"¹⁵⁹. על אחת כמה וכמה נושא האחריות הקולקטיבית היווה מעצור בגטו קטן, בו כל היעלמות של קבוצת אנשים הייתה מורגשת מיד¹⁶⁰.

בשלהי יולי-ראשית אוגוסט 1943 פורסמה בגטו וילנה¹⁶¹ הודעה מטעם הגרמנים בדבר אחריות קולקטיבית:

תמורת כל אחד שברח ליער תוצא להורג משפחתו; אם משפחה לא תימצא, האחראים יהיו דיירי החדר, אם הם לא יימצאו האחריות תיפול על דיירי הדירה, ובהעדרם – על דיירי כל הבית; יחידות העובדים מחוץ לגיטו [כך!] חולקו לעשיריות. במקרה שאחד מה-10 לא יחזור לגיטו [כך!], כל תשעת הנותרים יוצאו להורג¹⁶².

כך הפכו יהודי הגטו "לשומרים זה על זה" והם החלו לחשוש, שישלמו בחייהם בגלל בריחתו של אחד מבני המשפחה, מהשכנים או מחברייהם לעבודה. הדבר היה נכון גם לגבי גטאות אחרים ובעת התארגנותה של כל פעולת התנגדות היה הכרח לקחת בחשבון, שהיא עלולה לסכן את כל יושבי הגטו¹⁶³.

היודנראטים בגטאות השונים חיפשו דרך הצלה ליהודים וגרסו כי היות והממשל הגרמני זקוק לכוחות עבודה יהודיים לא כולם יושמדו. "הם לא ידעו שלא משנה מה יעשו – גורלם של היהודים נחרץ", מעיד ניסן רזניק בספרו. היודנראטים השקיעו מאמצים רבים על מנת להגדיל את מספר אישורי העבודה ואת מספר היהודים שניתן להציל באמצעותם גם על-ידי נישואים ורישומים פיקטיביים. רבים מפעילי המפלגות היהודיות ומנהיגיהן השתלבו בשורות היודנראט

¹⁵⁹ התנגדות בתקופת השואה, עמ' 5; ארד, נעורים בלחימה, עמ' 74; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

¹⁶⁰ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6811 (עדות וידאו של יצחק ארד).

¹⁶¹ עוד על גטו וילנה ראו בהמשך הפרק הנוכחי.

¹⁶² ארד, וילנה היהודית, עמ' 319-320.

¹⁶³ לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 123.

ולכן הפתרון שהציעו היה זהה לזה של היודנראט¹⁶⁴. ובכל זאת, כפי שנראה בהמשך, היו יודנראטים, כמו זה שבקובנה, אשר תמכו וסייעו לקבוצות המחותרת שקמו בגטאות ככל יכולתם.

רבים האמינו כי מה שקרה בגטאות אחרים לא יקרה בגטו שלהם היות והם "נחוצים". הרי מי יכול היה להאמין, גם לאחר ראשיתן של הרציחות ההמוניות, ש"עם בעל-תרבות כמו הגרמנים יערוך במחציתה של המאה העשרים רציחות המוניות שלא היו כדוגמתן בדברי ימי העולם"¹⁶⁵. אנשים לא העלו על דעתם כי הגטו היה למעשה כלי בידי הגרמנים על מנת לרכז באופן זמני את כל היהודים במקום אחד ובכך להקל על מלאכת ההשמדה¹⁶⁶. וכך כותב שלום אילתי על גטו קובנה, ממנו הצליח להימלט מאוחר יותר¹⁶⁷:

אף שהגיעו סיפורים קשים על המתרחש במקומות אחרים שבהם עוד חיו יהודים, חזקה האמונה כי המקרה שלנו הוא שונה. אותנו הם באמת צריכים, אנו מביאים להם תועלת מרובה ומשום כך מחוסנים אנו בינתיים מן הפורענויות שניחתו על הגטאות האחרים.

אולם, למרות האשליה ש"לנו זה לא יקרה", בשלהי 1941 החלה בגטו קובנה התארגנות מחתרתית של תנועות הנוער הציוניות: "ברית ציון", השומר הצעיר, החלוץ הצעיר ובית"ר. האחרונים אף הצליחו לקנות נשק בין היתר מקצין משטרה ליטאי וממנהל הדואר הליטאי¹⁶⁸. ארגון ברית ציון (אב"צ) הוקם למעשה כבר בקיץ 1940 על-ידי תלמידים מן הגימנסיה הראלית בעיר בהנהגתו של שמעון גראז. בעת הקמתו היו לארגון שלושה עקרונות: "שאיפה לאחדות ציונית; מאבק לכינונה של מדינה יהודית בארץ-ישראל; בכורה לתרבות העברית וללשון העברית". זמן קצר לאחר הקמתו החל הארגון בהוצאתו לאור של ביטאון בשם "הניצוץ", אשר המשיך לצאת לאור גם לאחר הקמת הגטו, עת עבר הארגון לפעילות במחתרת. חלקים ממנו,

¹⁶⁴ השמדת יהודי ליטא, עמ' 438-439; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 56. על היודנראט בגטו וילנה ראו למשל: שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 16-19, 23; ויינריב, זיכרונות של רופא, עמ' 10-11; ארכיון משואה, T-018-11.

¹⁶⁵ גורביץ', זכרונותיה של רופאה, עמ' 78-79.

¹⁶⁶ גולדן, מגטו קובנה לדכאו, עמ' 49.

¹⁶⁷ אילתי, לחצות את הנהר, עמ' 118.

¹⁶⁸ איר"ש, חטיבה O.33, תיק 383 (עדותו של יהודה תרשיש). עוד על מחתרת בית"ר בגטו קובנה ראו: לזר, חורבן ומרד, עמ' 321-331.

שנכתבו במחנות קאופרינג (Kaufering) אליהם נשלחו חלק מיהודי קובנה, שרדו ונמצאים בארכיון יד ושם¹⁶⁹.

במקביל, התארגנו גם הקומוניסטים היהודים בגטו והקימו את "ארגון המאבק האנטי-פשיסטי" בראשותו של חיים ילין, סופר יידי¹⁷⁰. באביב 1942 הקימו החברים הבוגרים במפלגות הציוניות מסגרת משותפת שנקראה "מרכז ציוני ויליאמפולה קובנה", או בקיצור מצו"ק, וכללה גם את תנועות הנוער. עיקר פעילותם של כל הארגונים הללו היה בתחום התרבותי-חינוכי וכן בסיוע הדדי לחברי התנועות. ארגון המאבק האנטי-פשיסטי ניסה גם ליצור קשרים עם פעילים פרו-סובייטיים מחוץ לגטו ואנשיו ביצעו פעולות חבלה בצידו הגרמני במקומות עבודתם. ביולי 1942 הגיעה לגטו קובנה הפולניה אירנה אדמוביץ' (Irene Adamovicz). אדמוביץ' הייתה קתולית אדוקה, חברת ההנהגה של הצופים הפולנים, אשר הכירה את אנשי תנועת השומר הצעיר של וילנה (שמנתה כשבע מאות אנשים עם פרוץ המלחמה) עוד בתקופה בה שלטו הסובייטים בעיר ואף סייעה להם בתקופה זו¹⁷¹. בהגיעה אל הגטו נפגשה אדמוביץ' עם אנשי מצו"ק ועם ראשי היודנראט. כך תיאר חיים גרפונקל, מראשי היודנראט בגטו קובנה, את אדמוביץ':

[היא] הייתה חדורה כולה רעיון הלאומיות הפולנית, דיברה בהתלהבות גדולה על שחרורה ושיקומה של פולין והייתה גם נאמנה בכל נפשה לדת הקאתולית. אבל עם כל זאת הייתה לה זיקה עמוקה לעם ישראל ואינטרס נפשי בקורותיו [...] בעתידו ובמאבקו לקראת חיים חדשים. כבר לפני המלחמה הייתה אורחת רגילה ורצויה מאוד בקיבוצי ההכשרה של 'החלוק' בפולין וידידה נאמנה שלהם¹⁷².

אדמוביץ' סיפרה להם על המצב בוילנה ועל ההשמדה ההמונית באזורי הממשל הכללי. המידע הביא לשינוי הדרגתי בדעתן של קבוצות המחותרת, אשר החליטו כעת שהגיע הזמן להתמקד יותר בהתנגדות ובמאבק. גורמים נוספים שהשפיעו על קבלת ההחלטה החדשה היו

¹⁶⁹ עוד על אב"צ ראו למשל: היכון לשעת חירות. על "הניצוץ" ראו שם, בעמ' 193-264.

¹⁷⁰ עוד על חיים ילין ראו למשל: חיים יעלין – דער געטא; לא כצאן לטבת, עמ' 13-28.

¹⁷¹ פרייליך, פרטיזנית, עמ' 26, 28.

¹⁷² ראו: גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 116.

המפלה הגרמנית בסטלינגרד, ידיעות על קיומם של פרטיזנים ביערות, הידיעות על מרד גטו ורשה ועל הוצאתם להורג של אחרוני היהודים בגטאות הקטנים במזרח ליטא¹⁷³. על ההתלבטות בגטו קובנה מעיד נחמיה אנדליון, פעיל במחתרת בגטו ופרטיזן לאחר מכן, כי בראשית הדרך התלבטו הפעילים בין שתי גישות: גישה אחת, בה צידדו רוב החברים, גרסה כי יש לבנות מחבואים בתוך הגטו, לאגור נשק, להתכונן למרד ו"ליפול בקרב כגיבורים"; ואילו הגישה השנייה תמכה ב"אירגון קבוצות לוחמים, שיפרצו דרך אל הפרטיזנים ביערות"¹⁷⁴.

באביב 1943 הצליחו הקומוניסטים בגטו קובנה ליצור קשר עם קבוצת מחתרת קומוניסטית בעיר, והחל שיתוף פעולה בין שני הארגונים בעיקר בהפצת חומר תעמולתי ובחיפוש אחר יחידות פרטיזניות. בראשית קיץ 1943 יצרו הקומוניסטים בגטו ואנשי מצו"ק מסגרת גג משותפת תחת השם "ארגון יהודי כללי לוחם" (איכ"ל – אלגעמיינע קאמפס ארגאניזאציע), בראשותו של חיים ילין. מטרת הארגון החדש הייתה להשיג נשק ולארגן קבוצות ליציאה ליערות ולהצטרפות ללחימה הפרטיזנית. במקביל גובשה גם תכנית ללחימה בגטו למקרה שהגרמנים יתחילו בחיסולו בטרם יספיקו אנשי המחתרת לצאת ליערות. איכ"ל קיים קשרים עם היודנראט בגטו ועם העומד בראשו, ד"ר אלקס, אשר תמך בפעילותה של המחתרת וסייע לה בכסף ובשיבוץ חברים מן המחתרת בתוך המשטרה היהודית בגטו (אשר למעשה רוב אנשיה היו גם פעילים במחתרת) ובמקומות עבודה שיקלו על קיום קשרים עם גורמים מחוץ לגטו. מאוחר יותר היודנראט אף צייד את הקבוצות שיצאו אל היער בבגדים ובאמצעי תובלה¹⁷⁵.

לעומת זאת, בגטו שאוולי החלה פעילות מחתרתית כבר בימיו הראשונים של הגטו. רוב רובם של חברי המחתרת היו אנשי בית"ר, אולם כעבור זמן מה הוחלט לגייס גם חברים אחרים

¹⁷³ ארד, תולדות השואה, כרך שני עמ' 864-865; נשמית, גטו קובנה, עמ' 85; גלעין, עין לציון, עמ' 217-219; לזר, חורבן ומרד, עמ' 79. עוד על ביקורה של אדמוביץ' בקובנה ראו למשל: תורי, גטו יום יום, עמ' 95-98. אדמוביץ' ביקרה גם בגטו שאוולי. ראו: שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 202.

¹⁷⁴ אנדליון, בדרכי הלחימה, עמ' 70. דוגמא לאופן בו הובא נשק לגטו קובנה ראו: אירו"ש, חטיבה O.3, תיק 6006 (עדותו של שלמה ברון).

¹⁷⁵ ארד, תולדות השואה, כרך שני עמ' 865. עוד על המחתרת בגטו קובנה ופעילות חבריה בתנועה הפרטיזנית ראו: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 265-269; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 199-257; בן ארצי, הקהילה היהודית, עמ' 53-55, 57-59; בנתיבי מחתרת; בראון ולוין, תולדות מחתרת; פורת, חלקם של הקומוניסטים; אנדליון, בדרכי הלחימה; פנקס ליטא, עמ' 551-553; בובניס, השואה בליטא, עמ' 46; דיקמן, מדיניות הכיבוש, עמ' 1220-1240; רובינסון, התנגדות והישרדות, עמ' 85-131; הם היו רבים, עמ' 109-130; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 334; אירו"ש, חטיבה O.33, תיקים 350 (חיים גרטל: "זכרונות – תולדות המחתרת בגטו קובנה"), 723 (משה סעגאלסאן, "מיינע זכרונות 1941-1948"). בגטו קובנה פעלו קבוצות מחתרת נוספות. ראו על כך למשל: נשמית, גטו קובנה, עמ' 83; אנדליון, בדרכי הלחימה, עמ' 78-79.

על מנת שהמחתרת "לא תישא צביון מפלגתי-פוליטי של בית"ר, אלא של ארגון על-מפלגתי" וכך התקבלו למחתרת גם חברי "החלוץ". כמו בגטאות אחרים, גם כאן הייתה התלבטות בשאלה האם לברוח ליערות או לארגן מרד בתוך הגטו. לבסוף גברה דעתם של מצדדי המרד:

היו בינינו חברים שהתנגדו עקרונית לבריחה מהגטו ותבעו להישאר עם המשפחות ובזמן הנכון למרוד בתוך הגטו. האלטרנטיבה הראלית שרובנו קיבלנו הייתה להתחיל בהתקוממות במקרה של חיסול הגטו והבערתו [...] יצאנו מנקודת הנחה שיהודים רבים יצליחו לברוח במהומה שתוצור ההתקוממות, וייתכן שרבים יצליחו לשרוד¹⁷⁶.

בסופו של דבר המרד לא יצא אל הפועל היות וכאשר חוסל הגטו ויושביו הועברו לגרמניה "היו כולם משוכנעים שאין מובילים אותנו למוות"¹⁷⁷.

בגטו סווינצ'יאן החלה ההתארגנות המחתרתית בפברואר 1942, כאשר בגטו התגוררו כחמש מאות יהודים בלבד. המחתרת הייתה מורכבת בתחילה מצעירים בני 16-19 ועד מהרה גדלה הקבוצה. מטרתה של המחתרת הייתה להשיג נשק, לצאת אל היערות ולהצטרף לפרטיזנים. הנשק הראשון הוברח לגטו על-ידי יצחק רודניצקי וגרשון נדל, שעבדו במחסן נשק בקצה העיירה. יחד עם חבריהם הם הצליחו להוציא מן המחסן ולהכניס לגטו כלי נשק רבים. ב-13 באפריל 1942, בעת הטיפול באקדחים, נפלט כדור והמשטרה הליטאית עצרה שני חברים, אשר הוצאו להורג. בעקבות התקרית הוחלט לברוח מן הגטו עוד באותו לילה, אבל רבים מיושבי הגטו, שהבינו שמהו עומד להתרחש, דרשו שלא יעזבו את הגטו בטענה שאם לא ימצאו אותם הגרמנים כשיבואו לעצורם, הם ישמידו את כל הגטו. כך המשיכה הקבוצה בפעילותה בתוך הגטו ורכשה נשק נוסף. על אף החשש מפני חיסול הגטו עם היוודע דבר בריחתם, במחצית השנייה של מרץ 1943 עזבה בכל זאת את הגטו קבוצה של עשרים ושניים חברים ליערות הודוצישקי (Adučiškis)¹⁷⁸.

¹⁷⁶ שילנסקי, חשכה לאור יום, עמ' 202-203.

¹⁷⁷ שם, עמ' 243.

¹⁷⁸ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 878; יצחק רודניצקי הוא יצחק ארד. ראו: ארד, נעורים בלחימה, עמ' 67-59; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

יש לציין כי היו גם ניסיונות בריחה ספונטניים, שלא היו קשורים למחתרת כלשהי. ב-25 בדצמבר 1943 נמלטה מן הפורט התשיעי קבוצה של שישים ושניים יהודים, אשר ניצלו את העובדה כי השומרים חגגו את הולדת ישו ולא שמו לב לקורה סביבם. כארבעה-עשר איש מן הבורחים התחבאו בגטו קובנה במשך שבועיים ולאחר מכן הוברחו אל הפרטיזנים. באפריל 1944 הצליחו לברוח שתי קבוצות של יהודים (כשמונים איש) מגטו קובנה ממקומות עבודתן. היהודים יצרו קשר עם פרטיזנים ליטאים, השיגו נשק וכחמישים מהם הצליחו להגיע בשלום אל הפרטיזנים¹⁷⁹.

אם היה חבר במחתרת כלשהי ואם לאו, בפני יהודי שרצה להימלט אל היערות עמדה החלטה קשה מאוד: כיצד ייפרד מבני משפחתו אשר לא רצו או לא יכלו מסיבות אלה או אחרות להצטרף אליו? חלק מן הנמלטים זכה לתמיכה מבני המשפחה אשר חשו, כי כך יש סיכוי שלפחות אחד מבני המשפחה ינצל¹⁸⁰. אחרים, כמו במקרה של רחל מרגוליס מגטו וילנה, ברחו מן הגטו בניגוד לדעתם של קרוביהם. כך אמר אביה הרופא של רחל כאשר הציעה לו בתו להצטרף לקבוצה מן המחתרת שהתכוננה לצאת ליער: "לעולם לא אניח לך ללכת לשום מקום ואני לעולם לא אלך בעצמי [...] אתם כולכם תיהרגו". גם בספטמבר 1943, אחרי שהיה עד לזוועות רבות, המשיך האב להאמין שבגטו יש יותר סיכוי לשרוד מאשר ביערות ואף איים כי ילשין למשטרה היהודית על הקבוצה. ואילו רחל חשבה לעצמה: "אילו רק ידעתם כמה קשה לי לעזוב אתכם מאחור. כמה אני פוחדת מכל מה שמצפה לי, וכמה אני מפחדת שלא אראה אתכם עוד לעולם". ולמרות החששות העדיפה רחל את ההצטרפות לפרטיזנים לעומת הישארות בגטו עם משפחתה. לעומת תגובת אביה של רחל, אמו של בן זוגה חיים תמכה בבנה על אף שלא יכולה הייתה להצטרף אליו מסיבות בריאותיות: "אני יודעת שאתם הולכים אל היער", אמרה לרחל יום אחד. "אני אשאר לגמרי לבדי [...] אבל אני שמחה על כי בני הולך [...] אולי הוא יהיה היחיד מכל ילדי אשר ישרוד"¹⁸¹.

2. בחיפוש אחר פרטיזנים

כפי שראינו בפרק הקודם, האוכלוסייה המקומית בארצות הבלטיות בכלל, ובליטא בפרט, גילתה יחס עויין מאוד כלפי השלטון הסובייטי ויחס אוהד למדי כלפי השלטון הגרמני. ולכן גם בשנת 1942 עדיין לא יכלה להתפתח תנועה פרטיזנית סובייטית באזור. מפנה מסוים חל בשנת

¹⁷⁹ אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 311. דוגמא נוספת: מורשת, חטיבה A, תיק 47.

¹⁸⁰ ארכיון משואה, T-018-11.

¹⁸¹ מרגוליס, פרטיזנית מווילנה, עמ' 361-362. התרגום שלי.

1943 בשל מספר גורמים: "מפלותיהם של הגרמנים בחזית, התנפצות הציפיות שגרמניה תעניק למקומיים עצמאות, שילוח אנשים לעבודות כפייה לגרמניה והחשש שהשלטון הסובייטי עלול לחזור ולנקום במקומיים על שיתוף הפעולה שלהם עם האויב". כעת בשלו תנאים מתאימים להתפתחותה של פעילות מחתרית ופרטיזנית, וקבוצות שנשלחו אל האזור מן העורף הסובייטי יכלו לפעול באופן מוצלח יותר מבעבר. באביב ובקיץ 1943 הגיעו לליטא שתי קבוצות מבצעיות, אשר למעשה היוו את הסנונית הראשונה בפעילות הפרטיזנית הסובייטית ברפובליקה זו. בראש הקבוצות עמדו מטיאוס שומאוסקאס (Motejus Šumauskas), שכונה קזימיר, והיהודי גנריקס זימנאס (Genrikas Zimanas), שכונה יורגיס¹⁸². את בסיסיהם הראשונים הם הקימו ביערות קזיאן ונארוץ' (Naroch) שבמערב ביילורוסיה. בספטמבר 1943 הם הקימו בסיס נוסף ביערות רודניקי, שבמזרח ליטא. זימנאס קבע את מושבו ביערות אלה והיה למעשה אחראי על כל הפעילות של הפרטיזנים הסובייטיים ושל המחותרות בכל דרום ליטא, כולל וילנה וקובנה¹⁸³.

הקשר בין המחותרת בגטו קובנה לבין הפרטיזנים ביערות נוצר באמצעות "אלבינה"¹⁸⁴, ששהתה באותה עת בגטו וילנה ושלחה שליח לקובנה עם בקשה לילין שיבוא אליה. ילין הגיע לוילנה בספטמבר 1943 ויצא עם "אלבינה" ליערות רודניקי על מנת ליצור קשר עם מיפקדת הפרטיזנים הסובייטית שפעלה שם. בראשית אוקטובר הגיעה "אלבינה" בעצמה לקובנה ומסרה הודעה מזימנאס כי על אנשי המחותרת לצאת ליערות אוגוסטובה (Avgustovo/Augustova) המרוחקים כ-170 קילומטרים מקובנה. המטרה הייתה להרחיב את הפעילות הפרטיזנית בדרום ליטא. הקבוצה הראשונה (שמונה-עשר איש) יצאה מן הגטו ב-21 באוקטובר, אולם אנשיה טעו בדרך והתפצלו לקבוצות קטנות. חלקם נעצר בידי הגרמנים והאחרים שבו אל הגטו בעצמם כעבור ימים אחדים. חיים גלעין טוען שיצא יחד עם קבוצה ליערות אוגוסטובה כבר בספטמבר 1943 וכי ההנחיות להקים שם בסיס פרטיזני הגיעו מן "המפלגה הקומוניסטית הליטאית, ממוסקבה"¹⁸⁵.

¹⁸² יורגיס היה שמו המחתרתי של ישראל (הנריק) זימאן (זימנאס), מורה בבית-הספר התיכון על-שם שלום עליכם בקובנה. מעולם לא גילה ביער את זהותו היהודית. ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 174; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7281 (עדותו של פרץ פדיסון).

¹⁸³ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 224. עוד על יערות רודניקי ראו: לרין, שגרה, עמ' 246.

¹⁸⁴ ראו עוד על "אלבינה" בהמשך הפרק.

¹⁸⁵ בראון וליון, תולדות מחתרת, עמ' 129-152; לרין, לוחמים ועומדים, עמ' 171; ארד, תולדות השואה, כרך שני עמ' 865-866; נשמית, גטו קובנה, עמ' 86; גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 170; גלעין, עין לציון, עמ' 220.

על-אף הכישלון של הקבוצה הראשונה הוחלט לשלוח קבוצות נוספות ליערות אוגוסטובה. הקבוצה השנייה, שמנתה עשרים וחמישה חברים, יצאה מגטו קובנה ב-28 באוקטובר 1943 ואחריה יצאו קבוצות נוספות. הקבוצות הללו היו בלתי חמושות וחלקן איבדו את דרכן, התפזרו ונתפסו. מעטים בלבד הצליחו להגיע ליערות אוגוסטובה, אולם מאחר ולא מצאו שם פרטיזנים הם החליטו לשוב אל הגטו. אף-על-פי-כן לא זנחה המחתרת את רעיון ההצטרפות אל הפרטיזנים ובנובמבר 1943 התקבל אישור מזימנאס להוציא אנשים מן הגטו ליערות רודניקי. הקבוצה הראשונה יצאה בשלהי נובמבר 1943 ואחריה יצאו קבוצות נוספות. עד אמצע אפריל 1944 העביר איכ"ל כמאה ושמונים מאנשיו ליערות¹⁸⁶.

אלה שיצאו ליערות אל הפרטיזנים נתקלו לא פעם במארב של אנשי המשטרה הליטאית או סתם ליטאים חמושים שלא השלימו עם קיומם של יהודים בליטא. לא זו בלבד שליטאים נמנעו מלסייע ליהודים, אלא פעמים רבות הם אף הלשינו עליהם והסגירו אותם לשלטונות הגרמניים¹⁸⁷, ואילו יחידות פרטיזניות רבות שפעלו ביערות סירבו לקבל לשורותיהן יהודים במיוחד אם ביניהם היה מספר ניכר של נשים וילדים¹⁸⁸, כפי שנראה בפרק הבא.

3. גטו וילנה כמקרה מבחן

יכולתי לראות מחלון חדרי [בווילנה] את הגייסות הגרמנים נכנסים
העירה בסדר מופתי [...] הליטאים עמדו בצידי הרחובות, הריעו
למנצחים והשליכו עליהם פרחים. רק היהודים הביטו בהם מבעד
לחלונות בתיהם בלב חרד¹⁸⁹.

גטו וילנה¹⁹⁰ הוקם ברובע היהודי העתיק במרכז העיר. עד אז התגוררו ברובע אלפי יהודים, אולם, לפני הקמת הגטו הוא פונה וכל היהודים נלקחו לפונאר ונרצחו שם. ב-31 באוגוסט

¹⁸⁶ ארד, תולדות השואה, כרך שני עמ' 866-867; לוין, שגרה, עמ' 247. על ה"מסע לאוגוסטובה" ראו: אנדלין, בדרכי הלחימה, עמ' 87-119; לא כצאן לטבח, עמ' 148-153; פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ' 148-166; גלעין, עין לציון, עמ' 228-229; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 377 (דב לוין, "על תקופת אוגוסטובה").

¹⁸⁷ פנקס ליטא, עמ' 99; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 322.

¹⁸⁸ ליטא והיהודים, עמ' 25.

¹⁸⁹ איו"ש, חטיבה O.33, תיק 5332 (זיכרונותיו של דב ברגמן).

¹⁹⁰ רבות נכתב אודות גטו וילנה במהלך השנים בשפות שונות. פרט למקורות שכבר ציינו ועוד יצינו בהמשך, להלן רשימה חלקית של מקורות נוספים: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 252-264; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 857-864; קלמנוביץ', יומן בגטו; סוצקבר, גטו וילנה; לזר, חורבן ומרד, עמ' 45-59; עינת, חיי יום-

1941 נכנסו שני "פרטיזנים" ליטאים לבית סמוך לקולנוע בעיר. הם ירו מתוך הבית מספר יריות ורצו החוצה בעודם צועקים שיהודים ירו עליהם. בתגובה נכנסו לבניין שוטרים גרמנים, הוציאו שני יהודים, האשימו אותם בירי, היכו אותם וירו בהם למוות בו במקום. האירוע המבויס הזה שימש עילה להוצאת כל יהודי האזור מבתיהם ללוקישקי ולאחר מכן להשמדה בפונאר. היהודים כינו אירוע זה, שהתרחש בימים 1-3 בספטמבר, בכינוי "הפרובוקציה הגדולה". שומרים ליטאים, ששמרו על היהודים בעת שהותם בלוקישקי, שדדו מהם את הכסף ודברי הערך שהיו ברשותם. לפי דיווח הגרמנים, באירוע זה נרצחו שלושת אלפים ושבע מאות יהודים. לעומת זאת, מקורות יהודיים נוקבים במספר גבוה יותר של נרצחים: חמשת אלפים¹⁹¹.

בימים הבאים הוכן האזור שפונה מהיהודים לקראת הקמתם של שני גטאות, גם על-ידי העברת תושביו הלא-יהודים למקומות אחרים. משימת העברתם של היהודים לגטאות הוטלה על המשטרה הליטאית. ב-6 בספטמבר 1941 התפרסו יחידות משטרה ברחובות בהם גרו יהודים ובאזור שנועד להקמת הגטאות, ו"למרות שלא התפרסמה כל הודעה רשמית, היה ברור לכולם שהגירוש לגטו החל". חלק מן השכנים הלא-יהודים ניצל את מצבם של היהודים על מנת להשתלט על רכושם של האחרונים, אם בגניבה ואם על-ידי מתן הבטחות שונות ליהודים לשמור על הרכוש עד יעבור זעם. חלק מן האוכלוסייה המקומית הביע שמחה למראה היהודים המגורשים וקרא לעברם "רציתם את הבולשביקים – הרי לכם גטו". "רובם עמדו אדישים, הביטו ושתקו", אחרים "הביטו בעצב והטיפו לילדיהם: "אל תלעגו לאומללים. היום הם – מחר אולי אנחנו". כל גטו

יוס, עמ' 324-335; דיקמן, מדיניות הכיבוש, עמ' 1198-1220; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 177-182; פנקס, כרך 8, עמ' 80-83, 84-87, 89; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 273; שריד, במבחן הענות, עמ' 86-137; קובנר, על הגשר, עמ' 13-105; גרינבאום, יהודי ליטא, עמ' 328-332; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 3-196; השואה בליטא – ספר זיכרון, עמ' 20-21; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 411-453; רינדיונסקי, חורבן וילנה, עמ' 67-142; מיומן המבצעים; התנגדות בתקופת השואה, עמ' 13-16; מרגוליס, פרטיזנית מווילנה, עמ' 305-315; סוהל, הם התנגדו, עמ' 148-159; מורשת, חטיבה A, תיק 59; ארכיון משואה, T-006-08, 002-19; מוזיאון השואה, חטיבה RG-50.030*0112 (ראיון עם איסאק קובלסקי); איו"ש, חטיבה M.35, תיק 7 (התנגדות בגטו וילנה); איו"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה"); איו"ש, חטיבה O.33, תיק 353 (עדותו של אבא קובנר); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6856 (עדותו של אברהם קרן-ז).

¹⁹¹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 97-99; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 277-278; כהן, השתקפותה של מציאות, עמ' 259-260. עוד על "הפרובוקציה הגדולה" ראו למשל: פנקס, כרך 8, עמ' 69; לזר, חורבן ומרד, עמ' 25-28; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 14; רינדיונסקי, חורבן וילנה, עמ' 33-34; דבורצקי, ירושלים דליטא, עמ' 37-42; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 14-15; מור, המלחמה על החיים, עמ' 59; סוטון, השמדת יהודי ליטא, עמ' 157; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 5332 (זיכרונותיו של דב ברגמן). על פעילות הממשל האזרחי בוילנה עד להקמת הגטו בעיר: ארד, וילנה היהודית, עמ' 78-96.

נסגר על-ידי גדר עץ והשערים נבנו בכיוונים שונים על מנת למנוע מפגש של יהודי גטו אחד עם יהודי הגטו השני. בגטו מספר 1 (הגדול) נכלאו כשלושים אלף יהודים כשירים לעבודה ובני משפחותיהם ואילו בגטו מספר 2 (הקטן) נכלאו כעשרת אלפים יהודים בלתי כשירים. יושבי הגטו הקטן נרצחו בפונאר תוך זמן קצר וכבר בשלהי אוקטובר 1941 הגטו היה למעשה ריק. הגרמנים תכננו להשאיר בגטו הגדול כאלף ומאתיים יהודים "חיוניים" ובני משפחותיהם. בנובמבר הם הועברו לשטח של הגטו הקטן למשך מספר ימים ולאחר מכן הוחזרו חזרה. אז נשארו בגטו וילנה כעשרים אלף יהודים¹⁹². כך, כבר בחודשים יולי-דצמבר 1941 נרצחו בוילנה כשישים אחוזים מן היהודים שהתגוררו בעיר עם כיבושה¹⁹³.

תגובת היהודים לרצח ההמוני בוילנה בחודשים הראשונים לכיבוש הושפעה מארבעה גורמים עיקריים: הידע שהיה ליהודים על המצב ועל תכניות הגרמנים; אופן ההשמדה; יחס האוכלוסייה המקומית; ודרכי הפעולה שעמדו לרשות היהודים בתקופה זו. היות וליטא הייתה המקום הראשון בו החלה להתבצע ההשמדה ההמונית, לא ידעו היהודים על כוונת הגרמנים להשמיד את כולם. ליהודי וילנה נודע על הרציחות בפונאר תוך כדי ביצוען, ועבר זמן רב עד אשר החלו להבין ולהאמין למשמע אזניהם. ביולי-אוגוסט 1941 עדיין האמינו רוב היהודים, שהגברים שנחטפו נלקחו לעבודה ולא למוות¹⁹⁴.

לאחר מבצעי הרצח הרבים בסתיו 1941, בשלהי דצמבר החלה תקופה של שקט יחסי. רוב יהודי וילנה כבר נרצחו ואילו מי שנותר בחיים חשב שאולי הגרמנים כבר מילאו את המיכסה ולא יהיו רציחות נוספות. מה גם, שהנשארים היו ה"מועילים מבחינה כלכלית"¹⁹⁵. זאת ועוד, על מנת להסיח את דעתם של היהודים מן הרציחות, ביוזמתם של היהודים, אפשרו הגרמנים להקים

¹⁹² ארד, וילנה היהודית, עמ' 102-106; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 278; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 15, 19-20; אלטמן, קורבנות שואה, עמ' 92; עק, שואת העם, עמ' 135. עוד על החיים בגטו וילנה ראו: ארד, וילנה היהודית, עמ' 111-142, 146-157, 229-245, 277-278, 289-301; שור, יהודים בוילנה; איר"ש, חטיבה M.35, תיק 6 ("רציחות המוניות של יהודים"); איר"ש, חטיבה O.82, תיק 46 (ד"ר מ. דבורצקי: "בגיטו-וילנה ובמחנות-הריכוז שבאסטוניה – עדות במשפט אייכמן, ירושלים, 4 במאי 1961"). על היודנרט בגטו וילנה ראו למשל: ארד, וילנה היהודית, עמ' 61-65, 112-114, 163-167; בלברז'קי, חזק יותר מברזל, עמ' 195-211.

¹⁹³ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 37.

¹⁹⁴ כהן, השתקפותה של מציאות, עמ' 258; ארד, וילנה היהודית, עמ' 158-159; איר"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 1).

¹⁹⁵ פרידמן, התסביך, חוברת ג', עמ' 153.

מוסדות תרבות וחברה אשר יצרו מראית עין של חיים רגילים: תיאטרון, תזמורת, מקהלות ששרו ביידיש ובעברית, מועדון ספורט, ספריה וכדומה¹⁹⁶.

במקביל, בחודשים ספטמבר-דצמבר 1941, החלה מתגבשת בקרב היהודים ההכרה ב"ודאות החיסול" ורבים החלו לתהות "מה תכליתן של הרציחות ומה צפוי לנותרים בחיים". נמלטים רבים מיישובי הסביבה הגיעו מדי פעם לגטו וילנה וסיפרו את סיפורם. "ההכרה בודאות החיסול" התרחשה רק לקראת שלהי שנת 1941, אף-על-פי שעד ספטמבר כבר נרצחו כעשרת אלפים יהודים בפונאר ועשרות אלפים נוספים נרצחו בחודשים הבאים. עד מחצית דצמבר נרצחו כ-33,500 מיהודי וילנה. בשלב זה הבינו כבר רוב אנשי המחתרת כי "פונאר אינה אפיזודה" חולפת¹⁹⁷.

החלו לצמוח ניצני ההתארגנות להתנגדות, בעיקר בקרב הצעירים, חברי תנועות הנוער:

רובם ככולם השתייכו לתנועות נוער. בשום גיטו לא נתארגן האירגון היהודי הלוחם אלא על-ידי אנשים שקודם-לכן השתייכו לתנועות נוער אידיאליסטיות, לרוב, מתנועות הנוער החלוציות הציוניות; אבל לא רק הן, גם תנועת הנוער הקומוניסטית וגם ה"בונד" היו אידיאליסטיות – אבל במרכזן היו חברי תנועות הנוער החלוציות. הם היו צעירים [...] יותר קל לצעיר להכריע, יותר קל לו ללכת בלי ליטול רשות¹⁹⁸.

חברי תנועות הנוער ניסו להגן על עצמם בדרכים שונות. כמה בחורים, בעיקר מתנועות השומר הצעיר, הגיעו ביולי 1941 אל מנזר "האחיות הקטנות", שנמצא כשישה קילומטרים מוילנה. את הקשר עם המנזר, שבו התגוררו תשע נזירות, יצרו ידוויגה דוז'יץ (Jadwiga Duziec) ואירנה אדמוביץ', שכבר הוזכרה לעיל. שתיהן היו קתוליות אדוקות, מראשי האגף הדמוקרטי בתנועת הצופים הפולנית, תנועה-אחות של השומר הצעיר. הם הכירו את הנהגת השומר הצעיר עוד מלפני המלחמה והגיעו איתם מוורשה במסגרת זרם הפליטים מפולין. בתקופה הסובייטית

¹⁹⁶ שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 28-31.

¹⁹⁷ שם, עמ' 33; פורת, הכרוז, עמ' 80-85. ראו במאמר זה דיון נרחב בתהליך הבנת האירועים על-ידי פעילי המחתרת. ראו גם: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 80-91.

¹⁹⁸ קובנר - משלו ועליו, עמ' 19. למעשה, ראשיתה של המחתרת בגטו עוד בפעילות המחתרתית של תנועות הנוער, אשר החלה עם סיפוחה של ליטא על-ידי ברית-המועצות. ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 62.

מצאו אנשי השומר הצעיר לשתייהן מחבוא בוילנה ובימי הגרמנים התחלפו היוצרות. דוֹז'יץ הכירה היטב את וילנה ואת המנזר, אנה בורקובסקה (Anna Borkowska)¹⁹⁹.

תשע הנזירות הדומיניקאניות ואם המנזר בראשן קיבלו את היהודים שביקשו שם מקלט וביניהם אבא קובנר, אריה וילנר ואחרים. בסך הכול הסתתרו כעשרים יהודים במבני עץ בשטח המנזר. הקשר עם הגטו נשמר בעזרתה של ויטקה קמפנר (לימים – קובנר), אשר נהגה לצבוע את שיערה לבלונד על מנת שלא יוכלו לזהות את מוצאה היהודי. המתחבאים השתדלו לסייע למארחותיהם בביצוע עבודות קשות בשדות המנזר, במטבח, בטיפול בפרות ובחזירים, שאבו מים מן הבאר. אם המנזר סייעה למסתתרים להשיג תעודות, כסף, ידיעות ומקומות מחבוא נוספים בעיר לקרוביהם. המסתתרים שהו במנזר כחצי שנה, עד שלהי דצמבר 1941. אחת הסיבות לעזיבה הייתה שמועה לפיה הגרמנים עומדים לסגור את המנזרים באזור וילנה, אולם הסיבה העיקרית לעזיבת המנזר הייתה ההחלטה לארגן התגוננות בגטאות. בשעת הפרידה שאלה אם המנזר במה עוד תוכל לסייע להם וקובנר ענה שהדבר הכי נחוץ להם הוא נשק. שבועות ספורים מאוחר יותר, בינואר 1942, הגיעה אם המנזר לגטו (לפי גרסה אחרת, הפגישה התקיימה בעיר) עם שלושה רימונים (בזיכרונותיה מציינת אם המנזר שהביאה רימון אחד)²⁰⁰. במרץ 1943 נחקרה אם המנזר לראשונה על-ידי הגרמנים וכעבור חצי שנה נאסרו שתי נזירות ואחת מהן נשלחה למחנה ליד קובנה. בשנת 1984 הוכרה אם המנזר כחסידת אומות העולם על-ידי יד ושם²⁰¹.

ידיעות על הנעשה בגטו וילנה קיבלו המסתתרים ממקורות שונים. כומר מוודה שבא לביקור בכל שבוע סיפר לקובנר שמובילים את היהודים בהמוניהם אל מחוץ לגטו, למוות. איכר שעבד במנזר סיפר שמובילים יהודים לפונאר, שנשמעות משם יריות ואיש מהם אינו חוזר. רעיונות ראשוניים בדבר הקמתו של ארגון לוחם עלו בקרב המסתתרים במנזר כבר בספטמבר, וכן

¹⁹⁹ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 70; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 42; רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 62-63, 99-101. אדמוביץ' המשיכה לאחד המלחמה לסייע לפליטים יהודים בפולין ואף ביקרה בישראל, ואילו דוֹז'יץ נהרגה בהפצצה בעת נסיגת הגרמנים מוילנה. ראו עוד: גרפונקל, קובנה היהודית, עמ' 117, 160-161; הפרטיזנית זלדה, עמ' 46.

²⁰⁰ פורת, הכרוז, עמ' 80; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 71-75; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 46-48; הם עמדו על נפשם, עמ' 77. עוד על תפקידיה של ויטקה קמפנר במחתרת גטו וילנה ראו: פרייליך, פרטיזנית, עמ' 73-78.

²⁰¹ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 75. בטקס קבלת התואר "חסידת אומות העולם" מסרה אם המנזר לאבא קובנר מכתב שקיבלה מאריה וילנר בשנת 1942. את תוכן המכתב דאו ב: מכתבו של אריה וילנר.

חשבו על האפשרות ליידע את הציבור בגטו בדבר "האמת המרה והאכזרית" של תכניות הגרמנים ולקרוא לו להתגונן בעת הצורך²⁰².

אמנם המפלגות ותנועות הנוער היהודיות שפעלו בוויילנה פוזרו בתקופת השלטון הסובייטי והחטיפות של הגברים עם כניסת הגרמנים לעיר דלדלו עד מאוד את שורות המפלגות, אולם עדיין נותרו קבוצות של פעילים. הם החלו לקיים מפגשים בינם לבין עצמם כבר בחודשים הראשונים של השלטון הגרמני ורבים מהם, שהיו מאוגדים ב"קואורדינציה החלוצית", הצליחו להשיג תעודות עבודה ("שיינים") מזויפות. ה"קואורדינציה" המשיכה את פעילותה בגטו וב-8 בספטמבר 1941 התארגן ארגון גג לתנועות הנוער הציוניות (וביידיש "דאך פארבאנד"), אשר היה מורכב מנציגי זרמים ציוניים שונים. אחת המטרות הראשונות, שהציב לעצמו הארגון, הייתה הדאגה לביטחון החברים. כמו כן הוקם בית מלאכה להכנת תעודות מזויפות²⁰³. הארגון נועד גם לתיאום הפעילות הציונית בגטו, לימוד עברית וריכוז המידע שהתקבל משליחים אודות גטאות אחרים. כשליחים נבחרו אנשים בעלי חזות לא-יהודית ופולנית רהוטה והם צוידו בתעודות מזויפות²⁰⁴.

חברים מן המחתרת בגטו יצרו קשרים גם עם המחתרת הפולנית בעיר, שהתארגנה כבר בימי השלטון הסובייטי. התקיימו דיונים בין שתי המחתרות הללו לגבי סיוע מצד הפולנים למחתרת היהודית בצורת תעודות מזויפות, הסתרת אנשים והשגת נשק, אולם, הדיונים לא נמשכו זמן רב ולא הביאו לתוצאות הרצויות מבחינת המחתרת בגטו. הדבר נבע, ככל הנראה, מהימצאותם של "לא מעט גורמים אנטישמיים" בשורות המחתרת הפולנית²⁰⁵. בערב יום הכיפורים, ה-1 באוקטובר 1941, קיימה הנהגת השומר הצעיר אספה בגטו. עשרים החברים שנכחו בפגישה ניסו להעריך את מצב היהודים ואת הצפוי להם וכן למצוא דרכים לשמור בינתיים על חייהם של חברי התנועה על-ידי העברתם למקומות מסתור בעיר²⁰⁶. בגטו וילנה התגבשה גם קבוצת פעילים קומוניסטים בראשות יצחק ויטנברג. ניסיונותיהם בראשית התקופה ליצור

²⁰² פורת, הכרוז, עמ' 81.

²⁰³ ארד, וילנה היהודית, עמ' 168; עק, שואת העם, עמ' 137; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 59; דבורצקי, ירושלים דליטא, עמ' 152-153; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 15-16; איו"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 1); איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3931 (עדותו של ניסן רוניק). על "הקואורדינציה החלוצית" ראו למשל: רוניק, התנועה בגטו, עמ' 50-51; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 62.

²⁰⁴ ארד, וילנה היהודית, עמ' 171, 189, 192-193. על המפלגות בגטו וילנה ראו: דבורצקי, ירושלים דליטא, עמ' 172-188.

²⁰⁵ ארד, וילנה היהודית, עמ' 170.

²⁰⁶ פורת, הכרוז, עמ' 82; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 28-30.

קשרים עם קבוצות מחתרת קומוניסטיות בעיר לא צלחו היות ובמחצית השנייה של שנת 1941 לא הייתה עדיין מחתרת קומוניסטית מאורגנת מחוץ לגטו.²⁰⁷

כך למעשה הוקמו בגטו וילנה בתחילה שתי קבוצות מחתרניות: האחת מקרב חברי תנועות הנוער (רובן ציוניות), אשר גם בתקופה הקצרה של השלטון הסובייטי בעיר קיימו פעילות מחתרנית; והשנייה – קטנה יותר – מחתרת קומוניסטית יהודית. לאדם שלא נמנה עם תנועה כלשהי היה כמעט בלתי אפשרי להצטרף לאחת מן המחתרות הללו. כל קבוצה צירפה לשורותיה את "האנשים שלה" או אנשים אחרים שהיו מוכרים לה מנסיבות שונות ונבדקו בקפידה.²⁰⁸

אחת השאלות העיקריות שהעסיקה רבות את יושבי הגטו בכלל ואת חברי המחתרות בפרט הייתה האם "ההשמדה של יהודי ליטא ווילנה היא תוצאה של מדיניות ותנאים מקומיים, או שמא הייתה זו ההתחלה של תהליך", שילך ויתפשט גם לשטחים נוספים. אם האפשרות הראשונה היא הנכונה, אזי הדרך הטובה ביותר להינצל היא לעזוב את ליטא. מאידך, אם מדובר במדיניות גרמנית כללית – עזיבה לא תגרום להצלה. תומכי העזיבה בראשותו של מרדכי טננבוים-תמרופ²⁰⁹, מנהיגם של חברי החלוץ הצעיר-דרור, סברו, שההשמדה ההמונית בליטא, בה נטלו חלק ליטאים רבים, היא תוצאה של עוינות הליטאים כלפי היהודים בלבד (בעיקר הקומוניסטים שביניהם). בנוסף לכך, לדעתם, בגטאות פולין וביילורוסיה יהיו תנאים נוחים יותר לקיומה של פעילות מחתרנית היות ומספר התושבים בגטו וילנה הולך וקטן בגלל פעולות ההשמדה. לעומת זאת סברו אחרים כי כל היהודים, שנמצאים תחת שלטון גרמניה הנאצית צפויים להשמדה טוטלית ולא יהודי ליטא בלבד. לפיכך, אין טעם לעבור למקומות אחרים, אלא יש להתארגן למאבק בתוך גטו וילנה עצמו. בין התומכים בקו זה היה גם אבא קובנר, מראשי תנועת השומר הצעיר בוילנה.²¹⁰

²⁰⁷ ארד, וילנה היהודית, עמ' 171-172.

²⁰⁸ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 37; חרמץ, כנפיים, עמ' 75; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7012 (עדותו של אהרון דרמן).

²⁰⁹ מרדכי טננבוים-תמרופ, מנהיג "החלוץ הצעיר-דרור", התחזה לקראי והצליח למצוא עבודה כשומר בפרברי וילנה, סמוך ליער. הבית שימש מקלט לחברי התנועה בחלק מהאקציות. באוקטובר 1942 הגיע לגטו ביאליסטוק ועמד שם בראש הארגון היהודי הלוחם. עמד גם בראש המרד בגטו זה ונפל בקרב. ראו: רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 66-67; דבורצקי, ירושלים דליטא, עמ' 165-168; ארד, וילנה היהודית, עמ' 169.

²¹⁰ ארד, וילנה היהודית, עמ' 193; ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 37-38; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 88-89; איו"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 1).

על מנת לבחון את המצב בגטאות מחוץ לליטא ולהפיץ שם את דבר ההשמדה ההמונית של יהודי וילנה, נשלחו באוקטובר-דצמבר 1941 שליחים, חברי תנועות הנוער הציוניות, לגרודנו, לביאליסטוק ולוורשה. חלק מן האנשים עמם נפגשו השליחים במקומות הללו התייחסו בספקנות רבה לדברי השליחים הווילנאים אודות ההשמדה ובוודאי שלא האמינו שזה עלול לקרות גם להם. הדברים שסיפרו השליחים עם חזרתם לוויילנה הגבירו עוד יותר את הוויכוח בקרב המחותרת בגטו לגבי הישארות בו או יציאה למקומות אחרים. במקביל פיתחו השליחים את הקשרים בין המחותרות בגטאות השונים וכך נוצר התפקיד המחותרתי "קשרי הגטאות". ברוב המקרים הקשרים היו למעשה בחורות בעלות מראה ארי, דבר שהקל במידה מסוימת על פעילותן המסוכנת, אולם רבות מהן נתפסו והוצאו להורג²¹¹.

בנובמבר או בדצמבר 1941 הגיעו לוויילנה טוסיה אלטמן (Tosia Altman) ולאח-לונקה קוז'ברודסקה (Leah-Lonka Kozibrodzka). הראשונה – חברת ההנהגה של השומר הצעיר בגטו ורשה, והשנייה – מתנועת דרור החלוץ הצעיר שם. הן הביאו עמן מעט כסף וסיפרו כי "בוורשה שקט למדי [...] ורשה היהודית היא עכשיו גטו אחד גדול, והגרמנים זקוקים לגטו זה". לדעת הקשריות, גטו וילנה אינו חשוב מבחינת הגרמנים כי "בוויילנה אין כלום" ולכן צריך להעביר את כל חברי התנועות החלוציות לוורשה או לביאליסטוק (שם היו מפעלי טקסטיל). בנוסף, "ורשה היא עיר מרכזית שנמצאת במרכז של אירופה, ושם, לנגד עינינו הצופיות של העולם, הגרמנים לא יעזו לבצע שחיטה גדולה". כידוע, הייתה זו אשליה. בניגוד לגישה זו, לפי עדותו של ניסן רזניק, בנוער הציוני כבר הבינו אז "שהמדיניות הגרמנית היא אחת. מה שיקרה בוויילנה יקרה בוורשה ובביאליסטוק ובכל מקום שיש בו יהודים" ולכן הצעתן של טוסיה ולונקה לא התקבלה, פרט לקבוצה קטנה בהנהגתו של טננבוים-תמרופ, אשר הצליחה לצאת מגטו וילנה ולהגיע לגטו ביאליסטוק בראשית 1942²¹².

בדצמבר 1941 פסקה פעולות ההשמדה ההמונית בגטו וילנה ויצרה בקרב תושבי הגטו את התקווה והאשליה כי אולי בכל זאת יצליחו "לשרוד יום ועוד יום" עד שהמלחמה תסתיים. משפט שגור בפיהם היה "לחיות ולעבור את זה" ("לייבן אונד איבער לייבן")²¹³. באותו חודש התקיימה

²¹¹ ההתנגדות המזויינת, עמ' 38; איר"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורז'צקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 1).

²¹² רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 68-73.

²¹³ ההתנגדות המזויינת, עמ' 38; פרייליך, פרטיונית, עמ' 53, 56-57.

פגישה של חברי "השומר הצעיר" במנזר של האחיות הדומיניקאניות, בו כאמור מצאו מקלט חלק ממנהיגי התנועה. הנוכחים דנו בצורך להקים ארגון לוחם, שיקיף "את כל הכוחות המאורגנים האנטי-פאשיסטיים בגיטו". הדבר נבע מן ההבנה הברורה בקרב החברים כי אין אפשרות אחרת פרט להתגוננות בנשק. רוב החברים הסכימו עם אבא קובנר, ש"פונאר אינה אפיזודה" אלא שיטה מושלמת, מחושבת היטב, שפרטיה עדיין נסתרים". כמו כן, הוחלט בהתאם לדעה זו, שאין טעם לעבור לגטאות אחרים. בפגישה שהתקיימה מאוחר יותר בתוך הגטו כבר הצביע קובנר על "המרד והתגוננות מזוינת כמוצא יחידי, מוצא של כבוד לעמנו", אם כי גם אז לא כל חברי המחותרת הסכימו עמו²¹⁴.

בליל ה-1 בינואר 1942, ראש השנה האזרחית, התכנסו עשרות חברי ה"קואורדינציה" בבית התמחוי ברחוב סטראשון 2 בגטו. בפגישה זו הוקרא לראשונה, ביידיש ובעברית, הכרוז "אל נלך כצאן לטבח", שחובר על-ידי אבא קובנר בעודו מתחבא במנזר, והוא בן 23 בלבד. ראשית קרא הכרוז לנוער הציוני להפסיק להשלוח את עצמו לגבי גורלם של היהודים המוצאים מן הגטו – הם לא נשלחו לעבודה אלא הומתו בירייה. "היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה" כתב קובנר, "ועל יהודי ליטא הוטל להיות ראשוניים בתור". עיקרו השני של הכרוז הוא המסקנה כי התשובה האפשרית היחידה למצב שנוצר היא התקוממות. הכרוז נכתב בעברית ואחר-כך תורגם ליידיש על-ידי אבא קובנר עצמו במנזר. מאוחר יותר הוא תורגם גם לפולנית ולליטאית, בכמה נוסחים כך שיתאים גם למחתרות לא-יהודיות, והוכנו נוסחים נוספים בעברית וביידיש בשביל גטאות אחרים. הכרוז הודפס, שוכפל והופץ בגטו ומחוצה לו בידי קשריות²¹⁵.

שלושה שבועות לאחר מכן, ב-21 בינואר 1942, התקיימה בגטו וילנה פגישה נוספת בהשתתפות נציגי השומר הצעיר, הנוער הציוני, בית"ר וגם נציגי הקומוניסטים. בפגישה זו הוחלט על הקמת הפפ"או (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע – ארגון פרטיזנים מאוחד)²¹⁶. מדובר למעשה בתופעה ייחודית של הקמתה של מחתרת מאוחדת עם מטה משותף לכל התנועות ולא ארגון גג כפי שהיה לדוגמא בגטו ביאליסטוק.

²¹⁴ ארד, וילנה היהודית, עמ' 193-194; פורת, הכרוז, עמ' 84, 85; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 46.

²¹⁵ קובנר - משלו ועליו, עמ' 80, 98; ארד, וילנה היהודית, עמ' 196; מור, המלחמה על החיים, עמ' 71; פורת, הכרוז, עמ' 85-87; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 91-92; בובניס, השואה בליטא, עמ' 43; דבורצ'קי, ירושלים דליטא, עמ' 157; רוניק, התנועה בגטו, עמ' 54-55; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 76-77; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 60-61; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 53-55. על התגובה לכרוז בגטאות וורשה, קובנה, גרודנו וביאליסטוק ראו: פורת, הכרוז, עמ' 88.

²¹⁶ ראו: ארד, וילנה היהודית, עמ' 198.

נקבעו מטרות רבות לארגון החדש, ובראשן "להקים ארגון לוחם מזוין שיפעל במחתרת בגיטו וילנה [...] תוך שאיפה לאחד את כל הכוחות המאורגנים שבגיטו". כמו כן, הוחלט כי הארגון יבצע פעולות חבלה, יתכונן ל"התנגדות מזוינת המונית" במקרה של ניסיון לחסל את הגטו ויפיץ את רעיון ההתנגדות גם לגטאות אחרים. נקבע כי בראש הארגון תעמוד מיפקדה בת שלושה חברים: יצחק ויטנברג (נציג הקומוניסטים), יוסף גלזמן (בית"ר) ואבא קובנר (השומר הצעיר). בתחילה הסתייג קובנר מהצטרפותו של גלזמן למחתרת בשל היותו סגנו של גנס, מפקד המשטרה היהודית בגטו, אולם "הם הגיעו להסכם על שיתוף פעולה". בנובמבר 1942 החליט גלזמן להתפטר מתפקידו זה ומונה להיות אחראי על הדיור בגטו. ויטנברג, שהיה בעל ניסיון בפעילות מחתרית עוד בתקופת השלטון הפולני, לפני פרוץ המלחמה, נבחר להיות המפקד הראשי. אחת הסיבות לבחירתו של ויטנברג הייתה ההנחה שיקל עליו ליצור קשרים עם קומוניסטים, שפעלו במחתרת מחוץ לגטו. כעבור חודשים אחדים, באביב 1942, הצטרפו לפפ"א גם צעירי הבונד. עם התרחבותו של הפפ"א הוחלט שלכל תנועה שהייתה חברה בו יהיה נציג במטה: תנועות הנוער של בית"ר, הנוער הציוני, השומר הצעיר, בונד וקומוניסטים²¹⁷.

בתחילה התארגנה מחתרת הפפ"א בקבוצות של שלושה. רוב החברים היו מן התנועות שהקימו את המחתרת ומעט אנשים לא-מאורגנים התקבלו לשורותיה. באמצע 1942, עם הגידול במספר החברים, הפכו השלישיות לחמישיות. כל ארבע חמישיות היו מחלקה וחמש-שש מחלקות יצרו גדוד. יוסף גלזמן²¹⁸ פיקד על אחד הגדודים ואילו אבא קובנר פיקד על הגדוד השני. יחידות נוספות שהוקמו עסקו בהדרכה בשימוש בנשק, הטמנת מוקשים, מקלענים וזורקי רימונים, קשר ומודיעין. שיאה של המחתרת מבחינה מספרית היה בקיץ 1943, כאשר היא מנתה כמעט שלוש מאות חברים וחברות. המחתרת עסקה בהשגת נשק ואימוני ירי, חבלה במפעלים ובציוד גרמניים, יצירת קשרים עם ארגונים לא-יהודיים מחוץ לגטו ועם מחתרות בגטאות אחרים. האקדח

²¹⁷ פרייליך, פרטיזנות, עמ' 63, 83; ההתנגדות המזוינת, עמ' 38-39; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 79-81; שוטן, שתי פגישות, עמ' 11-12; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 62-63; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 106; ארד, וילנה היהודית, עמ' 199-201; דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 189-195; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 3931 (עדותו של ניסן רוניק). על הצטרפות הקומוניסטים ראו למשל: רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 77-78. על הבונד: קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 557, 564-566.

²¹⁸ נתן ילין-מור מספר על פגישה בין גלזמן לבין נציגי משרד הפנים הסובייטי בקיץ 1940 בה נאמר לו כי תפרוץ מלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות ו"מי עוד מסוגל להלחם בפאשיסטים הגרמנים כמו היהודים?" הוצא לגלזמן לעמוד בראשו של גדוד פרטיזנים, אשר חבריו יזכו להכשרה ב"בית-ספר גבוה ללוחמה פארטיזנית" והם יוכלו להמשיך ב"חינוך ציוני" במסגרת הגדוד. לצערי לא מצאתי לכך סימוכין במקום אחר. ראו: ילין-מור, שנות בטרם, עמ' 182-190.

הראשון הובא על-ידי ברוך גולדשטיין, שעבד במחסנים גדולים של נשק ותחמושת, שהקימו הגרמנים בפרבר של וילנה²¹⁹.

בגטו וילנה פעלו, פרט לפפ"או, קבוצות נוספות, אשר תמכו ברעיון הלחימה המזוינת אך לא הצטרפו אליו. אנשי "החלוץ הצעיר-דרור", למשל, שנשארו בוילנה אחרי עזיבתם של טנבוים-תמרופף ותומכיו, התלכדו בראשותו של יחיאל שיינבוים. באביב 1942 נוצר אמנם קשר בינו לבין הפפ"או, אולם הקבוצה נותרה עצמאית. קבוצה זו יצרה קשר עם "קבוצת המאבק" (קאמפסגרופע) אשר החלה להתארגן במרץ-אפריל 1942 ביוזמת בורקה פרידמן, שפרש מן הפפ"או, ולא היה צורך בהשתייכות מפלגתית על מנת להתקבל לשורותיה. בדצמבר 1942 התאחדו קבוצת יחיאל ו"קבוצת המאבק" תחת השם "קבוצת המאבק של יחיאל". בחודשים ינואר-אפריל 1943 הצטרפו לקבוצה המאוחדת קבוצות נוספות²²⁰. היות ואנשי הקבוצה גרסו כי לחימה בגטו תהיה חסרת תועלת, מטרתה של הקבוצה הייתה להוציא באופן מאורגן כמה שיותר יהודים על מנת להצטרף לחימה הפרטיזנית ביערות²²¹.

פפ"או חיפש קשר עם גורמי מחתרת לא-יהודיים, שפעלו בעיר וגם עם פרטיזנים ביערות. עוד בתקופת השלטון הסובייטי פעלה בוילנה מחתרת פולנית, שהייתה קשורה לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. כינויה היה בתחילה "האיגוד למאבק מזוין" (Związek Walki Zbrojnej) ולאחר מכן השתנה שמה ל"צבא המולדת" (Armia Krajowa) והיא המשיכה לפעול גם במשך כל שנות השלטון הגרמני. פעילותה העיקרית הייתה התארגנות ובניית כוחות למאבק על עתיד אזור וילנה. פפ"או הצליח ליצור קשר עם מחתרת זו ואבא קובנר אף ניהל איתם משא ומתן על סיוע בהשגת

²¹⁹ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 116-119; הם עמדו על נפשם, עמ' 77. על השגת נשק, החבאתו ולימוד השימוש בו ראו: דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 207-209; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 69-71. על גלזמן ראו למשל: קרן-פז, הגלזמניסטים; קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 398-400, 402; מוזיאון השואה, חטיבה RG-50.030*0112 (ראיון עם יסאק קובלסקי).

²²⁰ בחורף 1941/2 קבוצתו של שיינבוים מנתה כעשרים צעירים. בספטמבר 1943, לאחר האיחוד עם הקבוצות המחתריות הנוספות, מנתה "קבוצת המאבק של יחיאל" למעלה ממאתיים חברים. ראו: שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 84-86.

²²¹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 222-225; ההתנגדות המזוינת, עמ' 39; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 108, 109; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 134. "קבוצת המאבק של יחיאל" כונתה גם "קבוצת המאבק השנייה". עוד על קבוצה זו ראו למשל: שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 81-101, 135; קבוצת המאבק השנייה; דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 199-206, 391-398; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 79-81; איו"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורז'צקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחות 2+1).

נשק. לאחר שבועות אחדים של מגעים נתקבלה תשובה שלילית לבקשות הסיוע²²². בגטו וילנה גם הייתה שמועה, שהיה בה הרבה מן האמת, כי יהודים שפוגשים בדרכם אנשי ארמיה קריובה נרצחים על-ידם²²³.

הקבוצה הקומוניסטית הראשונה, שהתארגנה כמחתרת מחוץ לגטו בוילנה, הייתה קבוצה של קומוניסטים פולנים בראשות יאן פשבאלסקי (Jan Przewalski), שהחלה לפעול בראשית שנת 1942 בשם "האיגוד למאבק פעיל" (Związek Walki Czynnej). הקשר בין הפפ"א לבין מחתרת זו נוצר באביב אותה שנה באמצעות מקאר קרבליקוב (Makar Karablikov), קומוניסט ביילורוסי מן הקבוצה הפולנית, שקיים קשרים עם הקומוניסטים היהודים בגטו. אולם, "האיגוד למאבק פעיל" היה ארגון קטן, דל אמצעים וחסר קשרים כלשהם עם מוסקבה או עם גורמים ביערות²²⁴.

באביב גם הגיעו שמועות לגטו, לפיהן ביערות פועלים פרטיזנים סובייטיים, אולם אף אחד לא ידע איפה הם נמצאים בדיוק וכיצד ניתן לחפש אותם²²⁵. בקיץ הוצנחה ליערות רודניקי קבוצה של שישה קומוניסטים ליטאים שכונתה "אלקסניס" (Alksnis). רוב חבריה היו בעבר תושבי האזור והיה להם קשר רדיו עם המטה של תנועת הפרטיזנים הקומוניסטית-ליטאית באזור מוסקבה. הקשר בין פפ"א לקבוצה זו נוצר באמצעות יהודים ממחנה עבודה בסביבות ביאלה ואקא (Biala Waka). ויטנברג אף יצא מן הגטו על מנת להיפגש עם חברי הקבוצה והוחלט על שיתוף פעולה. פפ"א אסף עבור הקבוצה מידע על תנועת הרכבות דרך וילנה לחזית ועל מתקנים צבאיים גרמניים בעיר ואילו "אלקסניס" העבירה את המידע למוסקבה. הוסכם גם כי פפ"א ישלח קבוצה לבסיס של "אלקסניס" לצורך אימונים. הקשרים בין שתי המחתרות נמשכו מספר חודשים עד שחברי "אלקסניס" נתפסו על-ידי הגרמנים בעקבות הלשנה של תושבים מקומיים בשלהי קיץ 1943²²⁶.

²²² ההתנגדות המזויינת, עמ' 40-41; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 125.

²²³ איר"ש, חטיבה P.10, תיק 178b ("ראיון עם ד"ר מרק דבורדצקי בנושא לחימת יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה", שיחה 2).

²²⁴ ההתנגדות המזויינת, עמ' 41.

²²⁵ דבורדצקי, ירושלים דליטא, עמ' 371.

²²⁶ ההתנגדות המזויינת, עמ' 41-42.

התפתחות חשובה חלה בראשית שנת 1943, כאשר חזר לעיר יונאס ואלונאס (Jonas Valunas) או בשמו המחתרתי יואוזס ויטאס (Juozas Vitas), שכיהן עד הפלישה הנאצית כראש העיר וילנה מטעם הסובייטים. כעת הוא הקים בוילנה מחתרת קומוניסטית-ליטאית בשם "האיגוד לשחרור ליטא" (Lietuvos Islaisvinimo Sojunga). לאחר מכן הוקם "הוועד המחתרתי העירוני של המפלגה הקומוניסטית הליטאית". כתוצאה מקשר שנוצר בין ה"וועד" לבין הפפ"א הוקם ב-8 במאי 1943 ארגון גג משותף לפפ"א או היהודי, "האיגוד למאבק פעיל" הפולני ו"האיגוד לשחרור ליטא" הליטאי. הארגון החדש נקרא "הוועד האנטי-פשיסטי הוילנאי" ובין חבריו היו קומוניסטים ולא-קומוניסטים כאחד. הפפ"א, שהיה מיוצג בארגון זה על-ידי ויטנברג, העלה בפני "הוועד" מספר בקשות, כגון "שהוועד יכין קבוצות לחימה מחוץ לגטו שיסייעו מבחוץ במקרה של לחימה בגיטו [...] הקמת בסיס פארטיזאני [כך] ביערות שבקרבת וילנה, אליו היו צריכים לסגת אנשי פ.פ.א, לאחר הלחימה בגיטו". בנוסף הועבר לוויתאס כסף לצורך רכישת נשק עבור פפ"א. אולם, לבקשות לא היו תוצאות ממשיות²²⁷.

באפריל 1943 הוחל במגעים למיזוג בין פפ"א לבין "קבוצת המאבק של יחיאל", אולם ההסכם אליו הגיעו הצדדים הביא להגברת שיתוף הפעולה ביניהם בלבד ולא למיזוג ממשי. הסיבה להתקרבות המסוימת הייתה ככל הנראה הנטייה ההולכת וגוברת של הפפ"א לטובת יציאה ליערות במקום מרד בגטו, ואילו ארגונו של יחיאל היה מוכן להשתתף בלחימה בגטו אם יהיה צורך בכך. ובכל זאת, כאשר בראשית יוני 1943 הגיעו לגטו ארבעה יהודים מיחידת הפרטיזנים הסובייטית בפיקודו של פיודור מרקוב והציעו לפפ"א להוציא אנשים ליער, ההצעה נענתה בשלילה בנימוק שמטרת הארגון היא להילחם בתוך הגטו. השליחים החליטו לא לשוב ליער בידיים ריקות וארגונו בעצמם קבוצה, אשר יצאה מן הגטו ב-12 ביוני 1943²²⁸.

ב-24 ביוני 1943 יצאה קבוצה בת עשרה אנשים בראשותו של בורקה פרידמן מ"ארגון המאבק של יחיאל" ליערות בסביבת וילנה, אולם הם נתקלו בחיילים גרמנים ורובם נהרגו²²⁹. יעקב גנס, מפקד המשטרה היהודית, הגיב בחריפות על יציאתה של הקבוצה והחליט לפעול נגד מי שנחשד בקיום קשרים עמה והיה עלול לארגן קבוצות נוספות: יוסף גלזמן (בית"ר) מן הפפ"א וליאו ברנשטיין מ"ארגון המאבק של יחיאל". הראשון נעצר למחרת ובתגובה התרכזו חברי פפ"א

²²⁷ ארד, וילנה היהודית, עמ' 303-305.

²²⁸ שם, עמ' 302-303, 308. עוד על הקשרים עם מרקוב: קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 158-159.

²²⁹ דבורו'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 375-376; ארד, וילנה היהודית, עמ' 309; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 83.

בחצרות הסמוכים למקום המעצר. כאשר הוצא גלזמן מבניין המשטרה על-ידי שוטרים, תקפו אותם אנשי הפפ"א ושחררו את גלזמן. אזי זימן אליו גנס את חברי המטה של הפפ"א והודיע, כי גלזמן יועבר למשך תקופה מסוימת למחנה העבודה רשה (Rzesza) ולאחר מכן יוחזר לגטו. מטה הפפ"א או הסכים וגלזמן הוצא מן הגטו עוד באותו יום²³⁰.

מערכת היחסים בין הפפ"א לבין היודנרט בגטו וילנה עד אביב 1943 לא הייתה פשוטה. יו"ר היודנרט משלהי אוגוסט 1941 ועד יולי 1942 היה אנטול פריד, אשר מינה את חברי היודנרט האחרים וגם הקים את המשטרה היהודית בגטו. אולם, הדמות החזקה בגטו הייתה מפקד המשטרה היהודית גנס, שביולי מונה על-ידי הגרמנים להיות "נציג הגטו במקביל לתפקידו כמפקד המשטרה היהודית"²³¹. גנס הכיר באופן אישי עם ויטנברג, את גלזמן (שגם היה סגנו של גנס) ואחרים מראשי הפפ"א ולכן גם ידע על התארגנותה וקיומה של המחתרת. בנוסף, שוטרים רבים היו חברים פעילים בה. גנס לא התנגד לקיומה של המחתרת כל עוד פעילותה לא פגעה במדיניותו ולא סיכנה את הגטו כולו. בנובמבר 1942 נעכרו היחסים בין גנס לבין גלזמן, אשר כאמור הוגלה למחנה עבודה מחוץ לוויילנה. כעבור זמן-מה הוחזר גלזמן אל הגטו ו"מערכת היחסים העדינה בין המחתרת ליודנראט נשארה כפי שהייתה". ניתן לומר, שאמנם המחתרת בגטו וילנה לא נהנתה משיתוף פעולה מצד היודנראט כפי שהיה למשל בגטו מינסק, אולם עד מחצית שנת 1943, כאשר השתנה המצב בגטו, היודנראט גם לא הפריע לפעילותה של המחתרת²³².

באמצע יולי 1943 עלתה המשטרה הגרמנית על עקבות הוועד המחתרתי הקומוניסטי בעיר בראשותו של ויטאס ואסרה את חבריו. במהלך חקירתם הם גילו כי יצחק ויטנברג הינו חבר בוועד הקומוניסטי העירוני. בעקבות זאת, הגרמנים דרשו מגנס להסגיר את ויטנברג כקומוניסט, אחרת יחוסל הגטו כולו. ויטנברג נאסר על-ידי משטרת הגטו והועבר לשוטרים ליטאים. אנשי הפפ"א או הצליחו לשחרר אותו ולהחביאו, אולם גנס והמשטרה דרשו שוויטנברג יוסגר לידיהם. גם תושבי הגטו הצטרפו לדרישה זו היות וידעו על מה שגנס תאר כאיום גרמני לחסל את הגטו. בעקבות התייעצויות, החליט התא הקומוניסטי במחתרת להסגיר את ויטנברג והלה קיבל על עצמו את הדין. הוא מסר לאבא קובנר את אקדחו ובכך למעשה מינה אותו למפקד הפפ"א במקומו. לאחר מכן נפגש ויטנברג עם גנס, פגישה שכללה ככל הידוע גם הרמת כוסית לחיים,

²³⁰ לזר, חורבן ומרד, עמ' 63-66, 83-85; ארד, וילנה היהודית, עמ' 309-310; מור, המלחמה על החיים, עמ' 77; פרידמן, התסביך, חוברת ד', עמ' 232.

²³¹ פנקס, כרך 8, עמ' 77; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 43.

²³² ההתנגדות המזוינת, עמ' 42-43; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 43. על גטו מינסק ראו בהמשך.

ולמחרת נמצאה גופתו של הראשון במסדרונות הגסטפו מבלי שנחקר או עונה. ייתכן והכוסית שהגיש גנס לוויטנברג הכילה רעל וכך למעשה הסגיר גנס את ויטנברג לגרמנים מבלי שהייתה לדבר השפעה כלשהי על הגטו בכלל ועל המחתרת בתוכו בפרט²³³.

תגובתו של הציבור בגטו במה שמכונה "פרשת ויטנברג" גרמה לאנשי המחתרת להבין, כי רוב היהודים אינם תומכים בפעילותם ואף מתנגדים לה, ולכן הסיכוי שיזכו לשיתוף פעולה המוני כאשר יפרוץ מרד הינו אפסי. יש לציין, כי כבר בראשית ימי התארגנותה ופעילותה של המחתרת היה ברור שהיא אינה זוכה לתמיכה מרובה:

ניתן לומר בוודאות, לא היה קונצנזוס לגבי קיום המחתרת שמטרתה התנגדות לנאצים ושעצם קיומה מסכן את קיום הגטו. מרבית יהודי הגטו ראו במחתרת איום על חייהם השקטים, כביכול בגטו. המחתרת לא היתה אהודה עליהם במיוחד²³⁴.

כעת היה על הפפ"א או להחליט לגבי צעדי הבאים. הכרחי היה להכריע בשתי שאלות מרכזיות: האם "ביום חיסול הגטו תיענה האוכלוסייה לקריאת המרד" או שמא כעת יש לנטוש את רעיון המרד בתוך הגטו ולהתמקד ביציאה ליערות לשם הצטרפות ללחימה הפרטיזנית²³⁵.

נושא מרכזי בפעילות המחתרות בכל הגטאות וגם בוילנה לאורך כל תקופת קיומן היה השגת נשק. אחד המקורות האפשריים לנשק היה האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, אשר אספה נשק בעת נסיגת הצבא האדום. באזור וילנה נאסף נשק על-ידי האוכלוסייה גם בעת התמוטטות הצבא הפולני בספטמבר 1939. מקור נוסף היה מחסני הצבא הגרמני או מחסנים בהם ריכזו הגרמנים נשק שלל סובייטי. בבורובישקי (Borovichki), פרבר של וילנה, הקימו הגרמנים מחסנים גדולים של נשק, בהם עבדו כשמונים יהודים מן הגטו, ביניהם גם חברי פפ"א, אשר הצליחו להוציא מן המחסנים כלי נשק רבים. כאמור, הניסיון להשיג נשק מן המחתרת הפולנית

²³³ חניק, התנועה בגטו, עמ' 58-59; קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא, עמ' 585-586; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 161-167; חרמק, כנפיים, עמ' 77-78; ארד, וילנה היהודית, עמ' 311-316; ההתנגדות המזוינת, עמ' 51; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 132-154; מור, המלחמה על החיים, עמ' 79-80; מרגוליס, פרטיזנית מווילנה, עמ' 348-352; שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 43-78; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 87-109; ארכיון משואה, T-018-11; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7012 (עדונו של אהרון דרמן); איו"ש, חטיבה O.33, תיק 5332 (זיכרונותי של דב ברגמן).

²³⁴ מור, המלחמה על החיים, עמ' 75.

²³⁵ ארד, וילנה היהודית, עמ' 316-317.

בוילנה נכשל, ואילו למחתרת הקומוניסטית בעיר, שהוקמה רק בשנת 1943, ממילא היה מחסור בנשק והיא אפילו קיבלה כלי נשק אחדים מן הפפ"א, כך שהמחתרות בגטו לא יכלו לסמוך על המחתרות בעיר בנושא זה. בעיה נוספת, שהייתה קשורה לבעיית השגת הנשק, הייתה הכנסתו לגטו לאחר שכבר הושג. בדרך כלל הנשק הוברח אל תוך הגטו בסיועם של שוטרים יהודים, שהיו חברים בפפ"א או שמרו בשערי הגטו לצד השוטרים הגרמנים והליטאים. גם דרך תעלות הביוב העירוניות, מרתפים ועליות גג הוכנס נשק רב לגטו. יוסף גלזמן, "שהיה מהמחצית השנייה של 1942 ראש מחלקת השיכון בודנראט, השיג מרתפים אחדים לצרכי אחסנת הנשק". קבוצה של אנשי הארגון הייתה אחראית על אחזקת הנשק ותיקונו. אימונים בשימוש בנשק התקיימו בחשאי במרתפים שונים בגטו²³⁶.

לאחר פרשת ויטנברג הגיעו שוב שליחים מגדודו של פיודור מרקוב והציעו להוציא ליערות קבוצות מאנשי הפפ"א. הפעם ההחלטה שנתקבלה הייתה שונה: הוחלט כי הארגון יישאר בגטו במגמה לארגן מרד בשעת הצורך, אולם "אנשים שהיו בסכנה אישית בגטו" יוצאו ממנו על מנת להקים ביער בסיס פרטיזני "שיסייע ללחימה בגטו ויהווה יעד נסיגה ללוחמים" לאחר המרד בגטו. הייתה זו מעיין פשרה בין חברי הפפ"א או שצידדו בהכרח לארגן מרד בתוך הגטו לבין אלו שגרסו כי יש לצאת אל היערות ולהצטרף ללחימה הפרטיזנית שם²³⁷.

ב-24 ביולי 1943 יצאה מן הגטו קבוצה בת עשרים ואחד איש²³⁸, שכונתה "קבוצת ליאון" (על-שם שמו המחתרתי של ויטנברג), אולם הקבוצה נתקלה במארב ותשעה מאנשיה נפלו בקרב. האחרים המשיכו בדרכם והצליחו להגיע ליערות נארוץ'. למחרת עזיבתה של "קבוצת ליאון" את הגטו נכנסו אליו אנשי משטרת הביטחון ודרשו לאסור את בני המשפחה של חלק מן היוצאים, אשר זוהו לפי המספרים האישיים, שמצאו הגרמנים על גופות תשעת ההרוגים. ב-27 ביולי 1943 הוצאו להורג בפונאר שלושים ושניים יהודים. בנוסף, מחנה העבודה בוילייקה החדשה (Naujoji

²³⁶ לזר, חורבן ומרד, עמ' 67-70; ההתנגדות המזויינת, עמ' 43; ארכיון משואה, T-018-11. עוד על השגת נשק ראו למשל: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3931 (עדותו של ניסן רזניק)

²³⁷ ההתנגדות המזויינת, עמ' 49-50; ארד, וילנה היהודית, עמ' 317. עוד על פיודור מרקוב ראו: ארד, נעורים בלחימה, עמ' 83; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

²³⁸ רשימת הקבוצות שיצאו מגטו וילנה ליערות מופיעה אצל: דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 405-409.

(Vilnia/ Nowa Wilejka), דרכו עברה הקבוצה מווילנה ושממנו הצטרפו אל היוצאים אנשים נוספים, חוסל ב-28 ביולי 1943²³⁹.

באוגוסט התארגן בוילנה וועד עירוני קומוניסטי חדש, אשר קיים קשרים עם פרטיזנים ביערות רודניקי שמדרום לוילנה. לעיר הגיעה בשליחות הפרטיזנים גסיה גלזר ("אלבינה"), יהודייה קומוניסטית ותיקה, שנשלחה ממוסקבה לליטא²⁴⁰ והשתייכה לקבוצה בפקודו של מוטיוס שומאוסקס (Motiejus Šumauskas), שבסיסה היה ביערות נארוץ'. היא נפגשה מספר פעמים עם מטה הפפ"או וטענה בפני חבריו שיש לעזוב את הגטו ולהצטרף למלחמת הפרטיזנים ביערות. בנוסף, בהתאם לגישת הסובייטים, היא התנגדה בתוקף לקיומה של מחתרת יהודית נפרדת היות ו"יש לארגן את המחתרת על בסיס עירוני ולא לאומי". בפפ"או הוחלט שלא לקבל את עמדתה ולהמשיך לפעול בתוך הגטו²⁴¹.

ב-6 באוגוסט נעצרו על-ידי השלטונות הגרמניים אלף יהודים מחוץ לגטו בדרכם למקומות העבודה. רבים ניסו לברוח ונהרגו תוך כדי בריחה. האחרים נשלחו למחנה עבודה באסטוניה. ב-24 באוגוסט דרשו הגרמנים מגנס 4000-5000 יהודים נוספים לעבודה באסטוניה. גנס הצליח לרכז כאלף וחמש מאות אנשים, אשר הועברו לשם. אנשי הפפ"או לא ראו במשלוחים לאסטוניה את ראשיתו של חיסול הגטו ולא הגיבו. הם לא ידעו שכבר ב-21 ביוני 1943 הורה הימלר על חיסול הגטאות במזרח²⁴².

ב-1 בספטמבר 1943 הוקף גטו וילנה על-ידי כוחות גרמניים ויחידת משטרה אסטונית. הם דרשו מן היהודנראט לאסוף שלושת אלפים גברים ואלפיים נשים למשלוח לאסטוניה. הפפ"או התארגן במהירות ואנשיו, שהתחלקו לשני גדודים, התמקמו במקומות שנקבעו מראש. קבוצות מיוחדות יצאו להוציא נשק מן המחבואים. הגדוד השני, שמנה כמאה לוחמים, הוקף בפתאומיות על-ידי גרמנים ואסטונים לפני שהצליח להצטייד בנשק. כעשרים וחמישה יהודים הצליחו בכל זאת להגיע אל הגדוד הראשון, ואילו האחרים נתפסו והוצאו מן הגטו. בצהריים הפיץ הפפ"או כרוז לתושבי הגטו ובו קריאה להצטרף אל המורדים. צעירים מעטים בלבד נענו לקריאה. בערב

²³⁹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 318-319; ההתנגדות המזויינת, עמ' 52; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 222-224; מור, המלחמה על החיים, עמ' 81; רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 127-128; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 155-156.

²⁴⁰ פייטלסון, 60 שנה, עמ' 15-16; פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ' 122-126.

²⁴¹ לזר, חורבן ומרד, עמ' 107; ההתנגדות המזויינת, עמ' 52; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 862.

²⁴² ההתנגדות המזויינת, עמ' 52. עוד על השילוחים למחנות עבודה באסטוניה וגורלם של יהודי וילנה במחנות הללו ראו למשל: פנקס, כרך 8, עמ' 87-88, 90; שניידמן, שלושת הגיבורים הסרגיים, עמ' 35.

הגיעו הגרמנים לאזור בו התבצרו אנשי המחתרת ופוצצו את הבתים מהם נפתחה אליהם אש. רבים מן המתחבאים נהרגו. בשלב זה הציע גנס לגרמנים, שהוא, יחד עם המשטרה היהודית, יאסוף את מספר האנשים הדרושים. הגרמנים הסכימו ויצאו מן הגטו. במטה הפפ"או הוחלט "לחכות בגיטו עד גמר האקציה הנוכחית ולעזוב את הגיטו אחריה"²⁴³.

בשלושת הימים הבאים לא נכנסו הגרמנים לגטו וגנס הצליח לאסוף את מספר היהודים שהם דרשו. האירועים הללו הוכיחו לאנשי הפפ"או שבגטו וילנה לא יהיה מרד המוני, כפי שהיה בגטו וורשה²⁴⁴, ולכן הוחלט לצאת ליערות. את הנשק הוציאו מן הגטו בארונות מתים והחביאו אותו בבית הקברות, ואילו האנשים יצאו מן הגטו בלילות דרך מעברים תת-קרקעיים או דרך עליות גג, לקחו בבית הקברות נשק והמשיכו אל היער. בנוסף, ב-5-7 בספטמבר 1943 הגיעו לוילנה שוב שלושה פרטיזנים יהודים מטעם המפקדים הפרטיזנים מרקוב וזימנאס. סוכם שהשליחים יהיו מורי דרך לקבוצות שייצאו ליער. כך יצאו מגטו וילנה ב-8-13 בספטמבר 1943 חמש קבוצות של פפ"או, שמנו כמאה וחמישים יהודים, ליערות נארוץ'. גנס, שככל הנראה ידע על כך, לא מנע את יציאת הקבוצות. במקביל קיבל המטה בגטו הוראה ממטה הפרטיזנים הליטאים באמצעות הוועד המחתרתי העירוני, שאנשי הפפ"או צריכים להגיע ליערות רודניקי. ב-11-15 בספטמבר 1943 יצאו לשם שלוש קבוצות: שבעים איש מ"ארגון המאבק של יחיא"ל", מבלי שהודיעו על יציאתם לפפ"או. ככל הנראה נודע דבר יציאת היהודים לגרמנים וגנס התבקש להתייבב בגסטאפו. הוא הוצא להורג בחצר משטרת הביטחון על שלא דיווח לגרמנים על יציאת אנשי המחתרת²⁴⁵, או "ייתכן גם שהוצא להורג משום שכבר החליטו אז לחסל את הגטו ולא נזקקו לו עוד"²⁴⁶.

גנס ידע, ככל הנראה כי סופו קרוב. אירנה לוסקי, שאביה היה חבר ביודנרט בגטו וילנה והיא עצמה הכירה את בתו של גנס מימי בית-הספר לפני המלחמה ועבדה במשטרה במשרד

²⁴³ ההתנגדות המזויינת, עמ' 53; קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 181-188; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 157.

²⁴⁴ הידיעות על המרד בגטו ורשה הגיעו אל אנשי המחתרת בגטו וילנה ככל הנראה במחצית אפריל 1943. על כך ועל הוויכוח בוילנה אודות המרד ראו: מרגוליס, פרטיזנית מוילנה, עמ' 341-344.

²⁴⁵ מור, המלחמה על החיים, עמ' 77; ארד, וילנה היהודית, עמ' 335-337; רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 131; ההתנגדות המזויינת, עמ' 54; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 162.

²⁴⁶ פנקס, כרך 8, עמ' 88.

הרישום, מספרת בזיכרונותיה, כי פגשה את גנס זמן קצר לפני חיסול הגטו והוא אמר לה את הדברים הבאים²⁴⁷:

הימלטי ליער אם את יכולה, אני הולך עכשיו לגסטאפו ומשם, כנראה, לא אצא חי [...] האמנתי כי עד בואם של הרוסים אציל לפחות את הבריאים ואת בני הנוער, אבל גם זה לא עלה בידי. הם חוששים לחסל את הגיטו כל עוד אני נמצא בתוכו. אמרו לי שאני יכול לברוח, יש לי ידידים שיעזרו לי, אך אני רוצה למות כיהודי.

ב-23 בספטמבר 1943 הוקף גטו וילנה על-ידי גרמנים ואוקראינים לקראת חיסולו. אנשי הפפ"או התרכזו ברחוב סטראשון 6 והחליטו לעזוב את הגטו דרך תעלות הביוב. בשעות הצהריים עברו חברי הפפ"או בבודדים ובקבוצות קטנות לאזור בתי המלאכה בגטו, משם ניתן היה להיכנס לתוך מערכת הביוב העירונית. כשמונים-מאה איש יצאו מצדו השני של הביוב בשעה 19:00. ארבעה אנשים נתפסו על-ידי הגרמנים ונתלו לראווה בכיכר העיר. חמישים איש בראשות אבא קובנר חיכו למדריכה במשך יומיים במרתף של "ארמון פושקין", אולם היא נהרגה וב-26 בספטמבר 1943 עזבו לבדם בקבוצות קטנות והתרכזו בחורשה מחוץ לעיר. בחצות הם יצאו לכיוון יערות רודניקי. קבוצה שנייה, שמנתה כמה עשרות והתחבאה במחנה קייליס²⁴⁸, יצאה לאותו כיוון ב-27 בספטמבר. שתי הקבוצות הגיעו ליעדן. גטו וילנה חוסל. מבין היהודים שנותרו בחיים הועברו לאסטוניה כאלפיים גברים. אלף וחמש מאות נשים הועברו למחנה העבודה קייסרוואלד (Kaiserwald) בקרבת ריגה (לטביה). נשים מבוגרות וילדים נשלחו למחנה ההשמדה מיידנק שבפולין. זקנים וחולים נרצחו בפונאר²⁴⁹.

שתי קבוצות של יהודים הושארו בחיים למשך חודשים ספורים נוספים: קבוצה שעבדה

במפעל פרוות ועור במחנה קייליס וקבוצה שהועסקה על-ידי החברה הגרמנית Herres Kraft

²⁴⁷ לוסקי, ברגע של אמת, עמ' 37.

²⁴⁸ במחנה העבודה בקייליס פעלה "זרוע של המחרת" מגטו וילנה. מתוך כאלף אסירים יהודים במחנה זה, כעשרים היו חברים במחתרת. ראו על כך: פרייליך, פרטיזנית, עמ' 71.

²⁴⁹ ארד, וילנה היהודית, עמ' 340-347; שניידמן, שלושת הגיבורים הסרגיים, עמ' 36; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 125-132; ההתנגדות המזויינת, עמ' 54-55; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 163-167; חרמק, כנפיים, עמ' 80-82; עינת, חיי יום-יום, עמ' 336-346. עוד על חיסול הגטו ראו למשל: פנקס, כרך 8, עמ' 88-89; שמיביץ, תולדות מיכאל, עמ' 48-56; בלבריו'קי, חזק יותר מברזל, עמ' 245-276.

Park בתיקון כלי רכב צבאיים וציוד לחימה אחר. כשבוע לפני שחרורה של וילנה על-ידי הסובייטים, נלקחו גם יהודים אלה לפונאר ונרצחו שם. יהודים בודדים הצליחו להימלט²⁵⁰.

i. "אגרת לשומרים-הפרטיזנים"²⁵¹

על מנת לנסות ולהבין את קורות המחתרת היהודית בגטו וילנה ואת השתלבות אנשיה בתנועה הפרטיזנית יש להזכיר את ה"אגרת לשומרים-הפרטיזנים". ה"אגרת" נכתבה בידיש, פרט לקטעי הפתיחה והסיום שנכתבו בעברית, ב-17 במרץ 1944 על-ידי אבא קובנר בעודו נמצא ביער רודניקי. זהו מעין סיכום של תולדות הפפ"א, אשר הועתק בכמה עותקים על מנת לשלחו גם לחברי השומר הצעיר ביערות ליטא האחרים ובביילורוסיה. הטקסט הובא לארץ-ישראל בשנת 1945 ונמסר לארכיון "מורשת" עם הקמתו בשנת 1963²⁵².

ראשית כותב קובנר כי פפ"א נכשל במשימתו העיקרית והראשונית – לשמש חלוץ ב"תנועת ההתנגדות המזוינת של ההמונים היהודיים", אף-על-פי שזה "היה היעד הנכון ביותר" בתנאי הגטו. פתרון קל יותר עבור התנועה היה לצאת ליער מיד כשהדבר התאפשר, אולם פירוש הדבר היה נטישה של תושבי הגטו האחרים למר גורלם. מאידך הוא מבין כעת, לאחר שכבר הפך לפרטיזן, כי "לרבות ההמונים שנדחסו לגטו על ידי ההיטלריזם צמא-הדמים אין מקום בתנועה הפרטיזנית [...] התשובה היחידה שיכלנו [כך] לתת להמונים היהודיים בגטו היתה **מאבק**"²⁵³.

אזי עובר קובנר לפירוט הסיבות לכישלון המאבק בתוך הגטו ומחלקן לשתי קבוצות:

1) סיבות אובייקטיביות: "תפקידה של הרשות היהודית [...] העדר העזרה מהעיר [...]. שיטת החסול [כך!]"²⁵⁴;

2) סיבות סובייקטיביות: "העדר נחישות [...] הפרקטיקה הפרטיזנית [...] הכפילות (דואליזם) בפ.פ.א [כך!]"²⁵⁵.

²⁵⁰ ראו: שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים, עמ' 36.

²⁵¹ עוד על ה"אגרת" ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 167-170.

²⁵² את הנוסח בידיש ראו ב: קובנר, אגרת לשומרים, עמ' 57-79. תרגום לעברית ראו שם בעמ' 33-56. תרגום

האגרת לאנגלית ראו שם בעמ' XXXIX-IX.

²⁵³ קובנר, אגרת לשומרים, עמ' 34-36. ההדגשה במקור.

²⁵⁴ שם, עמ' 37-38.

כל אלה, לדעתו של קובנר, גרמו לכישלונה של משימתה הראשונית העיקרית של תנועת המחתרת בגטו וילנה.

לאחר שהבינו כי מרד בגטו לא יצלח, פנו חברי המחתרת לאפשרות השנייה: הצטרפות לתנועה הפרטיזנית ביערות. גם מטרה זו לא הייתה פשוטה וקלה. היות ולא היה בידיהם מידע מדויק לגבי מצב העניינים ביערות, פנו ראשי המחתרת "לבריגדה של מרקוב, שהתגלתה ככנופיית שודדים למחצה". כאשר הגיעה הפקודה להצטרף אל הבריגדה הליטאית ביערות רודניקי, כבר היה מאוחר מדי ורוב חברי המחתרת והנשק כבר חברו לבריגדה של מרקוב. בגורלם נדון בפרק הבא ואילו כאן נביא את תיאורו של קובנר כפי שמופיע ב"אגרת"²⁵⁶:

הטרגדיה שאנשינו חוו, ידועה לכולכם. צער אכזרי בלתי צפוי של רדיפות אנטישמיות, של פרוק ושוד של נשק, שהושג בדמנו אנו, זו היתה קבלת הפנים שהוכנה לאנשים, שבאו ליער ובלבם הרצון הטהור והקדוש ביותר להקריב את חייהם על מזבח הנקמה והמאבק [...] לא השלים איש מהם עם הגורל הרצחני שנכפה עליהם – לשבת חבויים במלינה-מחפורת, נתונים לעלבונות וליריקות [...] התפרצו בידיים ריקות בנתיבים בלתי-מוכרים, במטרה להאבק על זכותם להלחם!

קובנר ממשיך ומתייחס לאנטישמיות כלפי היהודים ביערות ומדגיש כי "היחס האנטישמי הוא ליהודים ולא ליחידה [פרטיזנית] יהודית, והלכי-רוח אנטישמיים יהיו רווחים בקרב הכפריים גם כאשר בתוך יחידה בת מאה יהודים ומעלה ימצאו גם כמה עשרות נוצרים"²⁵⁷.

יש לו לקובנר נקודת מבט אופטימית, שלא עמדה במבחן המציאות, ופסימית כאחת לגבי העתיד לבוא, שכן "הושמד מוחה של היהדות, אך ליבה ואברים רבים חיוניים שלה – חיים"²⁵⁸ ולאחר תום המלחמה

²⁵⁵ שם, עמ' 39-42.

²⁵⁶ שם, עמ' 42-43.

²⁵⁷ שם, עמ' 44.

²⁵⁸ שם, עמ' 47.

תתפשט בריה"מ דרך אירן לעבר המזרח הקרוב, לרבות ארץ ישראל – והקיבוץ היהודי [...] ישמש כאבנגרד של משטר מועצתי במזרח הקרוב [...] הציונות תזכה להכרה, והשאלה הערבית לא תהווה בעיה [...] וא"י תהיה ארץ יהודית בתוך הברית הסוציאליסטית²⁵⁹.

אולם, אם ארץ-ישראל תהיה תחת חסותן של בריטניה או ארצות-הברית מצבה יהיה קשה הרבה יותר. בכל מקרה, דרכה של תנועת השומר הצעיר אליה מופנית האיגרת צריכה להיות לדעתו של קובנר עליה לארץ על מנת "להלחם למען א"י סוציאליסטית", שכן "האורינטציה של הציונות הפרולטרית היא לעבר בריה"מ, לעבר הסוציאליזם"²⁶⁰.

ולבסוף מזכיר קובנר בשמותיהם אחדים מאלו "שנפלו על אדמת נכר עקובת דם מיליוני אחינו, וקריאת נקם בפיהם", וביניהם גם אחיו מיכאל – "גבורי [כך!] החורבן, אשר בשעת שואה וכליה הרימו נס הקרב והנקמה ונשאוהו עם תם כוחותיהם עד תם!"²⁶¹

---

²⁵⁹ שם, עמ' 49.

²⁶⁰ שם, עמ' 49-51.

²⁶¹ שם, עמ' 52-55.

פרק ג.

יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא1. מפגש היהודים עם הפרטיזנים²⁶²

יערות נארוץ'²⁶³ נמצאים בביילורוסיה, כמאה ועשרים קילומטרים ממזרח לוילנה והאוכלוסייה באזור היא ביילורוסית. פרטיזנים סובייטיים החלו לפעול שם כבר בראשית שנת 1942 ומפקד הקבוצה המאורגנת הראשונה באזור היה פיודור מרקוב, אשר נשלח לשם מברית-המועצות בסתיו 1941 על מנת לארגן פעילות פרטיזנית סובייטית. כעבור שנה וחצי מנתה החטיבה על-שם וורושילוב תחת פיקודו של מרקוב מאות לוחמים שפעלו ביערות נארוץ' וקזיאן. בראשית קיץ 1943 הגיעה לנארוץ' קבוצה מבצעית ליטאית בראשות שומאוסקס וזימנאס. תפקידם היה לארגן ולפקד על תנועת הפרטיזנים והמחתרת הסובייטיות בליטא²⁶⁴.

בשנת 1942 ובמחצית הראשונה של שנת 1943, עם השמדת גטאות האזור, הגיעו ליערות נארוץ' מאות יהודים. מי שהיה מצויד בנשק התקבל ליחידות הפרטיזנים שפעלו שם²⁶⁵. האחרים התארגנו במחנות משפחה, רובם מבוגרים, נשים וילדים, אשר הצליחו בדרך כלשהי להגיע אל היערות, סבלו ממחסור במזון, מהתנכלויות של פרטיזנים ומפשיטות של הגרמנים²⁶⁶. פרטיזנים לא-יהודים רבים גרסו, כי אין מקום ליהודים כאלה ביערות:

זיידים אלה אוכלים לחם חינם. ביער יש מקום רק לאנשים שנלחמים, ולא לאלה שיושבים בו עם נשותיהם וילדיהם ודואגים לעצמם [...] שילכו לאן שהם רוצים [...] אך מהיער צריך לגרשם [...] ביער הם מפריעים לפרטיזנים להילחם, במלחמה נהרגים הרבה אנשים ואין מה לדאוג לכמה משפחות יהודים²⁶⁷.

²⁶² ראו מפה של פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 בנספח א', עמ' 346.

²⁶³ עוד על הפרטיזנים ביערות נארוץ' ראו בחלק על ביילורוסיה במחקר זה.

²⁶⁴ עוד על שומאוסקס וזימנאס ראו בפרק הקודם.

²⁶⁵ ארד, וילנה היהודית, עמ' 355. לרוב, יחידות הפרטיזנים התנו קבלת יהודים לשורותיהם בהבאת נשק. ראו לדוגמא: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6006 (עדותו של שלמה ברון).

²⁶⁶ ארד, וילנה היהודית, עמ' 355.

²⁶⁷ ארד, נעורים בלחימה, עמ' 122.

במהלך שנת 1943 התמקמו ביערות נארוץ' יחידות פרטיזנים נוספות, בהן החטיבה על-שם דובטור (Dovator) והחטיבה הליטאית ז'לגיריס (Žalgiris). עשרות צעירים יהודים מן האזור ואף ממקומות רחוקים יותר, שבאו ליערות מצוידים בנשק, הצליחו להשתלב בהן היות ומפקדיהן היו מעוניינים בהרחבת השורות²⁶⁸. אולם, גם הבאת נשק לא תמיד הבטיחה יחס הוגן כלפי היהודים מצד הפרטיזנים. לדוגמא, בפני קבוצה שהגיעה בדצמבר 1943 מגטו קובנה ליערות רודניקי עם נשק מועט הטיחו המפקדים: "לשם-מה באתם לכאן – למצוא מסתור מהאויב או להילחם בו? אם להילחם, אז במה? בידיים ריקות? בנשק שהבאתם אפשר להתאבד, אך לא לירות באויב"²⁶⁹. ואילו מקבוצת יהודים, אשר הגיעה (ככל הנראה במחצית השנייה של שנת 1942) מגטו סווינצ'יאן ליערות קזיאן מצוידת בנשק והצטרפה לגדוד על-שם צ'פאייב (Chapaev), נלקח רוב הנשק שהביאו אנשיה "בשביל פרטיזנים ותיקים [...] שאין להם עדיין נשק, כדי שיהיה לאנשים אלה במה להילחם". ואילו היהודים נשלחו חזרה לאזור העיר סווינצ'יאן על מנת להשיג נשק נוסף לעצמם²⁷⁰.

גם כאשר הפרטיזנים הלא-יהודיים כבר הסכימו לקבל יהודים לשורותיהם, במקרים רבים הם עשו זאת ללא רצון רב ותוך כדי הערות אנטישמיות. למשל, כך אמר אחד המפקדים הליטאיים ביערות רודניקי לקבוצת יהודים, שהגיעה בשלהי ספטמבר 1943 ממחנה קייליס: "ישבתם בגיטו [כך] ועסקתם בספקולציות ושרתתם את הגרמנים ורק כשאמרו להשמידכם – ברחתם ליער, כדי להציל את חייכם, אבל אנחנו סולחים לכם". יחזקאל קרמרמן, אשר מספרו מובא הציטוט שלהלן, מציין כי היה זה חלק מ"נאום אנטישמי" של הקצין יומיים לאחר הגעתה של הקבוצה היהודית²⁷¹. בנוסף יש לציין, כי אחד הפירושים למילה "ספקולציה" ברוסית הוא ספסרות, רעיון אשר מופיע לעתים קרובות בכתבים אנטישמיים.

²⁶⁸ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 906; ימים של זיכרון, עמ' 279.

²⁶⁹ אנדליון, בדרכי הלחימה, עמ' 129.

²⁷⁰ ארד, נעורים בלחימה, עמ' 118.

²⁷¹ קרמרמן, מוילנא, עמ' 142.

2. היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בליטא

i. התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים

השיקולים של ארגוני המחתרת היהודיים בליטא בעניין הוצאת אנשיהם ויהודים אחרים היערה, התבססו על הנחה מוקדמת, שאם רק יזכו להגיע ליער לא תהיה מניעה בעדם להתארגן ולהילחם במסגרת "יחידות יהודיות לאומיות"; זאת, הן למען הדגשת התוכן היהודי-לאומי של לחימתם, והן למען אפשרות ביצוע פעולות צבאיות מיוחדות למען יהודי הגיטו [...] לא מעט מחברי פ.פ.א.ו. [כך] חשבו, שבואם ליער פירושו "רק להעביר את החזית מהגטו ליער", בלי שהדבר יחייבם להתפרק לגמרי מבחינה ארגונית.²⁷²

רעיון זה אכן הצליח, אולם רק בתקופה הראשונה, כאשר התנועה הפרטיזנית ביערות נארוץ' ורודניקי הייתה עדיין בשלבים הראשונים של התארגנות. בנוסף, כבר היו קיימות באותה עת יחידות פרטיזניות יהודיות בביילורוסיה, באוקראינה ובפולין. הדבר נבע גם מן המדיניות הסובייטית בתקופת התארגנות התנועה, שגרסה כי יש למשוך אליה אנשים רבים ככל האפשר ובני לאומים שונים על מנת להוכיח את רעיון אחדות ואחוות העמים בברית-המועצות.²⁷³

באוגוסט ובספטמבר 1943 הגיעו ליערות נארוץ' מספר קבוצות מאורגנות מווילנה, הן מבין אנשי הפפ"א והן אחרים, שלא היו קשורים למחתרת היהודית בגטו. רוב רובם של אנשי הפפ"א השתייך לתנועות יהודיות לאומיות, כגון הבונד ותנועות ציוניות. ככאלה הם גרסו, כי גם בבואם ליער עליהם להמשיך, הן מבחינה ארגונית והן מבחינה אידיאולוגית, את לחימתם כיחידה יהודית נפרדת בתוך תנועת הפרטיזנים הסובייטית הכללית. גם צעירים רבים אחרים, אשר חוו יחס אנטישמי כלפיהם ביחידות הפרטיזניות הלא-יהודיות, צידדו בהקמתה של יחידה יהודית נפרדת.²⁷⁴

²⁷² לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 206.

²⁷³ שם, עמ' 206.

²⁷⁴ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 907.

בעקבות בקשתם, החליטו מפקדי הפרטיזנים באזור, מרקוב וזימנאס, להקים יחידה פרטיזנית יהודית נפרדת במסגרת החטיבה של מרקוב, שקיבלה את הכינוי הכה סמלי בעיני היהודים – "נקמה". ההסכמה להקים יחידה יהודית נבעה במקרה זה ככל הנראה מן ההנחה שהיא תקלוט לשורותיה את כל היהודים ביער שלא השתייכו ליחידות אחרות וגם קבוצות נוספות של פפ"או שיגיעו מן הגטו בעתיד. יתכן כי גם לעובדה שאשתו של מרקוב הייתה יהודייה ואילו זימנאס היה יהודי בעצמו היה חלק בהחלטה זו.²⁷⁵

בנאום שנשא בטקס ההשבעה של אנשי היחידה דיבר מרקוב רבות אודות מצבם הקשה של היהודים, הציע כי שמו של הגדוד יהיה "נקמה" ואמר בין היתר גם את הדברים הבאים²⁷⁶:

**מי עוד כמוכם צריך להלחם באויב הנאצי ולנקום את נקמת דם
אחיכם ואחיותיכם השפוף. השתדלו להיות לוחמים טובים,
אמיצים ונאמנים. אנו נעזור לכם בכל האמצעים העומדים
לרשותנו: מדריכים, נשק, הוראות.**

למפקד "נקמה" מונה זרח רגובסקי המכונה בוטינס (Butinas), יהודי, שנמנה עם החטיבה הליטאית שהוצנחה מברית-המועצות, ואילו גלזמן התמנה להיות ראש המטה. כעבור שבועות אחדים החליט מרקוב להחליף את בוטינס ומינה במקומו את בומקה בויארסקי, צעיר יהודי מדנייפרופטרובסק (אוקראינה), שהצטיין כלוחם. אנשי "נקמה" השתתפו במבצעים אחדים של חטיבת וורושילוב, בהם התקפה על העיירה מיאדל (Myadel). אף-על-פי שבמבצעים אלה נפל לידי החטיבה נשק רב, אנשי היחידה היהודית לא זכו ליהנות ממנו.²⁷⁷

עד מהרה התאכזבו אנשי "נקמה" מן היחס כלפיהם מצד הפרטיזנים הלא-יהודים. איוון קלימוב (Ivan Klimov), מזכיר הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית במחוז ויליקה (Vileyka), התנגד לקיומה של יחידה יהודית נפרדת בטיעון שתנועת הפרטיזנים הסובייטית הייתה מאורגנת על בסיס טריטוריאלי ולא על בסיס לאומי. בנוסף, "הפיקוד הפארטיזאני [כך]

²⁷⁵ ארד, וילנה היהודית, עמ' 356.

²⁷⁶ לזר, חורבן ומרד, עמ' 154-155.

²⁷⁷ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 908. גלזמן נפל באחד המצורים שערכו הגרמנים על היער לאחר פירוק הגדוד היהודי. ראו: לזר, חורבן ומרד, עמ' 157-161; קרמרמן, מוילנא, עמ' קרמרמן, מוילנא, עמ' 145.

חשש גם שפעילות פארטיזאנית [כך] יהודית נפרדת תגביר את התנגדותם של האיכרים בסביבה ותקל על התעמולה הגרמנית להציג את תנועת הפארטיזאנים [כך] בכללה כתנועה יהודית"²⁷⁸.

וכך, הגדוד היהודי "נקמה", שגדל בהדרגה עד שמנה כמאתיים וחמישים יהודים, התקיים כשבעה שבועות בלבד. ב-23 בספטמבר 1943, במקרה או שלא במקרה - יום חיסול גטו וילנה, נערך מסדר בפני מפקד החטיבה מרקוב, במהלכו הוא הודיע על פירוק הגדוד: חלק מן הלוחמים יצורפו לגדוד אחר בחטיבה ואילו האחרים יהפכו ל"יחידת תחזוקה" – "חוטבי עצים ושואבי מים", ללא נשק וללא אפשרות להגן על עצמם בשעת הצורך. היהודים ראו בפירוק גדודם "מעמד מביש ומשפיל [...] תחושת עלבון קשה וצורבת". לאחר שמרקוב סיים את הודעתו, לקחו פרטיזנים לא-יהודים את רוב נשקם של היהודים – אותו נשק שהצליחו לאסוף תוך שסיכנו את חייהם למענו. הם לא קיבלו דבר בתמורה. להיפך – גם חפצי ערך נלקחו מהם"²⁷⁹.

זאת ועוד, פירוק הגדוד בוצע ימים אחדים לפני מצוד גרמני ביערות נארוץ'. הפרטיזנים של מרקוב נסוגו צפונה והפקירו את "יחידת התחזוקה" למר גורלה. כמאתיים יהודים ממנה וממחנות משפחה באזור התרכזו ליד המחנה של גדוד "קומסומולסקי", אולם מפקד הגדוד סרב לקבלם ואף ירה לשם אזהרה לעבר מי שניסו ללכת בעקבותיו. כמאה וחמישים מן היהודים נהרגו במצור זה. מאוחר יותר, ב"אגרת לשומרים-הפרטיזנים", שאותה ניתחנו בפרק הקודם, כינה קובנר אירועים אלה "כתם דמים בהיסטוריה של הפרטיזנים, שאין עט שיוכל למחוק אותו"²⁸⁰. מצבם של היהודים השתפר בחורף 1943/4 כאשר "הפיקוח של מיפקדות הפרטיזנים על היחידות השונות התהדק". "יחידת התחזוקה" הוקמה מחדש ו"הייתה מורכבת כולה מיהודים"²⁸¹.

כארבעים קילומטרים מוילנה נמצאים יערות רודניקי. בתקופת המלחמה האוכלוסייה באזור הייתה ליטאית ופולנית. פעילות פרטיזנית משמעותית החלה ביערות אלו בקיץ 1943, כאשר קבוצת צנחנים למשימות מיוחדות הקימה בסיס באזור. הקבוצה הראשונה של פרטיזנים ליטאים-סובייטים, תחת פיקודו של צנחן ליטאי בשם מריאנס מיצייקה (Marians Mitseika),

²⁷⁸ ארד, וילנה היהודית, עמ' 357.

²⁷⁹ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 180; ארד, וילנה היהודית, עמ' 357-358; לוין, הגורם הלאומי, עמ' 89; לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 189-190, 207.

²⁸⁰ ארד, וילנה היהודית, עמ' 359-358; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 180-181.

²⁸¹ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 910. על גדוד "נקמה" ראו לדוגמא: עינת, חיי יום-יום, עמ' 346-347; מרגוליס, פרטיזנית מוילנה, עמ' 377-387; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 324-328; פרטיזנים מספרים, עמ' 75-73; ארכיון משואה, T-018-11; מורשת, חטיבה A, תיקים 53, 55, 58.

שכונה "גבריס" (Gavris), הגיעה לרודניקי בראשית ספטמבר 1943 על מנת להכין בסיס עבור המיפקדה הדרומית של הפרטיזנים הליטאים-סובייטים בפיקודו של זימנאס. במקביל, הגיעו לרודניקי יהודים ראשונים מ"ארגון המאבק של יחיאל" מגטו וילנה. בתחילה, בקשתם להצטרף לאחת היחידות שהוצנחו למקום נענתה בסירוב בטענה, שאין אפשרות לצרף גברים ונשים ללא נשק וללא ניסיון בלחימה. אולם, בסופו של דבר הוצע ליהודים כי יצורפו עשרים מהם, שהיו מצוידים בנשק. רוב הקבוצה היהודית, פרט לבודדים, סירבה והוחלט להתארגן בבסיס נפרד. לבסיס זה הגיעה קבוצת אנשי הפפ"א, שיצאה מן הגטו ביום חיסולו בראשות אבא קובנר. הלז הודיע לגבריס על בואה של קבוצתו ועל רצונם להקים יחידה פרטיזנית יהודית, שתהיה כפופה לתנועה הפרטיזנית הליטאית. גבריס "קיבל את היחידה היהודית תחת פיקודו אך דחה את ההכרעה בעניין קיומה כיחידה יהודית" נפרדת למועד מאוחר יותר. בינתיים, באוקטובר הגיעו למקום יהודים נוספים ממחנה קייליס וממחנות אחרים, והמחנה היהודי מנה שלוש מאות וחמישים איש. בהדרגה פוצלה הקבוצה היהודית לארבעה גדודים: "הנוקם" (תחת פיקודו של אבא קובנר), "לניצחון", "מוות לפשיזם" ו"במאבק"²⁸². כפי שניתן לראות, שמות הגדודים, כמו גם שמותיהם של גדודים פרטיזניים לא-יהודיים, היו "ברוסית ובמסורת הזמן"²⁸³.

היחידה היהודית נתקלה בשורה ארוכה של בעיות כבר בימים הראשונים לקיומה, עוד

בטרם פוצלה לארבע יחידות²⁸⁴:

שמירה על מעמדה, וקודם כל על חייה וקיומה, כיחידה יהודית, בתוך סבך של ניגודים לאומיים ושל אינטרסים שלא לקחו כלל חיי יהודים בחשבון; עמידה מול אנטישמיות שהפילה בהם חללים רבים, ושחידדה בהם את הרגשת הבדידות כלפי חוץ ואת שותפות הגורל כלפי פנים; הצורך בהוכחה מתמדת שהיהודים לוחמים בלא פחות, ואולי אף ביותר, אומץ והקרבה מן הרוסים והליטאים והפולנים; ניהול חיי יומיום במקום שאין בו שום תנאים לחיי אדם, ביחוד בחודשים הארוכים של החורף [...]; שמירה על ערכים

²⁸² ארז, וילנה היהודית, עמ' 360-363; ארז, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 911-912; לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 216-224. עוד על המחותרת במחנה קייליס ראו: לזר, חורבן ומרד, עמ' 292-297.

²⁸³ פורת, מעבר לגשמי, עמ' 173.

²⁸⁴ שם, עמ' 171.

ומסגרת כשחיי אדם בכלל לא נחשבו הרבה, וביער ומחוצה לו
 התנהלה מלחמת קיום אכזרית; ואחרון, ולא פחות קשה מקודמיו –
 מתחים בין קבוצות יהודים שהמשיכו את מערכות היחסים מימי
 הגטו.

באוקטובר 1943 הגיע זימנאס מנארוץ' לרודניקי והפך למפקד התנועה הפרטיזנית
 הסובייטית-ליטאית בדרום ליטא. על מנת שלא ייווצר מצב בו רוב הפרטיזנים שם הם יהודים,
 הוא אסר על הבאת יהודים נוספים מן הגטאות - החלטה תמוהה במידה מסוימת נוכח היותו
 יהודי, גם אם הסתיר עובדה זו. כעבור כחודש הוחלט במטה להקים בסיס ביערות נאציה על מנת
 להרחיב את הפעילות הפרטיזנית בדרום ליטא. לגדודים היהודיים "מוות לפשיזם" ו"במאבק"
 ניתנה הוראה לצאת לדרך ולהקים שם את בסיסם. מאה ואחד-עשר יהודים הגיעו ליערות נאציה
 כעבור ימים אחדים ומצאו עצמם בתנאים קשים מאוד, בעיקר היות ואוכלוסיית האזור הייתה
 פולנית. כתוצאה מכך, בדצמבר 1943 הוחלט כי תשעים מן היהודים ישובו לרודניקי ותוך זמן קצר
 שבו גם כל הנותרים. בעקבות הכישלון הוחלט במטה החטיבה הליטאית ששני הגדודים הללו
 יפסיקו להיות גדודים יהודיים ובראשית 1944 צורפו אליהם עשרות פרטיזנים לא-יהודים
 וכמפקדים מונו שני ליטאים²⁸⁵. באביב 1944 גם שני הגדודים האחרים, "הנוקם" ו"לניצחון",
 הפכו לגדודים מעורבים לאחר שהוחלפו מפקדיהם וצורפו אליהם פרטיזנים לא יהודים²⁸⁶.

מנימוקים לאומיים-ליטאיים ביקשה תנועת הפרטיזנים הסובייטית-
 הליטאית למנוע מצב שבו יהיו רוב הלוחמים בשורותיה יהודים.
 מספרם של הליטאים מקרב האוכלוסייה המקומית שהצטרפו אליה
 היה קטן ביותר באותה עת, וגידול מספרם של היהודים בשורות
 הפרטיזנים וזיהוי תנועה זו עם היהודים, חיזקו את יחסה השלילי
 של האוכלוסייה המקומית לתנועת הפרטיזנים הסובייטים²⁸⁷.

²⁸⁵ ארז, וילנה היהודית, עמ' 363-364; ארז, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 913-914. בנובמבר-דצמבר 1943
 החלו מגיעות ליערות רודניקי גם קבוצות מגטו קובנה. ראו: בראון וליון, תולדות מחתרת, עמ' 187-209.

²⁸⁶ ארז, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 914.

²⁸⁷ שם, עמ' 912-913.

ובכל זאת, בעקבות כישלונם של אנשי המחותרת מגטו קובנה בנובמבר 1943 להגיע ליערות אוגוסטובה ולהתבסס שם, כפי שראינו בפרק הקודם, אישר זימנאס להוציא יהודים מקובנה ליערות רודניקי ובכך להגדיל בכמה מאות את מספר היהודים ביערות הללו.²⁸⁸

יש לציין גם, כי הפיקוד במוסקבה אסר על הקמת יחידות לאומיות או אתניות כלשהן והיחידות היהודיות נכללו באיסור זה. לפי כלל זה, ביער רודניקי שבמזרחה של ליטא היו אמורות להתארגן ולפעול יחידות ליטאיות. כיוון שכך, יחידות יהודיות שהקימו שם לוחמי מחתרת מגטאות וילנה וקובנה סופחו בסופו של דבר לבריגדה הפרטיזנית הליטאית של יורגיס.²⁸⁹

ii. רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם

עדים רבים מעידים, כי ביערות אירעו מקרים רבים בהם נרצחו פרטיזנים יהודים על-ידי עמיתיהם הלא-יהודים. יחזקאל קרמרמן, לדוגמא, מספר בזיכרונותיו כי "למרות האוייב [כך] המשותף – נפלו חברינו היהודים ביער לא פעם מכדוריהם של עמיתיהם הפרטיזנים הגויים"²⁹⁰.

גורל היהודים ביערות נקבע במידה רבה לפי היחס כלפיהם מצד חבריהם לנשק ומפקדיהם, ולא דווקא מפעילות הגרמנים. "אמנם מקרי רצח של לוחמים יהודים בידי פארטיזאנים לא-יהודים היוו ביטוי קיצוני ליחס בו זכו היהודים מצד הלא-יהודים, אין ספק ששיקפו את האווירה העוינת" בחלק מן היחידות הפרטיזניות. חלק מהמקרים בהם נרצחו יהודים אירעו בעת מילוי משימות קרביות. לדוגמא, ש. שפירא מיערות רודניקי נרצח בעת "פעולה כלכלית" על-ידי פרטיזנים רוסים, על אף שהשמיע את הסיסמה הנכונה.²⁹¹

גם הפרטיזן היהודי מישקה קארצקי מן הפלוגה הקובנאית ביערות רודניקי נורה ככל הנראה על-ידי עמיתיו. הוא יצא לפעולת חבלה במסילת הברזל יחד עם שלושה פרטיזנים לא יהודים. האחרונים שבו אל הבסיס יחד עם נשקו של קארצקי וטענו כי הוא נהרג בקרב עם גרמנים, אולם ליהודים האחרים היה ברור שעמיתיו הם אלה שהרגוהו ולא הגרמנים. הועלתה אף

²⁸⁸ שם, עמ' 913.

²⁸⁹ באואר, מות העיירה, עמ' 214.

²⁹⁰ קרמרמן, מוילנא, עמ' 160.

²⁹¹ לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 208; קרמרמן, מוילנא, עמ' 160. פעולה כלכלית – כך כונתה בקרב הפרטיזנים פעולה לצורך השגתם של מזון, ביגוד וחפצים נחוצים אחרים. ראו למשל: פרייליך, פרטיזנית, עמ' 141.

הסברה כי הקומיסר דוידוב, שבוי מלחמה לשעבר, הוא שנתן הוראה לירות בקארצקי היות וחשש כי הלז עשוי להחליפו בתפקיד קומיסר הפלוגה²⁹².

מקרי השוד היו מרובים, הן של יהודים שזה עתה הגיעו ליער והן של יהודים שכבר השתייכו ליחידה פרטיזנית זו או אחרת. החפצים שנשדדו היו שונים, החל בנשק וכלה בביגוד. נשק נלקח מן היהודים פעמים רבות תוך כדי איומים: "אתם מוסרים לנו את הנשק שלכם, ואם לאו – אנחנו גומרים אתכם פה במקום", שמעו רבים ונאלצו למסור את נשקם, שהשיגו תוך סכנת חיים, לקבוצות שפגשו ביערות²⁹³.

והנה מה שמספר בהקשר זה חיים לזר-ליטאי אודות הקורות את חבריו לגדוד "נקמה"²⁹⁴:

יום יום נעשים ביער מעשי שוד, שבתחילה איננו יודעים את פשרם. אחד הבחורים שלנו חזר למחנה כשהוא יחף. הוא מספר שפגש ביער את הפרטיזאנים [כך] הרוסיים, והם חלצו את מגפיו. משני הם שודדים אקדח, משלישי את השעון. יש גם מקרי רצח. יהודים אחדים נמצאים הרוגים במקומות שונים ביער.

iii. הפלית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם

למפקדים בכירים וזוטרים הייתה סמכות רחבה מאוד בכל הנוגע לטיפול בעבירות משמעת ביחידותיהם וזו הופעלה במקרים רבים ביתר שאת כלפי פרטיזנים יהודים: "דרישות המשמעת מהם היו לעתים קרובות תקיפות יותר ואף מוגזמות". החרמתם של חפצים כוונה בראש ובראשונה כלפי היהודים היות והלא-יהודים שברחו מן השבי הגרמני הגיעו ליערות בחוסר כל. אולם, עבור היהודים הייתה זו תזכורת לחיפושים שהיו עורכים בבתיים הגרמנים ובעיקר

²⁹² אנדליון, בדרכי הלחימה, עמ' 187; בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 294..

²⁹³ פרטיזנים מספרים, עמ' 322.

²⁹⁴ לזר, חורבן ומרד, עמ' 156.

משתפי הפעולה עמם מקרב האוכלוסייה המקומית. הפליה הורגשה גם בעת חלוקת הנשק שהוצנח ביער²⁹⁵.

גם בקבלתם ליחידות פרטיזניות הופלו היהודים לרעה. יש המעידים כי כאשר יהודי ניסה להתקבל ליחידה כלשהי כמעט תמיד התנאי הראשון היה שהוא יהיה מצוייד בנשק. לעומת זאת, אם אדם לא-יהודי רצה להצטרף ליחידה הוא התקבל גם אם הגיע בידיים ריקות: "מדי יום ביומו ראו שבויים רוסיים מצטרפים ומתקבלים באהדה וברצון כמעט ללא שום תנאים"²⁹⁶. עדים רבים מעידים כי לרוב היו היהודים נשלחים למשימות המסוכנות והקשות ביותר. הנה לדוגמא עדותו של ליטמן מור בעניין זה:

לא אגזים אם אומר שעל היהודים הוטלו תמיד משימות קשות יותר. מפקד הגדוד שלי, למשל, נהג להציב אותי במקומות המסוכנים יותר [...] אינני מספר זאת במרירות. בין כך ובין כך חיינו ניתנו לנו במתנה. אולם נשאר משקע מסוים ודווקא מתהנהגותם של הפרטיזנים הגויים [...] הם נהגו לספר סיפורים על יהודים שהתחמקו מלחימה. היו אינספור בדיחות על "אברם". אברם היה שם נרדף ליהודי והם היו מבטאים אותו בכוונה בלשון עילגת [...] פרטיזן אחד שמוצאו מקייב, סיפר שהיהודים חטפו ילד נוצרי בקייב לצורך עריכת פולחן יהודי מסורתי [...] כמובן שתמיד היו מוסיפים ואומרים לי: "הרי איננו מתכוונים אליך, אתה דווקא יהודי טוב"²⁹⁷.

שוב ושוב הטיחו הפרטיזנים הלא-יהודים האשמות שונות ומשונות בפני היהודים. בגדוד הליטאי על-שם קוסטאס קאלינאוסקאס (Kostas Kalinauskas) טענו כנגד היהודים שהם "פחדנים, אינם רוצים ללחום, באו ליערות כדי להציל את עורם, ובניתיים הם בוזזים את האוכלוסייה הכפרית"²⁹⁸. בגדודים אחרים טענו שהיהודים מתרחצים יותר מדי ומי שקירב אליו

²⁹⁵ ארכיון משואה, T-002-33-6 (עדותה של ריטה קופפרברג); בראון וליון, תולדות מחתרת, עמ' 294-295; ליון, לוחמים ועומדים, עמ' 210-211.

²⁹⁶ בראון וליון, תולדות מחתרת, עמ' 295-296; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

²⁹⁷ מור, המלחמה על החיים, עמ' 106.

²⁹⁸ פרטיזנים מספרים, עמ' 325; מורשת, חטיבה A, תיק 66.

את הצלחת בשעת האוכל נאמר עליו כי הוא "אוכל כמו יהודי". במקרה אחר שאלו "איך זה שכל היהודים היסטוריונים?" ומתחמקים מלחימה, או "אני יודע מה תהיה לאחר השחרור [...] אתה תהיה מנהל חשבונות"²⁹⁹. ואילו קבוצה שהגיעה מקובנה לגדוד "מוות לכובשים" התקבלה "בפנים זועפות, על שלא הביאו אתם זהב מהגיטו, כדי לקנות בו נשק"³⁰⁰.

iv. נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית

נשים יהודיות החלו את פעילותן הפרטיזנית למעשה עוד בהיותן בגטו. כך, גיטה אברמסון-ברזניצקי צורפה למחתרת בגטו קובנה כבר בראשית שנת 1942. היות והייתה בעלת חזות פולנית, יכולה הייתה בקלות יחסית להסתובב ברחובות העיר ללא טלאי צהוב "בלי למשוך תשומת לבם של אלה אשר חיפשו והתחקו אחר יהודים נסתרים מחוץ לגיטו, במטרה למוסרם לגסטפו". כך היא הפכה למקשרת בין הארגון המחתרתי בגטו קובנה לבין הארגון המחתרתי הלא-יהודי בעיר עד שנאלצה לברוח והוסתרה על-ידי ליטאים עד לשחרור³⁰¹.

שרה רובינסון, שהייתה גם היא חברה במחתרת גטו קובנה ולאחר-מכן פרטיזנית, כותבת בזיכרונותיה, שהמכשול הראשון אותו נאלצו נשים לעבור בדרכן אל היער היה הצורך להתקבל תחילה למחתרת בגטו עצמו ולהיות חברה פעילה בה: "הנשים שהיו פחות פעילות או לא השתייכו לארגון המחתרת היו חייבות להשיג רובה או לשלם סכום השווה למחירו של אקדח בשוק השחור". רק כך יכלו להיכלל בקבוצה שעמדה להימלט אל היערות. אפשרות אחרת הייתה להיות נשואה לחבר במחתרת³⁰².

נשים רבות שימשו כקשריות. הן יכלו להסתובב ברחובות בחופשיות רבה יותר מן הגברים היהודים וחלקן לא דמו כלל ליהודיות, אולם רבות מהן נתפסו וקיפחו את חייהן תוך מילוי תפקידן. לדוגמא, זלדה טרגר שימשה כקשרית בגטו וילנה במסגרת הפפ"א. היא הוציאה יהודים ממחנה העבודה קייליס אל היערות, שמרה על קשר עם תאי המחתרת בעיר, אספה ידיעות ועוד.

²⁹⁹ מור, המלחמה על החיים, עמ' 107-108.

³⁰⁰ בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 295.

³⁰¹ לא כצאן לטבח, עמ' 32-37. דוגמאות נוספות ראו למשל שם, עמ' 89-91, 164-166 ועוד.

³⁰² רובינסון, התנגדות והישרדות, עמ' 174-175.

כשבע-עשרה פעמים עברה זלדה מגטו וילנה ליערות רודניקי וחזרה תוך שהיא מבצעת משימות שונות³⁰³. היא עצמה העידה כי

לבשתי בגדי בת-איכרים ושמתי לדרך פעמי. ב"קייליס" פגשתי את סוניה מאדיסקר [...] היא התחזתה כנוצריה ועסקה בפעילות מחתרתית מטעם המפלגה הקומוניסטית. לאחר זמן חזרתי לבסיס בהביאי עמי תרופות, ספרות והוראות מטעם המפלגה [...] לא היה קל להעמיד פנים של נוצריה. על כל צעד ושעל ארב לי המוות. הלכתי העירה כמעט מדי שבוע בשבוע. אל הבסיס הייתי חוזרת בדרכים לא-דרכים של ביצות ואגמים, כדי לעקוף את משמרות הגרמנים והליטאים³⁰⁴.

והיא לא הייתה היחידה שעסקה בהוצאת יהודים מן הגטאות ומן המחנות. כך למשל, ב-2 בספטמבר 1943 יצאה ממחנה קייליס קבוצה של שישים יהודים בהובלתן של ויטקה קמפנר (לימים - אשתו של אבא קובנר), שכבר נכתב על פעילותה בפרק הקודם, וחיה שפירא (לימים – אשתו של חיים לזר). כולם הגיעו בשלום אל היער. השתיים נטלו חלק בפעולות רבות במסגרת התנועה הפרטיזנית, בכלל זה גם פיצוץ חלקים ממערכות החשמל והמים של וילנה³⁰⁵.

מבין ארבעים הנשים בגדוד "מוות לכובשים" ביערות רודניקי שלושים וחמש היו יהודיות. למרות השתלבותן המלאה, תרומתן לקיום שירותים חיוניים (כגון המטבח והמרפאה) ואף השתתפותן במשימות קרביות, פיקוד הגדוד איפשר הבאתן של נשים מן הגטו במספר מצומצם ובעיקר את מי שהיו לה קשרים משפחתיים ללוחמים שנמצאו כבר בגדוד, ניסיון רב בפעילות מחתרתית וכדומה. הדבר נבע, ככל הנראה, מן ה"הערכה המקובלת, שהימצאן [כך] של נשים ביער הפרטיזאני [כך] מהווה מעמסה מעצם הגבלותיהן הפיסיות". דעה זו גרמה לנשים לשאוף לטשטוש הופעתן הנשית ככל שהדבר היה ניתן. רוב הלוחמים, ובמיוחד מי שנמלט ממחנות השבויים, ראו בראש ובראשונה בלוחמות - נשים. חלקם, ובמיוחד המפקדים שביניהם, השתדלו למצוא חן בעיניהן בדרך של חיזורים ומתנות. חלק מן הנשים חששו שסירוב להיענות לחיזורים

³⁰³ התנגדות בתקופת השואה, עמ' 12; הפרטיזנית זלדה, עמ' 20, 26; פרייליך, פרטיזנית, עמ' 146.

³⁰⁴ הפרטיזנית זלדה, עמ' 27.

³⁰⁵ לוחמים ועומדים, עמ' 129-130, הערה 6; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 174-175.

מסוג זה עלול "לפגום באווירה הידידותית המיוחלת ולהתפרש כהסתגרות לאומית או כביטוי לדעות קדומות במישור הבין-אתני"³⁰⁶. זאת ועוד, סירוב לחיזוריו של מפקד זה או אחר עלול היה לעלות לבחורה בחייה והיו מי שחשבו כי "תפקידה של בחורה בפרטיזאנקה [כך] הוא לתת סיפוק לגבר"³⁰⁷.

.v. "אנשים טובים באמצע הדרך"

אין להבין מכל זה שיהודים ויהודיות לא התקבלו כלל ליחידות הפרטיזונים הסובייטיות-ליטאיות. רבים היו המפקדים שקיבלו לשורות גדודיהם וחטיבותיהם יהודים אם כאשר נזקקו למילוי השורות ואם משום שכלל לא התעניינו בשאלה הלאומית ובלאומיותו של אדם זה או אחר, ובלבד שיהיה שותף פעיל ללחימה נגד האויב המשותף – האויב הנאצי. נציין כאן שתי דוגמאות בולטות.

ביוני 1943 הוצנחה ביערות קזיאן, בהם נמצאו אותה שעה בסיסים של התנועה הפרטיזנית הסובייטית הביילורוסית, חטיבה ליטאית שכונתה "זילגיריס". החטיבה קיבלה נשק ותחמושת, שהוצנחו באזור פעילותה מן "האדמה הגדולה", והצטרפו אליה בני נוער מיישובי הסביבה, ליטאים, ביילורוסים ויהודים רבים. היחס אל היהודים בחטיבה הליטאית היה טוב יחסית ליחס בחטיבות או גדודים אחרים שפעלו באזור:

החטיבה משכה אליה במיוחד את היהודים [...] עד לבואה של היחידה הליטאית ממוסקווא [כך] כבר הספיקו הלוחמים היהודים לטעום את טעם האנטישמיות [...] היחידה הליטאית הביאה עמה מן "האדמה הגדולה" רוח אחרת. בראשית ימיה זכו היהודים שבה למלוא האמון והכבוד מצד כל שאר חברי היחידה, והדבר לא יכול היה להישאר בגדר סוד ביער הפארטיזאני, רווי הניגודים והיצרים.

³⁰⁶ לזין, שגרה, עמ' 248-249. עוד על הגדוד "מוות לכובשים" ראו למשל: שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 468; גלעין, עין לציון, עמ' 250-287.

³⁰⁷ מורשת, חטיבה A תיקים 40, 50(2). וגם: פרייליך, פרטיזנות, עמ' 144 על מפקדים שהכריחו נערות יהודיות להינשא להם.

ואמנם תוך זמן קצר הצטרפו יהודים רבים ליחידה הליטאית, ואף

רכשו להם בה עמדות פיקוד³⁰⁸.

בקיץ 1943 התחלקה היחידה לשניים: חלק מהאנשים נשארו במקום והיוו שני גדודים, ואילו האחרים בראשות זימנאס עברו ליערות נארוץ³⁰⁹.

והיו מפקדים אשר ראו, כי היהודים בגדודם מביאים תועלת רבה וכתוצאה מכך ביקשו להביא יהודים נוספים מן הגטו. כך מספר שמואל בן מנחם, אשר נשלח חזרה לגטו קובנה על מנת להציא משם יהודים נוספים לאחר שמפקד הגדוד אליו הוא הצליח להצטרף נוכח לדעת, שגם יהודים יכולים להביא תועלת רבה לגדודו. אף-על-פי שהקבוצה אותה הצליח שמואל בן מנחם להוציא מגטו קובנה (שמונה אנשים) נתקלה במארב במהלכו כולם נהרגו חוץ ממנו, אין להכחיש שכוונתו של המפקד הפרטיזני טמנה בחובה סיכוי להינצל גם אם לנגד עיניו עמדה התועלת לגדוד ולא דווקא הצלת חיים יהודיים³¹⁰.

vi. תגובת היהודים ליחס כלפיהם מצד עמיתיהם הפרטיזנים

האפשרויות שעמדו בפני היהודים להגיב על היחס כלפיהם מצד עמיתיהם הפרטיזנים הלא-יהודים היו מוגבלות ביותר ולעתים קרובות לא היו אפשרויות כאלו כלל. עדים רבים מציינים, כי למעשה לא היה להם בפני מי להתלונן וגם כאשר התלוננו הדבר לא הביא לתוצאות כלשהן. כך, כאשר התלוננו יהודי הגדוד "נקמה" בפני הפיקוד על ריבוי "מקרי ההתפרצויות האנטי-יהודיות, עלבונות, גידופים ולעג", לא הייתה כל תגובה מעשית מצידו³¹¹.

אחת הדרכים להגיב על העלבונות שספגו פרטיזנים יהודים מעמיתיהם הייתה להתנדב למשימות המסוכנות ביותר. מתוך רצון להוכיח כי הדעות הקדומות בהן האמינו רבים מן הפרטיזנים הלא-יהודים בגדוד על-שם קוסטאס קאלינאוסקאס, המוזכר לעיל, אינן נכונות, הציע שלמה יחילצ'יק למפקד קרבליס (Karvelis), כי פרטיזנים יהודים יבצעו את הפיצוץ הראשון של רכבת גרמנית. ההצעה נתקבלה והמבצע הצליח. "השגנו את המטרה: הרכבת הגרמנית, המובילה לחזית חיילים, כלי מלחמה וציוד צבאי רב, לא תגיע ליעדה [...] כל חברי הקבוצה שלנו חיים

³⁰⁸ בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 259-260.

³⁰⁹ ארד, נעורים בלחימה, עמ' 123-124, 138 ופרק 14 שם; בראון ולוין, תולדות מחתרת, עמ' 260.

³¹⁰ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7622 (עדותו של שמואל בן מנחם). שם הגדוד והמפקד אינם מופיעים בעדות.

³¹¹ לזר, חורבן ומרד, עמ' 156.

ושלמים", מעיד שלמה, "ואכן במשך הזמן חל שינוי לטובה כלפינו מצד הליטאים, והאיבה הגלויה האנטישמית כאילו ירדה למחתרת"³¹². ובכל זאת, מעידים אחרים כי "הלעג והזלזול בנו הרתיעו אותנו ושברו אשלייה. לא מצאנו ביער את "העולם החדש" שחלמנו עליו"³¹³.

3. השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית

מידת השתתפותם של יהודי ליטא [...] בפעולות הקרביות, נקבעה במידה רבה על-ידי גורמים בלתי תלויים בהם [...] הפיקודים הפארטיזאניים, שעמדותיהם נקבעו מתוך שיקולים מדיניים ולפעמים גם מתוך זלזול בכושר הקרבי של היהודים ורצון לרשת את נשקם ולנצלם ככוח אדם לנוחיותם. לא במעט נקבע שיבוץ היהודים בפעילויות השונות ביער מתוך הגבלות הקשורות בגיל ובמצב גופני [...] וכן במיומנות ובקיאאות בשטחים חיוניים ללחימה פארטיזאנית [...] כיסו הפארטיזאנים [כך] היהודים קשת רחבה ומגוונת של תפקידים ופעילויות"³¹⁴.

i. פיקוד, לחימה, רפואה ועוד

"שיתופם של היהודים בפעולות לוחמה נקבע במידה רבה על פי החלטתם של מפקדי גדודי הפרטיזנים"³¹⁵. מעטים היו היהודים ששימשו כמפקדים בגדודי הפרטיזנים הסובייטיים-ליטאיים, אם כי היו יהודים, כגון זימנאס המוזכיר לעיל, אשר נתמנו למפקדים מיד הם הגעתם אל היער. רוב היהודים שהצליחו לעלות לדרגות פיקודיות היו מפקדי כיתות בלבד³¹⁶.

יהודים נטלו חלק בפעולות קרביות רבות מאוד. כך, גדוד "הנוקם" השתתף בשלושים ושבע פעולות קרביות לפחות, ביניהן הריסת גשרים ופיצוץ מסילות ברזל, השמדת רכבות, הריסת עמודי טלפון וטלגרף, תפיסתם של גרמנים רבים כשבויים, הבאתם של יהודים ליער, ועוד.

³¹² פרטיזנים מספרים, עמ' 325-327. שמו המלא של מפקד הגדוד אינו מצוין בעדות.

³¹³ שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 104.

³¹⁴ לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 198.

³¹⁵ פרייליך, פרטיזנית, עמ' 135.

³¹⁶ בראון וליון, תולדות מחתרת, עמ' 293. לדוגמא: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7281 (עדותו של פרץ פדיסון).

בפעולות הללו נהרגו גרמנים רבים ונתפס שלל רב. יהודים מהחטיבה על-שם וורושילוב הצטיינו במיקוש רכבות³¹⁷.

היהודים השתתפו בפעולות לחימה רבות ומגוונות, לחלקן התנדבו בעצמם. כך למשל, יצחק ארד (אז יצחק רודניצקי) נשלח בעקבות בקשתו, יחד עם קבוצה של כעשרים פרטיזנים, לחבל בקווי טלפון. תוך שלוש שעות הם הוציאו מכלל שימוש שלושים עמודי טלפון. לאחר מכן השתתף במסגרת גדוד אחר גם במיקוש מסילות ברזל³¹⁸. מיקוש מסילות הברזל גרם לגרמנים להפסיק לשלוח רכבות בשעות הלילה. יהודים רבים נפצעו או נהרגו בפעולות מסוג זה³¹⁹. אבא קובנר העיד כי "4 חוליות פרטיזנים [יכלון] להוריד בלילה אחד 4 רכבות עם חיילים ותחמושת מן הפסים ובזה להפסיק למשך יומיים קו תחבורה"³²⁰.

יהודים היו גם בשורות היחידות המיוחדות, שהוצנחו בשטחי ליטא מטעם מוסקבה. כך, למשל, איסר שמידט עבר הכשרה מיוחדת במשך כעשרה חודשים ולאחר מכן הועבר למוסקבה להכשרה נוספת מטעם המטה הפרטיזני המרכזי. הוא הוצנח ביערות נארוץ' באוגוסט 1943 כחלק מקבוצה של חמישה, מתוכם שני יהודים (היהודי השני נהרג מאוחר יותר בעת מילוי משימה). הם הצטרפו אל הבריגדה הפרטיזנית של זימנאס ובספטמבר הועברו ליערות רודניקי³²¹. יהודים אחרים הצטרפו אל היחידות המוצנחות הללו לאחר הצניחה וההתבססות ביערות³²².

וכך מספר מרק דבורז'צקי על רופאים שיצאו ליערות מגטו וילנה :

בכלל ההכנות למאבק בגיטו וביער היה גם האימון הסניטרי. עם פלוגות-המאבק נמנו רופאים ואחיות, שדאגו לגייס את חבר הסניטרים ולספק את החמרים [...] הוריתי להן את מלאכת הזריקות, החבישה והחשת העזרה הראשונה לפצועים. שורה

³¹⁷ לוי, לוחמים ועומדים, עמ' 202-203. לא מצוינת התקופה בה בוצעו הפעולות הללו וגם לא שמות מקומות.

³¹⁸ ארד, נעורים בלחימה, עמ' 120-121, 131-135 ועוד. ארד לא היה היהודי היחיד שהשתתף בחבלה בקווי טלפון במסגרת פעילותו הפרטיזנית. ראו למשל גם: שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 116-118.

³¹⁹ פרטיזנים מספרים, עמ' 20-23, 27-28; 124-126; מורשת, חטיבה A, תיק 47; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

³²⁰ ארכיון פורת, אבא קובנר: "הלחימה הפרטיזנית".

³²¹ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6070 (עדותו של איסר שמידט).

³²² שם, תיק 3242 (עדותו של יצחק ארד).

שלמה של אנשי-רפואה שהצליחו לפרוץ להם דרך אל היער בימי
 חיטולו של הגיטו, עשו שם עבודה חשובה בהצלתם של
 הפרטיזאנים הפצועים³²³.

ii. נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם

"הפעילות הקרבית הכללית הוכתבה על-ידי צרכים צבאיים, פוליטיים ומשקיים, ובמסגרתה עשויים היו הפארטיזאנים [כך] לבוא על סיפוקם מבחינת מניעהם האישיים והלאומיים"³²⁴. אולם, לפרטיזנים היהודים בליטא, כמו גם במקומות אחרים, היו מניעים אישיים נוספים – הצלת חיים ונקמת דמם של אלו שלא ניצלו.

פעמים רבות ניצלו פרטיזנים יהודים הזדמנויות שניקרו בדרכם כדי לנקום באופן ישיר ברוצחי משפחותיהם. הרצון לנקום בא לידי ביטוי גם בהשתתפות יהודים במבצעי עונשין, שערכו יחידותיהם נגד משתפי פעולה עם הגרמנים. פרטיזנים יהודים יזמו בעצמם מבצעי נקם ו"הייתה תקופה שרגש הנקמה היה כה חזק שהיינו מוכנים לרצוח כל גוי שפגשנו"³²⁵. ככל הנראה השתתפו פרטיזנים יהודים לצד פרטיזנים לא-יהודים גם בהריסתם של כפרים שלמים כפי שאירע בראשית 1944 לכפר קוניוכי (Kaniūkai) במחוז וילנה, שהיה ידוע ביחסו העוין כלפי פרטיזנים ויהודים³²⁶.

השאיפה התמידית הזו לנקום בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם עלולה הייתה להחשב בעיני הפרטיזנים הלא-יהודים כביטוי של לאומנות יהודית, במיוחד במציאות ששררה ביערות. ובכל זאת, בדרך כלל לא טרחו היהודים להסתיר את יחסם המיוחד לחבריהם בני עמם. רבים מן הפרטיזנים היהודים שהגיעו ליערות מגטו קובנה, למשל, דיברו בינם לבין עצמם בידיש בלבד אף-על-פי שהדבר היה לצנינים בעיני עמיתיהם הלא-יהודים³²⁷.

השאיפה לנקום (ולא רק בגרמנים) נבטה בקרב היהודים עוד בהיותם בגטו, התגברה עוד יותר בהגיעם אל היערות ועם הצטרפותם אל הלחימה הפרטיזנית, והמשיכה גם לאחר שחרורם:

³²³ הם עמדו על נפשם, עמ' 80.

³²⁴ לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 204.

³²⁵ מורשת, חטיבה A, תיק 49; לוין, לוחמים ועומדים, עמ' 204.

³²⁶ קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 267-268; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 177.

³²⁷ לוין, שגרה, עמ' 253.

השאִיפה לנקמה ליוותה את ויטקה עוד בזמן היותה בגטו, והייתה
מכוונת גם כלפי משתפי פעולה ליטאים, שוטרים ומלשינים
יהודים למיניהם. הפעילות ביערות [...] שהקיפה פגיעה
בתחבורה, באספקת החשמל ובציוד של הגרמנים – לבשה אף היא
אופי של נקמה. הרצון לנקום היה לא פחות משמעותי מן הרצון
לשבש קווי אספקה ולפגוע ברכבות המובילות חיילים גרמנים³²⁸.

***

רבים מבין האוכלוסייה הלא-יהודית בליטא שיתפו פעולה עם הגרמנים. רבבות התנדבו
לפעולות ההשמדה של היהודים, אחרים הסגירו לידי המשטרה יהודים שחיפשו דרך להינצל או
עמדו מן הצד וצפו במתרחש מבלי להגיב. מעטים בלבד הסכימו לסייע ליהודים. רוב האוכלוסייה
הפולנית בוויילנה, למשל, אמנם לא שיתפה פעולה עם הגרמנים באופן ישיר, אך היא גם לא סייעה
ליהודים בדרך-כלל ועל-ידי כך למעשה שיתפה פעולה בעקיפין עם הגרמנים³²⁹. אפילו
היסטוריונים ליטאים מודים כי "אף-על-פי שהפתרון הסופי אורגן וניזום על-ידי הנאצים, הוא לא
היה מתבצע במהירות כה רבה ובקנה מידה כזה לולא התמיכה הפעילה מצד האדמיניסטרציה
הליטאית והאוכלוסייה המקומית"³³⁰.

השנאה כלפי היהודים הייתה מושרשת בקרב האוכלוסייה המקומית בליטא שנים רבות
לפני פלישת הגרמנים אליה ועם הפלישה מצאה לעצמה קרקע פורייה לפעולה פומבית. התקופה
הקצרה בה שלטו הסובייטים בליטא לפני הפלישה הגרמנית לברית-המועצות ליבתה עוד יותר
שנאה זו, שכן הליטאים ראו ביהודים את נציגיו של השלטון הסובייטי השנוא. "ברור כי באקלים
זה היו סיכויי הצלה של יהודים על-ידי ליטאים [...] זעומים"³³¹.

ניתן לחלק את הסיבות לשיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית בליטא ואת משתפי
הפעולה עצמם לשתי קבוצות: א. שנאה לשלטון הסובייטי: עם קבוצה זו נמנו ליטאים לאומנים,
אנשי הכמורה, ראשי מפלגות ופעילי ציבור, שקיוו בעזרת הגרמנים לחדש את עצמאותה של

³²⁸ פרייליך, פרטיזנית, עמ' 182.

³²⁹ דמות ההנהגה, עמ' 80.

³³⁰ עולם נעלם, עמ' 214.

³³¹ יהדות ליטא, עמ' 19.

ליטא. גם האינטליגנציה הליטאית, ומי ששימשו כפקידים ממשלתיים או היו בעלי עסקים או מי שבני משפחתם הוגלו על-ידי הסובייטים נמנו עם קבוצה זו. הם קיוו כי על-ידי שיתוף פעולה עם הגרמנים ינקמו בסובייטים ויוכלו לשוב למעמדם מלפני הכיבוש הסובייטי; ב. תאוות בצע: עם קבוצה זו נמנים כל מי שראו בכיבוש הגרמני הזדמנות פז לשוד הרכוש היהודי.³³²

מנגד היו גם מי שחירפו נפשם והצילו יהודים על-אף הסכנה הטמונה בכך. רוב המצילים הליטאים היו איכרים בעלי משקים משלהם או חווה מבודדת, אחרים היו דווקא האיכרים העניים ביותר בכפר מסוים. במקרים אחרים, המצילים נמנו עם האינטליגנציה, על-פי רוב תושבי ערים שהיו בעלי אחוזות, חוות ובתי קיץ בכפרים, והחביאו בהם יהודים או אצל קרובי משפחה. בכפרים היו יותר אפשרויות ליצור מקומות מסתור ליהודים: בתוך מבני המגורים, מתחת לבנייני המשק, בשדה, בחורשה או ביער הסמוך. גם רופאים, עורכי-דין, סופרים ואמנים הצילו יהודים. מצילים אחרים היו כמרים, נזירים ואנשים אדוקים. הללו פעלו למעשה בניגוד לעמדה הרשמית של הכנסייה הליטאית, אשר רוב ראשיה קידמו בברכה את הכוחות הגרמניים. כמרים ונזירים רבים בליטא, גם מן הדרג הנמוך ביותר, סיפקו ליהודים ניירות מזויפים. גם אם חלקם עשו זאת מתוך מניעים מיסיונריים, יהודים רבים ניצלו בדרך זו.³³³

אף-על-פי שהכנסייה הקתולית בליטא לא גינתה את השמדת היהודים ורבים מאנשי הכנסייה שיתפו פעולה עם הגרמנים, רבים אחרים עשו למען הצלת יהודים. בארכיון של המוזיאון היהודי על-שם הגאון מווילנה ישנה רשימה ובה מעל אלפיים ושלוש מאות שמות של ליטאים שהצילו יהודים. מהם כמאה ועשרים כמרים, שני סמינרים וארבעה מנזרים קתוליים.³³⁴

משאת נפשם של הליטאים – חידוש עצמאותה של ליטא – לא התגשמה. כבר ביולי 1941 פורק הנשק מכנופיות ה"פרטיזנים" הליטאים. ב-5 באוגוסט בוטלה ה"ממשלה הזמנית" שהקימו הליטאים עם עזיבתם של הסובייטים והשרים בממשלה זו הפכו ל"יועצים כלליים" בלבד. כעבור עשרה ימים פרסמו הגרמנים צו גיוס לעבודה בגרמניה והחלו שולחים צעירים ליטאים לעבודה ברייך. הדבר הכביד מאוד על המשק הליטאי, שאיבד כוח עבודה משמעותי נוסף על אלפי הליטאים שכבר שירתו את הגרמנים במסגרות שונות אחרות. ב-20 באוגוסט הונהג קיצוב מזון

³³² ניסיונות ופעולות, עמ' 243; אטמוקסט, הדרך הקשה והארוכה.

³³³ שנו-נשמית, רוצחים וחסידים אומות, עמ' 285. לפי אתר האינטרנט של יד ושם, נכון לינואר 2014 הוכרו

בליטא 871 חסידי אומות העולם. ראו: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp>

³³⁴ הנתונים על-פי: אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 264.

והאיכרים אולצו למסור את רוב יבולם לגרמנים. נאסר על הליטאים לפתוח את האוניברסיטאות ולפרסם ספרים בשפה הליטאית. הדפסתם של עיתונים הותרה בגרמנית בלבד. נאסר עליהם לחגוג את חגיהם הלאומיים, להניף את דגליהם ולשיר את ההמנון הלאומי. כך נוכחו המוני הליטאים לדעת, כי שיתוף פעולה ברצח היהודים לא יביא לתוצאות הרצויות להם. אולם, גם התפכחות זו לא גרמה להם לפעול ביתר שאת למען הצלתם של מעט היהודים שנותרו אז בחיים³³⁵.

היהודים נאלצו למצוא לעצמם דרכים כיצד להתנגד לגרמנים ולמשתפי הפעולה עמם ולהגדיל את סיכוייהם להינצל. אחת הדרכים המרכזיות הייתה בריחה מן הגטאות אל היערות והצטרפות בדרך זו או אחרת ללחימה הפרטיזנית. דב לויץ מציין במחקריו כי ככל הנראה כאלף ושמונה מאות יהודים יצאו מגטאות, ממחנות עבודה וממקומות אחרים בליטא אל היערות. כארבע מאות וחמישים מהם נקלטו ביחידות הקרביות של התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה ואילו ביחידות התנועה הפרטיזנית הליטאית נקלטו כשמונה מאות וחמישים יהודים. מאה נוספים הצטרפו ליחידות קרביות במקומות אחרים. האחרים יצרו או הצטרפו ליחידות לא-קרביות, או כלל לא הצליחו להגיע ליערות³³⁶. כפי שראינו לעיל, על-אף הקשיים הרבים מספור, הצליחו יהודים רבים למצוא את דרכם אל היערות ואל היחידות הפרטיזניות הסובייטיות שפעלו בהם. גם אם הקשיים לא נעלמו לאחר הגעתם והתקבלותם ליחידות, הצליחו היהודים להשתלב ולהצטיין בתפקידים השונים שהוטלו עליהם והפכו לחלק בלתי נפרד מן התנועה הפרטיזנית הסובייטית.

תהום עמוקה מפרידה בין הפרטיזאנים היהודיים ובין חבריהם הליטאים [...] האחד מספר: אנסתי נערה והוריה הכריחוני לשאתה לאשה. כיוון שלא רציתי בה, עזבתי את כפרי ובאתי הנה. השני מספר שפרץ ריב בינו ובין שכנו [...] השלישי אומר: בנשף שנערך בכפר פרצה תיגרה ביני ובין שוטר בגלל בחורה [...] ואחד – נמאסו עליו החיים בבית הוריו [...]. האם הם כמונו חולמים על נקמה? [...] הם חושבים על שוד וביזה [...] לא, אין כל דבר משותף בין מה שהביא אותנו ליער ומה שהניע אותם לצאת³³⁷.

³³⁵ נשמית, בין שיתוף פעולה למרי, עמ' 164-165, 169, 175.

³³⁶ לויץ, לוחמים ועומדים, עמ' 195-196; לויץ, התנגדותה של יהדות ליטא, עמ' 65.

³³⁷ לזר, חורבן ומרד, עמ' 166-167.

חלק שני

ביילורוסיה

פרק א.

יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו

מבחינה גיאוגרפית שימשה ביילורוסיה מאז ומעולם שטח מעבר בין מזרח למערב ולכן בכל מלחמה, שניהלה רוסיה, היא הייתה זירה חשובה של פעילות צבאית. כך היה גם במלחמת העולם הראשונה ולאחריה, במלחמה בין רוסיה הסובייטית לבין פולין. בחוזה ריגה (Riga), אשר נחתם בין שתי המדינות ב-18 במרץ 1921, נמסרה ביילורוסיה המערבית לפולין ואילו מזרחה הפך לרפובליקה הביילורוסית הסובייטית הסוציאליסטית.¹

הקהילות היהודיות הראשונות בביילורוסיה קמו במאה ה-14 בגרודנו (Grodno) ובברסט-ליטובסק (Brest-Litovsk) ומאוחר יותר נכללה ביילורוסיה ב"תחום המושב"² והותר ליהודי רוסיה הצארית להתגורר בה. היהודים סבלו מרדיפות ובעקבות הפוגרומים בשנת 1881 רבים היגרו מערבה. למרות זאת הוקמו בביילורוסיה ישיבות ידועות, כגון הישיבות בוולוז'ין (Volozhin), במיר (Mir), במינסק (Minsk), בבוברויסק (Bobruisk), בלידה (Lida), בברנוביץ' (Baranovich) ועוד, ופעלו בה "מתנגדים" ו"חסידים" כאחד. בערים רבות במזרח ביילורוסיה היוו היהודים למעלה ממחצית התושבים. כך למשל, לפי מפקד משנת 1897 היוו יהודי בוברויסק כשישים ושלושה אחוזים מתושבי העיר. בביילורוסיה התפתחו גם ה"בונד" ו"פועלי ציון" ומערכת חינוך יהודית עניפה בעברית וביידיש. במערב ביילורוסיה, שהייתה תחת שלטון הפולנים, היה מצבם הכלכלי של היהודים קשה ביותר.³

בשטחי ביילורוסיה "הפולניים" חיו רוב היהודים בעיירות קטנות, עסקו במסחר ובמלאכה, לא נטמעו בחברה הפולנית ושמרו על מסורתיהם היהודית משכבר הימים. בשנים האחרונות לפני הפלישה הגרמנית לפולין הורע מצבם של היהודים עוד יותר כאשר הפרלמנט הפולני החל להצר את צעדיהם, למשל על-ידי הגבלות על מקצועות בהם מותר היה ליהודים לעסוק וכן שורה של פוגרומים ברחבי פולין, אשר התפשטו גם למערב ביילורוסיה. סיפוחה של

¹ לובצ'קו, ביילורוסיה, עמ' 146.

² ראו מפה של תחום המושב היהודי ברוסיה בשנים 1835-1917 בנספח א', עמ' 343.

³ אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 173 ו-175.

מערב ביילורוסיה לברית-המועצות בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב משנת 1939 ליבה עוד יותר את המתיחות בין הפולנים לבין היהודים.⁴

1. השלטון הסובייטי בביילורוסיה

בבואנו לעסוק בתקופת השלטון הסובייטי בביילורוסיה לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, עלינו לעשות הפרדה בין מזרח ביילורוסיה לבין מערב ביילורוסיה. חלוקה זו איננה חלוקה גיאוגרפית בלבד, אלא נשענת גם על משך התקופה בה היה נתון האזור תחת השלטון הסובייטי.

מזרח ביילורוסיה, ובכלל זה עיר הבירה מינסק, הוא למעשה "הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הביילורוסית" עליה הוכרז בינואר 1919 ושגבולותיה נקבעו באופן סופי בדצמבר 1926.⁵

לעתים קרובות יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים במזרח ביילורוסיה היה שלילי. כך למשל, ביולי 1917 בוויטבסק ובערים אחרות "בשווקים ובמקומות אחרים בהם מתאסף קהל רב מתקיימת תעמולה לביצוע פוגרומים [...] קוראים אף לרצח של אנשים מסויימים". בספטמבר, ערב הבחירות המקומיות, בעיר ויטבסק הודבקו פוסטרים הקוראים להציל את "האדמה הרוסית לא מאוייבים מבחוץ בלבד, אלא גם מאוייבים מבפנים [...] ולחתוך [כך!] את כל היהודונים".⁶

בשנת 1920 נאסרה כל פעילות מפלגתית יהודית. ה"בונד", למשל, החליט על התמזגות הדרגתית עם המפלגה הקומוניסטית והחלה מלחמת חורמה מצד השלטונות הסובייטיים נגד כל מי שבעבר עסק בפעילות פוליטית שאינה מתיישבת עם האידיאולוגיה הבולשביקית, כגון ציונים, בונדאים ואחרים. גם אנשי הדת היהודיים סבלו מנחת זרועם של השלטונות. לעומת זאת, ניתן מעמד רשמי לשפת היידיש ברפובליקה ואף סמל הרפובליקה הכיל את המשפט "פועלי כל העולם – התאחדו" בידיש לצד ביילורוסית, רוסית ופולנית. ההכרה הרשמית בידיש איפשרה הן את קיומם של מוסדות חינוך בלשון זו והן פנייה בידיש למוסדות השלטון. באוניברסיטה הממלכתית

⁴ ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 383-385. גם הגרמנים היו מודעים להבדלים בין היהודים בשטחים הפולניים לשעבר לבין אלו שבשטחי ברית-המועצות ה"ישנים". ראו על כך למשל דיווח מן ה-19 ביולי 1941 בתוך: התלוינים מעידים, עמ' 14.

⁵ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 13.

⁶ זלצר, ויטבסק, עמ' 35. התרגום שלי.

של ביילורוסיה נפתחה מחלקה להכשרתם של מורים לבתי הספר היהודיים והמכון לתרבות ביילורוסית עודד מחקרים בנושא התרבות היהודית.⁷

במקביל, חל שדרוג במעמדם של היהודים ומ"מיעוט מדוכא עברו היהודים לעמדות שלטוניות כמעט בכל תחומי החיים ובמיוחד בתחומים המינהליים, בכלכלה ובשירותים". הדבר גרם להתגברות הרגשות האנטישמיים בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית למרות גינויי האנטישמיות הפומביים מצד השלטונות. גלי האנטישמיות התגברו בהתאם למדיניות של השלטונות בתחומים שונים, כגון הקולקטיביזציה, הטיהורים וכדומה. כך למשל, בשנים 1927-1928 עבר על ביילורוסיה (וגם על אוקראינה) גל של אנטישמיות מוגברת כשהטענות העיקריות כנגד היהודים היו כי הם "תפסו את השלטון" ו"הציפו את המפלגה". במקומות שונים נשמעה הקריאה "הכה את הזיידים והצל את רוסיה"⁸.

מערב ביילורוסיה הינו השטח שנותר תחת שלטון פולני בעקבות חוזה ריגה משנת 1921. המשבר הכלכלי, שפקד את פולין בשנים 1928-1933, השפיע לרעה גם על מצבם הכלכלי של היהודים, אשר רבים מהם עסקו במסחר ובמלאכה. גם מדיניותם של השלטונות הפולניים, אשר העדיפו ענפי כלכלה אחרים על המסחר, פגעה פגיעה קשה ביהודים ברחבי פולין ובתוכם גם יהודי מערב ביילורוסיה. במערב ביילורוסיה תחת השלטון הפולני (כמו גם בפולין כולה) היה חלקם של היהודים בשירות הציבורי ובמקצועות החופשיים נמוך ביותר. השלטונות הפולניים הפסיקו את תמיכתם המזערית ממילא במוסדות החינוך היהודיים וכך הלך וירד גם מספרם של הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות. היו אף מספר פקולטות אליהן לא התקבלו יהודים כלל. "ערב מלחמת-העולם השנייה עמדה יהדות ביילורוסיה [כך!], כחלק מיהדות פולין כולה, מול גל אנטישמי גואה, שמצא את ביטויו בכל תחומי החיים ובתוך תהליך של דלות והתדלדלות"⁹.

גורלם של יהודי מערב ביילורוסיה במלחמת העולם השנייה נחרץ למעשה באוגוסט 1939 עם החתימה על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. בהמשך בוצעו בו מספר שינויים, אולם בסופו של דבר עברה מערב ביילורוסיה (יחד עם מערב אוקראינה), על 4.8 מיליון תושביה, לידי ברית-המועצות. מייד החלו הסובייטים בתהליך מזורז של סובייטיזציה בשטח זה. כבר ב-22 באוקטובר 1939 נערכו בחירות ל"אסיפה הלאומית" וכעבור כשבוע החליטה ה"אסיפה" על איחוד בין שני חלקיה

⁷ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 23-24; זלצר, ויטבסקי, עמ' 134; ריין, המלך והחיילים, עמ' 65.

⁸ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 26-27.

⁹ חולבסקי, על נהרות, עמ' 12, 15-16, 19.

של ביילורוסיה. ב-2 בנובמבר 1939 אישר הסובייטי העליון את שילובה של מערב ביילורוסיה ברפובליקה הביילורוסית הסובייטית¹⁰.

הסובייטים התקבלו על-ידי אוכלוסיית ביילורוסיה ברגשות מעורבים. חלק מן האוכלוסייה קיווה שכעת יחול שיפור במצבו הכלכלי והתרבותי לעומת מצבו בתקופת השלטון הפולני. אולם, רוב האוכלוסייה הביילורוסית החקלאית, אשר הייתה חסרת תודעה לאומית משמעותית, חששה (במידה רבה של צדק) מפני השינויים הכלכליים, שטמן בחובו השלטון הסובייטי¹¹.

בשל הקשיים אותם חוו יהודי מערב ביילורוסיה תחת השלטון הפולני, הם קיבלו בשימחה יחסית הן את השלטון הסובייטי והן את המפגש המחודש עם יהודי מזרח ביילורוסיה. אולם, עד מהרה התפוגגה השמחה. אמנם כעת נפתחו בפני היהודים אפיקי פרנסה, שהיו סגורים בפניהם תחת השלטון הפולני, אולם הדבר לא מצא חן בעיני האוכלוסייה הלא-יהודית. היהודים היו מזוהים "בעיני האוכלוסייה הלא-יהודית עם המשטר הסובייטי" אף-על-פי שחלקם כלל לא תמך באידיאולוגיה של משטר זה וכמו בני לאומים אחרים, גם הם נפגעו משלטון זה. הפולנים והביילורוסים במערב ביילורוסיה "ראו במעמדם של היהודים חוצפה. הם לא יכלו לתת ביטוי לשנאתם, אך הם הדחיקו אותה וחיכו לשעת הכושר"¹².

עם הגעתם של הסובייטים למערב ביילורוסיה, ביילורוסים רבים חשו כי הנה באה השעה ל"חיסול חשבונות ישנים" וכך התקדמותו של הצבא האדום לוותה בפרץ של אלימות, אשר כוונה בראש ובראשונה נגד הפולנים והיהודים. החיילים הסובייטים נמנעו מלהתערב ולעתים אף עודדו אלימות זו, במיוחד נגד הפולנים. גם המדיניות הכלכלית הסובייטית בתקופה זו פגעה קשות בחלקים גדולים מן האוכלוסייה הביילורוסיה המאוחדת (כמו גם במקומות אחרים). אף-על-פי שמדיניות זו הופעלה לכאורה באופן אחיד כלפי כלל האוכלוסייה, "ביילורוסים רבים אשר בתחילה האמינו לסיסמאות הסובייטיות [...] חשו מרומים והחלו לחפש אחר שעיר לעזאזל. השעיר לעזאזל המסורתי היה היהודי". הלא-יהודים התעלמו מן העובדה שגם היהודים נפגעו

¹⁰ חולבסקי, על נהרות, עמ' 28-29; דין, שיתוף פעולה, עמ' 1-2.

¹¹ דין, שיתוף פעולה, עמ' 2.

¹² חולבסקי, על נהרות, עמ' 38-39.

מאותה מדיניות כלכלית: "כל מה שהם ראו היה שתחת השלטון החדש עמדו בפני היהודים אפשרויות חדשות – גם אם מצומצמות"¹³.

קשה להעריך עד כמה החרף הכיבוש הסובייטי את האנטישמיות. אין ספק כי התעמולה הנאצית והלאומנית ניצלה היטב את נוכחותם של יהודים בעמדות המובילות של ההיררכיה הקומיניסטית. אולם, ניתוח מעמיק מראה, כי יהודים מקומיים אחדים הגיעו לעמדות כוח תחת השלטון הסובייטי. אף-על-פי-כן, התפיסה בקרב לא-יהודים רבים, אשר קיבלה תגבורת מן הדעות הקדומות שלהם עצמם, הייתה כי היהודים תמכו בשיטה הסובייטית והרוויחו ממנה הכי הרבה¹⁴.

2. מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים

על מנת לכבוש את ביילורוסיה כולה נדרשו לצבא הגרמני כשלושה שבועות בלבד. מינסק הבירה נכבשה כבר ב-28 ביוני 1941, שישה ימים בלבד לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות. בביילורוסיה התגוררו אז כמיליון יהודים: במערב ביילורוסיה חיו כשש מאות ושבעים אלף יהודים, ובמזרחה – ארבע מאות וחמישה אלף יהודים נוספים, בכללם פליטים יהודים מפולין¹⁵.

כידוע, את המלחמה נגד ברית-המועצות תכננו הגרמנים כמלחמה אידיאולוגית וגזענית, מלחמה לצורך השמדה וכיבוש קולוניאלי. הראשונים שהיו אמורים להרצח היו "פעילים פוליטיים, יהודים ואנשי האנטליגנציה הסובייטית". לאחר שכבשו את ביילורוסיה, שינו הנאצים את החלוקה המינהלית שלה¹⁶. שטחה קוצץ, וב"אזור הכללי ביילורוסיה" (General Commissariat Belorussia) נכללו מחוז ברנוביץ', הנפות המערביות והצפון-מערביות של מחוז מינסק ונפות ואזורים אחדים במחוזות ברסט ווילייקה (Vileika). מחוז ביאליסטוק (Bialystok) היה מבחינת הגרמנים יחידה מנהלית נפרדת. חלק מן האזורים הצפון-מערביים של ביילורוסיה

¹³ ריין, המלך והחיילים, עמ' 69-71. התרגום שלי.

¹⁴ דין, שיתוף פעולה, עמ' 13. התרגום שלי.

¹⁵ לובצ'קו, ביילורוסיה, עמ' 147; ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 387; אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 173, 176.

¹⁶ ראו מפה של החלוקה המינהלית הגרמנית במזרח בשנים 1941-1944 בנספח א', עמ' 345.

צורף ל"איזור הכללי ליטא" (*Generalbezirk Litauen*). מזרח ביילורוסיה היה תחת שליטתו של פיקוד העורף של קבוצת הארמיות "מרכז", ובמינסק החליטו הגרמנים לרכז את האדמיניסטרציה וכוחות גדולים. בשל הצורך בכוח עבודה רב שם, נאלצו הגרמנים להשאיר בחיים יהודים רבים לאורך תקופה ארוכה יותר באופן יחסי¹⁷.

עד אביב 1942 אוישו ההיררכיה האדמיניסטרטיבית וחילות המצב הגרמניים בעיקר על-ידי אזרחי פולין לשעבר, אשר הגרמנים סמכו על איבתם כלפי הסובייטים. חיל-המצב בסלונים (Slonim), למשל, היה מורכב ממשטרה פולנית וביילורוסית, שנעזרה בכמאה ועשרים ליטאים ושלושים גרמנים. השלטון הגרמני מינה ראשי ערים וכפרים מקרב אנשי המקום והוקמה משטרה מקומית. עמדות מפתח באדמיניסטרציה המקומית אוישו גם על-ידי ביילורוסים לאומנים. "משרד הרייך לשטחים הכבושים במזרח" (*Ostministerium für die Besetzten Ostgebiete*) חיפש לעצמו עוזרים-מתנדבים גם מבין המהגרים ומצא אותם בעיקר בין חוגי המהגרים בברלין ובפראג¹⁸. חלקם שבו לביילורוסיה ככוח עזר לאיינזצגרופה B ואילו אחרים שבו באופן עצמאי. השימוש במהגרים ביילורוסים היווה למעשה סתירה פנימית: מחד גיסא, הם התאימו למטרותיהם של הגרמנים היות ולא היו קומוניסטים ואף התנגדו להם. מאידך גיסא, הגרמנים חששו שמא יתעוררו בקרב אנשים אלה שאיפות פוליטיות עצמאיות. כיוון שכך, השתדלו הגרמנים להפחית ככל האפשר את התלות במהגרים הביילורוסים¹⁹. בגרודנו, למשל, ראש העיר וסגנו היו ביילורוסים וזאת על מנת "למנוע את המשך חדירתם של אלמנטים פולניים לאדמיניסטרציה העירונית" בעוד ששאר בעלי התפקידים היו פולנים וגם משטרת הסדר הייתה מאוישת על-ידי פולנים, כפי שמעיד דיווח של האיינזצגרופן מן ה-12 באוגוסט 1941²⁰.

בתהליך בחירתם של אנשים לתפקידים שונים גבר אלמנט "האמינות הפוליטית" על פני כישורים מקצועיים. הדבר עולה בקנה אחד עם התפקיד אותו הייתה אמורה למלא

¹⁷ לוק וריכטר, המצוד מותר; סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 83; מינסק עיר ואם, עמ' 275; איו"ש, חטיבה M.40 MAP, תיק 95 (דיווח של קובה על השמדת היהודים). על הרכב הכוחות הגרמניים במינסק ראו: נרובה, עמ' 23. ביילורוסיה הייתה למעשה "פרוזדור" בדרך למוסקבה ולכן הוחלט להפנות לשם את קבוצת הארמיות "מרכז", שנחשבה לחזקה ביותר. ראו: ריין, המלך והחיילים, עמ' 83.

¹⁸ סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 84; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 10; קיארי, גורל יהודי ביילורוסיה. על התארגנות הממשל הגרמני ראו גם: ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 215-243.

¹⁹ ריין, המלך והחיילים, עמ' 131.

²⁰ דיווחי האיינזצגרופן, עמ' 83. על כך שבגרודנו הגרמנים נעזרו בפולנים ראו גם: רייזר, במאבק, עמ' 101.

האדמיניסטרציה המקומית: לא גוף עצמאי אלא גוף ש"יוציא אל הפועל את פקודותיהם של המשרדים הגרמניים האחראים" והיה ברור כי "שלטונות גרמניה לא יגלו סובלנות כלפי שאיפות פוליטיות מכל סוג שהוא מצד משתפי פעולה"²¹. ב-1 בספטמבר 1941 החל וילהלם קובה (Wilhelm Kube) את תפקידו כגנרל-קומיסר של ביילורוסיה עם העברתה תחת שלטון הממשל האזרחי והפיכתה לגנרלקומיסריאט ביילורוסיה בתוך רייכסקומיסריאט "אוסטלנד"²².

מעט מן הצפוי להם שמעו יהודי ביילורוסיה מפי פליטים יהודים מפולין²³, אשר סיפרו את הידוע להם על גורל היהודים תחת השלטון הנאצי: על "ליל הבדולח", על שריפת בתי כנסת בגרמניה, על 7,500 בתי עסק יהודיים שנפרצו ונשדדו, על עשרים אלף מיהודי גרמניה שנשלחו למחנות ריכוז ועוד. השמועות והסיפורים התקבלו בחוסר אמון, מה גם שהעיתונות הסובייטית לא כתבה על כך מאומה. בקיץ 1941 פשטו במאלץ' (Malech) שמועות שיחידות גרמניות, יחד עם המשטרה הליטאית, הקיפו את פינסק (Pinsk)²⁴, הוציאו את כל היהודים אל מחוץ ליישוב וירו בהם למוות. משימתם, על-פי השמועה, הייתה "לטהר" מיהודים את כל העיירות והכפרים שבאזור. אבל איש לא האמין למידע זה. גם כאשר שוטרים מקומיים הדליפו שמועות דומות באזני שכניהם היהודים, לא האמינו להם. לנובוגרודוק (Novogrudok) הגיעו פליטים מפולין הכבושה בשלהי שנת 1939 ובראשית שנת 1940 וסיפרו על מעשי האכזריות של הגרמנים "אבל סירבנו להאמין להם". בראשית הפלישה הגרמנית רבים מתושבי גלוסק (Glusk) היו מבולבלים ולא ידעו מה לעשות. אף אחד בגלוסק לא ידע כמה זמן תמשך המלחמה, אבל רובם הניחו בטעות כי אם הם יחכו המלחמה תסתיים במהרה. הם האמינו שגם אם גלוסק תיכבש, היהודים לא ייפגעו"²⁵.

²¹ ריין, המלך והחיילים, עמ' 101. התרגום שלי.

²² חולבסקי, על נהרות, עמ' 65, 67.

²³ יוסף ליטבך אומד את מספר הפליטים היהודים, אשר הגיעו מפולין לברית-המועצות, בכחצי מיליון. עוד בנושא הפליטים היהודים מפולין ראו: ליטבאק, פליטים יהודים. לעומת זאת, האנציקלופדיה של השואה מציינת, כי "מעריכים שמספר היהודים הנמלטים [מפולין לברית-המועצות] היה כ-300,000". ראו: אנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 941.

²⁴ סיכום על השואה בפינסק ראו למשל: השואה בפינסק, עמ' 7-16. בהמשכו של הספר – עדויות רבות על גורל יהודי פינסק ויישובי הסביבה.

²⁵ סמולאר, עמ' 35-36; כגנוביץ', רציצה, עמ' 291; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 601; ברסטיצקי, עמ' 84-85; באואר, נובוגרודוק, עמ' 38; סמילוביץקי, גלוסק; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 2088 (עדותו של אליהו קובנסקי).

כך, על-אף השמועות על אכזריות הנאצים בפולין ובשל האמונה כי הצבא האדום יהדוף את הפולשים במהרה, יהודים מעטים בלבד השכילו לנטוש את הערים ולעבור אל היערות, ש"הרי הם לבטח לא יהרגו את כל קהילת היהודים". כמו בליטא, גם בביילורוסיה רבים חוו את השלטון הגרמני בתקופת מלחמת העולם הראשונה וסיפרו ש"הגרמנים הם עם מאורגן ומושמע, היודע להשליט סדר ונוהג בצדק ובמשפט" והשפה הכמעט משותפת (גרמנית ויידיש) היוותה אפשרות ליצור עימם קשר. גם מהירות הפלישה הגרמנית שיתקה יהודים רבים, כמו את ברית-המועצות כולה. ולבסוף, כיוון שהיה ברור, כי רק הכשירים מבחינה פיסית יוכלו לברוח, יהודים צעירים רבים סרבו לנטוש את משפחותיהם. זאת ועוד, היהודים, שברחו ליערות עוד טרם הקמת הגטאות, מצאו עצמם לעתים קרובות בסביבה עוינת²⁶, שרוב רובה היה משוכנע, כי היהודים ניצלו את האוכלוסייה הלא-יהודית בתקופה הסובייטית, ואילו בשטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940²⁷ היהודים נקשרו גם להשתלטות הקומוניסטית, כפי שנראה בהמשך.

המקורות היחידים ליוזמה בעורף הסובייטי היו המפלגה והשלטונות. מבחינתם היה זה בלתי מתקבל על הדעת להכריז על פינויה של עיר זו או אחרת שמא יתפרש הדבר כאי-מוכנותו של הצבא האדום. כאשר אורגן לבסוף פינוי, לא נכללה בו כל האוכלוסייה האזרחית: העדיפות ניתנה לפצועים מבתי החולים ומן החזית, ציוד המפעלים החשובים ביותר, הבקר המובחר וכדומה. פינוי הציוד אמנם הציל יהודים רבים, אשר עבדו במפעלים ופוננו יחד עם הציוד ומשפחתם הקרובה. כאשר לבסוף הוחלט על פינוי אוכלוסייה, ברכבת הראשונה, שלעתים קרובות הייתה גם האחרונה, פוננו אנשי המפלגה, עובדי רשויות השלטון השונות ומשפחות קציני הצבא האדום, אשר היו, לדעת האחראים לפינוי, בסכנה גדולה מאוד במקרה של כיבוש. יהודים נכללו בפינוי זה אם השתייכו לאחת הקטגוריות הללו בלבד ולא בשל הסכנה שנסקפה לחייהם בשל מוצאם. השלטונות הסובייטיים לא הכירו במצבם המיוחד של היהודים, לא ניתנה להם עדיפות מיוחדת בפינוי ולא אורגן פינוי יהודים כקבוצה בפני עצמה. השלטונות הסובייטיים היו מודעים, ככל

²⁶ סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 6; רייזר, במאבק, עמ' 42; פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 18; איר"ש, חטיבה O-33c, קלטת 6350 (עדותו של נתן פינקל); שם, חטיבה O.3, תיקים 6168 (עדותו של אהרון אפשטיין), 7813 (עדותו של יוסף קוגן); סולומיאן-לזק, עמ' 55; צימקינד, עמ' 6.

²⁷ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

הנראה, להשמדת היהודים כבר בקיץ 1941, אולם לא מצאו לנכון לנקוט אמצעים מיוחדים להגן עליהם או לנסות להצילם.²⁸

עדויות רבות קיימות על בריחה רחבת היקף של יהודים מעיירות ביילורוסיה עם הפלישה; בריחה שנבלמה במקרים רבים על-ידי פקידי ממשל סובייטים שלא אפשרו לפליטים לנוע מזרחה והם נאלצו לשוב על עקבותיהם. גם המשפחות, אשר הצליחו לגמוע מרחק משמעותי, מצאו עצמן בסופו של דבר בידי הנאצים. בדולהינוב (Dolhinov), למשל, היהודים ניסו לברוח יחד עם הצבא האדום הנסוג, אולם שומרי הגבול לא אפשרו להם לעבור.²⁹ יהודים רבים ניסו להימלט מנובוגורודוק, אבל בגבול הפולני-סובייטי לשעבר עצרו אותם שומרי הגבול או הצבא הגרמני המתקדם במהירות והם נאלצו לשוב לבתיהם. לפי ההערכות, כשלושה וחצי אחוזים מיהודי פולסיה (Polesia) בלבד הצליחו להימלט מזרחה. רוב היהודים שניסו להימלט מאיליה (Ilya) לאחר נסיגת הסובייטים נאלצו לחזור חזרה בשל הדרכים המשובשות והכוחות הגרמניים שהגיעו במהירות לאזור. גרודנו נכבשה ביום אחד. גם מי שניסה לברוח נתפס על-ידי הגרמנים. הבודדים שהצליחו להגיע לגבול הישן, הופנו חזרה על-ידי החיילים הסובייטיים. אחדים בלבד הצליחו לעבור.³⁰

כך מתארת חסיה בורנשטיין-ביליצקה, לימים קשרית בגדוד פרטיזני ביערות ביאליסטוק, את ניסיונות ההימלטות מן העיר גרודנו:³¹

כשהאיר השחר חדלה ההפצצה והגרמנים היו בעיר [...] לא היה לאן ללכת. כל העיר בערה. לא היה לאן לברוח. אנשים נסו על נפשם [...] בתוך מהומת הנסיגה הם נפלו, יחד עם המון הצבא הרוסי, במלכודת האיגוף הגרמנית שנוספו עליה פצצות מהאוויר ומטחים של מכונות ירייה [...] היחידים שהצליחו להינצל

²⁸ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 7; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 179-180; סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 208; כגנוביץ', רציצה, עמ' 288-289; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 9; גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 233-234; מלחמה בעולם הדמדומים, עמ' 85; ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 21, 56, 97, 119. דיון בסוגיית פינוי האוכלוסייה היהודית: פינצ'וק, מדיניות פינוי.

²⁹ חולבסקי, מינסק, עמ' 107-108; באברויסק, עמ' 734; זבולנר, חיים, עמ' 22; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 3483 (עדות של אברהם קלורין); אורבך, חורבן היהודים, עמ' 15-16.

³⁰ באואר, נובוגורודוק, עמ' 39; פנקס, כרך 5, עמ' 217; פנקס, כרך 8, עמ' 131; קרפנקו, שני סיפורים מגרודנו.

³¹ בורנשטיין, אחת ממעטים, עמ' 84-85.

ולהמשיך אל תוך רוסיה היו מי שיצאו בראשית המתקפה, בחושך,
טרם שחר. מי שנלכדו ולא נפגעו שבו לגרודנו.

בכמה מקרים בהם אנשים ניסו לעזוב את עבודתם על מנת להתפנות, הם הוכרזו כפחדנים וחויבו להישאר, ואילו מנהיגי הרפובליקה היו הראשונים להימלט ממינסק הבירה: כבר ביום הרביעי למלחמה, ב-25 ביוני 1941, נטשו גופי השלטון את העיר הבוערת ללא הודעה מוקדמת ומבלי שביצעו הכנות לפינוי מסודר של האוכלוסייה, ועברו למוהילב (Mohilev), ומאוחר יותר למוסקבה. למעשה, האוכלוסייה, יהודים ולא-יהודים כאחד, נותרה לבדה להתמודד עם מר גורלה, ללא ידע על המצב בחזית וללא הנחיות פעולה.³² עזיבת גופי השלטון את העיר מינסק, מוזכרת אף בדיווחה של איינזצגרפה B מן ה-12 ביולי 1941.³³ בגרודנו צפו התושבים בצבא האדום הנסוג ותהו מה יהיה איתם עכשיו, "האם באמת עזבו ונטשו אותנו, הותירו אותנו לחסדי הפושעים של היטלר?" חשבו.³⁴

בברויסק נכבשה ב-28 ביוני 1941, שישה ימים בלבד לאחר התקפת הגרמנים. בשל הכיבוש המהיר נותרו בה כעשרים אלף מתוך כעשרים ושבעה אלף היהודים, שחיו בה לפני הפלישה. בעיירה קלימוביצי (Klimovichy) התגוררו ערב המלחמה כאלף ושבע מאות יהודים. רובם לא הספיקו להתפנות. ב-6 בנובמבר 1941 נורו כתשע מאות מהם ליד העיירה על-ידי אנשי SS ואנשי המשטרה המקומית. ללחווה (Lakhva) נכנסו הגרמנים ב-7 ביולי 1941. היהודים רצו להימלט מזרחה, אולם הגבול הישן בין פולין לבין ברית-המועצות היה שמור ואנשי משמר הגבול לא אפשרו להם לעבור.³⁵

בשטחים הכבושים במזרח הוקם ממשל צבאי, אשר מטרתו הייתה לשמור, עד הקמתו של הממשל האזרחי, על רגיעה בשטחים הקרובים לחזית. אולם, גם לאחר הקמתו של הממשל האזרחי, חלק מביילורוסיה ומאוקראינה נותר תחת ממשל צבאי עד לסיום המלחמה (כמו גם כל השטחים הכבושים ברפובליקה הרוסית, קרים וצפון הקווקז). היה זה הן בשל התזווה בקו החזית והן בשל הסכסוך בין הצבא לבין משרדו של אלפרד רוזנברג בעקבות סירוב הצבא למסור שטחים

³² יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה, עמ' 109, 119-120; רודנקובה, מספר בעיות, עמ' 98; מלצר, טרגדיה וגבורה; מזיכרונותיו של פונומרונקו, עמ' 131; גלבורט, עמ' 11.

³³ דיווחי האינזצגרופן, עמ' 20.

³⁴ רייזר, במאבק, עמ' 17.

³⁵ ארד, תולדות השואה, כך ראשון, עמ' 345, 347; שפירו, עמ' 20.

נוספים לממשל האזרחי. השטח תחת ממשל צבאי חולק למספר אזורים, כל קבוצת ארמיות (צפון, מרכז ודרום) שלטה על שטח גדול וכאשר הצבא הגרמני החל בנסיגתו בראשית שנת 1943 שטח זה הלך והצטמצם.³⁶

ב-17 ביולי 1941 פירסם היטלר צו, לפיו יש להחליף את הממשל הצבאי בשטחים הכבושים של ברית-המועצות בממשל אזרחי, בראשותו של אלפרד רוזנברג. ברית-המועצות חולקה כעת לשלושה אזורים עיקריים: השטחים שסופחו לשכנותיה המערביות, שטחים תחת ממשל אזרחי, ושטחים תחת ממשל צבאי. למעשה, הממשל האזרחי, אשר בתחילה אמור היה להכיל את כל השטחים הכבושים במזרח, הופעל בשטח מוגבל בלבד: רייכסקומיסריאט אוסטלנד (Reichskommissariate Ostland) - הארצות הבלטיות, מערב ביילורוסיה כולל הבירה מינסק, ומערב אוקראינה. לכאורה, למשרדו של רוזנברג ניתנה הסמכות הבלעדית בקביעת המדיניות בשטחי הממשל האזרחי, אולם לעתים קרובות האחראים על השטחים הללו (היינריך לוחזה Hinrich Lohse באוסטלנד ואריך קוך Erich Koch באוקראינה) לא הסכימו עם ההוראות שקיבלו. הכפרים והערים נמסרו להנהלתם של המקומיים תחת פיקוח גרמני, בכלל זה אמצעי התקשורת והמשטרה. התפקיד הגבוה ביותר אליו יכול היה להגיע אדם מקומי היה תפקיד ראש העיר (*Bürgermeister*). כמובן שלגרמנים לא הייתה שום כוונה להעניק למקומיים חופש כלשהו בתחומים אלה, אלא הם רצו לנצל אותם לצרכיהם הם.³⁷

במספר מקומות בביילורוסיה החלו פרעות ביהודים על-ידי האוכלוסייה המקומית עוד בטרם הגיעו הגרמנים אל המקומות הללו, או מיד עם הגעתם.³⁸ בפולסיה, למשל, בין נסיגת הסובייטים לבין כניסת הגרמנים עברו לעתים כמה ימים בלבד. את פרק הזמן הזה ניצלו תושבים מקומיים לביצוע פרעות ביהודים. לטלחן (Telechan) נכנסו יחידות גרמניות ב-28 ביוני 1941, שהו בעיירה זמן קצר והמשיכו מזרחה. בשעות הערב התנפלו איכרי הסביבה על בתי היהודים וערכו

³⁶ דאלין, שלטון גרמני, עמ' 98-95.

³⁷ ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 117; דאלין, שלטון גרמני, עמ' 84-85, 90-95. לפי הצו, הממשל במערב ביילורוסיה הפך לאזרחי ב-1 בספטמבר 1941. ראו: דין, שיתוף פעולה, עמ' 41.

³⁸ אם כי לא באותה מידה כמו בליטא ובאוקראינה, כפי שנראה בהמשך.

בהם שוד והתעללויות. במוטול (Motol) התפרצו תושבים מקומיים יחד עם הגרמנים לבתי היהודים, שדדו את רכושם, היכו והתעללו בהם.³⁹

לעומת זאת, בקורניץ (Kurenets), בטרם נכנסו הגרמנים לעיירה, דאגו תושביה מפני כניסה המונית של כפריים לתוכה, נערכו לבלום אותם ואף הודיעו כי "אנחנו נהיה אתכם, תושבי קורניץ היהודים, לא ניתן לגעת לרעה". כך, שיתפו הלא-יהודים והיהודים פעולה וארגנו יחדיו שמירה על העיירה מפני חדירת הכפריים אליה. גם כאשר החלה ביזה במחסנים שהשאירו הסובייטים, "מעשי הביזה ביהודים לא היו רבים", אולם כאשר הגיעו הגרמנים ב-29 ביוני, הם נתקבלו על-ידי תושבים לא-יהודיים בפרחים, לחם ומלח.⁴⁰ גם בפינסק התקבלו הגרמנים על-ידי האוכלוסייה המקומית באופן דומה.⁴¹

3. השמדת יהודי ביילורוסיה והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה

המעבר לגיטו [...] על המדרכות עמדו אנשים: רוסיים, ביילורוסיים, פולנים – הביטו על מצעד הנידונים. אחדים הביטו בסקרנות, אחדים – בעוינות, ברם היו גם [שהביטו] בהזדהות בעיניים דומעות.⁴²

מדיניות הגרמנים באשר ל"שאלה היהודית" בביילורוסיה באה לידי ביטוי בראש ובראשונה בהקמתם של מאה שישים וארבעה גטאות במאה חמישים ושלושה ישובים. ההוראות בדבר הקמת גטאות ניתנו לכל מקום בנפרד והיו אף ערים בהן הוקמו מספר גטאות, כגון ארבעה גטאות בהומל (Homel) ושניים בז'לובין (Zhlobin). ביישובים הקטנים לא הוקמו גטאות ותושביהם היהודים הועברו לגטאות בערים הגדולות הקרובות. במקומות אחדים הוקם הגטו בשלב מאוחר יחסית. כך, בפינסק הוקם הגטו רק במאי 1942 (אם כי רדיפת היהודים ורציחתם החלו מיד עם כיבוש העיר) ונכללו בו הרחובות העניים והצפופים ביותר בעיר. הגטאות היוו עבור הגרמנים אמצעי לריכוז היהודים והקלה על השמדתם. מיד עם המעבר לגטאות אותרו מנהיגי היהודים והם היו הראשונים להרצח על מנת למנוע אפשרות למרד. לעומת גטאות פולין, אשר

³⁹ שיתוף פעולה מקומי, עמ' 389; פנקס, כרך 5, עמ' 217, 253, 268.

⁴⁰ פרטיזנים מספרים, עמ' 135-136 (עדותו של זלמן אורי גורביץ').

⁴¹ איר"ש, חטיבה O.33, תיק 54.

⁴² לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 433. תיאורים דומים: סלבין, עמ' 8; לפידוס, נותרנו מעטים.

היוו שלב במדיניות הנאצית וקדמו לעצם ההשמדה, גטאות ברית-המועצות הוקמו במקביל להשמדה ולעתים אף לאחר שרוב יהודי המקום כבר נרצחו.⁴³

יהודי ביילורוסיה הושמדו בדרכים שונות⁴⁴. פרט לירי וגז, ניסו הגרמנים גם להטביע את היהודים בנהרות. כך, בוויטבסק (Vitebsk) אספו הגרמנים כמה מאות יהודים בסירות, השיטו אותם עד למרכז הנהר דוינה (Dvina) והפכו את הסירות. מי שניסה לשחות אל החוף נורה מיד. גם בגרודנו השתמשו הגרמנים, בין היתר, בשיטה זו, והטביעו יהודים רבים בנהר הניימן (Nieman)⁴⁵.

אף-על-פי שאחת המטרות של הגרמנים בהקמת הגטאות הייתה לבודד את היהודים הן מן האוכלוסייה הכללית בכל מקום ומקום והן מן הקהילות היהודיות האחרות, בכל זאת הצליחו היהודים לקבל מידע אודות הנעשה בגטאות אחרים. כך, בגטו פינסק שמעו על השמדתם של כל יהודי ברסט פרט לבעלי המקצועות המבוקשים ביותר, השמדת יהודי דרוהיצין (Drohichin), ברנוביץ', סרני (Sarny) ורובנו (Rovno) שבאוקראינה ואחרים, ועל כך ש"בלחווה השכנה יהודי הגטו התקוממו וגם בין הגרמנים היו הרוגים". ובכל זאת יהודים רבים סרבו להאמין לכך או שכנעו את עצמם כי בפינסק זה לא יקרה היות ויש בעיר בעלי מלאכה רבים החיוניים לגרמנים⁴⁶.

חיסול הגטאות בביילורוסיה החל כבר בסתיו 1941, כלומר, חלקם התקיים שבועות ספורים בלבד. על-פי רוב הם הוקפו על-ידי כוחות גרמניים ומשטרה מקומית, היהודים נאספו בכיכר מרכזית והובלו ברגל או במשאיות לאתרי הרצח. רוב היהודים בגטאות מזרח ביילורוסיה הושמדו כבר בסתיו 1941. חלק קטן שרד עד אביב 1942, אז חודשו הרציחות וכבר במהלך המחצית השנייה של שנת 1942 הושמדו כמעט כל יהודי השטחים המערביים. מראשית 1943 ועד לנסיגת הגרמנים נרצחו כל היהודים שנותרו בחיים במחנות או בגטאות. הגטו היחיד ששרד

⁴³ סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 303-304; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 255; ויניצה, 18.10.2001, עמ' 9; פנקס, כרך 8, עמ' 22; דולינקו, פינסק, עמ' 40-42. עוד על הקמת הגטאות במזרח ביילורוסיה ראו: ויניצה, מדיניות הנאצים. לביילורוסיה הובאו גם יהודים ממקומות אחרים באירופה, כגון מגרמניה, מאוסטריה, בוהמיה ומורביה, ופולין. ראו למשל: ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 387.

⁴⁴ הרצח הגדול ביותר בוצע בטרוסטנט (Trostenets). ראו: מחנה המוות טרוסטנט; נוביקוב, טרוסטנט.

⁴⁵ איו"ש, חטיבה M.40 RCM, תיק 41; קרפנקו, שני סיפורים מגרודנו. עוד על השמדת יהודי ויטבסק ראו למשל: ריבקיין ושולמן, כרוניקה של ימים נוראיים.

⁴⁶ דולינקו, עמ' 52, 55-56, 58.

באוקטובר 1943, היה גטו מינסק, שכן, כאמור, שם נמצא בסיסה של קבוצת ארמיות "מרכז", בו הועסקו היהודים.⁴⁷

ככלל, לגופים הגרמניים הממונים על ביצוע השמדת היהודים היה מחסור תמידי בכוח אדם. בנוסף לכך הם פעלו בשטח בלתי מוכר ולעתים קרובות לא ידעו לזהות את היהודים בקרב האוכלוסייה המקומית. כיוון שכך, חשיבות רבה הייתה לשיתוף הפעולה מצד תושבים ובעלי תפקידים מקומיים. המושלים, אשר מונו על-ידי הגרמנים מבין תושבי המקום, מילאו תפקיד חשוב ברישום היהודים בערים השונות ובסגירתם בגטאות.⁴⁸ גם קצינים גרמנים, אשר נחקרו על-ידי הסובייטים העידו כי ברצח יהודי ביילורוסיה השתתפו לא גרמנים בלבד, אלא גם רוסים, לטבים ואחרים.⁴⁹

בפינסק כבר בימים הראשונים לכיבוש הוקמה משטרה פולנית, אשר אנשיה שדדו את היהודים, הכו אותם, הלשינו על יהודים שהחזיקו במשרה כלשהי בתקופה הסובייטית וליוו את הגרמנים בפשיטותיהם על בתי היהודים. מאוחר יותר המשטרה הפולנית השתתפה גם באיסוף יהודים.⁵⁰ ב-22 באוקטובר 1941 הודיעו הגרמנים בגלובוקי (Gluboki) כי תוך מספר שעות על כל היהודים לעבור להתגורר בגטו. השוטרים המקומיים, מצדם, השליטו סדר והכו אנשים עם רוביהם, עם מקלות ועם כל הבא ליד. בנובוגרודוק הקימו הגרמנים משטרה, שהייתה מורכבת ברובה מפולנים מקומיים והשתתפה אף בהוצאות להורג של יהודים בגטו יחד עם הגרמנים ומשטרת עזר של ליטאים, לטבים ואסטונים.⁵¹ מעניין לציין כאן, כי בביילורוסיה שרתו גם כוחות עזר מצ'כוסלובקיה, מפינלנד ומהונגריה. ניצולים מעידים, למשל, כי הצ'כים היו "טובים יותר מן הגרמנים" ואילו הפינים היו אכזריים מאוד.⁵²

⁴⁷ ארד, אלפרד רזנברג, עמ' 208; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 12; גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 244; יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה, עמ' 116-118; אורבך, חורבן היהודים, עמ' 22-23; סמילוביץקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 132, 134; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 303-305; יופה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 166. על השמדת יהודי מערב ביילורוסיה, כולל מספרים, ראו: איו"ש, חטיבה M.35, תיק 18.

⁴⁸ ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 184-187.

⁴⁹ ייתכן כי בציינו "רוסים ולטבים" התכוון הקצין לביילורוסים ולטבים היות וסביר להניח שלא יכול היה להבחין בין רוסי לבין ביילורוסי. הוא אף דואג לציין כי הוא עצמו לא השתתף ברצח. ראו את עדותו של הקצין הגרמני מאוקטובר 1944: איו"ש, חטיבה M.40 MAP, תיק 88.

⁵⁰ איו"ש, חטיבה O.33, תיק 54; דולינקו, פינסק, עמ' 11-12; השואה בפינסק, עמ' 14, 21-23, 28 ועוד.

⁵¹ הספר השחור, עמ' 149; באואר, נובוגרודק, עמ' 40, 43-45.

⁵² רומנובסקי, השואה בעיני היהודים, עמ' 92-93.

ב-5 בנובמבר 1941 החל ריכוז יהודי בוברויסק בגטו באזור הדרום-מערבי של העיר. רכוש היהודים, אשר נותר בבתיהם הקודמים, אותם נאלצו לעזוב, נשדד מיד. כבר ב-7 בנובמבר (יום השנה למהפכת אוקטובר) בוצע רצח המוני בגטו: תחילה הוכרז ברמקול, כי על היהודים להתקבץ ליד שערי הגטו. לאחר שאיש לא נענה לקריאה פרצו פנימה שוטרים ביילורוסים וגרמנים מלווים בכלבים. כל הניצודים הוסעו במשאיות אל בורות, שהוכנו מראש. ימים אחדים לאחר מכן נמכר הרכוש השדוד ובגדים, שהופשטו מן הנרצחים, בחנויות העיר⁵³.

בביילורוסיה פעלו גם גדודי משטרה ניידים, שהורכבו ממשפטי פעולה, רובם מאסטוניה, מלטביה, מליטא ומאוקראינה. חלק מן הגדודים האלה הורכב גם מביילורוסים, קוזאקים, טטרים, רוסים ושבוויי מלחמה בני לאומים שונים, שראו בכך דרך לשרוד. אליהם הצטרפו אזרחים, שנטלו חלק בפעילות נגד היהודים, ואלה ששרתו כחיילים באיינזצגרופן, במשטרת הביטחון הגרמנית או ביחידות הצבא הגרמני⁵⁴.

עם נסיגת הצבא האדום התארגנו יחידות המשטרה המקומיות בשטח הסובייטי הכבוש התארגנות ספונטנית של לאומנים, אנטי-סובייטים ואנטישמים, בעיקר בשטחים המערביים, שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940⁵⁵. עם כיבושו של שטח זה או אחר, "אימצו" הגרמנים קבוצות אלה ככוח עזר. הגיוס ליחידות המשטרה היה על בסיס התנדבותי ותנאי הקבלה היו התנגדות לבולשביזם ושנאה ליהודים. על המתנדב היה למלא טופס בקשה ולחתום על חוזה. אחד העקרונות המרכזיים בהפעלת יחידות המשטרה היה הפנייתם לפעילות הרחק מביתם, כך, לדעת הגרמנים, ימלאו הם את משימתם בצורה הטובה ביותר ויפעלו בשטח זר להם. כך למשל, בשלהי שנת 1942 נשלחו לביילורוסיה חמש-עשרה יחידות משטרה: תשע יחידות אוקראיניות, ארבע – ליטאיות, שתיים – לטביות. באותה עת פעלה יחידה ביילורוסית אחת בלבד (גם בגלל שבביילורוסיה לא היו מספיק מתנדבים מקומיים). באכזריותם הרבה כלפי יהודי ביילורוסיה

⁵³ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 194-195; ליבנצב, אזור פרטיזני, עמ' 63; איר"ש, חטיבה M.41, תיק 37 (זיכרונותיו של המזכיר לשעבר של הוועד האזורי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית בבוברויסק).

⁵⁴ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 10-11; ליטוין, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 94. עוד על יחס האוכלוסייה האזרחית ליהודים ראו בהמשך פרק זה.

⁵⁵ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

"הצטיינו" מאוד אנשי גדודי המילואים ה-11 וה-12 של המשטרה, אשר היו מורכבים ממשפטי פעולה ליטאים⁵⁶.

הדוגמא המתועדת והברורה ביותר של השתתפות ליטאים ברצח ההמוני של יהודים מחוץ לליטא היא של הגדוד הליטאי ה-12, אשר אנשיו גויסו על בסיס התנדבותי בקובנה (Kovna) שבליטא החל ביוני 1941. הם נשלחו לאזור מינסק-ברנוביץ' באוקטובר אותה שנה והשתתפו בשורה של הוצאות המוניות להורג במינסק ובעיירות הסמוכות. בנובמבר ובדצמבר 1941 יחידות ליטאיות של משטרת העזר השתתפו, יחד עם גרמנים וביילורוסים, בפעולות בקנה מידה נרחב גם בסלונים ובנובוגרודוק. ב-21 ביולי 1942 הועמסו יהודי נסוויז' (Nesvizh) על משאיות והוסעו אל בורות שנחפרו מחוץ לעיר. כאן הם נורו למוות על-ידי גרמנים, ליטאים ומספר אנשי משטרה מקומיים⁵⁷. הבורות הוכנו ככל הנראה על-ידי האוכלוסייה המקומית כפי שהיה ב-28 באוקטובר 1941, כאשר "הובהלו בני האוכלוסייה המקומית, ביאלורוסים [כך!] ופולנים, לחפור בורות באחוזת ארמונו של הנסיך ראדזיביל [...] אך אלה לא הגידו דבר לשכניהם היהודים"⁵⁸.

על אכזריותם של אנשי הגדודים הליטאים ניתן ללמוד גם מדיווחו של הממונה על מחוז (Gebietskommissar) סלוצק (Slutsk), היינריך קארל (Heinrich Carl), אודות רצח היהודים שם ב-30 באוקטובר 1941: שלושה ימים לפני כן, ב-27 באוקטובר, הגיע מקובנה אל סלוצק קצין מן הגדוד הליטאי ה-11 והודיע כי הגדוד קיבל הוראה להשמיד תוך יומיים את היהודים הנמצאים בסלוצק. בהמשך מתאר קארל את האופן האכזרי בו בוצע הרצח, ומציין, ש"זמן רב לאחר שהקברים כוסו בעפר, הנותרים בחיים ניסו לצאת מהם". כך נרצחו כחמשת אלפים יהודים; ולא היו אלה היהודים היחידים שנרצחו על-ידי הגדוד הליטאי ה-11⁵⁹.

⁵⁶ בוכלר, השתתפות המשטרה המקומית, עמ' 82-83; דין, שיתוף פעולה, עמ' 30; ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 122; יופה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 176; ליבנצב, אזור פרטיזני, עמ' 34. עוד על הגדוד ה-11 ראו למשל: בובניס, גדודי משטרה. על גדוד 118, אשר רוב המשרתים בו היו אוקראינים ופעל בביילורוסיה מאז הקמתו באביב 1942 ועד יולי 1944, ראו: רודלינג, טרור ושיתוף פעולה – רקע; רודלינג, טרור ושיתוף פעולה – פשעי מלחמה.

⁵⁷ דין, השתתפות הליטאים, עמ' 286-290; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 3403 (עדותה של יהודית גרף). עוד על הגדוד ה-12 ראו למשל, בובניס, גדודי משטרה; זילבר, הגדוד ה-12; דיוקוב, הרוסי חייב למות, עמ' 154. חולבסקי, עיר ויער, עמ' 52.

⁵⁹ יופה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 176; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 143-147. שם מצוין רק שם המשפחה של הממונה על המחוז – קארל. את שמו הפרטי מצאתי כאן:

בשנת 1942 המשימות העיקריות של יחידות המשטרה המקומיות היו לוחמה אנטי-פרטיזנית והשמדת יהודי הגטאות, אשר לעתים קרובות חברו יחדיו. השוטרים היו פעילים מאוד גם במעשי השוד בבתי היהודים הן לפני רציחתם והן לאחר מכן. יחידות המשטרה הביילורוסית וראשי מועצת הכפרים סיפקו ליחידות האינזצגרופן גם מידע על מקומות הימצאותם של יהודים. לאחר רצח היהודים נהגו השוטרים למכור רכוש יהודי בשוק השחור בערים⁶⁰.

גדוד המשטרה מספר 322 מחטיבת המשטרה "מרכז" נטל חלק ברציחתם של מאות יהודים בסביבות קוברין (Kobrin), במוהילב, במינסק ובערים אחרות. גם משטרת העזר "השחורה" (על-שם המדים השחורים שלבשו אנשיה), אשר בשנת 1943 מנתה בביילורוסיה כחמישים אלף איש, השתתפה. תפקיד המשטרה המקומית בהשמדת היהודים היה משמעותי יותר החל בסתיו 1942, כאשר היא הפכה למאורגנת יותר וכאשר חלק הולך וגדל מן היחידות הגרמניות הופנה לחזית בשל מחסור בכוח אדם שם: אנשי המשטרה המקומית הם אלה שגרשו את היהודים מן הבתים, אספו אותם במקום שנקבע מראש, העבירו אותם למקום ההשמדה, הקיפו את המקום כך שלא ניתן יהיה לברוח ממנו, ופעמים רבות אף לחצו בעצמם על ההדק⁶¹.

נתאר כעת מספר מקרים נוספים של שיתוף פעולה מקומי בביילורוסיה עם הוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי". במחצית השנייה של אוגוסט 1941 רוכזו יהודי העיירה ינוביצ'י (Yanovich) בגטו, וב-12-13 בספטמבר הובלו לתעלה בקרבת הכפר זייצבו (Zaytsevo), שם נורו. בפעולה השתתפו גרמנים ואנשי המשטרה המקומית. ב-3 במרץ 1942 (פורים) נכנסו גרמנים ושוטרים ביילורוסים וליטאים לגטו ברנוביץ'. תפקיד השוטרים היה לחפש אחר יהודים בבתי ובחצרות. על גטו ברנוביץ' שמרו באופן קבוע בעיקר שוטרים ביילורוסים, אשר נטלו חלק גם בחיסולו יחד עם שוטרים ליטאים, לטבים ואוקראינים. השוטרים הביילורוסים לבשו מדים שחורים ומשום כך כונו על-ידי יושבי הגטו "עורבים". ב-29 ביוני 1942 הוקף גטו סלונים על-ידי המשטרה המקומית, שנעזרה ביחידה ליטאית. השמדת יהודי הגטו נמשכה עד ה-15 ביולי 1942⁶².

⁶⁰ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 231-232; בוכלר, השתתפות המשטרה המקומית, עמ' 95.

⁶¹ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 13, 25-26; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 1362 (עדויות של שרה גרשוני); שם, חטיבה O-17, תיק 43 (עדויות קבוצתיות); ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 187.

⁶² ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 348, 468, 472; פנקס, כרך 8, עמ' 182-183; איו"ש, חטיבה O.4, תיק 324; באואר, ברנוביץ', עמ' 88; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 11523 (עדויות של רחל ליטבק); שם, חטיבה M.35, תיק 6 ("רציחות המוניות של יהודים"); שם, חטיבה O.33, תיק 7077 (דוד קרולבצקי: "יומן המלחמה – סיפור אישי").

ב-20 בנובמבר 1941 הוקף גטו אורשה (Orsha) בגרמנים ואנשי המשטרה המקומית וכאלפיים יהודים הוצאו להורג בירייה בבורות שהוכנו מראש בקרבת בית העלמין היהודי על-ידי שבויי מלחמה. חיסול הגטו באופן סופי התבצע בימים 26-27 בנובמבר 1941 וגם בו נטלו חלק פעיל אנשי משטרה מקומיים⁶³. בהשמדתם של כחמש מאות יהודים בביטן (Byten) בשלהי 1942 השתתפו כוחות עזר מקומיים⁶⁴.

בעיירה קריביצ'י (Krivichi) אספו שוטרים מקומיים את היהודים מדי יום והכו חלק מהם במקלות. יחד עם הגרמנים חיפשו הם בכל מקום יהודים שהתחבאו. בלילות החורף של שנת 1941/2 נהגו שוטרים ביילורוסים בליאוזנו (Liozno) לפרוץ לבתי הגטו, לשבור שמשות, להכות את היהודים ולגרשם אל הכפור. ב-7 בנובמבר 1941 פרצה לגטו מינסק יחידת משטרת הביטחון וכן מספר רב של שוטרים מקומיים וליטאים. ב-8 במאי 1942 הוקף גטו לידה (Lida) בחיילים גרמנים. בתוך הגטו הוצאו היהודים מבתיהם על-ידי שוטרים פולנים, אוקראינים, ביילורוסים וליטאים תחת פיקודם של הגרמנים. כתליינים של יהודי גטו פינסק, אשר הוקם בפסח 1942 וחוסל באופן סופי פחות משנה לאחר מכן (23 בדצמבר 1942), התבלטו שוטרים פולניים. ב-14 באוקטובר 1941 נרצחו בקורניץ חמישים וארבעה יהודים. הרצח אורגן אמנם על-ידי הגרמנים, אולם עיקר המבצעים היו מקומיים. בפורים 1942 נרצחו שם שלושה-עשר יהודים נוספים על-ידי שוטרים ביילורוסים. ברצח זה השתתף ככל הנראה גם לטבי, אשר היה פעיל מאוד גם בוילייקה. בגטו לחווה, שהוקם באפריל 1942, השתתפו אוקראינים וליטאים בסילוק יהודים מבתיהם והם גם הובילו קבוצות יהודים אל הבורות שהוכנו מראש. חיים רימר מעיד, כי ביום המרד בגטו לחווה, ה-3 בספטמבר 1942, הגרמנים נכנסו לגטו לבדם ואילו שוטרים ביילורוסים "הקיפו את הגטו מסביב שלא תהיה בריחה מתוך הגטו ליערות"⁶⁵.

העיר מיר נכבשה על-ידי הגרמנים כבר בשלהי יוני 1941. ב-9 בנובמבר 1941 נרצחו כאלף וחמש מאות מיהודי העיר על-ידי הגרמנים שנעזרו במשטרה המקומית. הללו גויסו במהלך הקיץ מתוך מתנדבים תושבי המקום (ביילורוסים, פולנים וטטרים). גם תושבים מקומיים אחרים, שלא

⁶³ ריניצה, 25.10.2001, עמ' 8-9; ריניצה, 1.11.2001, עמ' 8.

⁶⁴ איו"ש, חטיבה O.4, תיק 324.

⁶⁵ הספר השחור, עמ' 154-155; סמולאר, עמ' 61, 63; חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 202; קפלן, עמ' 46; סולומיאן-לוזן, עמ' 57, 63, 65; באואר, קורניץ, עמ' 83; שפירו, עמ' 22; דולינקו, פינסק, עמ' 104; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 488 (עדותו של יצחק ליכטנברג), 5127 (עדותו של חיים רימר).

נמנו עם שורות המשטרה, נטלו חלק ברצח ו/או עסקו בשוד הרכוש היהודי. חלק מן המתנדבים הראשונים למשטרה המקומית במיר היו ידועים עוד לפני המלחמה כאנטישמים, אולם עדים רבים טוענים כי באופן כללי היחסים לפני המלחמה היו טובים, ואילו לאחר כיבוש העיר על-ידי הגרמנים המשטרה המקומית הייתה יותר אכזרית ומסוכנת.⁶⁶ ימים אחדים לפני ראש השנה בשנת 1942 הוקף גטו סרניקי (Serniki) על-ידי הגרמנים והמשטרה הביילורוסית, אשר סייעה גם בחיפוש אחר יהודים מסתתרים בתוך הגטו.⁶⁷

ניצולים מעידים, שאנשי המשטרה המקומית שדדו ורצחו למעשה לא פחות מן הגרמנים, והם אף חששו מן השוטרים יותר מאשר חששו מפני הגרמנים כי "מותר היה להם הכול". השוטרים ידעו לזהות טוב יותר מיהו יהודי ומי לא, והם היו יותר אלימים. אחד מאסירי מחנה ההשמדה קולדיצ'בו (Koldichevo) מעיד, כי השומרים הביילורוסים היו כה אכזריים, עד כי האסירים קיוו כי הם יוחלפו בשומרים גרמניים. גם בגלוסק הקימו הגרמנים משטרה מאנשי המקום. הללו פגעו ביהודים ועינו אותם יותר מאשר הגרמנים עצמם. ב-2 בדצמבר 1941, כאשר יהודי גלוסק נתבקשו להתאסף בכיכר, החלו אנשי המשטרה המקומית בחיפושים בבתי היהודים.⁶⁸

מבין אנשי המשטרה המקומית מעטים מאוד סייעו ליהודים. אחד מאנשי המשטרה הפולנית בראדון (Radun), אולי משום שהיה מאוהב בנערה יהודיה, הזהיר את היהודים מפני תכניותיהם של הגרמנים, אולם אף אחד לא האמין לו.⁶⁹ פולנים ששמרו על גטו פינסק היו מוכנים תמורת שוחד לאפשר ליהודים להכניס אל תוך הגטו מצרכי מזון, בעיקר קמח, שהצליחו להחליף בעיר תמורת פרטי לבוש, בדים או כל דבר אחר בעל ערך.⁷⁰ כאן המקום לציין, כי היו גם גרמנים שסייעו ליהודים, כפי שקרה ליהודית גרף מסלונים, אשר גרמני שאצלו עבדה הציל אותה ממוות

⁶⁶ ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 394; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 223-225, 242. ראו שם עוד גם על השתתפות המשטרה המקומית בזיהוי וברצח יהודי העיר.

⁶⁷ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6610 (עדותו של זאב ארדמן).

⁶⁸ רומנובסקי, השואה, עמ' 358-359; סמילוביץקי, גלוסק; יפה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 169; דולינקו, פינסק, עמ' 37. עוד על המחנה בקולדיצ'בו ראו: סוהל, הם התנגדו, עמ' 172-175. הגרמנים עצמם היו מודעים לכך שאינם יכולים תמיד להבחין בין יהודי לבין לא-יהודי. ראו: דיווחי האינצ'גרופן, עמ' 43.

⁶⁹ רוגובסקי, עמ' 113-114; מלחמה אינה זיקוקין דינור, עמ' 129; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 4669 (עדות

יליזבטה גרצ'בסקיה); שם, חטיבה O-33c, קלטת 2126 (עדותו של יצחק קז'דן).

⁷⁰ דולינקו, פינסק, עמ' 47.

ביולי 1942 ואף הנפיק לה אישור עבודה כמנקה⁷¹ או לראיסה גיטלין, קטיה טוקרסקי ואחרים מגטו מינסק, אשר הוצאו מן הגטו במרץ 1943 במשאית על-ידי הקצין הגרמני וילי שולץ, שהיה מאוהב ביהודיה אילזה שטיין⁷². לעתים הם הסכימו לסייע ליהודים תמורת כסף רב⁷³.

החל בשלהי קיץ 1943 ועד לסיום הכיבוש הגרמני התנהל בשטחים הכבושים בברית-המועצות מבצע "סודי ביותר", "אקציון 1005" (*Aktion 1005*): מבצע הוצאת גוויותיהם של מאות אלפי נרצחים מקברותיהם, שריפתן ופיזור עפרן על מנת לטשטש את עקבות מעשי הרצח. גם בפעילות זו נעזרו הגרמנים בשוטרים מקומיים, באוקראינים ובליטאים, אשר הוחלפו מאוחר יותר בגרמנים מהונגריה ומרומניה. על-פי רוב הוצאו משתפי הפעולה הללו להורג עם סיום תפקידם⁷⁴.

כמו במקומות אחרים, גם ביילורוסיה התבצע תהליך השמדת האוכלוסייה היהודית בסיועה של האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, ולא מדובר בבעלי תפקידים רשמיים בלבד. האנטישמיות, שהייתה לה אחיזה באזור עוד לפני מהפכת 1917, לא נעלמה לאחריה ואף התגברה. הקולקטיביזציה, אשר נכפתה על אוכלוסיית ברית-המועצות, ליבתה עוד יותר את השנאה הן כלפי השלטונות הסובייטיים והן כלפי היהודים. בעיני המקומיים נראה היה כי מעמדם של היהודים בממסד השלטוני בולט יתר על המידה, כיוון שרבים מהם הצליחו להשתלב בו, והם לא השכילו לראות את הנזקים, שגרמה המדיניות הסובייטית ללאומיות היהודית. היהודים בשטחים המסופחים, ובעיקר במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה⁷⁵, ראו בצבא האדום מחסום בפני כניסת הצבא הגרמני, שכבש את מערב פולין ומרכזה והתקדם במהירות מזרחה, ורבים מהם השתלבו במנגנון הממשלתי והביטחוני הסובייטי: "יהודי סלונים נפלו לתוך זרועות החיילים הסובייטיים, התחבקו והתנשקו. שלושה ימים רצופים נמשכו החגיגות [...] רבים סברו, כי הגאולה הנה באה והסובייטים – המשיח". בני הנוער היהודים ראו בשלטון הסובייטי אפשרויות חדשות של לימודים ופרנסה שלא היו פתוחות בפניהם תחת השלטון הפולני. הדבר כמובן שלא

⁷¹ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3403 (עדוטה של יהודית גרף).

⁷² שם, תיקים 6809 (עדוטה של ראיסה גיטלין), 7348 (עדוטה של קטיה טוקרסקי); ראיון 2.

⁷³ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7012 (עדוטה של אהרון דרמן).

⁷⁴ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 701, 708; ויניצה, 1.11.2001, עמ' 9; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 38; אורבך, חורבן היהודים, עמ' 23.

⁷⁵ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

מצא חן בעיני האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, אשר ראתה בשמחה זו אות לכך ש"הנה ממשלת היהודים הגיעה"⁷⁶.

הסוציאליזם הסובייטי וחיי הצנע, העריצות, ההגליות והרציחות, הטיהורים בשורות הצבא האדום ובחוגים אחרים, הקולקטיביזציה הכפויה, הלאומנות של האוקראינים, הליטאים, עמי הקווקז והעמים המוסלמיים ורצונם להתנתק מהאימפריה הרוסית (אשר ראויים למחקרים נפרדים) – כל אלה הפכו את רוב אזרחי ברית-המועצות לאויבי המשטר הסובייטי, המצפים לשינוי. הפלישה הגרמנית לוותה בפיזור אשליות, עוררה ציפיות והניעה רבים מאזרחי ברית-המועצות לקבל את הצבא הגרמני בדרך הרוסית המסורתית - בלחם ומלח. היחידות הגרמניות הראשונות נכנסו לקורניץ ב-28 ביוני 1941. תושבי העיירה הגויים קיבלו אותם בחלב ופרחים. התעמולה הגרמנית האנטי-יהודית, שהופצה למן היום הראשון של הכיבוש והאשימה את היהודים בכל נוראות המשטר הקומוניסטי ובפרוץ המלחמה, נפלה על קרקע פורייה וליבתה עוד יותר את השנאה ליהודים⁷⁷.

בתקופה, שבין נסיגת הצבא האדום לבין בוא הגרמנים, ערכה האוכלוסייה הלא-יהודית בעיירות ובכפרים רבים מעשי שוד ורצח באוכלוסייה היהודית. כאשר הגיעו הגרמנים, הם נתקבלו על-ידי חלק מן האוכלוסייה באהדה ובהפגנת שנאה חריפה ליהודים. האידיאולוגיה הנאצית מצאה לה קרקע פורייה וחיזקה את האנטישמיות הגזענית בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית. "הכיבוש הגרמני פתח בפני האנטישמיות [...] אופקים אלימים, ואלה באו לידי ביטוי בעמדותיהם של חלקים נרחבים באוכלוסייה, ובשיתוף פעולה ביישום המדיניות הנאצית כלפי היהודים"⁷⁸.

ברציצה (Rechitsa), בבוברויסק ובמקומות רבים אחרים, טענו הגרמנים בתעמולתם (בעיקר בעלונים שפיזרו בעזרת מטוסים), כי בכוונתם להילחם בקומוניסטים וביהודים וכי השמדתם תקל על מצבה של האוכלוסייה המקומית הכללית. לפי עדות מנבל (Nevel), כל

⁷⁶ יוכבידוביץ, עמ' 10; באואר, ברנוביץ', עמ' 80-81. עוד על האנטישמיות לפני המלחמה ראו: זלצר, היחסים הבין-אתניים, עמ' 75-101; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6168. על היהודים בשטחים המסופחים ראו: לוין, תקופה בסוגריים.

⁷⁷ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 763-764; אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 234; לובצ'קו, ביילורוסיה, עמ' 149; הלפרין, עמ' 97; זלצר, היחסים הבין-אתניים, עמ' 102; באואר, קורניץ, עמ' 79.

⁷⁸ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 1-3; חולבסקי, על נהרות, עמ' 259-262; חולבסקי, תקופת השליטה הסובייטית, עמ' 21-23; לילקוב, לשאלת הלכי הרוח. רבים מספרים על יחסים טובים בין היהודים לבין הלא-יהודים לפני המלחמה. ראו למשל: איו"ש, חטיבה O-3, תיקים 3402 (עדויות של רוחמה אוליקור), 3642 (עדויות של משה פלוט), 3895 (עדויות של אידה טורק). 3927 (עדויות של ברוך שפסנוול).

המודעות ועלוני התעמולה שהפיצו הגרמנים הכילו זו לצד זו את המילים "קומוניסטים" ו"יהודים" על מנת לשכנע את האוכלוסייה שקומוניסטים ויהודים הם היינו הך.⁷⁹

רוב האוכלוסייה המקומית לא הייתה מודעת למטרות הנאצים, והאמינה כי היטלר ישחרר אותה מ"העבדות הבולשביקית". הגרמנים ניצלו זאת והרבו בהצהרות אהדה והבטחות בדבר הקמתה של מדינה ביילורוסית עצמאית לאחר ניצחונם. הגרמנים השכילו להסוות את מטרותיהם האמתיות. רבים האמינו להבטחותיהם וקיוו שמצבם הכלכלי ישתפר במהרה. ברם, כידוע, הגרמנים לא הקימו מדינה ביילורוסית עצמאית, אלא אף פיצלוה וצמצמו את שטחה של הרפובליקה.⁸⁰

בנוסף, הגרמנים הפחידו את האיכרים כי מי שיעזור ליהודי רכוש יוחרם והוא יומת יחד עם בני משפחתו. ואכן היו מקרים רבים בהם מי שנתפסו או אפילו רק נחשדו בסיוע ליהודים (ולפרטיזנים) הוצאו להורג. לעומת זאת, פרס הובטח למי שיתפוס יהודי וימסור אותו לידי הגרמנים. אף אותם איכרים שרצו לעזור, פחדו. הם חרדו לעצמם, לבני ביתם וחששו מפני הלשנה מצד שכניהם.⁸¹

לא-יהודי, שהסתיר יהודי, סיכן בכך את חייו שלו ואת חיי משפחתו. מאידך, רבים סייעו בחפץ לב לשבויי מלחמה בורחים ולחיילים, אשר מצאו עצמם בכיתור, אף-על-פי שהעונש על מעשים אלה היה זהה: עבודות כפייה או הוצאה להורג. אולם, בעיני האוכלוסייה המקומית הללו היו "משלנו", ואילו היהודים, אפילו שכנים ועמיתים מזה שנים רבות, היו זרים. כאשר ניתן ליהודים מקלט, היה מצופה מהם, כי יפצו על כך את מציליהם פיצוי חומרי ורבים גורשו לאחר שלא היה מה לקחת מהם עוד, בעוד לא-יהודים קיבלו מקלט ללא תמורה. לא-יהודי, לאחר

⁷⁹ כגנוביץ', רציצה, עמ' 292; רומנובסקי, השואה בעיני היהודים, עמ' 89. עוד על התעמולה הגרמנית בביילורוסיה ראו למשל: ריין, המלך והחיילים, עמ' 227-252.

⁸⁰ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 15; כהנוביץ', ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 118; לובצ'קו, ביילורוסיה, עמ' 147, 150; מלחמת הפארטיזנים, עמ' 21-22; חולבסקי, על נהרות, עמ' 67-70.

⁸¹ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך ב', עמ' 515; ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה, עמ' 120; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 793; אירוש, חטיבה O-3, תיק 5763 (עדותו של יצחק רבינוביץ').

שהתמקם בכפר, יכול היה בדרך-כלל לסמוך על אנשי המקום לבל יסגירוהו, בעוד יהודי חי בפחד מתמיד מפני הסגרה⁸².

בנובי-פוהוסט (Novy Pogost) התנפלה האוכלוסייה הביילורוסית על היהודים ושדדה מהם הכול. בברסלב (Braslav) גורשו כל יהודי העיירה לאזור הביצות והאוכלוסייה המקומית שדדה את הבתים והרכוש הנטושים. בעיירה מיורי (Miyory) רצחו הביילורוסים את רב העיירה ואת אשתו. בפינסק התעללו ביהודים כל שכבות האוכלוסייה, מקטן ועד גדול. בוואסילישקי (Vasilishki) שדדה האוכלוסייה המקומית תחילה את המחסנים, שהוכנו מראש על-ידי השלטונות לשעת חירום, ואז פנתה להתנפל על היהודים. בגטו רדושקביץ' (Radoshkevich) בזמן טבח ה-11 במרץ 1942 שדדו אנשי המשטרה והאוכלוסייה האזרחית את בתי היהודים. דיווח גרמני מן ה-12 באוגוסט 1941 מציין כי בוויטבסק השתתפה האוכלוסייה המקומית ברצח היהודים על-ידי הלשנה⁸³. לבית החולים היהודי בגרודנו הובאה יום אחד יהודיה כבת ארבעים ועל גופה סימני דקירה רבים ועמוקים. מי שהביא אותה סיפר כי היא נדקרה על-ידי אישה פולניה, אשר תוך כדי דקירות קיללה אותה וצעקה "אין לך זכויות עכשיו!"⁸⁴

וכך מספרת אידה סקלוט על העיר מינסק:

נכנסתי עם ילדי למינסק דרך הפרבר סלפיאנקה והתעכבתי שם לנוח. הגויים שדדו את בתי היהודים. וכשנכנסו הגרמנים למינסק ראיתי רבים מהם מצטופפים לאורך הכביש וביניהם בני-נוער, עומדים ומנופפים ידיהם לנאצים חזרקים פרחים אדומים תחת גלגלי מכוניותיהם. פלצות אחזה בי למראה זה⁸⁵.

⁸² גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 239-240; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים, עמ' 92; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 433; מוזיאון השואה, RG-53.005 M, סליל 2, עמ' 100; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7012 (עדות של אהרון דרמן).

⁸³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 161; סולומיאן-לוק, עמ' 63; התליינים מעידים, עמ' 20; איו"ש, חטיבה O-3, תיקים 3188 (עדות של חיה ואברהם אלפרט), 3927 (עדות של ברוך שפסנוול).

⁸⁴ רייזר, במאבק, עמ' 106.

⁸⁵ כמצוטט אצל ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 504, וגם אצל חולבסקי, מינסק, עמ' 105.

באזור פולסיה קיבל חלק ניכר מן האוכלוסייה המקומית את הגרמנים בסבר פנים יפות ופנה לחלוקת הרכוש של הקולחוזים וביזת בתי היהודים. בכמה עיירות במערב האזור ערכה האוכלוסייה המקומית הביילורוסית פרעות ביהודים כבר עם נסיגת הכוחות הסובייטיים, עוד לפני כניסת הגרמנים. גם בקורניץ התנפלו איכרי הסביבה על היהודים ורכושם עוד טרם בוא הגרמנים וההתנפלות גברה עם כניסתם לעיר ב-24 ביוני 1941. בכפרים, האיכרים ובעלי המלאכה פנו אל שכניהם היהודים ובקשו לתת להם את הבהמות ואת כלי העבודה, שכן בקרוב היהודים יפגשו משם ממילא.⁸⁶

בגרודנו עמדו תושבים פולנים במרפסות, צפו ביהודים גוררים את מעט מטלטליהם אל הגטו ולא הסתירו את שמחתם. "כבר מן ההתחלה, הפולנים נכנעו לאויב מבחינה מוסרית" מתוך תקווה כי הגרמנים יקימו מחדש את פולין.⁸⁷ גם במחוז ברנוביץ' "הצטיינו" התושבים הפולנים בשיתוף פעולה עם הגרמנים, הן נגד פעילים קומוניסטים והן נגד היהודים. בתמורה לכך העניקו להם הגרמנים משרות חשובות בשלטון המקומי ובמשטרה, אדמות ועוד. גם אם הפולנים לא תמיד היו מרוצים לחלוטין מן השלטון הגרמני, השלטון הסובייטי נראה להם גרוע הרבה יותר.⁸⁸

אברהם לידובסקי מיטיב לתאר בזיכרונותיו את התנהגותה של האוכלוסייה המקומית בברנוביץ' עם כניסתם של הגרמנים לעיר:

**ביום החמישי למלחמה כובשים הגרמנים את עירנו באראנוביטש
[קרי: ברנוביץ'] [...] איכרים, איכרות וילדי איכרים מתכופפים עד
לאדמה, נושאים על גבם חבילות חפצים, רהיטים, כלי-בית,
מיטות, כלי-מיטה [...] הנה נמשכת אורחה של עגלות-איכרים,
טעונות כל מיני מטלטלין של יהודים [...] נראים הם כבאים
משמחה גדולה; בנחת-רוח הם מצליפים בסוטיהם, היגעים
ממעמסת כלי-היהודים השדודים.⁸⁹**

⁸⁶ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 542-543; חולבסקי, מחתרת ופרטיזנים, עמ' 63; קיאר, גורל יהודי ביילורוסיה.

⁸⁷ רייזר, במאבק, עמ' 113, 123.

⁸⁸ איו"ש, חטיבה M.41, תיק 133 (דיווח קרבי אודות הפעילות הפרטיזנית של הבריגדה על-שם לנין, דצמבר 1942 – 15 ביולי 1944).

⁸⁹ לידובסקי, ביערות, עמ' 6-7.

שוד רכושם של היהודים, בהתאם למיתוס הישן נושן אודות "עושרם האגדי", היה אחת הצורות השכיחות של התעללות האוכלוסייה המקומית ביהודים, ובעקיפין הייתה בכך גם השתתפות בהשמדתם. יהודים רבים טוענים, כי כבר עם ראשית הכיבוש נהגו חלק משכניהם הלא-יהודים לשדוד את רכושם, החל בכלי אוכל וריהוט וכלה במלאי תפוחי האדמה. חלק מן הלא-יהודים גרסו, כי "היהודים כקבוצה אשמים בדבר-מה ועליהם להיענש, ולחלק מן היהודים ללא ספק מגיע למות". רבים נהגו לגלות לגרמנים היכן מתגוררים יהודים ואיזה רכוש יש ברשותם. בכמה מקומות נהגו הגרמנים לרכז את הרכוש הנטוש של היהודים ולמכור אותו למקומיים⁹⁰. בפינסק הורו שכנים פולנים לגרמנים היכן מתגוררים יהודים ושדדו מכל הבא ליד וגם האוכלוסייה הכפרית הצטרפה לשוד הרכוש היהודי בעיר עוד לפני הקמת הגטו⁹¹. בקרב האוכלוסייה המקומית היו שהתעשרו ממש מרכושם של היהודים ששדדו. הזמן המתאים ביותר למעשי שוד אלה היה בעת גירושם של היהודים לגטאות או הובלתם אל בורות הירי. הם היו מעוניינים שהבעלים היהודים של הרכוש לא יחזרו לעולם ושהגרמנים ינצחו⁹².

טרגית במיוחד הייתה התנהגותם של חלק מן הלא-יהודים בעת רצח המוני, כאשר תושבים ביילורוסים הורו לגרמנים ולשוטרים המקומיים היכן מגוררים או מתחבאים יהודים. במערב פולסיה, יהודים רבים, שהצליחו להימלט ממקומות האיסוף, נרצחו על-ידי האוכלוסייה האזרחית באכזריות או הוסגרו על-ידה לגרמנים. ברחובות ברנוביץ' הובילו המקומיים את החיילים הגרמנים אל השכונות היהודיות והצביעו על בתי היהודים⁹³.

ב-1 ביולי 1942, בערך בשעה 8 בבוקר, הוקף גטו פליסה (Plisa) במשטרה ותחת פיקודם של הגרמנים סלקו הללו את כולם מבתיהם. לייבה, בן 13, הצליח להסתתר, אבל אחד המקומיים, אשר התגורר בסמוך לגטו, ראה אותו והלשין עליו למשטרה. ב-10 במאי 1942 כותר גטו וולוז'ין (Volozhin) על-ידי כשבע מאות גרמנים, ביילורוסים, ליטאים ואוקראינים. את הזקנים והילדים

⁹⁰ ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 190; ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 396; רומנובסקי, השואה, עמ' 367, 371; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה, עמ' 98; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 3712 (עדותו של אברהם אלפרוביץ').

⁹¹ דולינקו, פינסק, עמ' 9-10, 28.

⁹² ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 736, 741; רייזר, במאבק, עמ' 109.

⁹³ רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים, עמ' 93-95; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 344; לידובסקי, ביערות, עמ' 7.

הרגו במקום. האיכרים המקומיים תפסו נמלטים רבים ומסרום לידי הגרמנים⁹⁴. עבור הלשנה על יהודי, חי או מת, אפשר היה לקבל קילוגרמים אחדים של מלח, סוכר, נפט, ולעתים אף כסף⁹⁵.

בהשמדת יהודי בוריסוב (Borisov) נטלו חלק פעיל משתפי פעולה מקומיים וראש העיר, סטניסלב סטנקביץ' (Stanislav Stankevich), היה מעורב בכל שלבי השמדת יהודי העיר החל בחתימה על הצווים בדבר הקמת הגטו המקומי וכלה במעורבות ברצח באוקטובר 1941. רב העיר בוברויסק, יצחק בספאלוב (Yitzhak Bepalov), נרצח בתאריך בלתי ידוע על-ידי משתף פעולה מקומי בשם שקורוב (Shkurov), שמו הפרטי אינו ידוע, אשר התעלל ברב על-ידי תקיעת מסמרים בראשו עד שהתמוטט. בהשמדתם של 927 יהודי העיירה זמבין (Zembin), ב-18 באוגוסט 1941, נטלו חלק פעיל משתפי פעולה מבין התושבים המקומיים⁹⁶. בגטו פרוז'יני (Pruzhanj) השתתפה האוכלוסייה המקומית למשל באיסוף היהודים והבאתם לתחנת הרכבת בינואר 1943 וגם בשוד הרכוש היהודי הנטוש. הגסטאפו הבטיח ליוזנראט כי היהודים יועברו למחנות עבודה בפולין ויעבדו שם למען הצבא הגרמני. כמובן שזה לא היה נכון⁹⁷.

אכזבתם של היהודים הייתה הן מחוסר המעש של שכניהם וחבריהם לעבודה בתחום העזרה וההצלה, והן מכך שהללו לא עמדו אף במבחנים שלא היה בהם כל סיכון, כגון הימנעות מהלשנה או הסגרה. הסיבות להלשנה והסגרה של יהודים על-ידי לא-יהודים היו שונות ולעתים אף סכסוכים אישיים גרמו להלשנה. משתפי הפעולה הביילורוסים לא היו חברי המפלגה הנאצית וגם לא יכלו להיות; רצח יהודים או סיוע פעיל בהשמדתם לא חייבו השתייכות למפלגה כלשהי. לעתים קרובות, אלה שנחשבו לפני המלחמה לחברים נאמנים, שכנים שניתן לסמוך עליהם, בגדו באמונם של היהודים. והיה גם להיפך, כאשר מי שלא נמנה בין המקורבים נתגלה כאדם טוב לב⁹⁸.

⁹⁴ צימקינד, עמ' 6; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך ב', עמ' 519; מול האויב הנאצי, כרך ב', עמ' 157-158.

⁹⁵ שפירד, עמ' 22; חולבסקי, עיר ויער, עמ' 83; רייזר, במאבק, עמ' 153; איר"ש, חטיבה O-3, תיקים 4890 (עדות של בן-ציון בלושטיין), 5567 (עדות של סול שולמן); 6078 (עדות של הירש רייכמן).

⁹⁶ יופה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 168, 172-173; יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה, עמ' 134; ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 392-393; יורן, הקורא תיגר, עמ' 90; גרינשטיין, עמ' 75; דימנט, עמ' 15.

⁹⁷ סורייד, עוד נס, עמ' 45, 49.

⁹⁸ חולבסקי, השואה והלחימה, עמ' 161; ריין, שיתוף פעולה מקומי, עמ' 391; לפידוס, נותרנו מעטים; בערגמאן.

תושבי העיירה רוז'ניקה (Rozhanka) הלשינו כי היהודים מקורבים אל השלטונות הסובייטיים. במיר, בעל טחנה גילה שבמקום מסתתרים יהודים והסגיר אותם. בקרליץ' (Karelích) התאחדו לא-יהודים צעירים נגד היהודים, בזזו ושדדו את בתיהם. בנובוגרודוק התעללו השכנים הלא-יהודים אף בנרצחים: הם הפשיטו את גופות היהודים, לקחו את הכסף שמצאו ועקרו אפילו את שיני הזהב⁹⁹.

לא-יהודים רבים גרסו, כי היהודים נענשים: היה להם טוב תחת הסובייטים וכעת זה הגיוני, שהגרמנים מנצלים ומשמידים אותם. השתרשה בקרבם דמות שלילית של היהודי, שנמנע מכל עבודה קשה, אינו כשיר לה ומחפש דרכים קלות להתפרנס, הוא חי בעושר, בעל רכוש רב והינו התגלמות כל המאפיינים השליליים של אדם החי בעיר. בעיני האיכרים, היהודים היו בראש ובראשונה קבוצה סוציאלית שונה מהם (היהודים העירוניים חיו בתנאים חומריים טובים יותר מן האיכרים ועבודתם הייתה קלה יותר) ורק לאחר מכן קבוצה אתנית או דתית. היהודי היה בעיניהם פסיבי, פחדן, אינו יודע להילחם ואחראי לכל חטאי השלטון הסובייטי: הקולקטיביזציה, המאבק בקולאקים בראשית שנות השלושים, הרעב, ועוד. דימוי שלילי זה הצדיק בעיני חלק מן הלא-יהודים את החרמת רכושם של היהודים, ניצולם בעבודות כפיה ואף את השמדתם¹⁰⁰.

גם קירבה משפחתית לא תמיד טמנה בחובה הצלה. מורה יהודייה מן הכפר דוידובקה (Davidovka), למשל, נישאה לביילורוסי, אשר נשלח לחזית בקיץ 1941. היא נותרה בכפר יחד עם אמו, שהסגירה אותה. בכפר בסביבת בוברויסק בעלה הביילורוסי של מורה יהודייה קשר אותה לעגלה רתומה לסוס והוביל אותה ברחבי הכפר עד אשר נפחה את נשמתה¹⁰¹.

והיו שסייעו לרצח היהודים "רק" בעקיפין, על-ידי כך שעמדו מן הצד ולא עשו דבר. בנובוגרודוק, למשל, היהודים נרצחו לעיני האוכלוסייה המקומית ו"הנוצרים יצאו לראות את היהודים שנשאר בחיים. ליהודים מכריהם היו זורקים לפעמים פת-לחם, ומתפללים בליבם שיפטרו סוף-סוף גם מהם שלא יישאר יורש לבתים ולרכוש שזכו בהם מן ההפקר"¹⁰².

⁹⁹ מאירוביץ' עמ' 7-9; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים, עמ' 101; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 417; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 229.

¹⁰⁰ רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה, עמ' 105-106, 110, 112; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים, עמ' 116-117.

¹⁰¹ סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 309; ראיון 1.

¹⁰² באואר, נובוגרודוק, עמ' 46.

ללא השתתפות פעילה מצד ביילורוסים, ליטאים, לטבים, אוקראינים ואחרים, לא היו הגרמנים מצליחים להשמיד מספר כה רב של יהודים, מעידים ניצולים רבים¹⁰³. אף-על-פי-כן הגרמנים לא היו מרוצים. בדו"ח פעילות גרמני מן ה-3 באוגוסט 1941 נכתב, כי באופן כללי האוכלוסייה המקומית עוינת את היהודים ורואה בעין יפה את הקמת הגטאות, העסקתם של יהודים בעבודות כפיה וכדומה, אך אין היא מסוגלת לנקוט יוזמה נגד היהודים. וגם בדיווח על חודש אוקטובר 1941 נכתב, כי אמנם הביילורוסים התלוננו על מעשי היהודים בתקופת השלטון הסובייטי, אולם לא היו מוכנים ליזום פעולות נגדם¹⁰⁴.

רוב האוכלוסייה הלא-יהודית בביילורוסיה נקט עמדה של צופה מן הצד תוך שמירה על חוקי המשטר החדש¹⁰⁵. הם ראו ב"שאלה היהודית" נושא לטיפול הגרמנים; עניין, שאינו נוגע להם. קובה עצמו גרס, כי יש להגביל את רצח היהודים בביילורוסיה כיוון שהרצח גורם לאוכלוסייה המקומית לפנות נגד הגרמנים. ובכל זאת, רוב האוכלוסייה המקומית לא חשב, כי עליו לסכן את חייו למען היהודים גם אם לא הזדהה עם מעשי הגרמנים¹⁰⁶.

4. נכונות לסייע ליהודים ולהצילם¹⁰⁷

רוב התושבים הלא-יהודיים נקטו עמדה של צופים מן הצד והיו אדישים לגורל היהודים. אך היו גם שעזרו להם מיוזמתם, וסיכנו את חייהם וחיי משפחותיהם. בתוך ים השנאה העצום היו גם בעלי מצפון, שנתנו ביטוי לתחושתם במלים מעודדות, במעשי הצלה וסיוע. איכרים, למרות סכנת החיים, העבירו ואף הכניסו מצרכים לגטו. קבוצת נשים לא-יהודיות שיתפה פעולה עם המחתרת בגטו מינסק וסייעה בהוצאתם מן הגטו של כשבעים ילדים יהודים והעברתם לבתי יתומים בעיר. ילדים יהודים רבים אחרים הגיעו לבתי היתומים בעיר ובקרבתה בדרכים אחרות, שהו בהם במהלך המלחמה ולא הוסגרו על-ידי הצוות שידע על מוצאם של הילדים. לימה

¹⁰³ רומנובסקי, השואה, עמ' 369; איו"ש, חטיבה M-41, תיק 10 (עדותה של בסיה לוינה); ראיון 3. מסמכים על יחידות לטביות ראו: משתפי פעולה לטביים בביילורוסיה. וכן מאמרו של אלכסיי ליטוין שם, עמ' 53-27.

¹⁰⁴ ירפה, לשאלת שיתוף הפעולה, עמ' 164; התליינים מעידים, עמ' 37; סמילוביץקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 129-128; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 301-302; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 424; התליינים מעידים, עמ' 18.

¹⁰⁵ רזנבלט, שיתוף פעולה יהודי, עמ' 271.

¹⁰⁶ סמילוביץקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 129; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 302; רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה, עמ' 96.

¹⁰⁷ ראו גם: חסידי אומות העולם, עמ' 81-250.

מוצילסקיה (Lima Mochalskaia) ממניסק, שהיו לה שני בנים משלה, הצילה לזמן מה את בתה בת השנה וחצי של קטיה טוקרסקי (Katia Tokarskii) מן הגטו בעיר ומאוחר יותר העבירה אותה למשפחה אחרת. גם בין הכמרים היו שהצילו יהודים וסייעו להם להגיע אל הפרטיזנים¹⁰⁸.

בתוך המיעוט היוצא מן הכלל נמצאו הבפטיסטים, שהאמינו בייחודו של עם ישראל כבחיר אלוהים, וסייעו ליהודים רבים. כך למשל, יוסיף נזרוק (Iosif Nazaruk), כומר בפטיסטי מן הכפר ליאחצ'יצ'י (Liakhchytsy) שבפולסיה התגורר יחד עם אשתו ושבעת ילדיהם בבית מבודד בשולי הכפר. הם העניקו מקלט בביתם ומזון לחמישה יהודים במשך כשנה, עד אשר הגיעו אל הבית פרטיזנים והוציאו את היהודים בכוח. לא כולם שרדו עד לסיום המלחמה. יוסיף ואשתו הוכרו כחסידי אומות העולם על-ידי יד ושם בשנת 2005¹⁰⁹. לפי זיכרונותיו של יוסי חן, בחורף 1943 שישה יהודים (שלושה מהם – ילדים) מצאו מחסה ומזון בכפר סטרה (Stara), שהיה כפר של בפטיסטים ביילורוסים¹¹⁰.

פטימה קנפטסקיה (Fatima Kanapatskaya) ובתה אנה (אעישה), תושבות העיר מינסק ממוצא טטרי, הכירו את משפחת דוידסון לפני המלחמה. כאשר אבי המשפחה, ישראל, הצליח להמלט ממחנה סמוך לעיר אליו נשלח, והגיע אליהן פצוע, הן טיפלו בו במשך מספר שבועות עד אשר החלים ושב אל משפחתו שהייתה בגטו. במרץ 1942, לאחר רצח המוני בגטו, ישראל שב למשפחה הטטרית, אשר החביאה אותו בבקתה ביער. בעת חיסולו של גטו מינסק ביוני 1943 הצליחו אשתו של ישראל ושלושת ילדיהם להמלט ולהגיע לבקתה בה הסתתר אבי המשפחה. הם שהו שם יום אחד ומשם עברו למחנה של פרטיזנים יהודים. בשנת 2000 הוכרו פטימה ובתה כחסידות אומות העולם על-ידי יד ושם¹¹¹. בפניסק הגיעו איכרי הסביבה אל בתי היהודים עוד

¹⁰⁸ חולבסקי, על נהרות, עמ' 265-266; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 32; הספר השחור, עמ' 149; אורבך, חורבן היהודים, עמ' 27; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 342; אביאל, עמ' 197; סמולאר, עמ' 101; איו"ש, חטיבה O-3, תיקים 4693 (עדויות של ארקדי פוחוביצקי), 7348 (עדויות של קטיה טוקרסקי); חטיבה O-33c, קלטת 2126 (עדויות של יצחק קז'דן); שם, חטיבה M.35, תיק 20 ("פגישה במינסק").

¹⁰⁹ אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים 1, עמ' 26.

¹¹⁰ חן, האור בקצה היער, עמ' 104-105.

¹¹¹ אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים 1, עמ' 14-15.

בטרם הוקם הגטו על מנת להחליף מצרכי מזון בדברי ערך שהיו ליהודים, למרות סכנת החיים שהייתה טמונה במעשה זה¹¹².

אישה ביילורוסית החביאה במרתף ביתה יהודי במשך כשנתיים, אולם לאחר שבביתה התיישב איש משטרה נתגלה היהודי והוא נורה למוות¹¹³. תושב העיירה קוסובו (Kossovo), יפים רוסצקי, הסתיר במשך שבועיים בבורות לעיבוד עורות עשרים ושמונה יהודים, ולאחר מכן ליווה אותם ליער. על כך הוצאה להורג כל משפחתו, בכללם שלושה ילדים. הכפר סקירמונטובו (Skirmuntovo), אשר באזור קוידנוב (Koidanov), נשרף כולו על יושביו לאחר שהגרמנים גילו כי האיכרים מסתירים עשרה יהודים¹¹⁴. בסטארייה דורוגי (Starye Dorogi) התגורר רופא, אשר באחד מאגפי בית החולים בו עבד, תחת מעטה של סודיות, הוחזקו שתי יהודיות חולות. כאשר נודע הדבר לאנשי הגסטאפו הם ירו למוות בחולות ואת הרופא תלו. בעיירה בורסוצ'ינה (Borsuchina) אדולף ומריה סטנקביץ' (Adolf and Maria Stankevich) החביאו יהודים רבים מן העיירות הסמוכות. הגבר הוצא להורג בתליה¹¹⁵.

בכפר ליד פרוז'ני החביאו איוון פאוק (Ivan Pauk) ואשתו אנה, הורים לארבעה ילדים, את המורה היהודי מביית-הספר בו למדו ילדיהם, משה יודביץ' (לימים – מוריס סוריד), ואת אשתו רגינה, באסם החל בפברואר 1943. כעבור כחודש הצליח איוון ליצור קשר עם פרטיזנים אשר הסכימו לקבל את הזוג היהודי היות ורגינה הייתה אחות במקצועה. כך ניצלו חייהם. בשנת 2001 הוכרו איוון, אשתו ושניים מילדיהם כחסידי אומות העולם¹¹⁶.

ליאון טרכטנברג מגטו גרודנו הסתתר יחד עם הוריו אצל איכר במחבוא חפור מתחת לרצפה, שבו ניתן היה רק לשבת או לשכב, החל במרץ 1943 ועד לשחרור ביולי 1944. האיכר סיפק למסתתרים מזון, בגדים ואף עיתונים, ובנו הקטן שמר מחוץ לבית¹¹⁷. אשה אחרת מגרודנו הזהירה את חברתה מפני חיסולו הקרוב של גטו גרודנו¹¹⁸.

¹¹² דולינקו, פינסק, עמ' 37.

¹¹³ ויניצה, 25.10.2001, עמ' 8.

¹¹⁴ אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 439; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 20 ("פגישה במינסק").

¹¹⁵ הספר השחור הבלתי ידוע - רוסיית, עמ' 267; הספר השחור הבלתי ידוע - אנגלית, עמ' 268; הספר השחור, עמ' 156.

¹¹⁶ סוריד, עוד נס, עמ' 51-54; אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים 1, עמ' 28-29.

¹¹⁷ פתל, ניסיונות התנגדות, עמ' 72.

בגטו נובוגרודוק ידעו היהודים על שתי משפחות, פולנית וביילורוסית, בקרבת העיר שעוזרות ליהודים. משפחתו של הפולני פרנציז'ק בוברובסקי (Franciszek Bobrowski), שהתפרנסה מלכידת כלבים משוטטים ומכירת עורותיהם, עזרה לעשרה יהודים עד שנתפסה ונרצחה (פרט לאחת הבנות). למשפחתו הביילורוסית של קונסטנטין קוזלובסקי (Konstantin Kozlovskii) היה משק מבודד ליד העיר. קוזלובסקי ובני משפחתו עזרו ליהודים רבים, לא נתפסו מעולם והוכרו על-ידי יד-ושם כחסידי אומות העולם¹¹⁹. הפולני אדוארד חאצ'יה (Eduard Chacza), פועל במשרד הסניטציה העירוני והממונה על בית הקברות הקתולי בברנוביץ', העניק מקלט ליהודים רבים והראה להם את הדרך אל הפרטיזנים. הוא נאסר פעמיים בשל כך ונכלא במספר מחנות. גם הוא הוכר כחסיד אומות העולם¹²⁰.

לעתים הסכימו איכרים להחביא יהודים לילה אחד בלבד. במקרים אחרים הוחבאו יהודים ברצון, אך גורשו לאחר אירוע, כגון רצח המוני או ענישת תושב מקומי. אחרים החביאו יהודים עד שלקחו מן האחרונים את כל רכושם ואז סלקו אותם. במקרים אחרים הסייג לסייע ליהודים נבע מתנאי מחיה קשים. לא-יהודים רבים לא יכלו להרשות לעצמם להאכיל יהודי כאשר משפחתם הם סבלה מרעב. על-פי רוב היו המחביאים מקבלים תשלום מן היהודים שהחביאו, אך היו מקרים, בהם יהודים הוחבאו ללא תמורה, ביניהם גם ילדים¹²¹.

בעיירה יאנוב (Yanov), ב-13 בספטמבר 1941, שכנים לא-יהודיים, אשר ניסו לסייע ליהודים, נלקחו יחד עמם על-ידי הגרמנים והמשטרה המקומית. לאחר טבח המוני ביהודי קוסובו בקיץ 1942 התחבאו יהודים במשך שבועיים אצל גוי, אשר הובילם לאתר מכן ליער. על כך ירו הנאצים למוות בו, באשתו ובשלושת ילדיהם. תושבים מקומיים נטו לעזור בראש ובראשונה ליהודים שנישאו לביילורוסים או רוסים, שכנים לשעבר, חברים ועמיתים. סופיה זילברברג יחד עם אימה הוחבאו אצל עוזרת הבית שלהם מלפני המלחמה בכפר בקרבת אורשה. יהודים מלידה יצרו קשר עם מכריהם הנוצרים, תושבי כפרים וחוות בסביבה, וחיפשו אצלם מחבוא לבני ביתם תמורת תשלום גבוה. האיכרים האלה ניצלו את מצבם של היהודים ודרשו שקודם יועבר אליהם

¹¹⁸ קרפנקו, שני סיפורים מגרודנו.

¹¹⁹ באואר, נובוגרודוק, עמ' 53.

¹²⁰ פנקס, כרך 8, עמ' 186; באואר, ברנוביץ', עמ' 109-110; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 11523 (רחל ליטבק).

¹²¹ רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה, עמ' 97; המאבק לחיים, עמ' 55; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4404

(עדותו של יוסף קוגן); שם, חטיבה O-33, תיק 456 (עדותו של יוסף רכמילוביץ').

כל רכושם של היהודים¹²². בברנוביץ' היו ביילורוסים ששלחו למכריהם היהודים בגטו מזון וכסף וקתולים פולנים הסתירו יהודים ללא תמורה בתקופות של הוצאות להורג בגטו¹²³.

בהתאם לצו הגרמני, בני זוג במשפחות מעורבות חייבים היו להתגורר משני עברי הגדר; אי-ציות לצו – הוצאה להורג. היו מקרים, אם כי לא רבים, בהם בן הזוג הלא-יהודי העמיד פני יהודי והפך "בהתנדבות" לאסיר בגטו או הציל את בת הזוג בדרכים אחרות. אחרים מסרו את בני זוגם היהודים וילדיהם לידי הנאצים ואף "התגאו שנפטרו מהיהודים"¹²⁴.

לחלק מן היהודים היו יחסים טובים עם שכניהם ועמיתיהם לפני המלחמה. אצל חלקם הם מצאו מחסה, ולעתים אף הצלה. ישנן עדויות רבות על לא-יהודים, אשר תוך סכנת חיים להם ולמשפחותיהם הסתירו יהודים שנמלטו מן הגטו, הוציאו מן הגטו ילדים, העניקו להם שמות חדשים והפנו אותם לבתי יתומים בעיר, הודיעו ליהודים על סכנה קרבה, הורו להם את הדרך הבטוחה, הובילו יהודים אל מחוץ לעיר אל האזורים הכפריים ואל הפרטיזנים ועוד. רבים היו מוכנים להחביא אצלם ילדים יהודים ולאחר המלחמה מצאו ההורים שניצלו את ילדיהם בריאים ושלמים. לעתים קרובות סיפקו מזון ליהודים ללא תמורה ואף היו מביאים אותו בעצמם אל הגטו. בין המסייעים היו אף אחדים מאנשי המשטרה המקומית, אשר העדיפו לסייע לבחורות יהודיות צעירות¹²⁵. אולם,

פרט למעטים מאוד יוצאים מן הכלל [...] הכל כמעט התייצב לשירותו של האוייב, כולם לטשו את עיניהם לרכושו של היהודי,

¹²² סמילוביץקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 130, 133-134; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 304; קובפק, עמ' 140-141; איר"ש, חטיבה O-3, תיק 5169 (עדותו של מיכאל גורליק); ויניצה, 25.10.2001, עמ' 8; קפלן, עמ' 50.

¹²³ פנקס, כרך 8, עמ' 182.

¹²⁴ לפידוס, נותרנו מעטים; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 427; איר"ש, חטיבה O-3, תיק 1358 (עדותה של הניה זיגר); שם, חטיבה P.21.2, תיק 53 (מכתב מאת אנה יקושנקו לסופר איליה ארנבורג).

¹²⁵ רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים, עמ' 105-107; רייזר, במאבק, עמ' 69; בערגמאן; נקייה מיהודים, עמ' 242, 270-271, 282; לפידוס, נותרנו מעטים; דולינקו, פינסק, עמ' 112-115; איר"ש, חטיבה O-33c, קלטת 2126 (עדותו של יצחק קז'דן); שם, חטיבה O.3, תיקים 4601 (עדותה של אולגה סולומוניק); 5567 (עדותו של סול שולמן).

לרשת אותו ואת ביתו ואת מטלטליו ואת כספו וכל אשר לו. כל אחד שש לקבל פרס על הסגרת יהודי, תפיסת יהודי ורצח יהודי¹²⁶.

5. יחס הכנסייה בביילורוסיה להשמדת היהודים

הכנסייה האורתודוקסית, שהייתה דומיננטית בקרב האוכלוסייה במערב ביילורוסיה עברה בשנות העשרים והשלושים תהליך של פולוניזציה. שלטונות פולין לא ראו בביילורוסים לאום נפרד ולכן שאפו להפוך גם את כנסייתם לקתולית. מבנים רבים של הכנסייה האורתודוקסית הוסבו לכנסיות קתוליות בתמיכת השלטונות ואילו אחרים נהרסו. בשטחי ביילורוסיה המזרחיים, שהיו תחת השלטון הסובייטי, הייתה הכנסייה האורתודוקסית, כמו גם כנסיות אחרות, נתונה תחת לחצים ותעמולה אנטי-דתית, בדומה למצבה של הכנסייה בברית-המועצות כולה. כאשר סיפחו הסובייטים את מערב ביילורוסיה אל ברית-המועצות¹²⁷ הבינו השלטונות עד מהרה, כי אם ברצונם לזכות באהדת האוכלוסייה החדשה עליהם לפעול בזהירות רבה בכל הנוגע לענייני הדת והוחלט לתמוך במידה מסוימת באנשי הדת, שהיו נאמנים לפטריארכט המוסקבאי – הרע במיעוטו מבחינת הסובייטים. במקביל, היות והסובייטים מטבעם לא יכלו לסמוך על נאמנותם של בעלי התפקידים בכנסייה, שהייתה שנים רבות תחת שלטונה של פולין, הם סולקו מתפקידיהם. פעולה זו כמובן שלא גרמה לאהדה רבה בקרב הכנסייה בביילורוסיה כלפי הסובייטים¹²⁸.

עם כיבוש ביילורוסיה בידי הגרמנים הסתבר, כי בשטח הסובייטי המקורי (מזרח ביילורוסיה) לא נמצא אף לא בישוף אחד ואילו בחלק הפולני לשעבר נותרו שני בישופים בלבד. מלחמת העולם השנייה שחררה את ביילורוסיה מעול השלטון הסובייטי וכבר בראשית ימי הכיבוש הוחל בשיקום החיים הדתיים. כנסיות רבות שוקמו בערים ובמרכזים האזוריים. כמרים הוסמכו, התקיימו לימודי דת ועוד. בפתחתן של חלק מן הכנסיות אף נכחו נציגי שלטון הכיבוש¹²⁹. על-אף עוינותם של ראשיה של גרמניה הנאצית, כגון רוזנברג ואחרים כלפי הדת והכנסייה, הוחלט לתמוך בהן במידה מסוימת על מנת למצוא חן בעיני התושבים ולנצל את

¹²⁶ לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 85. ראו גם: שולמן, חסידי אומות.

¹²⁷ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

¹²⁸ ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 55; ריין, המלך והחיילים, עמ' 191-193.

¹²⁹ דאלין, שלטון גרמני, עמ' 486; פירסייד, איקונין וצלב קרס, עמ' 93; אלכסייב, הכנסייה האורתודוקסית הרוסית, עמ' 125; נביצקי, דתות בביילורוסיה, עמ' 216-217.

הכנסייה בתעמולה האנטי-סובייטית. היטלר אף טען כי "ספק אם ניתן לעשות דבר מה ברוסיה ללא עזרתו של הכומר האורתודוכסי"¹³⁰.

כיוון שכך, החליטו השלטונות הגרמנים להקים בביילורוסיה כנסייה חדשה, שלא תהיה תלויה במוסקבה או בפולין. מי שהיה אמור לפקח עליה מטעמם היה הגנרלקומיסאר וילהלם קובה והיא זכתה להיקרא "הכנסייה הלאומית הביילורוסית הפרבוסלאבית העצמאית" (Belorussian Autocephalous Orthodox National Church). הקושי העיקרי, שעמד בפני הגרמנים בנסותם לשתול כנסייה עצמאית בביילורוסיה, היה המחסור בגוף מקומי כלשהו שיהווה בסיס לכנסייה זו. כיוון שכך, הביאו עמם הגרמניים גם קבוצה של לאומנים ביילורוסים גולים: אנשים ממעמד האינטליגנציה, אשר הובאו מפולין ומאוסטריה לבירה מינסק והצליחו ליצור קשרים עם הלאומנים הביילורוסים המעטים, שהצליחו לשרוד תחת הסובייטים¹³¹.

בשנות השלושים חיסלו השלטונות הסובייטיים את רוב אנשי הכנסייה בביילורוסיה באזורים הכפריים והעירוניים כאחד. לא זו בלבד שחסרו לכנסייה הביילורוסית החדשה אבות קדומים, אלא שהיא אף נתקלה במחסור בכוח אדם. הגרמנים החזירו מפרישה את הארכיבישוף בן ה-74, פנטליימון (Panteleimon), אף-על-פי שהלה לא קיבל את הקמת הכנסייה הביילורוסית העצמאית באהדה יתרה¹³². הוטל עליו לארגן את הכנסייה החדשה תחת הנהגתו ובלבד שישמור על שורה של כללים: הכנסייה החדשה צריכה להיות עצמאית לחלוטין ממוסקבה, וארשה, ברלין או כל מקום אחר; האדמיניסטרציה הכנסייתית, לימודי הדת והדרשות חייבים להתבצע בלשון הביילורוסית; בישופים ימונו בידיעת השלטונות הגרמניים בלבד; תחובר חוקה לכנסייה ותוצג בפני הגרמנים ועוד. פנטליימון מצדו נקט במדיניות של סחבת. הוא הסכים לתנאים שהציבו הגרמנים בהסתייגות אחת: הפירוד מהכנסייה הרוסית יקרה אך ורק לאחר סיום התארגנותה של הכנסייה הביילורוסית, בשלותה לעצמאות וגיבושו של קנון נפרד, כלומר, באישור הכנסייה הרוסית. בינתיים הוא המשיך להזכיר בדרשותיו את הפטריארך המוסקבאי והשתמש בשפה הרוסית במקום בביילורוסית בטענה המוצדקת במידה רבה שהאוכלוסייה לא ידעה שפה זו¹³³.

¹³⁰ ריין, המלך והחייילים, עמ' 195-196.

¹³¹ פירסייד, איקונין וצלב קרס, עמ' 139-140; אלכסייב, הכנסייה האורתודוכסית הרוסית, עמ' 128-130.

¹³² נביצקי, דתות בביילורוסיה, עמ' 218; פירסייד, איקונין וצלב קרס, עמ' 140-141.

¹³³ אלכסייב, הכנסייה האורתודוכסית הרוסית, עמ' 137-139; ריין, המלך והחייילים, עמ' 205, 207.

בינואר 1942, דו"ח של האינזצגרופן דיווח על הקמתה של הכנסייה הביילורוסית העצמאית ובנשימה אחת הואשמו מנהיגיה של כנסייה זו, כלומר מטרופוליט פנטליימון ועוזרו בנדיקט, באהדה לפטריארך המוסקבאי¹³⁴. הלחצים על הכנסייה העצמאית גברו כאשר בפברואר 1942 הוזמן פילפי (Filafey), עוזרו של פנטליימון במינסק, אל ראש האגף הפוליטי ברייכסקומיסריאט של ביילורוסיה, קארל אגר (Karl Eger). הלה דיבר עמו על חוסר שביעות רצונו מהמטרופוליט פנטליימון היות והאחרון ממשיך להזכיר בתפילותיו את ראש הכנסייה הרוסית. התנהגות זו של פנטליימון גרמה לראש האגף הפוליטי לשלוח אל קובה הוראה להגלות אותו חזרה למנזר, ברם בסופו של דבר הוא התחרט ואפשר לפנטליימון להישאר במינסק¹³⁵.

ביוני 1942 שוב זומנו פנטליימון ופילופי למשרדי הקומיסריאט, שם פנטליימון, לכאורה לאור גילו המתקדם, קיבל הוראה לעבור למנזר בליאדי (Liady) והוא הועבר לשם כבר למחרת. מעניין לציין כאן, כי במאי 1942, זמן קצר בטרם נשלח לליאדי, חיבר פנטליימון איגרת רועים נגד הפרטיזנים בכנותו אותם "גנבים נוכלים, המסתירים את דבר גנבתם מן האוכלוסייה שוחרת השלום באמצעות צידוקים פטריוטיים". ביוני הועברה האדמיניסטרציה הכנסייתית לידי של הארכיבישוף פילופי, אשר כינס באוגוסט אסיפה לבחירת כמרים. אולם, גם באסיפה זו לא הוכרזה עצמאותה של הכנסייה הביילורוסית ומועצת הבישופים של ביילורוסיה נתבקשה לפנות לכנסייה הרוסית ולכנסיות העצמאיות האחרות לצורך קבלת הסכמתן לעצמאות הכנסייה הביילורוסית¹³⁶.

הכנסייה הביילורוסית העצמאית נכשלה למעשה בהגשמת ייעודה כפי שהגרמנים ראו ייעוד זה. ככל שהשלטון הגרמני האזרחי הרבה להתערב בענייני הכנסייה, כך גברה התרעומת בקרב אנשיה. קובה החליט להשיב את פנטליימון למינסק על מנת לפקח על שינויים יסודיים בכנסייה. הארכיבישוף הזקן השתדל ככל יכולתו, אולם הוא נקלע לאש הצולבת של שאיפות הלאומנים הביילורוסים לעומת שאיפות הגרמנים. מצבו היה קשה במיוחד גם לאור העובדה שהכנסייה הביילורוסית העצמאית מעולם לא הוכרה באופן רשמי, לא על-ידי הכנסיות

¹³⁴ פירטייד, איקונין וצלב קרס, עמ' 141-142.

¹³⁵ נביצקי, דתות בביילורוסיה, עמ' 217-218; ריין, המלך והחייילים, עמ' 207.

¹³⁶ אלכסייב, הכנסייה האורתודוכסית הרוסית, עמ' 147-160; ריין, המלך והחייילים, עמ' 211-212.

הפרבוסלאביות האחרות ולא על-ידי הגרמנים עצמם, ואילו מועצה, שפנטלימון אולץ על-ידי הגרמנים לכנס במאי 1944, החליטה לדחות את הדיון בנושא עד לאחר המלחמה.¹³⁷

מבחינת יחסה של הכנסייה בביילורוסיה אל היהודים והשמדתם על-ידי הגרמנים ניתן לומר כי יחס זה היה דו-ערכי, בדומה ליחסה של האוכלוסייה הכללית בביילורוסיה אל היהודים והשמדתם. הגרמנים דאגו למנוע אפשרות של מתן מקלט ליהודים על-ידי הכנסייה באמצעות הדרישה מן הארגונים הכנסייתיים להעמיד לרשותם נתונים אודות ה"מוצא האתני" של חבריהם. המטרופוליט פנטיילמון אף הגדיל לעשות כאשר פרסם הוראה האוסרת על הטבלתם של יהודים לנצרות היות ופעולה זו עלולה לסייע להם למצוא מחסה.¹³⁸

מאידך, ישנן עדויות רבות לסיועם של אנשי כנסייה ליהודים, ילדים ומבוגרים כאחד. נציין כאן מספר דוגמאות מייצגות. במינסק לקח הכומר אנטון קצקו (Anton Ketsko) תחת חסותו את בתי הילדים מספר 2 ומספר 7 ואליהם הוכנסו שבעים ילדים יהודים שנרשמו בספרי הרישום בשמות משפחה רוסיים. אנשי הקהילה הביאו לילדים בגדים, נעליים ומצרכי מזון. תרומות נאספו גם בערים אחרות ולחולים השיגו תרופות. בשנת 2005 הוא אף הוכר על-ידי יד ושם כ"חסיד אומות העולם". בראש השנה היהודי בשנת 1942 חוסלו יהודי גטו סטולין (Stolin). עובדי רפואה אחדים מבית החולים המקומי הושארו בחיים יחד עם בני משפחותיהם. הם התכוננו לברוח והכומר מהכנסייה המקומית, פרנציסק סמורצבסקי, הסכים לעזור להם. ב-26 בנובמבר 1942 הגיעו גרמנים למקום, אבל המתחבאים הצליחו לברוח והסתתרו חמישה ימים בביתו של שומר היער, אשר לאחר מכן הביא אותם לביתם של בפטיסטים בכפר סמוך. חלקם הצטרפו מאוחר יותר אל הפרטיזנים. בראקוב (Rakov) לקחה הנזירה יקתרנה תחת חסותה ילדים יהודים. ידידה הכומר גנוסביץ' הסתובב בין הכפרים ועסק בשכנועם של התושבים להעניק מקלט לילדים.¹³⁹ בדולהינוב (Dolhinov), הכומר המקומי עצר התארגנות של התושבים לבצע פרעות ביהודים בימים הבודדים שבין עזיבת הסובייטים לבין הגעתם של הגרמנים.¹⁴⁰ לפי דיווח מאת הבריגדה הפרטיזנית "ספרטק" (Spartak) מן ה-23 בדצמבר 1942, בעיירה ברסלב

¹³⁷ פירסייד, איקונין וצלב קרס, עמ' 144-145. עוד על הכנסייה האורתודוקסית בביילורוסיה בתקופת הכיבוש הנאצי ראו לדוגמא: ריין, הכנסייה האורתודוקסית.

¹³⁸ ריין, המלך והחייילים, עמ' 218.

¹³⁹ סמילוביץקי, הנסיונות להינצל, עמ' 215-217. ראו שם גם דוגמאות נוספות.

¹⁴⁰ פנקס, כרך 8, עמ' 242.

(Braslav) פנו יהודים לכומר קתולי מקומי בבקשת עזרה. הוא סייע לכמה יהודים, אולם הדבר נודע לשלטונות הגרמניים והוא הוצא להורג¹⁴¹.

מן האמור לעיל נראה, לכאורה, כי כל אנשי הכנסייה בביילורוסיה סייעו ליהודים. אמנם לא מצאתי עדות להסגרתם של יהודים על-ידי אנשי כנסייה, אך אין הדבר מוכיח כי לא היו מקרים כאלה. ייתכן והיהודים המוסגרים לא שרדו על מנת לספר את סיפור הסגרתם.

---

¹⁴¹ נעמדנו שכם אל שכם, עמ' 153.

פרק ב. מן הגטו אל הפרטיזנים

המשטר הסובייטי פירק, עוד לפני המלחמה, את המסגרות הלאומיות היהודיות וכאשר פלשו הגרמנים לברית-המועצות היו יהודיה חסרי ארגונים והנהגה. אולם יש להבחין בתחום זה בין יהודי השטחים הסובייטיים-ביילורוסיים "המקוריים" לבין יהודי השטחים "החדשים", שאך זה סופחו לברית-המועצות¹⁴². האחרונים - זהותם היהודית הייתה חזקה יותר והנהגתם טרם פורקה כליל. בחלק מן השטחים הללו התקיימו גם תחת השלטון הסובייטי ארגונים יהודיים מחתרתיים, שהיוו גרעין להתארגנות המחתרתית לאחר פלישת הגרמנים. יהודי השטחים "המקוריים", לעומת זאת, היו חסרי ארגונים וחסרי ניסיון בפעילות מחתרתית. בנוסף, השטחים, שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 וכן אזור מינסק (Minsk), נכבשו כבר בימים או בשבועות הראשונים של המלחמה. כאן עדיין לא גויסו לצבא האדום כל חייבי הגיוס, לא היה מספיק זמן על מנת לפנות באופן מאורגן את המוסדות והמפעלים, ויהודים מעטים בלבד הצליחו להימלט. הציבור היהודי, שנותר בשטחים אלה, כלל אנשים מכל שכבות הגיל, ביניהם צעירים רבים, שמתוכם יכולה הייתה לצמוח בשעת הצורך תנועת התנגדות. שמואל ספקטור טוען, כי במערב ביילורוסיה לבדה הוקמו ארגוני מחתרת בשישים ושלושה גטאות ומחנות, אשר בחלקם תוכננו ו/או בוצעו מרידות. לעומת זאת, בשטחים המזרחיים גויסו לצבא כל חייבי הגיוס כבר בימים או בשבועות הראשונים למלחמה, היה מספיק זמן לפינוי בהיקף רחב יותר של מפעלי תעשייה ושל מוסדות שונים, על עובדיהם ומשפחותיהם. האוכלוסייה היהודית, שנותרה בשטחים אלה כללה בעיקר נשים, ילדים, זקנים ונכים, אשר לא התאימו לארגונה של התנגדות כלשהי¹⁴³.

הצטרפות היהודים בשטחים הכבושים כולם ובכלל זה בביילורוסיה אל המחתרת ואל התנועה הפרטיזנית הסובייטית נשאה אופי שונה מזה של הצטרפות הלא-יהודים. מבין הלא-יהודים על-פי רוב הצטרפו אל המחתרת אנשים הכשירים ללחימה בתנאים קשים. בפני היהודים עמדה ברירה: מוות בגטאות או ברירה ליערות. הברירה היתה קשה מאוד והסיכוי למות נותר גבוה, אולם אפשרות זו נראתה בעיני יהודים רבים כרע במיעוטו הטומן בחובו סיכוי גדול יותר להישרדות. משפחות שלמות נסו על נפשן, מן הגטו או מרכבות המוות. לא כולם יכלו להצטרף ליחידות לוחמות (שכן הללו לא יכלו ולא רצו לקבל מספר כה רב של אנשים בלתי כשירים

¹⁴² ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

¹⁴³ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 32-33; הלפרין, עמ' 114; בחבלי כליה, עמ' 20; מול האויב הנאצי, כרך ג', עמ' כ"ב.

ללחימה) או להקים יחידות לוחמות חדשות. כך הוקמו מחנות משפחה יהודיים¹⁴⁴. גם בקרב היחידות הביילורוסיות היו מחנות משפחתיים של נשות הלוחמים, הוריהם וילדיהם, ולעתים הצטרפו אליהם גם יהודים¹⁴⁵.

היהודים, שגורלם נחרץ לכליה, ניסו להימלט מן הגטאות ומן המחנות, וחיפשו דרכים להינצל. אפשרויות הבריחה היו מעטות והנמלטים נזקקו לסיועה של האוכלוסייה המקומית. תנאי הכרחי להצלחת ניסיונות הבריחה היה שתושבי המקום, שהיטיבו מן הגרמנים לזהות את היהודים, לא יסגירו את הבורחים לידי השלטונות הגרמניים או לידי המשטרה המקומית. לא היה סיוע מאורגן ליהודים בשטחי ברית-המועצות הכבושים, לא מצד המחותרת ולא מצד גופים אחרים. ככל הידוע לא הייתה גם כל פנייה שהיא מצד הממשלה הסובייטית או המפלגה הקומוניסטית אל ארגוני המחותרת בשטחים הכבושים לסייע ליהודי ברית-המועצות, "הנופלים קרבן למדיניות ההשמדה של הנאצים"¹⁴⁶. זאת אף-על-פי שארגוני המחותרת בגטאות ראו עצמם חלק מן המחותרת הקומוניסטית הכללית¹⁴⁷.

1. התארגנות, התקוממות ובריחה

כל הליכה ליער היתה זרמה לאומית ולכל אחד מהיהודים,

שביקשו להתקבל לגדוד הפרטיזני, היתה זאת זרמה אישית¹⁴⁸.

הן היקפה ועוצמתה של תנועת ההתנגדות היהודית והן גורל היהודים שהצליחו לצאת מן הגטאות ולהגיע ליערות הושפעו ממועדי פעולות ההשמדה, הרכב הציבור היהודי במקום, קיומו או חסרונו של נשק, טופוגרפיה מתאימה, יחס האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים והימצאותן של קבוצות פרטיזנים בקרבת מקום¹⁴⁹. והיו ערים בהם הגרמנים רצחו את רוב רובם של הגברים הצעירים עוד בטרם הוקם הגטו מתוך רצון למנוע אפשרות להתנגדות כלשהי, כפי שהיה למשל

¹⁴⁴ שוורץ, אנטישמית בבריה"מ, עמ' 152-153; איו"ש, חטיבה M-41, תיק 87 (דיווח אודות גדוד פרטיזנים ע"ש בריה, 28.8.1944). על מחנה המשפחה היהודי המפורסם ביותר ראו למשל: טק, משפחת אנשי היער; דאפי, האחים בלסקי.

¹⁴⁵ לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 422; איו"ש, חטיבה O-33c, קלטת 2126 (עדותו של יצחק קז'דן).

¹⁴⁶ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 31.

¹⁴⁷ רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 307.

¹⁴⁸ שנר-נשמית, הפלוגה, עמ' 83.

¹⁴⁹ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 31; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 216.

בפינסק, בה במשך שלושה ימים (5-7 באוגוסט 1941) רצחו הגרמנים כעשרת אלפים גברים יהודים בכל הגילאים¹⁵⁰.

התנאים הקשים בתוך הגטו והדאגה לשלומם של תושביו על-פי רוב לא אפשרו התנגדות בתוך הגטאות. כך עלה רעיון היציאה ליערות וארגוני מחתרת יהודיים רבים אף ראו בבריחה ליער את תכליתם היחידה. מיום היווסדה ועד יציאתה מן הגטו עסקה המחתרת ברוב הגטאות בפעולות הכנה לבריחה, כגון רכישת נשק, הרחבת השורות, חיפוש קשרים עם פרטיזנים לא-יהודים, הכנת מקומות מסתור והצלה, הדפסתם והפצתם של עלונים וכרוזים, ועוד¹⁵¹. לפי דיווחי האינזצגרופן, יהודים ניסו לברוח מגטאות כבר ביולי 1941¹⁵².

בגטו ניסוויז' (Nesvizh) התארגנה המחתרת בדצמבר 1941. היה זה למעשה המשכה של המחתרת הציונית מימי הסובייטים, אליה הצטרפו גם קומוניסטים יהודים וההחלטה הראשונה שנתקבלה הייתה להילחם: "לא נלך לטבח ולא ניתן שהגיטו ילך"¹⁵³. אולם, המחתרת הבינה גם כי מרד בגטו קטן אפשרי רק אם ישתתפו בו כל יושבי הגטו ולכן הוחלט שהצעד הנכון הוא להוציא יהודים ליער ולהצטרף ללוחמה הפרטיזנית. ביולי 1942, כאשר "צפה תקווה עמומה" בדבר אפשרות ליצירת קשר עם פרטיזנים הוחלט, כי אם ייווצר קשר כזה יארגנו יציאה מן הגטו, אולם אם לפני כן יארגנו הנאצים רצח המוני נוסף – "הגיטו יתקומם". ואכן, כאשר בשלהי קיץ 1943 הוקף הגטו מתוך מטרה לחסלו באופן סופי, היהודים התקוממו בכל האמצעים שעמדו לרשותם והסבו אבדות לגרמנים. חלק מן היהודים הצליח להימלט, אולם רבים נתפסו על-ידי האוכלוסייה המקומית או נהרגו בעת מנוסתם¹⁵⁴.

בגטו קורניץ (Kurenets) הפגישה הראשונה של המחתרת התקיימה כבר ב-30 ביוני 1941, שמונה ימים בלבד לאחר פרוץ המלחמה! כמובן שבסביבה עדיין לא הייתה פעילות פרטיזנית כלשהי. הנוכחים בפגישה היו חברי השומר הצעיר, שהמבוגר ביותר בהם היה בן עשרים בלבד. הוחלט על ארבע מטרות עיקריות:

¹⁵⁰ דולינקו, פינסק, עמ' 26-27. בעניין זה ראו גם: רונבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 305.

¹⁵¹ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 117; חולבסקי, על נהרות, עמ' 122, 128; המאבק לחיים, עמ' 193; בקומה זקופה, עמ' 128-129. בחלק מן הגטאות בכל זאת תכננה המחתרת היהודית מרד בתוך הגטו ולעיתים התכניות אף יצאו אל הפועל. ראו: מול האויב הנאצי, כרך ג', עמ' כ"ב.

¹⁵² דיווחי האינזצגרופן, עמ' 37.

¹⁵³ חולבסקי, עיר ויער, עמ' 56.

¹⁵⁴ שם, עמ' 59-60, 71, 75-77; איר"ש, חטיבה M.35, תיק 18.

א. לאסוף נשק ולארגן קבוצות פרטיזנים (סייעה לנו בעניין זה הספרות הביילורוסית על מלחמת הפרטיזנים בפולנים "הלבנים").
 ב. [...] להקים במהירות האפשרית בית דפוס פרימיטיבי ולהדפיס כרוזים נגד הנאצים [...] ג. לגייס עוד אנשים לקבוצה, ובעיקר מבוגרים יותר. ד. לחפש קשר לגורמים אנטי-נאציים, כגון עובדים סובייטיים לשעבר, קומוניסטים לשעבר וקומסומולצים¹⁵⁵.

הכרוז הראשון מטעם המחתרת בגטו קורניץ נגד סיוע לגרמנים הודפס כבר בראשית ספטמבר 1941 והופץ הן בעיירה עצמה והן בכפרים הסמוכים¹⁵⁶.

והיו מחתרות, כמו זו שבגטו גרודנו (Grodno), שגרסו בשלב הראשון כי רוב היהודים יישארו בחיים ולכן צריך לדאוג לקיומם הפיזי בתוך הגטו. אולם, לאחר שהגיעו ידיעות על הזוועות בוילנה ובמקומות אחרים הוחל בשכנוע אוכלוסיית הגטו כי מדובר בהשמדה המונית ולא באפיזודות חולפות¹⁵⁷. והיו שסברו, כי יש "לפוצץ את הגטו ולהתחיל בבריחה המונית" מיד עם ראשיתו של טבח נוסף, אולם רבים אחרים חששו מפעולות כאלה, שמא בתגובה יחוסל הגטו כולו¹⁵⁸. וכך כתבה ציפורה בירמן, שהייתה חברה במחתרת בגטו גרודנו, על קבוצה שנשלחה בסתיו 1942 "לבדוק את אופציית היער":

שלחנו את הקבוצה הראשונה היערה [...] סבורים היינו שירכשו נשק בדרכם [...] הם הלכו, אבל לא הגיעו. אחד חזר וארבעה נפלו. דברים איומים סיפר [...] על מה שראה בדרך. מאות יהודים מוטלים ביערות [...] בלא נשק אי אפשר¹⁵⁹.

ואכן, אחת הבעיות הקשות, בהן נתקלו המחתרות בגטאות (ולא בביילורוסיה בלבד) הייתה בעיית השגת הנשק, אשר היה נחוץ הן בתוך הגטו להגנה עצמית והן מחוץ לגטו כתנאי

¹⁵⁵ פרטיזנים מספרים, עמ' 136-137.

¹⁵⁶ שם, עמ' 140. עוד על גטו קורניץ ראו למשל: חולבסקי, מחתרת ופרטיזנים, עמ' 64; אינגבר, עמ' 58; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 288.

¹⁵⁷ פתל, ניסיונות התנגדות, עמ' 57.

¹⁵⁸ המאבק לחיים, עמ' 171.

¹⁵⁹ כמצוטט אצל: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 870.

ליציאה ליער ולהצטרפות לפרטיזנים. מקור הנשק העיקרי היה מחסנים בהם נאגר על-ידי הגרמנים השלל שנלקח מן הסובייטים. חלק מן היהודים, ביניהם גם נשים, הועסקו על-ידי הגרמנים בבתי מלאכה לנשק או במיפקדה הגרמנית, ומשם, תוך סכנת חיים, גנבו נשק והביאוהו לגטו. ניתן היה גם לקנות נשק אצל איכרים, שהחביאוהו לאחר נסיגת הצבא האדום, והיו אף חיילים גרמנים, אשר מכרו נשק ותחמושת תמורת זהב. לעתים בוצעה רכישת הנשק בעזרת מתווך לא-יהודי, אשר לא אחת בגד ביהודים והסגירם לגרמנים או למשטרה המקומית. לאחר השגת הנשק, הכנסתו לגטו הייתה מסוכנת לא פחות בשל השמירה הקפדנית והאחריות לבני הבית ולתושבי הגטו כולם, שכן הימצאות נשק בגטו סיכנה את כל תושביו ואימה על חייהם¹⁶⁰. אחד הפתרונות היצירתיים, אותו הגו היהודים לצורך הכנסת נשק לתוך הגטו, היה החבאתם של חלקי נשק בכיסים או מתחת למעיל, אולם גם זה לא אפשר הכנסתו של נשק רב אל הגטו¹⁶¹.

בגטו סלונים (Slonim) מצאו היהודים דרך יצירתית להברחת חלקי נשק לגטו. כפי שמעיד אהרון דרמן, חבר המחותרת בגטו, על מחסן הנשק בו הוא עבד היו אחראים שני קצינים גרמנים ועמם כמה גרמנים נוספים בעלי דרגה נמוכה יותר. שני הקצינים הללו נהגו, תמורת דברי ערך שהביאו להם היהודים, לתת להם חבילות של סבון – מצרך נדיר מאוד בגטו. מבלי שאף אחד ישים לב, הצליחו היהודים להכניס לתוך החבילות חלקים של נשק ותחמושת מתחת לחתיכות הסבון. היות והקצינים הללו החזירו בעצמם את היהודים אל תוך הגטו במשאית, אף אחד לא בדק אותם בכניסה¹⁶².

כמאה יהודים, שעבדו במחסני השלל הגרמני בסלונים, סיפקו לגדוד פרטיזני, שפעל בסביבה, נשק ותחמושת. בברסט (Brest) רכשו חברי המחותרת נשק מחיילים איטלקים או גנבו ממחסני השלל הגרמניים. לתוך גטו ברנוביץ' (Baranovich) הבריוחו נשק ממחסני הגרמנים בעגלות להוצאת מי שופכין או בעגלות אחרות שאפשר היה להתקין בהן תחתיות כפולות. בגרודנו, לעומת זאת, נושא הנשק היווה בעיה חמורה מאוד, שכן שם לא ניתן היה לרוכשו בצד הארי, ובלי נשק היה זה כמעט בלתי אפשרי ליהודים להתקבל ליחידה פרטיזנית לא-יהודית, שכן לעתים

¹⁶⁰ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 96-97; לוי, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 148; לפידוס, נותרנו מעטים; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 34; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 479; איר"ש, חטיבה O.3, תיקים 1362 (עדותה של שרה גרשוני), 3927 (עדותו של ברוך שפסנוול); שם, חטיבה O-33c, קלטת 6350 (עדותו של נתן פינקל); שם, חטיבה O.33, תיק 7077 (דוד קרולבצקי, "יומן המלחמה – סיפור אישי").

¹⁶¹ ורד, עמ' 57; מלחמה אינה זיקוקין דינור, עמ' 130.

¹⁶² איר"ש, חטיבה O.3, תיק 7012 (עדותו של אהרון דרמן).

קרובות התנו מפקדי הפרטיזנים את צירופם של יהודים ליחידותיהם בהבאת נשק עמם, כפי שנראה בהמשך¹⁶³. בלחווה (Lakhva) היה קשה להשיג נשק אפילו תמורת כסף היות והאוכלוסייה המקומית סרבה לסייע ליהודים¹⁶⁴. בנוסף, לא כל הנשק, שאספו היהודים בגיטאות הגיע עמם אל היערות. בחלק מן המקרים נסיבות הבריחה לא אפשרו לבורחים לקחת איתם את הנשק שהשיגו תוך סכנה רבה להם ולאחרים¹⁶⁵.

סוגיית הנשק לא הייתה היחידה עמה נאלצו להתמודד מי שרצו להימלט מן הגטו:

היתה התלבטות קשה בשאלות: א. האם בעוון יציאתם ליער לא

ישלמו בחייהם יהודים אחרים. ב. דרמה אישית - כיצד ינטשו

בגטו בני-משפחה, הורים או אחים ואחיות קטינים שאי-אפשר

לקחתם לפרטיזנים?¹⁶⁶

באופן טבעי, לצעירים ולבריאים היו סיכויים טובים יותר לצאת מן הגטו ולהגיע ליערות, אולם יציאתם בדרך-כלל טמנה בחובה נטישת המשפחה ללא כל תמיכה שהיא. מעשה כזה היה בלתי מתקבל על הדעת עבור רוב תושבי הגטאות, אשר החזיקו בגישה היהודית המסורתית של כיבוד המשפחה. הנאמנות למשפחה וההתלכדות סביבה הרתיעו צעירים כמבוגרים, ומנעו רבים מלברוח. היה ברור לכולם שביערות אין אמצעי קיום לילדים ולזקנים, ורבים ויתרו על הבריחה ליערות על מנת לא לנטוש את קרוביהם. עבור מי שלא הייתה לו משפחה ההחלטה הייתה קלה יותר¹⁶⁷.

¹⁶³ גבורה יהודית, עמ' 225-223; זו לא אותה גרודנה, עמ' 242-243; יורן, הקורא תיגר, עמ' 119; פנקס, כרך 5, עמ' 237; קולפניצקי, עמ' 106-107; ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני; באואר, ברנוביץ', עמ' 103. עוד על המחותרת היהודית בגטו סלונים ראו למשל: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 871-873; רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 311.

¹⁶⁴ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 488 (עדותו של יצחק ליכטנברג). עוד על המחותרת והמרד בגטו לחווה ראו למשל: חן, האור בקצה היער, עמ' 52-59; רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 310-311.

¹⁶⁵ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 350.

¹⁶⁶ שני-נשמית, הפלוגה, עמ' 83.

¹⁶⁷ זו לא אותה גרודנה, עמ' 243; גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 246; לפידוס, נותרנו מעטים; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 113; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 476 (עדותו של קופל קולפניצקי), 5225 (עדותו של שלמה קופקין), 7012 (עדותו של אהרון דרמן).

רבים מאלה שהיו בעד בריחה מן הגטו פעלו בניגוד לדעת הרוב שגרסה כי הדרך הטובה ביותר לשרוד היא להיות יעילים עבור הגרמנים¹⁶⁸. היו הורים, אשר דרבנו את ילדיהם לברוח מן הגטו ולנסות להינצל; ולעומתם – הורים אשר התנגדו ליציאת ילדיהם מן הגטו¹⁶⁹. היו גם יהודים שחשבו כי בגטו יש יותר סיכויים לשרוד מאשר ביערות הפרטיזנים¹⁷⁰. אחרים התנגדו תחילה להשתתפות ילדיהם במחתרת, בין היתר מתוך חשש לגורל היהודים האחרים בעיר, אולם עם חלוף הזמן נאלצו להודות שאולי זו הדרך הנכונה היות ו"מה שנשאר לנו הוא הנקמה בלבד"¹⁷¹. על חשיבותה של המשפחה בעיני היהודים ניתן ללמוד למשל מעדותו של דב קצוביץ מגטו גלובוקי:

בזמן הגיטו הפכו כל התכונות הטובות של העם היהודי לנשק השמדה נגדו: יהודים קשורים מאוד למשפחותיהם. לכן, אבות ובנים, שאפילו היתה להם אפשרות לברוח – לא ברחו. במקרים רבים חזרו פרטיזנים לגיטו [...] למות יחד עם יקיריהם. היהודים, למרות סלידתם מרצח, לא האמינו שיתכן בכלל רצח המוני של עם על-ידי עם אחר¹⁷².

גם התעמולה הנאצית ניסתה ככל יכולתה למנוע מן היהודים כל אפשרות של מרד בגטו או בריחה אל מחוצה לו. בגטו מינסק (Minsk), תחת איום במוות, נאלצו היהודים להתאסף כל יום ראשון ב"כיכר היובל" (Jubilee Square). הם נדרשו לספר את הידוע להם אודות הפרטיזנים בסביבה ולהסגיר את משתפי הפעולה עמם מבין תושבי הגטו. שלטונות הגטו ניסו להפחיד את היהודים באומרם כי ביער הם ימותו ברעב ובקור, הפרטיזנים שונאים את היהודים והורגים אותם ואילו בגטו לא תהיינה יותר הוצאות המוניות להורג. הגרמנים השתדלו ליצור בקרב

¹⁶⁸ ברקוביץ', ההשוואה הנאצית, עמ' 314.

¹⁶⁹ בקומה זקופה, עמ' 269; ברקוביץ', ההשוואה הנאצית, עמ' 321; לידובסקי, ביערות, עמ' 59; איו"ש, חטיבה O-3, תיקים 3498 (עדותו של שמואל שטלבוסקי), 6809 (עדותה של ראיסה גיטלין), 7579 (עדותו של יעקב אידלמן); 11523 (עדותה של רחל ליטבק) ועוד.

¹⁷⁰ שם, תיק 6168 (עדותו של אהרון אפשטיין).

¹⁷¹ פרטיזנים מספרים, עמ' 140, 144 (עדותו של זלמן אורי גורביץ').

¹⁷² איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3593 (עדותו של דב קצוביץ).

היהודים אוריה של בהלה, לכבול את מחשבתם ומעשיהם, להחדיר אל מוחותיהם את הרעיון שהכול אבוד עבורם, שאין מוצא¹⁷³.

ב-31 בדצמבר 1942 הוקף גטו איביה (Ivye) על-ידי הגרמנים. עוד באותו לילה נמלטו מן הגטו כמה מאות יהודים. בעקבות הבריחה הפיצו הגרמנים כרוזים בגטו בניסיון לשכנע את הנשארים כי הם "רק" אוספים יהודים לעבודה בלידה (Lida) ובבוריסוב (Borisov), קראו לבורחים לשוב אל הגטו והבטיחו כי "לא יאונה להם כל רע"¹⁷⁴.

בגטו מינסק, בנוסף לטלאי הצהוב, נדרשו היהודים לתפור בצד ימין טלאי לבן ועליו המספר האישי, הרחוב בו מתגורר האדם ומספר הבית, וזאת על מנת להעניש את כל יושבי הבית במקרה שיהודי זה או אחר עבר על הוראות שלטונות הגטו¹⁷⁵. היה זה מבחן קשה מנשוא עבור העוזבים, שידעו כי אם היעדרותם תתגלה, היא עלולה להביא כליה על הגטו כולו¹⁷⁶. כך, באוגוסט 1942 חוסל הגטו בעיירה מיקשביץ' (Mikashevich) לאחר שנודע לגרמנים, כי אחד היהודים הצליח לברוח¹⁷⁷. ד"ר אולגה גולדפיין מפרוז'ני (Pruzhanyn) מצאה מחסה אצל נזירה שהכירה. כעבור שבועות אחדים הגיע אל המנזר נציג מהיודנראט עם מכתב, בו כותב ראש היודנראט, כי הגרמנים מחפשים אחריה וכי במידה ולא תשוב מיד אל הגטו יסבלו בגללה כל יושביו. כעבור שעות אחדות היא שבה אל הגטו¹⁷⁸.

ליחס האוכלוסייה המקומית ליהודים הייתה חשיבות רבה. הפרטיזן היהודי (ולימים היסטוריון) שלום חולבסקי מגטו ניסוויז' מספר בזיכרונותיו, כי האוכלוסייה בסביבת הגטו הייתה ביילורוסית ופולנית. הפולנים, "נוסף לאנטישמיות הרגילה שלהם" נטרו טינה ליהודים על שהללו שמחו על בואם של הסובייטים וראו בהם אחראים לגירושם של מאות פולנים מניסוויז' לסיביר. "איבה זו היתה בלבם עמוקה יותר מאשר שנאתם לגרמנים" ולכן הגטו נמצא למעשה

¹⁷³ לפידוס, נותרנו מעטים; עדות מימי חורבן, עמ' 31; ראיון 2; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 12 (זיכרונותיה של אנה מאצ'יז).

¹⁷⁴ פרטיזנים מספרים, עמ' 216-217 (עדות של אלימלך מלמד). העד אינו מציין אם מישהו מן הבורחים שב על עקבותיו בהשפעת הכרוזים.

¹⁷⁵ לפידוס, נותרנו מעטים; ראיון 2.

¹⁷⁶ הלפרין, עמ' 116; איו"ש, חטיבה O-3, תיק 3081 (עדותה של דבורה נשקס).

¹⁷⁷ שפירד, עמ' 22.

¹⁷⁸ הספר השחור, עמ' 161.

בבידוד¹⁷⁹. בפּינסק (Pinsk) היה ידוע כי האוכלוסייה בסביבות הגטו אינה אוהדת את היהודים ורבים מן הלא-יהודים הסגירו יהודים בהם נתקלו. לכן, אסירי הגטו לא ששו לברוח ממנו במשך תקופה ארוכה¹⁸⁰.

הבריחה מן הגטו הייתה הצעד הראשון בלבד במאבק להישרדות. בדרך-כלל ליהודי שהצליח לצאת מן הגטו לא היה לאן לפנות. לא כל התושבים מוכנים היו לסכן את עצמם ואת משפחתם על מנת לסייע ליהודים, ולו ללילה אחד. כך, ביער בקרבת גטו לחווה היה יערך פולני, אשר ישנן עדויות על כי רצח במו ידיו יהודים רבים ועל כך הוא עצמו נרצח על-ידי פרטיזנים. משימה לא קלה נוספת הייתה מציאת מזון. היה צורך בחושים חדים ביותר על מנת לנחש לאיזה בית איכרים בטוח יותר לפנות. בדרך-כלל היו אלה האיכרים העניים יותר, זקנים ללא ילדים, חסרי אדמה ואלמנות, אנשים שבתיהם עמדו במרחק-מה מבתי הכפר האחרים, שסייעו לנמלטים במזון ובלינה. המקום היה צריך להיות נסתר לא רק מעיני הגרמנים, אלא גם מעיני השכנים. והיו שמצאו מקום מסתור אצל מכרים לא-יהודים אותם הכירו לפני המלחמה¹⁸¹.

הבריחות המוצלחות יותר היו אלה המאורגנות והמתוכננות, בהן נעזרו הבורחים במדריך, אשר הכיר היטב את האזור וידע להימנע מן המקומות המסוכנים. אולם, גם המדריכים, שלעתים קרובות קיבלו שכר עבור עבודתם, במקרים רבים נתגלו כבלתי מהימנים. את תפקיד המדריך מילאו לעתים אף יהודים, אשר המראה החיצוני שלהם לא הסגיר את מוצאם. לעתים קרובות עסקו בכך נשים, בני נוער וילדים, שנהגו להגיע לגטו, להשאר בו מספר ימים או שבועות עד אשר תתארגן קבוצת יהודים ואז היו מוציאים את הקבוצה אל היער¹⁸².

פרט ליוצאים ליער באמצעות המחותרת, היו גם אנשים בגטאות, ללא קשרים עם המחותרת, שארגנו קבוצות משלהם וניסו לפרוץ לעצמם דרכים ליער. יציאה בלתי מאורגנת זו, ללא ידיעה מספקת של התנאים בדרך וביער, ולעתים קרובות אף מבלי לדעת היכן נמצאים הפרטיזנים, טמנה בחובה סכנות רבות ורבים נפלו קרבן בדרך זו¹⁸³.

¹⁷⁹ חולבסקי, עיר ויער, עמ' 56-57.

¹⁸⁰ דולינקו, פינסק, עמ' 98.

¹⁸¹ סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 307; באברויסק, עמ' 736-735; ראיון 5; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 5127 (עדותו של חיים רימר), 7813 (עדותו של יוסף קוגן).

¹⁸² שם, תיק 7012; ארד, ההתנגדות המזוינת, עמ' 45; סמילוביץקי, יהודי ביילורוסיה, עמ' 146-147.

¹⁸³ ארד, ההתנגדות המזוינת, עמ' 45; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3081 (עדותו של דבורה נשקט).

2. בחיפוש אחר פרטיזנים

יוצאי הגטאות נחלו תכופות אכזבה מרה במגעיהם עם הפרטיזנים. לא פעם נתקלו בטיפוסים מפוקפקים, ואף במושעים, אשר ניצלו את אמונם של היהודים, שדדו אותם ואף רצחום. לעתים נאלצו יהודים לשוב על עקבותיהם גם אם נמלטו מן הגטו עם נשק¹⁸⁴. נמלטים יהודים בעלי נשק הוקפו על-ידי קבוצות או כנופיות פרטיזניות ואלה שדדו או כפו בכוח נשקם למסור להם את הנשק הדל. למשל, עשרה אנשים יצאו מגטו לידה בשלהי שנת 1942 ותוך חיפושים אחר פרטיזנים נתקלו בקבוצה של לא-יהודים חמושים, שפירקו אותם מנשקם¹⁸⁵. לא תמיד התקבלו היהודים בשמחה ביחידות הפרטיזניות, חלקם סולקו, במקרה הטוב, אחרים נרצחו ונשים יהודיות נאנסו¹⁸⁶.

לייב ווליאק עמד בראש קבוצה קטנה של יהודים ששוטטה ביער כבר בחורף 1941/2. חברי הקבוצה, שחיפשו פרטיזנים, נתקלו בחבורה של עשרים וחמישה אנשים, רובם שבויי מלחמה לשעבר, והללו פרקו אותם מנשקם ופשטו מעליהם את בגדיהם. בלילה, בלי נשק ועירומים למחצה, הצליחו ווליאק וחבריו להימלט. בדצמבר 1941 יצאה קבוצה של יהודים מגטו נובוגרודוק (Novogradok), שביקשו להצטרף לקבוצה פולנית ביערות נליבוקי (Naliboki). הם פורקו מנשקם ונשלחו חזרה לגטו¹⁸⁷. בקיץ 1942 יצאה קבוצה מגטו ברנוביץ' ליערות. כל חברי הקבוצה נרצחו על-ידי פרטיזנים בדרך, פרט לבחורה אחת, בתו של ראש הקהילה לשעבר, שמצאה מקלט בחווה מבודדת עד שחרורה של העיר¹⁸⁸.

עם בריחתם של יהודים מן הגטאות הם נתקלו במקרים רבים גם באוכלוסייה המקומית העוינת, אשר לעתים קרובות לא היססה להלשין עליהם למשטרה המקומית¹⁸⁹. חשיבות רבה הייתה ליחס האוכלוסייה המקומית. כאמור, רבים מהם חשו עוינות עמוקה כלפי היהודים,

¹⁸⁴ שטר-נשמית, הפלוגה, עמ' 11; לוי, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 149; סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 212; יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה, עמ' 307; ראיון 2; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 7077 (דוד קרולבצקי, "יומן המלחמה – סיפור אישי").

¹⁸⁵ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 248, 350; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 166, 190; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 151 (עדותו של ישראל ברנר).

¹⁸⁶ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 5162 (עדותו של גריגורי גימלשטיין).

¹⁸⁷ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 902; באואר, נובוגרודוק, עמ' 46.

¹⁸⁸ פנקס, כרך 8, עמ' 184. על המחותרת בגטו ברנוביץ' ראו למשל: רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 313.

¹⁸⁹ ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני.

עוינות שבאה לידי ביטוי בין היתר בהתנכלות ליהודים, שהיו בדרך היערה לחפש פרטיזנים, שדידתם, רציחתם או הסגרתם לשלטונות. בטולוצ'ין (Tolochin), במרץ 1942, יהודי בן 19 התחבא מתחת לגשר מספר ימים. איכר מקומי מצא אותו שם, הזעיק את הגרמנים והללו ירו בו למוות. בטרם עזב לוויילנה, השאיר אביו את כל רכושה של המשפחה אצל חברים נוצרים בכפר קובלקי (Kovalki). כאשר הצליח מויש'לה להימלט מגטו ראדון (Radun) הוא פנה לשם על מנת לקחת כמה בגדים, אולם היות ולא רצו להיפרד מן השלל שנפל לידיהם, הם ירו עליו והרגוהו¹⁹⁰.

בשל מקרים כאלה ואחרים, על מנת להימנע ממפגש עם תושבים מקומיים עוינים ומשתפי פעולה, השתדלו היהודים לנוע בלילות. על כך מספר למשל אברהם לידובסקי בספרו:

חרש צעדנו לאורך פסי המסילה הצרה. ידענו שעלינו ללכת סחור-סחור, לפסוח על כל הכפרים הסמוכים, לבל ירגיש בנו איש, כי השנאה אלינו מפעפעת מכל ישובי הגויים [...] לא רק הנאצים בלבד הם אויבינו-רוצחיו. כל גוי שנפגוש בו בדרך – שונאנו-בנפש הנהו. אם לא יוכל להרגנו בעצם ידיו, יבהיל מיד נאצים לרדוף אחרינו¹⁹¹.

השכם בבוקר ה-21 ביולי 1942 הקיפו הגרמנים את הגטו בקלצק (Kletsk). בגטו זה הייתה מחתרת שמנתה כמאתיים חברים, רובם צעירים. מבעוד מועד הוכנו חומרי בעירה ותכנית להבעיר את הגטו ולברוח בחסות העשן והלהבות. הקרב שהתפתח נמשך מספר שעות וכארבע מאות יהודים הצליחו לצאת מן הגטו במהלכו. חלקם נרצחו עוד באותו יום. היער היה רחוק מהעיירה והאיכרים תפסו את היהודים והסגירו אותם למשטרה. עשרים וחמישה מהם בלבד זכו להגיע ליום השחרור. מקוברין (Kobrin) נמלטו כחמש מאות יהודים אל השדות והיערות הסמוכים. רובם נתגלו על-ידי איכרים מקומיים והוסגרו לידי הגרמנים¹⁹².

¹⁹⁰ לויין, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 150; סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 305; רזנבלט, רומן פלסקה, עמ' 31; רוגובסקי, עמ' 115; מרמורשטיין. איכרים הלשינו על יהודים גם לאחר שהללו כבר היו חברים ביחידה פרטיזנית. ראו לדוגמא: לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 48 וחלק ב', עמ' 134.

¹⁹¹ לידובסקי, ביערות, עמ' 81.

¹⁹² ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 478, 490; רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 309-310.

בשלהי סתיו 1943 הסתתרו הזוג מזריצקי ובנותיהם בביתו של איכר. השכנים הסגירו אותם לידי המשטרה, שם נורו למוות. רק גניה מזריצקי ניצלה בנס וברחה היערה. ביער נטפל אליה פרטיזן לא-יהודי הפשיט אותה בכוח ואנס אותה. מאחר שהיא התנגדה נמרצות, הוא שלף את אקדחו וירה בה למוות. הוא נמלט והסתתר בין אנשי הכפרים. חוליית פרטיזנים גילתה היכן התהולל והשתכר בחברת בנות המקום. הם פרצו פנימה, כבלו אותו באזיקים והביאוהו לגדוד, שם נשפט והוצא להורג בירייה¹⁹³.

ובכל זאת, היו מבין האוכלוסייה המקומית גם מי שסייעו לבורחים. כאמור, חלק מיושבי הגטאות ניסה להינצל בכוחות עצמו בלי קשר למחתרת. אלה שהצליחו בכך, נעזרו בדרך-כלל באוכלוסייה המקומית. סיוע ליהודים נחשב בעיני שלטונות הכיבוש לעבירה חמורה, אשר העונש עליה הוא הוצאה להורג או משלוח למחנה ריכוז, לא של המסייע בלבד, אלא של משפחתו כולה. אחד הנמלטים מגטו מינסק, לדוגמא, מצא מקלט בכפר סמוך. הוא שימש כרועה לפרות ולכבשים ובחורף ניגן בכינור בחתונות. ואחרים, סייעו בעצה. קבוצת בורחים מגטו פרוז'ני התדפקה על דלתות מספר בתים בכפר סמוך, אבל אף דלת לא נפתחה. רק מעבר לאחת מהן נשמע קול המייעץ להם ללכת לכיוון מזרח אל הפרטיזנים. יהודים רבים קיבלו מזון מאיכרים¹⁹⁴. בחלק מן הכפרים שהיו תחת שליטת הפרטיזנים גם היחס ליהודים היה טוב יותר. בכפר יבישצ'י (Yavishchi) לדוגמא, "הסבירו האיכרים פנים לפרטיזאנים וגם לקבוצות יהודיות בודדות. לכפר זה היו נכנסות לפנות ערב קבוצות יהודים והיו מקבלות קצת תבשיל ואף מצטיידות במזון"¹⁹⁵.

יהודית גרף נמלטה מגטו סלונים בקיץ 1942. פרטיזנים שפגשה בדרך סרבו לקבל אותה בטענה ש"הרובה יותר גבוה ממך, אצלנו ישנן בחורות רחבות-כתפיים" ואילו היא הייתה נמוכה, רזה וחיוורת. אולם, הם הפנו אותה לאיכר ביילורוסי בשם אוגוסטין בל (Augustin Bal). כאשר הגיעה אליו, הסתבר כי הוא כבר מסתיר יהודייה אחת בגורן ומסייע גם לפרטיזנים בנשק ובמזון. האיכר הסתיר את שתי היהודיות בגורן בתוך קש ואף אשתו האנטישמית לא הצליחה למצוא אותן. הוא דאג להן למזון ואף לביגוד מתאים לחורף המתקרב עד שיום אחד לקח אותן ליער, אבל בשל היותו מבוגר לא יכול היה ללכת איתן מרחק רב וביקש מנער שפגשו להמשיך להוביל אותם

¹⁹³ ברסטיצקי, עמ' 141.

¹⁹⁴ סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 305; ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 197-198; ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני; פרבדיביי, פרטיזנים ביילורוסים הרגו יהודים; שפירו, עמ' 22; קראוויעץ, עירתי לנין, עמ' 96, 100.

¹⁹⁵ חולבסקי, עיר ויער, עמ' 83.

למקום בו יש פרטיזנים. הנער נטש אותן כעבור זמן-מה אף-על-פי ששילמו לו כסף. בכפר סמוך הן הצליחו למצוא מחסה ומזון בבית של פולנים עד שהגיעו פרטיזנים יהודים לכפר ולקחו אותן¹⁹⁶. והיו שהסתירו יהודים לזמן קצר, עד שהללו נתגלו ונאלצו לברוח¹⁹⁷.

תנאי ההצטרפות ליחידה הפרטיזנית היו, בדרך-כלל, כושר קרבי, מהימנות ולעתים רחוקות יותר נשק. ביחס ליהודים, החמירו מאוד בנוגע לתנאי הכושר הקרבי והנשק. ההחמרה נבעה, כנראה, קודם כל מתוך דעות קדומות, אך גם מתוך העובדה, כי בבריחתם של היהודים ליערות לא פעל הגורם של ברירה טבעית, כשם שהוא פעל בין הלא-יהודים. היו אף מקרים שעל היהודים הוטלו משימות-מבחן כתנאי לקבלתם ליחידה, וקשה שלא לראות בכך אפלייה. שכיחה מאוד היתה התניית קבלתו של יהודי ליחידה מעורבת בהיותו מצוייד בנשק ובתחמושת, דבר שלא נדרש מהלא-יהודים. במצב בו היו נתונים היהודים תנאי חמור זה מנע רבים מלהצטרף לשורות הפרטיזנים¹⁹⁸. ואם הגיעו ללא נשק נאמר להם שיוכלו להשיגו אם יהרגו גרמני או איש משטרה, אולם, כיצד יכולים היו נמלטי הגטאות להרוג מבלי שהיה בידם נשק?¹⁹⁹

חלק מן היהודים התארגן בגדודים נפרדים והשיג נשק. המבוגרים ובעלי משפחות ארגנו מחנות משלהם וחיו בהם תחת חסותם של פרטיזנים יהודים, אשר השיגו עבורם מזון ודאגו לביטחונם. במקרים לא מעטים קלטו יחידות יהודיות פרטיזנים "פראיים", בודדים או קבוצות קטנות של לא-יהודים, שמטעמי נוחות רצו להצטרף אליהן. לא פעם הפכו עד מהרה יחידות הגרעין היהודיות ליחידות פרטיזניות גדולות, בהן היוו היהודים מיעוט²⁰⁰.

יהודים רבים שחיפשו מחסה ביערות נרצחו על-ידי פרטיזנים. היהודים עמדו בפני מאבק קשה על מנת להתקבל לגדודים, ואפילו יהודים כשירים לעתים קרובות נענו בשלילה. שלא כמו קבוצות לאומיות אחרות, היהודים נאלצו לעתים קרובות לנהל משא ומתן ארוך עם נציגי גדודים

¹⁹⁶ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3403 (עדותה של יהודית גרף).

¹⁹⁷ שם, חטיבה M.41, תיק 10 (עדותה של בטיה לוינה).

¹⁹⁸ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 183-184. דוגמאות להתניית הקבלה לגדוד פרטיזני בהבאת נשק: ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 167; סולומיאן-לוי, עמ' 103; ורד, עמ' 59; קראווינק, עירתי לניו, עמ' 104; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 3593 (עדותו של דב קצוביץ), 3712 (עדותו של אברהם אלפרוביץ'), 6071 (עדותו של יצחק קפלון), 6078 (עדותו של הירש רייכמן), 7513 (עדותו של י. מילמן), 7579 (עדותו של יעקב אידלמן), 8445 (עדותו של דוד גינבורג); ראיון 3.

¹⁹⁹ שפירו, עמ' 22; מרמורשטיין.

²⁰⁰ ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 208-209; מליאר, העם היהודי במאבק, עמ' 57-58. הפרטיזנים היהודים השתדלו לסייע למחנות המשפחה היהודיים. ראו: ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 169.

פרטיזניים. חלקם הסתירו את זהותם היהודית מתוך פחד מפני דעות קדומות²⁰¹. אולם, על-אף הקשיים והסכנות עמם נאלצו היהודים להתמודד ביערות, המשיכו יהודים לברוח מן הגטאות, בריחה, שנמשכה עד לשחרור מן הכיבוש הנאצי, בקיץ 1944.

3. גטו מינסק כמקרה מבחן²⁰²

הגרמנים נכנסו למינסק ביום השישי למלחמה. והכל פתאום נשתנה: אלה שנחשבו לידידים, שכנים מתחשבים, הפכו לאנטישמים הזדוניים ביותר²⁰³.

העיר מינסק נכבשה על-ידי הגרמנים ב-28 ביוני 1941 וכבר ב-19 ביולי ניתנה ההוראה להקים בה גטו. ב-25 ביולי נכלאו בו כשבעים אלף יהודים, בכללם יהודים מעיירות סמוכות וממערב ביילורוסיה²⁰⁴. מאוחר יותר הובאו לגטו מינסק גם יהודים ממדינות אחרות באירופה שהוכנסו לאזור נפרד בגטו²⁰⁵. הגטו כולו כלל כארבעים ותשעה רחובות וסמטאות, שמהם פונתה האוכלוסייה הלא-יהודית והוקפו בגדר תיל. ככל שנמשך רצח היהודים כך הלך שטחו של הגטו והצטמצם עד אשר במרץ 1942 הגיע לכדי שליש מגודלו המקורי. בהתאם להוראות הגרמנים, הגטו נשמר מבפנים על-ידי המשטרה היהודית ואילו מבחוץ – על-ידי חיילים גרמנים ושוטרים מקומיים²⁰⁶.

ברציחות ההמוניות בגטו זה נטלו חלק פעיל גדודים ליטאיים, לטביים, ואוקראיניים, וכן שוטרים מקומיים. פעולת ההשמדה הגדולה הראשונה במינסק החלה ב-7 בנובמבר 1941 (יום השנה ה-24 למהפכת אוקטובר), נמשכה מספר ימים ובוצעה על-ידי הגרמנים, שנעזרו בקבוצה

²⁰¹ סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 7; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7500 (עדותו של גירש פרנקין).

²⁰² עוד על גטו מינסק והמחתרת בו ראו לדוגמא: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 853-856; כהן דוד, תנועת המחתרת, עמ' 21-27; מצ"ז, עדות על טרגדיה; דיוקוב, הרוסי חייב למות, עמ' 447-451; ואלקה, נוער יהודי בגטו מינסק; אפשטיין, גטו מינסק; זיכרונות ומסמכים על גטו מינסק; שיתוף פעולה והתנגדות, עמ' 431-457; הרצאות בכנס, עמ' 69-94; איו"ש, חטיבה M.41, תיקים 12 (זיכרונותיה של אנה מצ"ז), 49 (זיכרונותיו של פיודור שדלצקי), 95 (הרש סמוליאד); אמח"ת, חטיבת הרש סמולר, מספר אינוונטר 871.

²⁰³ לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 432 (התרגום שלי).

²⁰⁴ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 244-245; איו"ש, חטיבה M.40 RCM, תיק 41; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 6 (פרוטוקול חקירתה של ויקטוריה רדומסקיה, 16 ביולי 1944, בעיר מינסק).

²⁰⁵ למשל, על יהודי המבורג (גרמניה) בגטו מינסק ראו: מחנה המוות טרוסטיניק, עמ' 102-106.

²⁰⁶ פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 19-21; אפשטיין, גטו מינסק, עמ' 85-86.

גדולה של משתפי פעולה ליטאים ואוקראינים. חבלי תליה הוצבו בכיכרות מרכזיות בעיר ועל כל נידון לתליה תלו שלט: "אני פושע סטליניסטי. כך ייעשה עם כל אחד שיפריע לשיקום האזור בדרכי שלום". ב-20 בנובמבר אירעה השמדה המונית נוספת, בהשתתפותם של גרמנים ושוטרים אוקראינים, במסגרתה הוצאו מן הגטו כשניים-עשר אלף יהודים ונורו למוות. לאחר מכן היציאה מן הגטו הפכה למשימה קשה עוד יותר. בדרך-כלל שמרו על הגטו שוטרים ביילורוסים ופולנים, אשר לעתים גם ליוו את קבוצות היהודים עד למקום ההוצאה להורג ואף נטלו חלק פעיל ברצח. בתוך הגטו שמרו השכנים לשעבר, אשר הורו לגרמנים על המקומות בהם הסתתרו יהודים. לאחר מכן נמצאו בין השוטרים והאזרחים כאלה, שחיפשו בהריסות את המסתתרים והסגירו אותם לגרמנים או רצחום בעצמם. אף-על-פי-כן, השלטונות הגרמניים לא היו מרוצים מן הקצב האיטי של השמדת יהודי הגטו. בהתאם להוראת הימלר החלו כאן לראשונה לעשות שימוש בתאי גזים – קרונות סגורים באופן הרמטי לתוכם הוכנס גז²⁰⁷.

בין גטו מינסק לבין יהודים בגטאות אחרים בביילורוסיה לא היו כל קשרים, פרט למקרים בהם הצליחו יהודים מגטו כלשהו להגיע למינסק. כך נודע ליהודי מינסק, למשל, על פונאר (Ponar), הקבר ההמוני של יהודי וילנה, על השמדת יהודי בוריסוב וכי בטבח שם נטלו חלק פעיל אנשי המשטרה המקומית "ובראשם משתף-הפעולה הביילורוסי סטאניסלאב סטאנקוויץ' [Stanislav Stankevich]"²⁰⁸.

החל ביולי 1942 לא התבצעו רציחות המוניות בגטו, פרט לרציחתם של יהודים קומוניסטים, יהודים שהובאו מארצות אחרות או מי שנחשדו בפעילות מחתרתית²⁰⁹. אולם, איוון קסימוב (ככל הנראה לא יהודי) העיד ביולי 1944 בפני "הוועדה הממלכתית המיוחדת לחקר פשעי הכובשים הגרמנים-פשיסטים", כי ב-25 ביולי 1942 החל "פוגרום" נגד היהודים בתוך גטו מינסק, אשר נמשך עד ה-3 באוגוסט. לפי עדותו, מבצעי ה"פוגרום" היו הגרמנים ואילו מסביב לגטו שמרו שוטרים מקומיים, לדבריו - "ביילורוסים לפי לאומיותם". לאחר ה"פוגרום" צומצם שטחו של

²⁰⁷ מלצר, טרגדיה וגבורה; קיארי, גורל יהודי ביילורוסיה; פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 23-24, 31; אה"ע, אוסף בנימין וסט, IV-104-53, תיק 63; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7348 (עדותה של קטיה טוקרסקי); שם, חטיבה M.35, תיק 6 (פרוטוקול חקירתו של איסאק ליכטרמן, 17 ביולי 1944, בעיר מינסק; פרוטוקול חקירתו של מורדוך כץ, 18 ביולי 1944, בעיר מינסק). על ניסויים בשיטות של השמדה: רובנצ'יק, עמ' 33-34.

²⁰⁸ סמולאר, עמ' 136.

²⁰⁹ פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 47; אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 711.

הגטו בשליש. מעניין לציין, כי קסימוב מדגיש שה"פוגרום" לא הוזכר בעיתונות²¹⁰. באוקטובר 1943 היו בגטו כשלושת אלפים יהודים. לאחר הרצח ההמוני האחרון, שהתבצע ב-21 באוקטובר הותירו הגרמנים בגטו כחמש מאות יהודים בעלי מקצועות נדרשים. חלק מהם עסק גם בשריפת הגופות וגם הם הוצאו להורג בהדרגה, עד לשחרורה של העיר ב-3 ביולי 1944²¹¹.

המקום הראשון בו התארגנה התנגדות יהודית בשטחיה הכבושים של ביילורוסיה היה גטו מינסק. כבר בשלהי יולי-ראשית אוגוסט 1941²¹² התגבשו בו הקבוצות המחתרניות הראשונות, שרוב חבריהן היו קומוניסטים יהודים ממינסק וממערב ביילורוסיה, אשר התאחדו באוקטובר אותה שנה לקבוצה אחת. ראשי המחתרת המינסקאית היו רובם "מערביים", כלומר ממערב ביילורוסיה. בין מייסדי המחתרת היו יהודים חברי המפלגה הקומוניסטית הפולנית (כגון הרש סמולאר) והמקומית (כגון נחום פלדמן) וכן בלתי מפלגתיים, אשר הגיעו כפליטים למינסק מפולין, בעלי נסיון פוליטי רב, שפעלו בשנות השלושים בפולין והיו מודעים לסכנה בה נמצאו היהודים תחת השלטון הגרמני. בין הגורמים המסייעים לפעולתה של המחתרת במינסק היה היודנראט בתקופתו הראשונה, אשר אנשיו, בראשותו של אליהו מושקין, שיתפו פעולה עם המחתרת ושילמו על כך בחייהם²¹³. לעומת זאת, נחום אפשטיין, שמונה לראשות הנהלת הגטו, נחשב כמשתף פעולה עם הנאצים ויהודים רבים נשאלו עם הגיעם ליערות האם הם אינם במקרה קרובי משפחה שלו. התחושה הייתה כי אם תשובתם תהייה חיובית הם יוצאו להורג²¹⁴.

מבחינה ארגונית, המבנה הבסיסי של המחתרת בגטו מינסק היה ה"עשרות"²¹⁵, קבוצות בנות עשרה חברים וחברות, אנשים אמינים אשר נבחרו בקפידה ולא תמיד ידעו מי החברים

²¹⁰ איו"ש, חטיבה M.35, תיק 6 (פרוטוקול חקירתו של איוון קסימוב, 17 ביולי 1944 בעיר מינסק).

²¹¹ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 245-246; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 6 (פרוטוקול חקירתה של ויקטוריה רדומסקיה, 16 ביולי 1944, בעיר מינסק).

²¹² רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 308; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 315.

²¹³ חולבסקי, מינסק, עמ' 102; ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 33-34; מייזל, על המכתב הבלתי ידוע של ה. סמולאר, עמ' 193; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 245-246; אה"ע, אוסף בנימין וסט, חטיבה IV-104-53, תיק 63. עוד על היודנראט בגטו מינסק ראו: רובנצ'יק, עמ' 47-51. לא בכל הגטאות שיתף היודנראט פעולה עם המחתרת. למשל, כאשר פשטו בדבורץ (Dvoretz) שמועות בדבר שחיתות בעיירות אחרות טען היודנראט, כי אין להתגרות בגרמנים ויש להיכנע לדרישותיהם על מנת להרוויח זמן. ראו: שניר-נשמית, ואל המנוחה, עמ' 102.

²¹⁴ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6809 (עדותה של ראיסה גיטלין). לפני מינויו לנהלת הגטו שימש אפשטיין כראש "לשכת העבודה" בגטו. ראו: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 590.

²¹⁵ לעומת זאת, המחתרת בלחווה הייתה מורכבת מקבוצות של חמישה אנשים, כך שחברי קבוצה אחת לא הכירו את החברים בחמישיות האחרות. ראו: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 488 (עדותו של יצחק ליכטנברג).

האחרים בקבוצות. פעילותה של המחותרת התבצעה בסודיות כה רבה עד כי, ככל הנראה, רוב רובם של יהודי הגטו לא ידע על קיומה כלל וכלל. עד מהרה נוצרו שתיים-עשרה קבוצות כאלו ואליהן הצטרפו גם קבוצות נוער²¹⁶. בשיא פעילותה מנתה המחותרת בגטו מינסק כארבע מאות וחמישים חברים. כבר מן ההתחלה הייתה שאיפתם העיקרית של מנהיגי המחותרת להוציא כמה שיותר אנשים אל היערות מתוך כוונה להצטרף ללוחמה הפרטיזנית. מנקודת מבטם של אנשי המחותרת ומנהיגיה, ככל שהגרמנים המשיכו בהשמדה השיטתית של אוכלוסיית הגטו, כך הוצאת קבוצות כשירות ללחימה מן הגטו הפכה יותר ויותר הכרחית. זאת ועוד, כאמור, רוב אנשי המחותרת בגטו מינסק היו קומוניסטים. כיוון שכך הם ראו את פעילותם המחותרתית כחלק מן הפעילות הכללית נגד הגרמנים ולכן לא עלה על דעתם לפעול באופן עצמאי בתוך הגטו, אלא שאפו להצטרף לתנועה הפרטיזנית הסובייטית הכללית ביערות²¹⁷.

פעילויות נוספות של המחותרת היו הוצאתם לאור של עלוני מידע (פועלי הדפוס הבריחו לגטו בית דפוס שלם) ובהם פנייה לאוכלוסייה בגטו ומחוצה לו להתנגד לגרמנים, ביצוע מעשי חבלה בכל הזדמנות אפשרית, זיוף מסמכים וכן ניסיונות חוזרים ונשנים ליצור קשר עם ארגוני המחותרת בעיר ועם פרטיזנים לא-יהודים מהר ככל האפשר. ככל שתכפו הרציחות ההמוניות במינסק, מהן שתיים שבכל אחת נרצחו למעלה מעשרת אלפים יהודים, התחדד הצורך לצאת מן הגטו: "ראינו בעליל כי הגיטו גוסס ואנו מתהלכים בתוכו כנידונים למוות. הצלתנו היחידה היא להיחלץ מסיוט הגיטו ולהגיע ליער". הוחלט לא לפתוח במרד בגטו, אשר סיכויו להצליח קלושים, אלא "להוציא בחשאי ככל האפשר יותר יהודים ליערות, ומשם, יחד עם חברינו הרוסים, לנהל מלחמה מזויינת"²¹⁸.

המחותרת בגטו מינסק נהגה לשלוח שליחים מיוחדים, בדרך-כלל נשים משום שלהן היה קל יותר להעמיד פני "אריות", על מנת ללמוד את השטח ולמצוא את המקום המתאים ביותר

²¹⁶ יבגני רזנבלט טוען במאמרו, כי נוצרו עשרים ושתיים קבוצות. ראו: רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 309.

²¹⁷ סוהל, הם התנגדו, עמ' 232; פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 24; רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 309; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 246-248; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 316; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7348 (עדותו של קטיה טוקרסקי). על נשים במחותרת גטו מינסק ראו: נשים במלחמת העולם השנייה, עמ' 57-74; פרוסלינה, גטו מינסק, עמ' 23 ואילך; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 20 (עדותו של בוריס חיימוביץ).

²¹⁸ פורת, חלקם של הקומוניסטים, עמ' 125-126; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 246; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 316. בית הדפוס בגטו הועבר אל היער ושם הוציא לאור כרוזים, עלונים וחומרי תעמולה "שהזעיקו את האוכלוסייה למלחמה באויב". ראו: גרינשטיין, עמ' 55.

ביער ואת האנשים שניתן לסמוך על סיועם מבין האוכלוסייה הכפרית²¹⁹. גם ילדים ביצעו משימות שונות עבור המחתרת בגטו מינסק. וילי רובזין (Rubezhin) ממינסק היה בן 12 כאשר נכבשה העיר בעת שהיה בקייטנה מחוצה לה. כאשר חזר לעיר לא מצא בה את הוריו ונכנס לגטו לבדו. לאחר שהצליח להעביר חבילה אל מחוץ לגטו מטעם המחתרת, החל לשמש כקשר בינה לבין גדוד פרטיזני. בדצמבר 1942 הוא העביר בהצלחה קבוצה של שלושים יהודים מן הגטו אל הפרטיזנים ובינואר 1943 הצטרף בעצמו אליהם, הפך לחבלן ואף היה מועמד לקבלת מדליה על פעילותו²²⁰.

כאמור, אחד התנאים להתקבל ליחידה פרטיזנית היה הבאת נשק. היה זה תנאי קשה וכמעט בלתי אפשרי עבור יהודים שהגיעו מגטאות, אבל הם ניסו להתגבר על כך בדרכים שונות. חלק מחברי המחתרת בגטו מינסק הועסקו במחסני הנשק של הנאצים והבריו משם נשק לגטו. אחרים, שהיו בעלי קשרים עם האוכלוסייה מחוץ לגטו, השתדלו להשיג נשק ממנה. חבר המחתרת בגטו אהרון פיטרסון, למשל, קיבל שישה כלי נשק מחבר לא-יהודי, עמו שירת באותו גדוד במלחמת האזרחים. לעתים הנשק שנרכש היה מקולקל והיה צורך לתקנו. לאחר שהובא הנשק לתוך הגטו, הוא הוסתר במחסנים סודיים וגם בבית העלמין היהודי, שהיה בתחום הגטו. חלק מכלי הנשק, כגון רימונים, סכינים וכדומה, יוצרו בתוך תחומי הגטו עצמו²²¹.

אחת הפעולות הראשונות של המחתרת בגטו מינסק הייתה חיפוש קשרים עם פעילים קומוניסטיים, אשר החלו להתארגן בעיר כבר בחודשים הראשונים לכיבוש. הקשר הראשון נוצר כאשר בספטמבר 1941 הגיע לגטו היהודי פדיה שדלצקי בשליחותו של מפקד קבוצת פרטיזנים, סרן ביסטרוב. הוא נפגש עם יושב ראש היודנראט מושקין וביקש ממנו לספק לפרטיזנים בגדים חמים ותרופות. מושקין הסכים וכך גם נוצר הקשר בין שדלצקי לבין הרש סמולאר, מראשי המחתרת בגטו²²². כבר בנובמבר יצאה מן הגטו קבוצה ראשונה אל היערות²²³.

בשלהי נובמבר 1941 התכנסו הקבוצות המחתרניות הקומוניסטיות שהתארגנו בעיר מינסק והחליטו להתאחד. בראש הקבוצה המאוחדת עמד איסיי קזיניץ, יהודי מאוקראינה.

²¹⁹ סוהל, הם התנגדו, עמ' 234.

²²⁰ איר"ש, חטיבה M.35, תיק 19 ("ילד מן הגטו").

²²¹ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 33-34; ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 43-44.

²²² ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 247-248.

²²³ רחנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 309.

כינויו המחתרתי היה "סְלַאבִיק" והוא הצליח להסתיר את זהותו היהודית וחי מחוץ לגטו כטטארי, בעוד שמו הפרטי האמיתי היה יהודה. מטרתה של מחתרת זו הייתה להקים בסיסים פרטיזניים ביערות, לבצע פעולות חבלה במתקנים עירוניים והסברה בעיר. הקשר הראשוני בין המחתרת בגטו לבין המחתרת העירונית נוצר על-ידי מיכאל גבלב (Gebelev), אשר יכול היה לצאת מן הגטו במסגרת עבודתו כנגר. לאחר מספר מפגשים סוכם על שיתוף פעולה בין שתי הקבוצות, כאשר המחתרת בגטו תהווה חלק מן המחתרת העירונית. דרישת המחתרת בגטו לסייע בהוצאת יהודים ליערות, נענתה באופן חלקי בלבד²²⁴.

המחתרת היהודית בגטו סיפקה למחתרת העירונית מסמכים מזויפים ולשבויי מלחמה - בגדים ותעודות זיהוי על מנת לסייע להם להימלט מן השבי. היו תקופות בהן מנהיגי המחתרת הביילורוסית, אשר חשדו כי הגסטאפו בעקבותיהם, התגנבו אל תוך הגטו, שם הם הוחבאו בבונקרים. בימיה הראשונים של התנועה הפרטיזנית, כאשר אספקת התרופות ואנשי המקצוע בתחום הרפואה ביערות היו לקויים, פרטיזנים לא-יהודים, שנפצעו בקרבות ואשר היו זקוקים בדחיפות לטיפול רפואי ולניתוחים, היו מוברחים אל תוך הגטו, שם הם קיבלו טיפול מידי רופאים חברים במחתרת, כגון ד"ר קולק וד"ר פּרילוצקי, ולאחר שהבריאו הוברחו חזרה אל גדודיהם²²⁵.

באותה עת התארגנה בעיר קבוצה מחתרתית נוספת, "המועצה הצבאית", שהייתה מורכבת מאנשי צבא. הקבוצה קיימה קשר עם המחתרת העירונית, אך בינה לבין הגטו היו חילוקי דעות בעניין העברת יהודים ליערות. "המועצה הצבאית" העדיפה להעביר אל היערות אנשים משלה, מפקדים וחיילים מאומנים, וטענה, ש"חזות" היהודים תזיק לפרטיזנים בכך שתמשוך את תשומת ליבם של הגרמנים, וכי הם אינם מאומנים בלחימה. בשלהי פברואר-ראשית מרץ 1942 נאסרו ראשי "המועצה הצבאית" על-ידי הגרמנים ובעקבות חקירתם נאסרו גם קזינייץ ולמעלה מארבע מאות אנשי המחתרת שלו. 212 מהם הוצאו להורג וקזינייץ עצמו נתלה ב-7 במאי 1942 לאחר חקירה ממושכת. אז התגלו לגרמנים גם פרטים אודות המחתרת בגטו וכתוצאה מכך

²²⁴ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 35-36; מינסק עיר ואם, עמ' 287-289. לפי ה-SD, למחתרת היהודית בגטו מינסק היה מעמד מרכזי במחתרת העירונית. ראו: פורת, חלקם של הקומוניסטים, עמ' 132. עוד על איסיי קזינייץ ראו: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 883; רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 307; מול האויב הנאצי, כרך ג', עמ' 456-458.

²²⁵ סוהל, הם התנגדו, עמ' 235; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 514; מינסק עיר ואם, עמ' 290; טק, התנגדות יהודית, עמ' 3; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 20 ("פגישה במינסק"). בתעודות מזויפות השתמשו גם אנשי המחתרת בגטו על מנת להסתובב באופן חופשי ב"צד הארי". בזיוף מסמכים בגטו מינסק הצטיין הסופר והצייר משה לוין. ראו: מינסק עיר ואם, עמ' 289.

נאסרו ראשי היודנראט כבר במרץ 1942 ונתלו כעבור זמן קצר. לגרמנים נודעו גם שמות פעילי המחתרת בגטו וכתובותיהם, וחלקם נתפסו והוצאו להורג.²²⁶

בראשית מרץ 1942 יצאו מן הגטו, ביוזמת המחתרת, שלוש קבוצות על מנת להקים ביערות מדרום למינסק בסיסים פרטיזניים. פעילות המחתרת בגטו נמשכה גם לאחר שזו נתגלתה על-ידי הגסטאפו ובאפריל 1942 יצאו מגטו מינסק שתי קבוצות ליערות סלוצק (Slutsk). היחשפותה של המחתרת אף גרמה להחלטת ראשיה להעביר במהירות האפשרית את פעילותם ליערות וביולי יצאו גם הם. פרט לקבוצות המאורגנות, יצאו מן הגטו גם קבוצות ובודדים שלא היו קשורים למחתרת. יהודי גטו מינסק הצליחו לארגן שבעה גדודים פרטיזניים ביוזמתם. שישה מתוכם הפכו מאוחר יותר לגדודים מעורבים עם הצטרפותם של פרטיזנים לא-יהודים אליהם.²²⁷

כשהגיע יהודי ליער נפתחה בפניו מערכת יסורים חדשה. הסתגלות לחיי היער, חוסר נשק; קבלת פנים בלתי ידידותית מצד הפרטיזאנים הגויים, במידה וכבר היתה קיימת פרטיזאנקה, המאמצים לרכישת נשק, חיי נידודים ממקום למקום בחיפושים אחרי מזון, נשק והתרחקות מקרבת הגרמנים; הסכנות המאיימות על מחוסרי הנשק מצד הפרטיזאנים הגויים ואוכלוסית הסביבה.²²⁸

²²⁶ ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 36-37; סמולאר, עמ' 100; התליינים מעידים, עמ' 39. ראו גם: מינסק עיר ואם, עמ' 287, 289-290.

²²⁷ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 93; סוהל, הם התנגדו, עמ' 234; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 251; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 260 (ה. סמולאר: "מחתרת במינסק"). יצחק ארד מעריך כי כחמשת אלפים יהודים נמלטו מגטו מינסק ליערות. ראו: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 252.

²²⁸ לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 86.

פרק ג.

יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה

ההגנה על האוכלוסייה האזרחית כלולה [היתה] בעקרונות שהותוו לתנועה הפרטיזנית בראשית היווסדה, ומצויה בהוראות המפורשות של המטה הפרטיזני הכללי. אין שום התייחסות של המטה הפרטיזני הכללי ושל השלטונות הסובייטיים למצבה של האוכלוסייה היהודית תחת הכיבוש הנאצי²²⁹.

ייתכן והדבר נבע מן המחשבה, שקריאה פומבית לסייע ליהודים תהווה הוכחה לצדקת התעמולה הגרמנית, שחזרה וטענה, כי השלטון הסובייטי הוא שלטון יהודי, אשר מגן על היהודים. וכך, דבר לא נעשה על-ידי השלטונות על מנת לארגן סיוע ליהודים כקבוצה ייחודית. השלטון הסובייטי פרסם שתי הנחיות (ב-29 ביוני וב-18 ביולי 1941), הקוראות לאנשי מפלגה מקומיים לארגן יחידות פרטיזניות. נאמר למארגנים לגייס חברי מפלגה בלבד, חברי קומסומול ואזרחים סובייטיים, אשר כבר הוכיחו את נאמנותם לשלטון. יהודים אשר נכנסו לקטגוריות הללו היו בין המגויסים ואילו מן האחרים התעלמו²³⁰.

הנהגת ברית-המועצות הייתה מודעת היטב למדיניות "הפתרון הסופי". אולם, ככל הידוע, בתקופת המלחמה לא הוצא שום צו על-ידי הממשלה או המפלגה הקומוניסטית, אשר קרא לאוכלוסייה או למחתרת לסייע ליהודים, שהיו המועמדים העיקריים להשמדה. ניתן לומר במידה רבה של ודאות, כי בכל הרמות השלטוניות (במפלגה, במדינה, בצבא) לא הייתה תכנית סיוע ליהודים. סיוע ליהודים לא הוזכר אף בצו מספר 189 "בדבר תפקידי התנועה הפרטיזנית", שפורסם על-ידי סטלין ב-5 בספטמבר 1942 בעקבות ישיבה של כל המפקדים הפרטיזנים. בצו נאמר, כי על התנועה להפוך לכלל-לאומית ו"להכיל בתוכה את כל האזרחים והאזרחיות הנאמנים, החפצים להשתחרר מן העושק הגרמני". לא היה אזכור מפורש של היהודים²³¹.

²²⁹ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 47. ראו גם: מלחמה בעולם הדמדומים, עמ' 85.

²³⁰ רזנברלט ואלנסקייה, יהודי פינסק, עמ' 191; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 4; מלצר, עמוד בלתי ידוע בהתנגדות.

²³¹ סמילוביציקי, חסידי אומות העולם, עמ' 312-313; מלצר, ההתנגדות היהודית לגרמנים; לייזרוב, שתי פנים לאמת, עמ' 79; סוקולוב, הכיבוש - אמת ומיתוטים; ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 70; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 11-12.

זאת ועוד, אין מידע כלשהו על כך שנושא הסיוע ליהודים נדון בכלל בקרב ראשי התנועה הפרטיזנית, אף-על-פי שבין מסמכי המטה המרכזי של התנועה נמצא מסמך בן ארבעה עמודים מן ה-12 בינואר 1943 אודות יחס הגרמנים ליהודים. בנוסף, ב-1 באפריל 1943 קיבלה ההנהגה במוסקבה מסמך מן המטה הפרטיזני הביילורוסי אודות השמדת היהודים, שכלל בין השאר גם את מספר האסירים בגטו מינסק בעת הקמתו, מספר היהודים שהובאו אליו מאירופה וכיצד יהודים ניסו להימלט מן הגטו אך נתפסו על-ידי משתפי פעולה. ידוע כי התנועה הפרטיזנית הפיצה עלונים הקוראים לאוכלוסייה האזרחית לסייע למשפחות, שבניהן נשלחו לעבודה בגרמניה או נרצחו על-ידי הגרמנים. סיוע ליהודים לא הוזכר גם בעלונים אלה²³². וכך, בואם של היהודים אל היערות על מנת להשתתף בלחימה פרטיזנית או למצוא בהם מקלט והצלה, היה בבחינת יוזמה יהודית בלעדית, ותנועת הפרטיזנים הסובייטית לא נקטה שום פעולה ישירה ויזומה להצלתם של יהודים²³³.

1. מפגש היהודים עם הפרטיזנים²³⁴

מפגש היהודים עם הפרטיזנים - לא תמיד משמעותו היתה הצלה עבור היהודים. לעתים קרובות ראו הפרטיזנים ביהודים עול מיותר; זקנים, נשים, ילדים וחולים לא היו מוכשרים בעיניהם לחיים ביערות. "הגדוד שלנו הוא גדוד קרבי ולא מושב זקנים", נאמר להם פעמים רבות. על אחת כמה וכמה אם הגיעו אל היער חסרי כל, כלומר, ללא נשק, מכשיר רדיו, זהב, תרופות וכיוצא באלה מצרכים הנחוצים לפרטיזנים. במקרים אחרים, היהודים נתקבלו כמרגלים, אשר נשלחו על-ידי הגרמנים לברר את מיקומם של הפרטיזנים, לחסל את הנהגתם ולהרעיל בארות²³⁵.

היו יהודים שהתפרסמו בפעילותם הרבה וזכו להוקרה וליחס של כבוד. אך כולם היו צריכים לעמול קשות, כדי לרכוש לעצמם יחס זה. היה עליהם להוכיח את עצמם כל פעם מחדש.

²³² אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 399-400; סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 210-211.

²³³ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 961.

²³⁴ ראו מפה של פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 בנספח א', עמ' 346.

²³⁵ מלצר, עמוד בלתי ידוע בהתנגדות; סמילוביץקי, שואת יהודי ביילורוסיה, עמ' 149; גלבורט, עמ' 35;

רובנצ'יק, עמ' 94; ראיון 2; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6809 (עדותה של ראיסה גיטלין). עוד על ההאשמות נגד היהודים ראו בהמשך פרק זה.

רק עליהם רבצה האחריות הקולקטיבית והאישית כאחת לכל משגה, אי-הצלחה או כישלון של פרטיזן יהודי כלשהו.²³⁶

לכאורה, לחימתם של הפרטיזנים הסובייטים יכולה הייתה להוות אפשרות ליהודים להלחם בנאצים, להינצל ולהציל את חייהם של רבבות מאסירי הגטאות. אולם, באזורים, בהם פעלו לאומנים אוקראיניים או פרטיזנים פולניים, שסרו למרותה של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון (ביניהם אנשי ה"ארמיה קריובה"²³⁷), ליהודים למעשה לא היו סיכויים רבים לשרוד. באזורים במערב ביילורוסיה, בהם פעלו פרטיזנים פולנים במחצית הראשונה של שנת 1944, נורו ונהרגו יהודים רבים, שחיפשו מקלט ביערות, בידי יסודות אנטישמיים מקרב הפולנים. גם חלק מן הגדודים הפרטיזניים הסובייטיים נקטו במדיניות דומה ורצחו כל אדם שהיה או נחשד בהיותו יהודי שפגשו ביער או ביקש להצטרף לגדוד. עדים רבים מעידים כי פרטיזנים נהגו לקחת מן האנשים, שנחשדו ביהדותם, את כל חפצי הערך שברשותם, הכו אותם ואיימו במוות.²³⁸

באזור יערות נצ'ה (Nacha), בגבול ביילורוסיה-ליטא, האוכלוסייה הייתה ברובה ליטאית ופולנית. יהודים החלו להגיע לשם, כיחידים או עם משפחות, כבר באביב-קיץ 1942, מגטאות ראדון (Radun), לידה (Lida), איישישוק (Eshishok) ואחרים. בסתיו 1943-תחילת 1944, פרט לאויב הגרמני, נאלצו הפרטיזנים ביערות אלה להתמודד גם עם ה"ארמיה קריובה" (א"ק), שראתה באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה, שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939,²³⁹ חלק ממדינת פולין שתוקם לאחר תבוסת גרמניה, ופעילותם של אנשי א"ק באזורים אלה ושליטתם בהם נועדו לבטא את היותם של האזורים הללו חלק מפולין. אנשי ה-א"ק ראו ביהודים גורם פרו-סובייטי ולא נמנעו מלרצוח יהודים שחיפשו מקלט בכפרים וביערות באזורים שבהם

²³⁶ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 178.

²³⁷ בקיץ 1943 הקימה הממשלה הפולנית הגולה בלונדון מטה פרטיזני בשם "ארמיה קריובה" (צבא לאומי, א"ק). אמנם הא"ק הוקמה כדי ללחום נגד הגרמנים, אך חבריה נלחמו גם נגד הפרטיזנים הסובייטיים. היה זה ארגון אנטישמי מובהק, שלא קיבל יהודים לשורותיו. ראו: יורן, הקורא תיגר, עמ' 161. אנשי הארגון תקפו, למשל, פעמים אחדות מחנה משפחה של יהודי בליצה והרגו יהודים שמספרם אינו ידוע. ראו: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 931; קפלן, עמ' 135; הלפרין, עמ' 104-107; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 5763 (עדותו של יצחק רבינוביץ'). עוד על ה"ארמיה קריובה" ועל שיתוף הפעולה שלה עם הגרמנים ראו למשל: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 240-242; ריין, המלך והחיילים, עמ' 358-364.

²³⁸ צל השואה, עמ' 89; סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 86; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 35; מאירוביץקי, עמ' 24; איר"ש, חטיבה O.3, תיקים 4236 (עדותו של מרדכי גינבורג), 4890 (עדותו של בן-ציון בלושטיין).

²³⁹ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

פעל הארגון. זאת ועוד, א"ק אף קיבלה תמיכה בלחימתה בפרטיזנים הסובייטיים מן הגרמנים בצורת נשק, תחמושת ותרופות.²⁴⁰

בין הגדודים הפרטיזניים בביילורוסיה היו גם קבוצות של פולנים, ששיתפו פעולה עם הפרטיזנים הסובייטיים. כך, הפרטיזנים באזור פינסק (Pinsk) קיימו קשר עם הפולנים והגדוד על-שם אורדז'ניקידזה (Ordzhonikidze) השתמש במידע, בנשק, בתחמושת ובתרופות, שקיבלו מן הקבוצות הפולניות. בשלהי שנת 1942 התארגנו קבוצות פרטיזניות פולניות בסביבות העיירות זילודוק (Zheludok), ז'טל (Zhetel), ואסילישקי (Vasilishki) ושצ'וצ'ין (Shchuchin). אולם, הלך הרוח נשתנה לרעה כאשר בקיץ 1943 שינו הפולנים את יחסם כלפי הסובייטים בעקבות ניתוק היחסים בין מוסקבה לבין הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. מאז רבו מקרי ההרג ההדדי, הפולנים ארבו לפרטיזנים בדרכים ובלילות רצחו רבים מהם - יהודים ולא-יהודים.²⁴¹

רוב הפגיעות ביהודים ביערות אירעו בתקופה הראשונה של התנועה הפרטיזנית, כשכל יחידה פעלה באופן עצמאי. היו גדודים, שהמגמות האנטישמיות שלטו בהן עד כי היהודים נאלצו לברוח לאזור אחר או לגדוד אחר. בכל אזור ובכל יער היו גדודים, שנועדו לשימצה באנטישמיות שלהם ובהתעללותם ביהודים. יהודים רבים נרצחו על-ידי פרטיזנים אנטישמיים כי הללו חמדו את נשקם. ככל שהלכה והתרחבה התנועה הפרטיזנית והצטרפו אליה משתפי פעולה עם הגרמנים לשעבר, אשר הגיעו אל היערות על מנת להציל את עורם לאחר שנצחון הסובייטים נראה באופק, נפגעה עוד יותר האווירה בגדודים בהם הם נקלטו ומצבם של הפרטיזנים היהודים הורע. ויש הסוברים שבין הלא-יהודים שהצטרפו אל הפרטיזנים בתקופה זו ייתכן והיו גם מרגלים שנשלחו על-ידי הגרמנים.²⁴²

"החומר האנושי, שממנו מורכב היה הגדוד שלנו, היה ברובו בעל עבר פלילי או בוגדני", כותב יוסף קפלן על גדוד "איסקרה" (Iskra) בספרו "עד יום כיפורים זה". האוקראינים בגדוד זה שרתו קודם לכן ביחידות שהשתתפו ברצח יהודים, ערקו מהן לאחר תבוסת הצבא הגרמני בחזית

²⁴⁰ ארז, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 911-918; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6168 (עדות של אהרון אפשטיין).

²⁴¹ סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 85; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 399.

²⁴² כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 187-193; ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 208-210; לפידוס, נותרנו מעטים; ריין, יחס האוכלוסייה הביילורוסית, עמ' 195; קפלן, עמ' 58, 79; שטר-נשמית, הפלוגה, 15; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 130 (פקודה לבריגדה הפרטיזנית על-שם סטלין, 11 ביוני 1943).

סטלינגרד והצטרפו לשורות הפרטיזנים²⁴³. בגדוד על-שם צ'פאייב (Chapaev) ביערות קזיאן (Kazian), עם תום המצוד של ספטמבר 1943, המשיכה האנטישמיות שהתגברה בעת המצוד: "סיפורי הדיבות נמשכו והופצו בקול שופר גדול, דברי הכזב פרחו באין-מפריע. כל פניה ליהודי – ועלבון בצדה, כל בדיחה שגורה – ורעל נסוך בה"²⁴⁴.

שינוי מסוים חל כאשר המטה הפרטיזני המרכזי הטיל את מרותו על רוב היחידות והוצנחו מפקדים וקומיסרים מאומנים, אך גם אז האנטישמיות לא נעלמה. על-פי רוב, הגנו המפקדים על הפרטיזנים האנטישמיים ביחידותיהם ובמקרים רבים נסתיימה חקירה נגדם בלא כלום. לפי הוראת ההתארגנות-מחדש, מטעם המטה, "חלה 'חובת השתייכות' על כל אדם או קבוצת-אנשים ביער ליחידה פרטיזנית כלשהי". הוראה זו התפרשה על-ידי חלק מן הפרטיזנים הלא-יהודים כמתן לגיטימציה לרדיפת היהודים ולאי-צירופם לגדודים. היו פרטיזנים יהודים, שגילו אומץ ועוז-רוח למחות על גילויי אנטישמיות, והגנו על הכבוד היהודי ועל אחיהם, שהותקפו. יהודים הגיבו בחריפות על יחס עוין לבני עמם או על פסק דין חמור כלפיהם. בתנאי החיים הקשים בתנועה הפרטיזנית לא תמיד היתה אפשרות להגיב בגלוי על כוונות והחלטות המפקדה. להרגיז אותה – פירושו להיות מוכן לנקמתה בהזדמנויות אחרות²⁴⁵ וכך נמשך רצח יהודים על-ידי פרטיזנים.

הישרדות היהודים ביערות למשך תקופה ארוכה הייתה תלויה בקיומם של פרטיזנים ביערות ובנכונותם לצרף את היהודים ליחידותיהם. פעילותם של פרטיזנים סובייטיים באזורים שבהם עדיין נותרו יהודים החלה להיות מורגשת רק באביב ובקיץ 1942. רוב אנשי החבורות הללו, ובמיוחד אנשי החבורות ה"פראיות" היו נגועים באנטישמיות חזקה והם התנכלו ליהודים. בשנת 1943, כשקבוצות אלו צורפו למסגרת התנועה המאורגנת והיו נתונים למרותו של המטה המרכזי, השתפר מעט היחס אל היהודים, אבל תופעות של פגיעה ביהודים עדיין נמשכו, והתבטאו בסילוקם של יהודים מגדודים, בפירוק נשקם ובהפקרתם בעת מצודים²⁴⁶.

²⁴³ קפלן, עמ' 107, 120.

²⁴⁴ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 190. דוגמאות נוספות באותו כרך, עמ' 373, 391.

²⁴⁵ לוי, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 149; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 200, 357-358, 360; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 314; לידובסקי, ושביב האש, עמ' 138.

²⁴⁶ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 958.

בחודשי הסתיו של שנת 1943 אף החמיר עוד יותר מצבם של הלוחמים היהודים ביחידות הפרטיזניות. הגרמנים החלו בהפצצת הכפרים שנחשדו בסיוע לפרטיזנים ופיזרו כרוזים, הקוראים לפרטיזנים להיכנע: "מלחמתכם נטולה כל הגיון. היכנעו. נסדר אתכם במשרות טובות. נשמיד רק את היהודים האשמים בפרוץ המלחמה"²⁴⁷. כמובן, שכרוזים מאין זה הוסיפו שמן למדורת האנטישמיות וליבו את להבת השנאה ליהודים.

קשה מאוד היה ליהודי להתקבל לגדוד פרטיזני לא-יהודי. הפרטיזנים טענו כי יהודי הגטאות אינם מוכשרים ללחימה, טענה שלוותה בזלזול ואף איבה גלויה. והיו מקרים רבים בהם נגזל מן היהודים נשקם, גירשו אותם ואסרו עליהם לשהות בקרבת מחנה הפרטיזנים. תכופות הטילו על היהודים המבקשים להתקבל לגדוד משימה כמעט בלתי אפשרית בגלל חוסר נשק, והיהודים ביצעו את המשימות תוך תקווה להתקבל לגדוד. במקרים רבים סירב הפיקוד הפרטיזני לקבל נשים, קטינים וכל מי שנראה להם זקן מדי ללחימה. לעתים נאלצו המסולקים לנדוד למרחקים, עד להגעתם אל בריגדה מרוחקת, בה נתקבלו והוכיחו את כושרם הקרבי²⁴⁸.

2. היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה

מצאנו עצמנו לוחמים נגד אויב משותף – הגרמנים, שמטרתם הייתה השמדה מוחלטת של העם היהודי וכיבוש ברית המועצות - לצד לוחמים עמיתים ששנאתם כלפי היהודים הייתה כשלעצמה נודעת לשמצה²⁴⁹.

הבה נבחן כעת סוגים שונים של יחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית בביילורוסיה ולאחר מכן את תגובת היהודים ליחס זה. נתמקד בסוגים הבאים: התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים; רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם; הפליית היהודים לרעה; האשמות שווא כלפי היהודים; היחס לנשים וילדים יהודים; "אנשים טובים באמצע הדרך".

²⁴⁷ קפלן, עמ' 113.

²⁴⁸ בקומה זקופה, עמ' 10, 246-247; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 421 (זיכרונותיו של מ. זייצ'יק), 3652 (עדותו של נחום גרינהולץ).

²⁴⁹ יורן, הקורא תיגר, עמ' 161.

i. התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים

התנועה הפרטיזנית בברית-המועצות התארגנה על בסיס אזורי ולפי רפובליקות, ומפקדיה התנגדו לקיומם של גדודים יהודיים עצמאיים. גישה זו התאימה לקווי היסוד של מדיניות השלטון הסובייטי בנושא הלאומי. ליהודים לא הייתה רפובליקה לאומית משלהם והם לא היו רוב ברפובליקה כלשהי. הנימוקים העיקריים הנוספים להתנגדות להקמת יחידות לוחמות יהודיות תחת פיקוד יהודי היו:

- 1) הצורך לפעול נגד התעמולה הגרמנית, שהשתדלה להשמיץ את התנועה הפרטיזנית הסובייטית ולהציגה כיצירה יהודית, הנשלטת ומנוהלת על-ידי יהודים;
- 2) הלכי הרוח האנטישמיים בקרב חלק מן הפרטיזנים הלא-יהודים;
- 3) ליהודים לא היה פיקוד צבאי מנוסה;
- 4) חטיבות לאומיות יהודיות עלולות לגרום לסכסוכים עם האיכרים בסביבה בשל האנטישמיות המושרשת בקרבם.

בהדרגה פורקו הקבוצות היהודיות העצמאיות. אלו שהיו כשירים ללחימה בעיני הפרטיזנים הלא-יהודים פוזרו בין היחידות המעורבות. לעתים הוחרם נשקם של הפרטיזנים היהודים והם הופקרו לגורלם. כאמור, רבים מן האנשים אשר הצטרפו אל היחידות הפרטיזניות היו חדורים רוח אנטישמית, והדעות הקדומות על היהודים היו חלק בלתי נפרד מהלך מחשבתם. השמדת היהודים ושדירתם על-ידי הגרמנים, בסיועה הפעיל של האוכלוסייה המקומית, חיזקו את ההכרה, שחיי היהודים – הפקר²⁵⁰.

ii. רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם

לעתים קרובות הגיעו יהודים ליער ונרצחו על-ידי אנשי היחידות הפרטיזניות למיניהן, רבים מאלה שלא נרצחו, נאלצו לשוב אל הגטו לאחר שנשקם, אותו השיגו בעמל רב ותוך סכנת

²⁵⁰ ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 35; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 138-139, 173-174; איר"ש, חטיבה M.41, תיק 123 (דיווח קרבי אודות הבריגדה הפרטיזנית ע"ש סטלין, 3.12.1943); שם, חטיבה O.3, תיק 488 (עדותו של יצחק ליכטנברג); עדות מימי חורבן, עמ' 59; בקומה זקופה, עמ' 305; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 177; מרמורשטיין; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 15; הם היו רבים, עמ' 10.

חיים, נגנב מהם, יחד עם כל דבר אחר בעל ערך שהצליחו להבריח מן הגטו²⁵¹. פרטיזנים שפגשו נחמיה נדב ביער לקחו את מגפיו הטובים ונתנו לו בתמורה מגפיים קרועים²⁵².

ביחידת פרטיזנים תחת פיקודו של ז'ורקין (Zhorkin)²⁵³ לחמו חיילי הצבא האדום שנתרו מאחורי קווי החזית. הם נודעו כאנטישמים, שדדו וגזלו מן היהודים שפגשו בדרכם. בתחילה נתקבלו אל היחידה שני יהודים. היו אלה שני בחורים צעירים, מצוידים היטב בנשק ואנשי ז'ורקין חשבו כי כל היהודים בורחים מן הגטאות כשהם חמושים ומצוידים היטב. אולם, משהחלו מגיעים עשרות יהודים, ביניהם גם נשים ומבוגרים ללא נשק, הם לא הסתירו את אי-שביעות רצונם ואף לקחו את מעט הנשק שהיה ברשותם ונתנו ליהודים תמורתו נשק מיושן²⁵⁴. לעתים קרובות נלקח מן היהודים נשקם גם לאחר ששהו כבר זמן-מה בגדוד כלשהו והוא ניתן לפרטיזנים לא-יהודים, שזה מקרוב באו²⁵⁵.

לאחר שנתקבלו היהודים ליחידות הפרטיזנים, אצל חלקם עדיין נותר הפחד, שמא מי מעמיתיהם ליחידה, או פרטיזן לא-יהודי מגדוד אחר, ינסה להתנקש בחייהם, ואכן ידוע על מקרים, בהם יהודי נרצח על-ידי פרטיזן לא-יהודי, אם בדרכם למשימה ואם בדרכם חזרה אל מקום חניית הגדוד לאחר ביצוע משימה. ניצולים רבים העידו לאחר המלחמה, כי הם חששו מפני עמיתיהם הפרטיזנים, שאיימו לירות בהם, באותה מידה בה חששו מפני הגרמנים²⁵⁶. קבוצה מן היחידה על-שם לאזו (Lazo) פגשה קבוצת יהודים מפינסק, שרצו להתקבל אליה. המפקד לקח מן היהודים את נשקם, כסף וזהב ושילח אותם לדרכם. קבוצה בת שלושים איש ברחו מגיטו פינסק ופגשה קבוצת רוכבים חמושים, ואלה שדדו מהם את הרובה היחיד, האקדח וכל החפצים בעלי הערך, שהיו להם. המחותרת בגטו ברסט (Brest) יצרה קשר עם פרטיזן, שכונה "סאשקה שיני זהב", ושלחה אליו עשרה אנשים, כשכל אחד מצויד במגפיים, שני רימונים ותחמושת. לאחר

²⁵¹ קפלו, עמ' 51-52; המאבק לחיים, עמ' 207; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 6056 (עדותו של זלמן ברקוביץ'), 7741 (עדותה של חיה בר-יוחאי גרייבר).

²⁵² שם, חטיבה O.3, תיק 5791 (עדותו של נחמיה נדב).

²⁵³ שמו הפרטי אינו ידוע.

²⁵⁴ המאבק לחיים, עמ' 195; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3895 (עדותה של אידה טורק).

²⁵⁵ לידובסקי, ביערות, עמ' 110-111, 114, 118; קרן-פז, דרך היסורים, עמ' 12; שוטר, צעדים, עמ' 24.

²⁵⁶ יקובנקו, על אדמה כבושה, עמ' 36-37; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 14-15; קרן-פז, דרך היסורים, עמ' 20; ראיון 5; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 4011 (עדותה של גוטה מרזון), 4987 (עדותה של תמרה אימבר), 5053 (עדותו של אהרון דולינסקי), 5567 (עדותו של סול שולמן), 7744 (עדותה של לידיה אברמסון).

הגעתם כתבו לקרוביהם כי הגיעו בשלום, אולם מאוחר יותר רצחו סאשקה וכנופייתו את הקבוצה היהודית ולקחו את ציוד הנרצחים²⁵⁷.

אפילו מומחיותו של יהודי באחד התחומים החשובים והנחוצים ביותר עבור התנועה הפרטיזנית לא היוותה ערובה להצלה עבורו. ד"ר אברהם אברמובסקי, מנהל המחלקה הכירורגית בבית החולים היהודי בגטו ברנוביץ' (Baranovich), נמלט אל היער בדצמבר 1942. בכפר סמוך נתקל במשמר פרטיזני מפלוגתו של איוואן איוואנוביץ', שחבריה היו ידועים כשונאי יהודים, אולם הוא כנראה לא ידע על כך. הוא גילה להם מיהו וכי יש באמתחתו מכשירים רפואיים ותרופות. הפרטיזנים שדדו ממנו הכול וירו בו למוות²⁵⁸.

ב-30 באוקטובר 1943 נשלחה קבוצת פרטיזנים יהודים מן הגדוד על-שם פרחומנקו (Parkhomenko) להשיג מצרכים עבור הגדוד בכפר סמוך. אל אותו הכפר הגיעה גם קבוצה מן הבריגדה על-שם דז'רז'ינסקי (Dzherzhinskii) ומיד התנפלו האחרונים על היהודים והחלו להכות בהם. לאחר הכאת היהודים הורה האחראי על אנשי בריגדת דז'רז'ינסקי לקחת את כל מה שהיה בידי היהודים ואמר כי "היהודים צריכים לאכול פגרים של פרות זקנות"²⁵⁹.

מצבם של היהודים החמיר בתקופת מצורים של הגרמנים על יערות הפרטיזנים. מקרי רצח של יהודים על-ידי פרטיזנים גברו ביתר שאת בתקופות של מצור, אז הפכו חיי היהודים להפקר. לאחר סיומו של המצור היו מקרים רבים בהם פורקו היהודים מנשקם וגורשו מגדודיהם. לפני עזיבת הבסיס בעת מצור גירש וולודקה (Volodka), מפקד הגדוד "נקמה", את כל היהודים הבלתי חמושים מן הגדוד. משראה כי חלק מהם ממשיכים ללכת בעקבותיו, הוא החל לירות מעל ראשיהם, וכשזה לא הועיל - איים לירות עליהם על מנת להרוג. מחוסר ברירה נותרו היהודים הבלתי חמושים מופקרים בלב היער. מאוחר יותר גירש וולודקה גם את היהודים החמושים²⁶⁰.

²⁵⁷ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 314, 318, 322; פנקס, כרך 5, עמ' 237. דוגמאות נוספות לרצח יהודים על-ידי פרטיזנים לא-יהודים ראו למשל: לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 46, 60-61, 216; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3652 (עדותו של נחום גרינהולץ).

²⁵⁸ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 42-43; לידובסקי, ביערות, עמ' 119-120.

²⁵⁹ איו"ש, חטיבה M.41, תיק 125.

²⁶⁰ בקומה זקופה, עמ' 115. דוגמא נוספת ראו: קרן-פז, דרך היסורים, עמ' 14.

iii. הפלית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם

ידועים מקרים של הפליה בעת מתן עונש ליהודים, כלומר, מיצוי הדין בכל חומרתו בלוחמים יהודים והקלה בדין ללוחמים לא-יהודים על אותה עבירה. אף-על-פי שבמקרים של הפליה בולטת מצד מפקדים נמוכים או של אי-העמדתם לדין של פושעים היתה קיימת האפשרות לפנות לסמכות גבוהה יותר, בדרך-כלל לא העז יהודי להשתמש באפשרות זו, מתוך חשש שהנתבע ימצא לו הזדמנות לנקמה מאוחר יותר. ובכלל, "לא תמיד גם עזרה פנייה מעין זו. אך ידועים מקרים אחדים שפעולה נמרצת מצד לוחמים או מפקדים יהודים הניעה את המפקד לתקן את המעוות"²⁶¹.

יהודים נשלחו למשימות מסוכנות, כגון פעולות סיור, ריגול וכדומה, עם נשק מועט, או בלתי מתאים, תוך ידיעה ברורה, כי הם נשלחים למוות בטוח, ללא אפשרות לסרב. למפקדו של כל גדוד היתה שליטה מלאה על פקודיו, הוא היה השופט היחיד, איש לא היה רשאי לערער על פקודותיו והעונש על אי-ציות היה מוות. והיהודים לא רק נשלחו, הם אף התנדבו למשימות הקשות ביותר. היהודי הרגיש צורך להוכיח את עצמו בכוננות מתמדת ובהתנדבות לפעולות הקשות והמסוכנות ביותר בנוסף על הצורך בערנות לסכנות שאיימו עליו עקב היותו יהודי. "כישלוננו – כשלון היהודים כולם, אך הצלחותיו נזקפו תמיד על חשבון יחידתו ומפקדיה"²⁶². גם בפלוגה שהיהודים היו בה רוב, ניתנו ללא-יהודים זכויות יתר, כפי שהיה לדוגמא ביחידת פרחומנקו, אשר אף-על-פי שלמעלה ממחצית הלוחמים בה היו יהודים (שמונים וחמישה מתוך מאה ושלושים), גם בה "לא חסרו גילויים אנטישמיים"²⁶³.

**העניינים ביער אינם משמחים [...] היחסים בין הפרטיזנים היהודים
ובין הלא-יהודים מעוררים מאוד [...] כשהעלינו את התביעה
לקלוט את קבוצות הנוער מהגיטו כלוחמים בשורותיהם, דחו את
דרישתנו החוזרת בכל מיני תירוצים [...] היהודים אינם לוחמים,**

²⁶¹ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 185.

²⁶² ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 211; לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 86; שולמן, עמ' 104-105; יוכבידוביץ, עמ' 74; יורן, הקורא תיגר, עמ' 137; ראיון 3; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 6056 (עדותו של זלמן ברקוביץ), 9392 (עדותו של בנימין ירוש).

²⁶³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 530.

הם פחדנים, ורק למלט את נפשם הבזויה הם רוצים [...] ניקח מהם

הכל ואותם נטמין תחת העצים²⁶⁴.

האשמות משלושה סוגים הוטחו כלפי היהודים מצד פרטיזניים רבים: האשמות שנבעו מדיווחים כוזבים מאת הפיקוד (היהודים הם מרגלים), דעות קדומות (היהודים עשירים מאוד, פחדנים ואינם כשירים ללחימה) ושימוש ביהודים כשעיר לעזאזל (האשמת היהודים בהערכת היחסים עם האוכלוסייה המקומית).

יהודים הואשמו בריגול לטובת הגרמנים!²⁶⁵ במחצית שנת 1942 נשלח אל הגדודים הפרטיזניים מסמך מאת אגף המודיעין של המטה המרכזי תחת הכותרת "מזכר אודות השיטות הפרובוקטיביות במלחמה בפרטיזנים". במסמך נטען בין היתר, כי "לשם החדרתם של סוכנים לתוך גדודים פרטיזניים הגרמנים משתמשים ביהודים מתוך הנחה, כי הפרטיזנים בודעים שהגרמנים רודפים את היהודים באכזריות, יתייחסו אליהם באמון רב"²⁶⁶. בפקודת-יום מספטמבר 1943, אשר נשלחה מן המטה אל יערות נליבוקי (Naliboki) הוזהרו הגדודים שלא לקבל נשים יהודיות חדשות, שכן ממרכז הריגול הגרמני במינסק נשלחו מאתיים יהודיות נגועות במחלות מין, על מנת להדביק את הפרטיזנים ויש ברשותן גם רעל על מנת להכניסו לסירי האוכל של הפרטיזנים. באחד הגדודים באזור מסטיסלב (Mstislavl) נערך מסדר בקיץ 1943 בו קרא המפקד צו מאת המטה, לפיו הגרמנים שולחים יהודים מן הגטאות להרעיל את בארות המים ואת מזונם של הפרטיזנים²⁶⁷.

עבור אותם מפקדים, שגם קודם לכן לא קיבלו יהודים ליחידותיהם, הוראות אלה שימשו לא כהוראה בלבד, אלא אף היוו הצדקה למעשיהם. ב-10 באוגוסט 1943 מפקד האוגדה

²⁶⁴ שטר-נשמית, הפלוגה, עמ' 80-81.

²⁶⁵ דוגמאות נוספות ראו למשל: אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 401-402; רזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 318; סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 217; ראיון 2; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 49 (זיכרונותיו של פיודור שדלצקי); שם, חטיבה O.3, תיקים 421 (זיכרונותיו של מ. זייצ'יק), 5169 (עדותו של מיכאל גורליק), 6078 (עדותו של הירש רייכמן), 6857 (עדותה של סופיה פאליי).

²⁶⁶ כמזוטט אצל: פרבדיביי, פרטיזנים ביילורוסים הרגו יהודים. התרגום שלי.

²⁶⁷ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 195-197; ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 211; מלצר, ההתנגדות היהודית לגרמנים; צל השואה, עמ' 91; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 2450 (דיווח ממפקד משטרת הביטחון וה-SD של "אוסטלנד" אל הרייכסקומיסר של "אוסטלנד", 2.1.1942); ראיון 5. דוגמאות לכך שהיהודים כביכול מרעילים את הבארות או את המזון ראו: איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 3701 (עדותו של מוטל רודרמן), 3753 (עדותו של יוסף קפלון), 3952 (עדותה של סופיה לויין).

הפרטיזנית של אזור אוסיפוביץ' (Osipovich) דיווח למוסקבה כי "בזמן האחרון הגסטאפו משתמש ביהודים למטרות ריגול. כך, בגיטאות מינסק ובוריסוב פתחו קורסים מיוחדים עבור היהודים [...] עם חומרים מיוחדים להרעלת הפרטיזנים והמפקדים". פרטיזנים מן הגדוד של ציגנוב (Tsiganov), שפעל ביערות ברנוביץ', הוציאו להורג אחד-עשר יהודים משום שחשדו כי הם מרגלים. פרטיזנים רבים האמינו, כי קבלת יהודים לגדודיהם טומנת בחובה סכנה גדולה, שכן מרגל חכם ימציא לעצמו דווקא זהות יהודית על מנת לא לעורר את חשדם של הפרטיזנים²⁶⁸.

אולם, המציאות הייתה אחרת. דווקא היו לא-יהודים שהוכשרו בבית-הספר למרגלים שהקימו הגרמנים ונשלחו להרעיל את מפקדי הפרטיזנים. והיו יחידות שנתגלה בהן כי דווקא כמה מהשוטרים ששיתפו בעבר פעולה עם הגרמנים ואחר-כך הצטרפו לפרטיזנים, היו מרגלים והם אלה שהובילו את הגרמנים אל בסיסי הפרטיזנים בעת מצוד²⁶⁹.

**היהודים סבלו באזורים אלה [פולסיה המזרחית] מגילויי
אנטישמיות חמורים בתוך יחידות הפארטיזניות הרוסיות, ונאשמו
בריגול לטובת הגרמנים. הגרמנים, טענו המפקדים, הקימו במינסק
בית-ספר למרגלים יהודים והשאיירו "בני-ערובה" ממשפחותיהם²⁷⁰.**

אחת מן הדעות הקדומות, שרווחו בקרב הפרטיזנים, היתה האגדה בדבר עושרם הרב של היהודים. לא פעם הושמעה באוזניהם הטענה כי את "הכסף, הפרוות ודברי הערך" הם מסרו לגרמנים וכעת הם באים להציל את נפשם. לעתים היתה מתפשטת שמועה, כי ברשותו של אחד היהודים יש חפצי ערך, זהב ותכשיטים, והוא מסתיר אותם. ניומה מורבצ'יק מלחווה (Lakhva), פרטיזן בחטיבה על-שם קירוב (Kirov), הוצא להורג לאחר שטענו כי "לא מסר את כל הזהב והבדים" שהביא עמו ליער. יהודים נצטוו למסור את כספם, שעוניהם וחפצים אישיים לצורך קניית נשק, כביכול. אולם, חפצים אלה נראו למחרת בידי המחרמים²⁷¹ או בידי נשות המפקדים.

²⁶⁸ לפידוס, נותרנו מעטים; פרבדיביי, פרטיזנים ביילורוסים הרגו יהודים; סוקולוב, כיצד פתרו את השאלה היהודית; סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית, עמ' 5; לינקוב, לחימה בעורף, עמ' 84-89.

²⁶⁹ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3865 (עדותה של שולמית גורדון-דמשק); יורן, הקורא תיגר, עמ' 148.

²⁷⁰ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 647.

²⁷¹ קולפניצקי, עמ' 70; סמילוביץקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית, עמ' 213; שולמן, עמ' 109; יוכבידוביץ,

עמ' 74; יורן, הקורא תיגר, עמ' 137; לכטיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 58-59; ליטבאק, יהודי בריה"מ במלחמה, עמ' 211; בקומה זקופה, עמ' 19-20, 305; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 608;

אחרים הואשמו באי-מסירת שלל לאחר פעולה והוצאו להורג על כך או בכך שהם מנסים לקנות את חירותם תמורת זהב²⁷².

תלאתינו לא נסתיימו עם בואנו ליער. נתקלנו גם שם באנטישמיות עמוקה וחבויה אשר לעיתים קרובות פרצה החוצה. אחד המקרים המזעזעים אירע כאשר [...] נשא נציג החטיבה הגוי נאום נלהב על המלחמה נגד הפולש הנאצי, על אחוות לוחמים ועל הצורך להשיג נשק ובסיום דרש מאיתנו שנמסור שעונים, בגדי לבוש כמו מעילי עור, מגפיים, כדי להחליפם בנשק [...]. וכשסירבנו הופשטנו בכוח [...] הזעם, התדהמה והכאב על המעשה הזה גבר כעבור יום יומיים כאשר ראינו מפקדי[ם] מן המטה החטיבתי עונדים את שעונינו ולובשים את בגדינו²⁷³.

בקיץ 1943 הגיעה משלחת ממוסקבה למטה אחד הגדודים. ביניהם היה מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית, אלכסיוביץ' (Alkhimovich)²⁷⁴. הוא שאל את הפרטיון היהודי אנדריי פלוטקין (Andrei Plotkin) אודות דרכו אל הפרטיזנים ועל גורל קרובי משפחתו, ולאחר מכן אמר, כי היהודים "התנהגו לא טוב" בראשית המלחמה, נתנו לגרמנים את כל הזהב שלהם ואילו לשלטון הסובייטי לא רצו לתת דבר²⁷⁵.

רעיון "הפחדנות היהודית" חדר גם הוא אל התנועה הפרטיזנית כבר בימיה הראשונים והיהודים השתדלו להפריכו: "מטרתי הייתה לירות על מנת להרוג [...]. לא אתן לחברי לכיתה, לפלוגה, הזדמנות לכנות אותי פחדן"²⁷⁶. במקרים רבים נסיונותיהם נכשלו. הלוחמים היהודים

קרן-19, דרך היסורים, עמ' 12; שפירו, עמ' 22; אינגבר, עמ' 58; לידובסקי, ביערות, עמ' 103; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3081 (עדות דבורה נשקט).

²⁷² איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6809 (עדותה של ראיסה גיטלין); לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 92; סוריד, עוד נס, עמ' 58.

²⁷³ קנת, עמ' 98.

²⁷⁴ שמו הפרטי אינו ידוע.

²⁷⁵ פלוטקין, עמ' 65.

²⁷⁶ קולפניצקי, עמ' 111.

בגדוד "הנוקס" גילו אומץ, כושר ורוח התנדבות, בפעולות נקם, במארכים ובהסברה בקרב האוכלוסייה ורבים מהם קיבלו אותות הצטיינות, אך זה לא מנע גילויי אנטישמיות ביחידה.²⁷⁷

יש לציין, כי הדעה הקדומה בדבר היותם של היהודים פחדנים לא נעלמה גם בשלהי המלחמה. כך, בדיווח מן ה-20 במרץ 1944 אודות הבריגדה על-שם צ'פאייב אנו למדים על "אווירה אנטישמית קשה", אשר המפקדים אינם עושים דבר על מנת למנוע אותה ואף תומכים בה. אחת הדוגמאות המפורטות בדיווח מספרת כי עוזרו של הקומיסר, אדם ששם משפחתו שילוב (Shyllov), "מצהיר באופן קבוע כי כל היהודים פחדנים, בוגדים, הגיעו אל הפרטיזנים על מנת להציל את חייהם בלבד" ועוד האשמות שונות ומשונות.²⁷⁸

שוב ושוב הושמעה באזני היהודים הטענה, כי הם נרצחים בגיטאות בהמוניהם אך אינם מראים שום התנגדות או מאבק בשל היותם פחדנים. ועל שום מה עדיין לא נמלטו כל היהודים מן הגטאות אל היערות כדי להקים לעצמם תנועה פרטיזנית המונית וכך להציל יהודים רבים?²⁷⁹ כאמור, בימי מצור ולאחריו היתה גואה האנטישמיות בעוצמה רבה בקרב הפרטיזנים הלא-יהודים. בתקופות אלה גבר גם הלגלוג והצחוק על היהודים הפחדנים שאינם נלחמים, לא בגטו ולא ביער.²⁸⁰ טענה זו איננה עולה בקנה אחד עם המציאות, שכן יחידות יהודיות כן הוקמו, אולם כאמור, הן הפכו במשך הזמן ליחידות מעורבות או פורקו לחלוטין, שכן שלטונות ברית-המועצות והמטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית לא ראו בעין יפה קיומן של יחידות יהודיות לוחמות.

יהודים רבים חשו כי בתור יהודים אסור להם לגלות סימנים של פחד ועליהם לעשות ככל יכולתם על מנת שהפרטיזנים הלא-יהודים ייווכחו, כי היהודים אינם אוכלי-חינם ביער ועל מנת

²⁷⁷ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 174, 176; מייזל, על המכתב הבלתי ידוע של ה. סמולאר, עמ' 194; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 631 (משה קאגאנאוויטש: "דער יידישער אנטייל אין דער פארטיזאנער באוועגונג פון וויסרוסלאנד און אוקראינע); חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 60, 68; לפידוס, נותרנו מעטים; שוטן, צעדים, עמ' 57.

²⁷⁸ נעמדנו שכם אל שכם, עמ' 155.

²⁷⁹ שפטינסקי, עמ' 57; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 528; ארד, ההתנגדות המזוינת, עמ' 47; לוין, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 150-151; לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 87; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4236 (עדותו של מרדכי גינבורג); כהנוביץ', מפני-מה, עמ' 112; כהנוביץ' מונה מספר סיבות לאי-הקמתה של תנועה יהודית נפרדת. ראו: שם, עמ' 112-117.

²⁸⁰ קנת, עמ' 102.

להוכיח להם, כי לבדיחה, לפיה היהודי זקוק לרובה בעל קנה עגול משום שהוא פוחד לירות באופן ישיר באויב ויורה מעבר לפינה, אין ולא כלום עם המציאות²⁸¹.

גם לגבי כושרם וכישוריהם הקרביים של היהודים היתה לפרטיזנים הלא-יהודים דעה קדומה. הפוליטרוק איוואן איוואנוביץ', שהוזכר לעיל, התייחס בהסתייגות כלפי יהודים והיו לו דעות קדומות לגבי הכושר הקרבי שלהם. דעה זו היתה אולי מוצדקת במידה מסוימת, שכן מתוך היהודים שברחו ליערות אכן היה אחוז גבוה של נטולי כושר קרבי. היהודים ברחו ליער מחוסר ברירה, נוכח סכנת ההשמדה שריחפה מעל ראשיהם. ברחו משפחות יהודיות שלמות ובהן נשים, זקנים וטף. בין הלא-יהודים היה המצב שונה. מביניהם הגיעו ליער על-פי רוב חיילים וקצינים לשעבר בקבוצות גדולות, בעיקר שבויי מלחמה, שאין להטיל ספק בכושר הקרבי של רובם, ואחרים הגיעו אמנם בקבוצות קטנות או כיחידים, אולם נטולי כושר קרבי מבין הלא-יהודים לא העזו בדרך-כלל לעזוב את ביתם ולהצטרף לשורות הפרטיזנים²⁸².

ישראל ברסטיצקי מתאר זאת היטב בזיכרונותיו:

קשה לומר שאנחנו היהודים התקבלנו בזימלנקה בזרועות פתוחות ובסבר פנים יפות. בסתר התהלכו לא מעט צחקוקים, הלצות והערות אנטישמיות [...] הם הגיעו הנה בלי נשק [...] ואנחנו נצטרך לשמור עליהם ולסכן את חיינו. הם מסרו לגרמנים את הכסף, היהלומים והזהב, ובאו הנה לאכול את לחמנו [...] הם אלמנט מיותר. הם אינם לוחמים. הם פחדנים, חסרי תועלת, מזהמים את היער²⁸³.

הפרטיזנים היהודים הואשמו לא פעם על-ידי הפרטיזנים האחרים בגרימת נזק לתנועה הפרטיזנית גם על-ידי העכרת היחסים עם האוכלוסייה המקומית, וכבר הוזכרה חשיבותם של יחסים תקינים בין הפרטיזנים לבין האוכלוסייה המקומית. אם יחס האוכלוסייה המקומית

²⁸¹ ברסטיצקי, עמ' 152; בקומה זקופה, עמ' 307-308; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7651 (עדותו של נח ברזובסקי); ראיון 3.

²⁸² לידובסקי, ושביב האש, עמ' 109; בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 177-178; ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 4010 (עדותו של פליקס טינלביץ'), 4011 (עדותה של גוטה מרזון).

²⁸³ ברסטיצקי, עמ' 127.

לפרטיזנים היה "בלתי אוהד וחשדני" באופן כללי, אזי את יחסה ליהודים-הפרטיזנים ניתן לאפיין במילה "עויין": הרי "אותם היהודים אשר רק תמול שלשום היו נרדפים ונרצחים בגיטו ונתונים לחסדו של כל גוי – הולכים כיום עם נשק ביד והם השולטים"²⁸⁴.

הפרטיזנים ידעו כמובן על הלכי הרוח האנטישמיים בקרב האוכלוסייה. ב-11 באוקטובר 1942, למשל, דיווח פרטיזן לא-יהודי למפקד וסילי צ'רנישב (Vasilii Chernyshev)²⁸⁵, כי "האוכלוסייה כאן [אזור נובוגרודוק] לא אוהבת יהודים [...] אם יהודי ניגש לבית ומבקש מזון, האיכר אומר שיהודים שדדו אותו. כשרוסי בא עם יהודי, אין בעיות [...] יש יחידות שבהן לא מקבלים יהודים"²⁸⁶. היו מפקדים פרטיזנים אשר השתדלו להגביל את מספר היהודים בגדודם על מנת לא להיראות בעיני האוכלוסייה המקומית כמגני היהודים והרי ברור כי בעיני הפרטיזנים הייתה חשיבות רבה לקיומם של יחסים טובים עם אוכלוסיית הסביבה באזורים בהם הם פעלו.

יהודים הואשמו כי שדדו איכרים עוד בתקופת נדודיהם ביערות: ישראל גולדמן, לדוגמה, ברח עם קבוצת יהודים ממחנה הנצביץ' (Hantsevich) ב-14 באוגוסט 1942 והתקבל לחטיבת קומרוב (Komarov). מפקדו טען נגדו כי הוא בזז איכרים והוא הוצא להורג על כך²⁸⁷. ואילו באחד הימים הראשונים להיותם ביערות פולסיה הגיע אחד המפקדים, קפיטן צ'ורני, לקבוצה יהודית שחנתה במקום, ואמר:

יהודים, באתם ליער כדי להציל את ראשיכם. את הכסף והזהב
שהיה לכם מסרתם לגרמנים ואתם גם עבדתם למענם. בדרככם
לכאן התקפתם את אחד הכפרים שלנו ושדדתם מתושביו
תרנגולות, ביצים וחמאה [...] על חטאים אלה שלכם אני גוזר שכל
עשירי מכם יירה²⁸⁸.

על אליהו אריוביץ' נגזר גזר דין מוות בטענה, כי עליו מוטלת האשמה על חוסר שיתוף הפעולה מצד האיכרים עם הפרטיזנים, משום שלפני הקמת הגדוד על-שם קוטובסקי אליו

²⁸⁴ חולבסקי, עיר ויער, עמ' 187; לוין, חלקם של יהודי מזרח אירופה, עמ' 150.

²⁸⁵ על צ'רנישב: הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה, עמ' 77-79.

²⁸⁶ כמצוטט אצל: באואר, נובוגרודוק, עמ' 47-48.

²⁸⁷ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 112.

²⁸⁸ לידובסקי, ושביב האש, עמ' 105-106. גזר הדין לא בוצע בסופו של דבר.

השתייך לקח מאיכרים בגדים ואוכל. חייו ניצלו בעקבות מהומה שקמה בין יהודי הגדוד ובמקום להוציאו להורג הוא נשלח לשלוש משימות מסוכנות²⁸⁹. ב-7 באוגוסט 1942 ברח יוסף כרכס, יחד עם כשלוש מאות יהודים מגטו מיר. הפרטיזנים שפגש בדרך "טענו כנגד היהודים שהם מחרימים מזון מן האיכרים עבור אנשים שאינם מסוגלים להשתתף בקרבות". הוא אף נדרש למסור את הנשק שהביא עמו בשל השתייכותו ל"ארגון ציוני"²⁹⁰.

iv. נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית²⁹¹

קשה היה ליהודי להתקבל לפרטיזנים ועל אחת כמה וכמה ליהודיה. הסברה הרווחת היתה, כי רוב הנשים אינן מתאימות לתפקידי לחימה והמצאותן בגדוד תשפיע לרעה על כושר הלחימה של הפרטיזנים הגברים. לכן, רוב הנשים היהודיות, שהצליחו להמלט אל היערות, מצאו עצמן במחנות משפחה. אחרות הצליחו להצטרף אל גדודי לחימה לא-יהודיים, חלקן הודות לבעליהן, שנתקבלו לגדודים אלה והעמידו זאת כתנאי. תכופות ניצלו מפקדים לא-יהודים את מעמדם והכריחו נערות יהודיות לחיות איתם; סירוב היה כרוך בסכנת מוות. והיו נשים יהודיות שנאנסו. עיקר תפקידן של הנשים היהודיות היה בכביסה, בעבודות מטבח וכאחיות רחמניות. בחורות יהודיות שימשו גם ככתבניות, פקידות ומתורגמניות במטות. היו נשים שתפקידן היה להעתיק את הידיעות שהגיעו מלשכת האינפורמציה הסובייטית ולהפיץ אותן בכפרים. אחרות לקחו חלק פעיל בקרבות, במארבים, בפעולות הסחה וחבלה ובמיקוש רכבות. נשים ובחורות צעירות שימשו בארגוני המחותרת בגטאות, ומאוחר יותר גם בגדודי הפרטיזנים, כשליחות, כסיירות ובלשיות, השתתפו בהוצאת יהודים ליערות, ברכישת מצרכים לגדוד ואף בשמירת הדרכים, המובילות למחנות הפרטיזנים. רבות אף קיבלו אותות הצטיינות על פעילותן²⁹².

²⁸⁹ אביאל, עמ' 193-191.

²⁹⁰ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 19.

²⁹¹ עוד על נשים בתנועה הפרטיזנית בביילורוסיה ראו: טק, נשים ביערות; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6168 (עדותו של אהרון אפשטיין). עוד על ילדים: חולבסקי, עיר ויער, עמ' 166-179.

²⁹² שולמן, עמ' 96-97; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 324-334; סוריד, עוד נס, עמ' 61-62; כהנוביץ', נשים יהודיות; שנו-נשמית, הפלוגה, עמ' 67; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 367-369; אביאל, עמ' 186; לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 138; נשים במלחמת העולם השנייה, עמ' 57-74; מינסק עיר ואם, עמ' 297; הם היו רבים, עמ' 90, 93; ראיון 2; ראיון 4; איו"ש, חטיבה M.41, תיקים 10 (עדות בטיה לוינה), 122, 198 (חוות דעת על פרטיזניות), תיק 260 (ה. סמולאר: "מחותרת במינסק"); שם, חטיבה O.3, תיקים 1358 (הניה זיגר), 3895 (איזה טורק), 4011 (גוטה מרזון), 4185 (ראיטה פיליפובה), 5915 (שרה גולנד), 6809 (ראיטה גיטלין); 7744 (לידיה אברמסון), 8272 (אברהם בריו); שם, חטיבה O.33, תיק 1316 (בלה גולדפישר).

ביערות ליפיצ'נסק (Lipichansk) הצטיינה בקרבות הנערה היהודייה ליובה אברמוביץ', חברת הגדוד על-שם וורושילוב (Voroshilov). היא השתתפה בתנועת המחתרת בסלונים (Slonim) וביולי 1942 נמלטה מהגטו והצטרפה לגדוד. ליובה השתתפה בכל הקרבות ולאחר המלחמה הוענקו לה אות "הכוכב האדום" והמדליה הפרטיזנית דרגה ראשונה²⁹³. ביערות פינסק הצטיינו נשים יהודיות כסניטריות, הצילו פצועים תחת אש וקיבלו על כך אותות הצטיינות²⁹⁴.

קומיסר גדוד "איסקרה" הסביר, שלא יוכל לקבל נשים רבות לגדוד, הואיל וזוהי יחידה לוחמת הנוודת ממקום למקום, ולכן ניתן לצרף רק נשים ספורות לתפקידים מסוימים²⁹⁵. לעתים נימק הפיקוד את התנגדותו לצירופן של נשים ליחידה פרטיזנית לוחמת בכך, שאין די נשק אפילו לבחורים בגדוד ולכן אין אפשרות לקבל בחורות²⁹⁶.

לפי עדותו של ישראל ברסטיצקי, בשלהי מרץ 1943 שב קפיטן קפרלוב (Kapralov) מפעולת חבלה מוצלחת נגד רכבת גרמנית. הוא השתכר יתר על המידה ונכנס לאוהל שהתגוררו בו שתי אחיות, רינה וסוניה פרידמן. למרות התנגדותה של רינה, הוא אנס אותה באכזריות וירה בה. לצורך בירור האירוע הוצנחה קבוצת קצינים בראשותו של המזכיר הכללי של המפלגה במחוז ברסט, וסילי בוברוב (Vasilii Bobrov). הוקם בית דין שדה פרטיזני, שדן את קפרלוב למוות ברייה. פסק הדין בוצע מיד²⁹⁷.

כל סימן לכך שנשים יהודיות היו חסרות תועלת לגדוד פרטיזני כלשהו סיכנה את חייהן והן היו עלולות להיות מסולקות מן הגדוד. אישה יהודיה היתה צריכה לעבוד יותר קשה על מנת להיחשב כמביאת תועלת באותה מידה לפחות כמו אישה לא-יהודיה²⁹⁸. במקרים רבים נזקקו הנשים היהודיות להגנה וסיוע מצד פרטיזנים יהודים הן על מנת להתקבל לגדוד והן על מנת לשרוד בו²⁹⁹.

²⁹³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 404. עוד על הגדוד על-שם וורושילוב והיהודים בו ראו למשל:

שלאיין, אחד מן הצאן, עמ' 88-101.

²⁹⁴ דולינקו, פינסק, עמ' 124.

²⁹⁵ קפלן, עמ' 58.

²⁹⁶ קנת, עמ' 98.

²⁹⁷ ברסטיצקי, עמ' 136.

²⁹⁸ שולמן, עמ' 143-144.

²⁹⁹ ראו לדוגמא: שנר-נשמית, ואל המנוחה, עמ' 145, 149.

מצבו של פרטיזן יהודי לא היה קל באותם ימים. בייחוד קשה היה מצבה של הלוחמת היהודייה. ובגלל סיבות רבות. לא היה קל לשמור על כבוד עצמי. בחורה יהודייה חגורה באקדח וכדורים היתה לרועץ בעיני רבים מהמפקדים³⁰⁰.

כאמור בפרק הקודם, בבריחה מן הגטו אל הפרטיזנים נעשה לעתים קרובות שימוש במורי דרך מן הגטו עצמו – על-פי-רוב נשים וילדים, אשר מראם החיצוני ואופן דיבורם לא הסגיר את מוצאם היהודי. לזכותם של כמה מהם יש לזקוף הוצאתם של עשרות יהודים אל היערות³⁰¹. בין מורי הדרך, שהוציאו יהודים מן הגטאות ליערות היו גם ילדים וילדות בני 12-13. הם היו מודעים לסכנה שבפעולתם זו על-אף גילם הצעיר, אך ביצעה נאמנה. סימה פטרסון, יהודיה בלונדינית בת 12, הוציאה יהודים מגטו מינסק ליערות סטארויה-סאלו (Starosel'ye) פעמים רבות ולאחר חיסול הגטו נטלה חלק בלחימה ביער. גם באנקה המר ווד קוליבנסקי, בני 13, מן היחידה על-שם פרחומנקו, הוציאו יהודים מגטו מינסק לסטארויה-סאלו³⁰². בראשית נובמבר 1943 הוחלט בגדוד על-שם פרחומנקו לסלק את הבלתי כשירים למחנה המשפחתי של זורין בטענה שהגדוד הוא גדוד קרבי. בין המסולקים היו דוד, סימה וגם כל היהודים שהגיעו לגדוד עם נשותיהם³⁰³.

בינואר 1943 הגיע לגדוד "איסקרה" ליוניה, בן 12, שברח מגטו וילנה ללידה. הוא הביע בפני המפקדים את שאיפתם של כארבעה-עשר ילדים וילדות מגטו לידה להצטרף ופיקוד הגדוד הסכים לקבלם בשל מחסור בכוח אדם וכן לאור הבטחת הנער, כי הקבוצה תהיה מצויידת בנשק. הנער חזר לגטו והביא בשלום את הקבוצה אל הגדוד. בגדוד שימש הנער לשליחויות שונות, אולם, ככל שעלה מספר היהודים בגדוד גברה האנטישמיות בו ושבעה-עשר לוחמים יהודים הורחקו ממנו, ביניהם היה גם ליונה³⁰⁴. סיומה, נער כבן 16, הגיע ליער מעיירה בסביבות ויטבסק (Vitebsk) והצטרף ליחידת פרטיזנים. לאחר שגילה אומץ לב יוצא דופן הוא נשלח לבית-ספר

³⁰⁰ בקומה זקופה, עמ' 228.

³⁰¹ אלטמן, השואה וההתנגדות היהודית, עמ' 233; זלאן, הפרטיזן הראשון; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 260 (ה). סמולאר: "מחתרת במינסק".

³⁰² ארד, ההתנגדות המזויינת, עמ' 49; גרינשטיין, עמ' 67-70; קובלסקי, אנתולוגיה, עמ' 328. לפי רשימת הרכב הגדוד הפרטיזני על-שם פרחומנקו (19.7.43), בגדוד לחמו מאה חמישים ואחד איש, מתוכם חמישים נשים. ראו: אלר"ב, חטיבה 3500, רשימה 4, תיק 248a, דף 564.

³⁰³ גרינשטיין, עמ' 91-118.

³⁰⁴ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 341; לכסיקון הגבורה, כרך א', ב', עמ' 34; ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 421.

ללוחמה פרטיזנית במוסקבה, שם סיים קורס חבלה, צורף לקבוצה בת עשרה לוחמים, והוצנח עמה ביערות ביילורוסיה³⁰⁵.

אף-על-פי-כן היו מקרים בהם יהודים לא התקבלו ליחידה פרטיזנית משום שהיו מטופלים בילדים. הפרטיזנים שפגשו בעת שיטוטם ביערות אמרו להם במפורש כי אם "יפטרו" מילדיהם יוכלו להצטרף אל יחידתם³⁰⁶.

v. "אנשים טובים באמצע הדרך"

במקביל לגילויי האנטישמיות הרבים מספור בקרב התנועה הפרטיזנית הסובייטית, היו גם מקרים אחרים, בהם פרטיזנים הגנו על יהודים וכמה יחידות פרטיזניות אף שחררו יהודים מגטאות תוך כדי ביצוע משימות אחרות. ביוני 1942 סייע הגדוד על-שם שצ'ורס (Shehors) למנוסתם של מאה ושבעים יהודים מגטו סלונים. אותו גדוד שיחרר כמאתיים מכלואי הגטו בקוסובו תוך כדי פשיטה על חיל-המצב שם בראשית אוגוסט 1942³⁰⁷. עדותו של דוד לייבוביץ', אחד מן היהודים ששוחררו מגטו קוסובו באותה פשיטה, מאששת את ההשערה כי מטרת הפשיטה לא הייתה דווקא שחרורם של היהודים היות ולא כולם צורפו בסופו של דבר לגדוד:

לאחר הקרב, אשר נמשך ארבע שעות, הפרטיזנים שוב הלכו ליער. הם לקחו עמם אנשים צעירים מבין העובדים שלנו [היהודים]. יהודים מבוגרים וחלשים יותר הם לא הסכימו לקחת והשאירו אותם בעיר. אחי ואני הלכנו עם הפרטיזנים ליער. בבוקר יום שני [3 באוגוסט] הגיעו גרמנים מיישובי הסביבה וירו למוות בכל היהודים שנותרו בחיים³⁰⁸.

אחד הגדודים הפרטיזניים באזור ויטבסק היה מורכב בעיקר מאיכרים. בספטמבר 1941 הם יצרו קשר עם יהודים שעבדו בעיירות הסביבה והקימו קבוצות חבלה משותפות. אל הגדוד

³⁰⁵ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 89.

³⁰⁶ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3891 (עדותה של רוזה פייין).

³⁰⁷ סמילוביץקי, חסידי אומות העולם, עמ' 313; סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 87; רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 315.

³⁰⁸ כמצוטט אצל: שוורץ, אנטישמית בבריה"מ, עמ' 159. התרגום שלי.

החלו להגיע מעירות הסביבה לא צעירים כשירים ללחימה בלבד, אלא גם זקנים, נשים וילדים, ועבורם הוקם מחנה אזרחי קטן³⁰⁹.

רבים לא התעניינו כלל ב"שאלה הלאומית", קיבלו יהודים לגדודיהם וראו בהם בראש ובראשונה לוחמים-שותפים נגד אויב משותף ואכזר. גדודים רבים היו רב-לאומיים: "עשרים יהודים היו בגדוד שלנו. הם כולם לחמו בחירוף נפש בפשיסטים [...] הוא היה רב-לאומי, הגדוד שלנו. פרט לרוסים, ביילורוסים ויהודים, היו בו גם שני קזאחים, ארמני אחד"³¹⁰. באביב 1942, באזור צ'רבן (Cherven) קיבל גדוד לא-יהודי כשלושים יהודים, בעיקר נשים וילדים, אף כי היה ברור שלא יוכלו להביא לגדוד תועלת מבחינה קרבית³¹¹.

בינואר 1943 הגיעה לעיר במחוז ברנוביץ' קבוצה של שישה פרטיזנים סובייטיים מאומנים. רבים מיהודי ראדון והסביבה הצטרפו לבריגדה, שקיבלה את השם "לנינסקי קומסומוול" (Leninskii Komsomol). חלקם מילאו תפקידים חשובים בפעולות ובקרבות. יהודים מקומיים שימשו גם כמורי דרך ליחידות, אשר הגיעו לאזור לצורך ביצועה של משימה מסוימת, כגון השגת נשק מן האוכלוסייה המקומית³¹². יעקב מאזובייצקי ברח ממחנה העבודה בלידה עם רובה-ציד קצר. הוא נתקל בקבוצה של תשעה קציני צבא, נבחן על-ידם ב"כושר שתיה", בידיעת רוסית, פולנית וגרמנית, ובשימוש בנשק קל ולאחר מכן צורף לקבוצה³¹³. שמחה רובינשטיין ברח מהנצביץ' ליחידתו של וסילי קורז' (Vasilii Korzh). תפקיד חשוב בהתפתחות התנועה הפרטיזנית במחוז פינסק היה לגדוד זה, אשר הוקם כבר בשבוע הראשון למלחמה. הגדוד היה מורכב משלוש כיתות רגילות ומכיתת מודיעין ועם הלוחמים בו נמנו יהודים רבים³¹⁴.

במספר מקרים הצליחו יחידות פרטיזניות להעביר יהודים אל מעבר לקו החזית³¹⁵. בשלהי 1942-ראשית 1943, שישה פרטיזנים בראשות הפוליטרוק נ. קיסלויב (Kiselev) הוציאה אל "האדמה הגדולה" מאתיים ושמונה-עשר יהודים ממחוזות מינסק ווילייקה. בדיווחו של קיסלויב

³⁰⁹ השמדת יהודי ברה"מ, עמ' 381. שם הגדוד לא מצוין. המפקד - נליובו (Neliubo).

³¹⁰ לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 483, 493-494.

³¹¹ איר"ש, חטיבה M-41, תיק 43 (זיכרונותיו של איליה רוטמן).

³¹² רוגובסקי, עמ' 116; יורן, הקודא תיגר, עמ' 126-128.

³¹³ חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 253.

³¹⁴ שם, עמ' 301; בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה, עמ' 5-6; הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה, עמ'

244-246.

³¹⁵ ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני.

לפונומרנקו הוא ציין, כי לאחר טבח ביהודים שם ובעיר מינסק עצמה, היהודים שניצלו ברחו ליערות, שוטטו באזור פעילות הפרטיזנים, והפיקוד החליט לצרפם. ביוני 1942 הטילו המפקדים על קיסליוב לאסוף את כל היהודים ולארגן גדוד. לאחר שנתקבלה הסכמה מאת המטה המרכזי הוחלט להוציא את היהודים אל "האדמה הגדולה". וכך, בינואר 1943, בסיומו של מסע רגלי בן מאות קילומטרים, בשטח בו נמצאו כוחות גרמניים גדולים ומשתפי פעולה, הועברו היהודים לידי הצבא האדום³¹⁶.

מפקד הגדוד הפרטיזני "הנוקס" באזור מינסק הורה להקים בקרבת מקום חנייתו של הגדוד מחנה עבור יהודים, והפרטיזנים האחרים שמרו על המחנה. מחנה זה הפך למעין תחנת איסוף בה רוכזו אנשים, שאינם מתאימים לחימה, על מנת להעבירם ל"אדמה הגדולה". בנובמבר 1942 חצו היהודים את קו החזית ועברו לשטח הסובייטי³¹⁷.

אין יסוד לטענה כאילו כל לא-יהודי בתנועת הפארטיזאנים היה אנטישמי בפועל. רבים מן הלא-יהודים לחמו שכם אחד עם היהודי בכנות ובתום-לב, התיידדו אתם, הושיטו להם יד עוזרת בעתות צרה והוקיעו את תעלולי האנטישמים בתוך תנועת הפארטיזאנים ומחוצה לה³¹⁸.

vi. תגובת היהודים ליחס כלפיהם מצד עמיתיהם הפרטיזנים

"אין כאן בפני מי להתלונן. אין למי לפנות"³¹⁹ – כך הרגישו יהודים רבים בהגיעם אל יחידות הפרטיזנים ובהיתקלם ביחס משפיל או מפלה כלפי עצמם או כלפי יהודים אחרים בגדוד.

בשל היחס לו זכו היהודים בבואם ליער היו מי שהעדיפו להסתיר את עובדת היותם יהודים ואף שינו את שמותיהם לשמות לא-יהודיים, ונרשמו כביילורוסים, רוסים, אוקראינים, פולנים, טטארים ועוד, במיוחד אם שימשו בתפקידים פיקודיים. חלק מיהודי מערב ביילורוסיה ופולין הצטרפו לגדודי הפרטיזנים בהציגם את עצמם כפולנים. פיה שולמן (Faye Schulman),

³¹⁶ לייזרוב, מעבר לקו החזית, עמ' 11; לייזרוב, מקרה יוצא דופן, עמ' 4; איר"ש, חטיבה M.35, תיק 15.

³¹⁷ שם, חטיבה O.3, תיקים 3483 (עדותו של אברהם קלורין), 8445 (עדותו של דוד גינזבורג); מול האויב הנאצי, ג', עמ' 446-447.

³¹⁸ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 182.

³¹⁹ שוטן, צעדים, עמ' 26.

לדוגמא, כותבת בסיפרה, כי בבריגדה תחת פיקודו של מישה גרסימוב (Misha Gerasimov), שהיתה מורכבת מלמעלה מאלפיים איש, בה היתה חברה, מעטים היו היהודים שלא הסתירו את מוצאם היהודי³²⁰.

בבריגדה מספר 27 על-שם קירוב (Kirov), שפעלה באזור מוזיר (Mozyr), הפיקוד אף יעץ לרופא היהודי מיכאיל מלמדוב (Mikhail Melamedov) עם הגיעו, כי לא יפרסם ברבים את עובדת היותו יהודי משום שהגרמנים שולחים מרגלים לתוך היחידות הפרטיזניות ובבריגדה יש אנטישמנים, ביניהם משתפי פעולה עם הגרמנים לשעבר, אשר עלולים לנצל הזדמנות כלשהי ולהרוג אותו. המפקדים אמרו לו להגיד שהוא טטרי "כי זה מסוכן" להודות שהוא יהודי³²¹. וכך, יהודים רבים נלחמו, הצטיינו, פיקדו ונהרגו בלי שזהותם היהודית נודעה לחבריהם לנשק³²².

רחמיאל אידלסון (Rakhmiel Idelson) היה בן 17 כאשר כל משפחתו מצאה עצמה מאחורי גדר התיל של גיטו מנסק. באחד הלילות הוא הצליח לעבור אל "האזור הרוסי" ולהגיע אל חבריו, שהיו פעילים במחתרת וסיפקו לו תעודה עם השם ליאוניד סוקולובסקי (Leonid Sokolovskii). עם תעודה זו הוא החל את החיפוש אחר פרטיזנים ונתקבל לבריגדה "דיאדא קוליה" (Diadia Kolia), שם שימש כאיש מודיעין וקשר. מספר פעמים נהג להגיע למינסק למשימה כלשהי והוציא משם אנשים, ביניהם גם יהודים מן הגטו. כך הוא חי שנים רבות בשם זר ורק כשלושים שנה לאחר המלחמה מצאו אותו אותות ההצטיינות שלו³²³.

ב-12 במאי 1943, ביערות ברנוביץ', מפקד הגדוד על-שם דזרז'ינסקי (Dzerzhinskii), ק. שאשקין (Shashkin), והקומיסר י. ליאחוב (Liakhov) הוציאו להורג בירייה, על דעת עצמם, את הפרטיזן היהודי גריגורי ריבין (Grigorii Rivin) באשמת לאומנות יהודית והציגו את המקרה כהחלטה, שנתקבלה על-ידי פיקוד הגדוד כולו. התגובה החריפה והבלתי צפויה, שגרר אחריה האירוע, הכריחה את פיקוד החטיבה לפתוח בחקירה. אזי התברר, כי ריבין, לוחם ותיק עוד מימי

³²⁰ רדד, עמ' 59; לידובסקי, ושביב האש, עמ' 137-138; שולמן, עמ' 102; רחנבלט, פרטיזנים יהודים בתנועה, עמ' 28; יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה, עמ' 317; סמילוביץקי, אנטישמיות בפרטיזנקה, עמ' 54-53; איר"ש, חטיבה M.41, תיק 43 (זיכרונותיו של איליה רוטמן).

³²¹ שם, חטיבה O.3, תיק 4018 (עדותו של מיכאל מלמדוב).

³²² הלפרין, עמ' 117.

³²³ לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 457-458.

מלחמת האזרחים, מתח ביקורת בפומבי על שיטות הפעולה של הפרטיזנים תחת פיקודו של שאסקין. הקש ששבר את גב הגמל היה עמידתו של ריבין לצידן של שתי נשים יהודיות אשר הפיקוד סרב לקבלן. בנוסף נודע כי שאסקין וליאחוב הם אכן שונאי יהודים ונהגו להפטר מהם בכל הזדמנות אפשרית, על-ידי העברתם לגדודים אחרים וכדומה. ובכל זאת השניים לא נענשו³²⁴.

3. השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית

אף-על-פי-כן ולמרות הכל, רוב הפרטיזנים היהודים פעלו ביחידות המעורבות במשותף עם הפרטיזנים הלא-יהודים. רבים מהם הצטיינו בפעולתם הקרבית ועוררו כבוד בתוך יחידותיהם. למשל, בגדוד על-שם וורושילוב קיבלו ארבעה-עשר יהודים אותות הצטיינות עוד בהיותם ביער³²⁵.

כשהגיע יהודי ליער נפתחה בפניו מערכת ייסורים חדשה: הסתגלות ליער, מחסור בנשק, קבלת פנים בלתי ידידותית מן הלא-יהודים, נדודים בחיפוש אחר מזון ונשק, הסכנות המאיימות על מחוסרי הנשק וחסרי המגן מצד הפרטיזנים והאוכלוסייה העוינת בכפרי הסביבה. היהודי חייב היה להוכיח את עצמו בקרבות, בהתנדבות לפעולות הקשות ביותר ולהיות בכוננות וערנות בלתי פוסקות נוכח הסכנות שאיימו עליו בשל היותו יהודי. נוסף למשימות הקרביות הרגילות כפרטיזן, היה לו חשבון יהודי נפרד משלו – נקמה ברוצחי עמו ומשפחתו הקרובה והצלת השרידים, שהסתתרו ביערות ובכפרים. כך מצא את עצמו הפרטיזן היהודי במלחמה רב-חזיתית: מאבק על הזכות להיות לוחם ונוקם, על הזכות לשאת בגאון את דמות האדם ועל הזכות לקיום יהודי. הפרטיזנים היהודים, גברים ונשים כאחד, מצאו סיפוק מיוחד בביצוע מעשי חבלה ונקם בעיירות הולדתם או בכפרי מגוריהם הקודמים, כדי להוכיח לשונאיהם-רודפיהם, אנשי המקום, שהם עודם חיים ונוקמים את נקמת דם אחיהם המעונים³²⁶. גם מי שהייתה לו אפשרות למצוא מחסה בכפר שאף להצטרף אל הפרטיזנים על מנת לנקום בגרמנים על הדם היהודי השפוך³²⁷. וכך,

³²⁴ סמילוביץקי, שואת יהודי ביילורוסיה, עמ' 152-154; סמילוביץקי, אנטישמיות בפרטיזנקה, עמ' 55-57.

³²⁵ חולבטקי, מדי ולוחמה, עמ' 353, 360; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 76 (אודות הבריגדה המינסקאית ה-2).

³²⁶ עדות מימי חורבן, עמ' 13; ראיון 2; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6809 (עדות של ראיסה גיטלין); איו"ש,

חטיבה M.41, תיק 29 (עדות של שאול אברוקין).

³²⁷ דולינקו, פינסק, עמ' 115, 124.

לא היה אף תחום אחד במסכת מעלליו של המחנה הפארטיזאני הלוחם, שלא ניכר בו מעשה-העזתו של הפארטיזאן היהודי, שהיה מסור כל כולו למלחמה באויב הנאצי – הן כלוחם ממש, הן כנושא בעול בתחום הרפואה [...] והן בשירותים אחרים למען הלוחמים ביערות³²⁸.

i. פיקוד, לחימה, רפואה ועוד

בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה מילאו יהודים רבים תפקידים פיקודיים. למשל, קומיסר הגדוד "למען ביילורוסיה סובייטית" היה יהודי וכך גם קומיסר הגדוד על-שם סטלין ביערות נליבוקי. רבים הצטיינו כמפקדי פלוגות וכיתות חבלנים והוענקו להם על כך אף אותות הצטיינות. יהודים עמדו בראש חטיבות וגדודים פרטיזניים, אשר היו מורכבים מבני לאומים שונים. כפי שנאמר לעיל, מטעמים שונים, ובעיקר מפאת הלכי הרוח האנטישמיים בקרב חלק מן הפרטיזנים הלא-יהודים, הסתירו יהודים רבים, שמילאו תפקידים פיקודיים ואחרים, את מוצאם היהודי³²⁹.

בין היהודים שנמלטו מהגטאות והצטרפו לפרטיזנים היו בעלי מרץ וכושר ארגוני, שהצליחו ללכד את הקבוצות ולהפיח בהן רוח של לחימה והעזה. בדרך-כלל עמדו המפקדים היהודים בראשן של יחידות יהודיות או יחידות בעלות רוב יהודי גדול, אך רבים גם היהודים שפיקדו על יחידות, בהן היו היהודים מיעוט בלבד³³⁰. בביילורוסיה עמדו שני יהודים בראש בריגדות פרטיזניות, שבעה שימשו קומיסרים בבריגדות, שבעה עמדו בראש מטות של בריגדות. כשלושים יהודים היו מפקדי גדודים פרטיזניים. חיילים, קצינים ואזרחים יהודים רבים, אשר ברחו מן השבי, מכיתור או מן הגטאות הקימו או עמדו בראש יחידות פרטיזניות³³¹.

³²⁸ הם היו רבים, עמ' 11.

³²⁹ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 135-137; סמילוביץקי, שואת יהודי ביילורוסיה, עמ' 134; יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה, עמ' 260; איו"ש, חטיבה O.3, תיקים 1358 (עדות של הניה זיגר), 3955 (עדותו של שאול רובנצ'יק); 6056 (עדותו של זלמן ברקוביץ'); 7500 (עדותו של גירש פרנקין). רשימת היהודים ששימשו כמפקדי גדודים פרטיזניים בביילורוסיה ראו: נעמדנו שכס אל שכס, עמ' 151-152.

³³⁰ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 180.

³³¹ אלטמן, השואה וההתנגדות היהודית, עמ' 253-254; הרצאות בכנס 2009, עמ' 269; רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 317; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4011 (עדותה של גוטה מרזון); אלר"ב, חטיבה 3500, רשימה 1, תיק 163, דף 80.

מרדכי גורביץ' (Mordechai Gurevich), חבר במחתרת גטו ברנוביץ', היה מפקד קבוצת חבלנים בגדוד על-שם מולוטוב ולזכותו נזקפת הורדתן של שתיים-עשרה רכבות אויב. מאוחר יותר הוא נתמנה למפקד פלוגה, שהייתה מורכבת כמעט כולה מלא-יהודים. דוד מלוביצקי (David Maluvitskii), אף הוא מגטו ברנוביץ', פעל כפרטיזן בגדוד על-שם לאזו ביערות פולסיה והצטיין בפעולות חבלה. הוא מונה למפקדה של מחלקה, אשר הייתה מורכבת מיהודים ולא-יהודים וביצע עמה פעולות מסוכנות³³². יחידת פרחומנקו מנתה כמאה ושלושים איש, מהם שמונים וחמישה יהודים. ראש המטה, מפקדי המחלקות, מפקדי הכיתות, והפוליטרוק היו כולם יהודים³³³.

באוקטובר 1943 לגדוד על-שם ז'דנוב (Zhdanov) מונה פוליטרוק יהודי בשם דוד קיסן (David Kisen), שכבר קודם לכן נטל חלק בקרבות רבים נגד הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם. גם במסגרת תפקידו החדש הוא השתתף בפעולות קרביות רבות ותחת פיקודו נלקחו בשבי כארבעים חיילים וקצינים גרמנים. על הצטיינותו בפעילות הקרבית במסגרת התנועה הפרטיזנית קיבל קיסן "מדלית פרטיזן מלחמת המולדת הגדולה דרגה 1"³³⁴. בגדוד על-שם קירוב עוזר הפוליטרוק ומזכיר התא המפלגתי היו יהודים³³⁵. ולדימיר שצמן היה במהלך שהותו ביער מפקד יחידת פרטיזנים באזור קוברין. הוא נטל חלק פעיל בשבעה-עשר קרבות גדולים ובהיתקלויות קטנות רבות עם הגרמנים ועוזריהם. דוד רובין היה מפקד כיתת חבלנים בת חמישה-עשר פרטיזנים בגדוד "מלחמת המולדת", אשר פעל במחוז מינסק³³⁶.

פרטיזנים יהודים נטלו חלק בכל סוגי הלחימה ורבים הצטיינו בפיצוץ והרעשת רכבות האויב. ב"מלחמת המסילות" הצטיינו חבלנים יהודים. הפרטיזנים המציאו שיטות לפיצוץ מסילות הברזל והרכבות. החבלות גרמו נזק רב, שכן לעתים בעקבותיהן עוכבו משלוחים חיוניים. בקבוצות המיוחדות לחבלה, שהוצנחו לאזורים שמאחורי קווי החזית, היו יהודים, שלמדו בבתי ספר ללוחמה פרטיזנית. בין היהודים היו מקלענים: "היה זה ענין של כבוד לשאת מקלע המאפשר לך לכסות באלומות-אש את האויב ולהכות בו בעוז". היהודים הצטיינו במחלקות לאספקת נשק

³³² לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 119; לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 48.

³³³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 530.

³³⁴ איו"ש, חטיבה M.41, תיק 177 (חוות דעת קרבית).

³³⁵ אלר"ב, חטיבה 3500, רשימה 1, תיק 161, דף 78; שם, תיק 162, דף 26; שם, תיק 163, דף 125-124; אלטמן, קורבנות שנאה, עמ' 360.

³³⁶ רזנבלט, פרטיזנים, עמ' 36; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4225 (עדותו של דוד רובין).

ותחמושת. במקרים רבים שימשו יהודים כמורי דרך. תפקיד חשוב מילא שירות הסיור והריגול. היהודים הצטיינו בהשגת ידיעות על תנועות האויב, תכונותיו ותכניותיו. הפרטיזנים פעלו גם בכבישים: הם נהגו לפוצץ מכוניות של האויב וכך מנעו ממנו להעביר אספקה. המארב בכבישים סייע לפרטיזנים גם בקבלת מידע חשוב: בתרמילי החיילים והקצינים ההרוגים נמצאו לעתים מסמכים צבאיים בעלי ערך מודיעיני. הללו היו נבדקים בקפדנות והחומר החשוב הועבר לגורמים הרלוונטיים. בגדודים רבים שימשו יהודים גם כמנהלי-משק ואחראים לאספקת מזון ושאר מצרכים³³⁷.

העמידה ללא-חת של פרטיזנים יהודים רבים מצאה את ביטויה במעשי-גבורה רבים. חבלנים יהודים רבים פוצצו, כל אחד, עשרות רכבות ובהן נשק, תחמושת וחיילי האויב. גשרים, תחנות חשמל, מנסרות ומחסנים של ציוד ומצרכים פוצצו על-ידי פרטיזנים יהודים וקילומטרים רבים של מסילות ברזל הוצאו מכלל שימוש. יהודים השתתפו אף בבניית שדה תעופה פרטיזני. רבים קיבלו אותות הצטיינות על פעילותם זו³³⁸.

בביילורוסיה פעלו גם "קבוצות מיוחדות" של הנקוו"ד, אשר בהרכבן היו יהודים לא מעטים. אחת מאותן קבוצות הוצנחה ב-12 בספטמבר 1943 לאזור ליפיציאנסק ומפקדה היה היהודי ולדימיר ליטווינובסקי (Vladimir Litvinovskii), הידוע בכינוי "קפיטן דוידוב". בגדוד שהקים ומנה מאה עשרים ושישה פרטיזנים היו ארבעים ושמונה יהודים³³⁹. שמואל מינביץ' (Shmuel Minevich), יליד סמולנסק (Smolensk), רוסיה, עבר קורס חבלה בבית-הספר המיוחד לפרטיזנים ליד מוסקבה והועבר עם קבוצת החבלה שלו (שלושים ושישה לוחמים) לאזור לידה³⁴⁰. פקטור (Faktor), יהודי יליד מוסקבה, שימש כמקלען בצבא ברית-המועצות. לאחר הנסיגה מביילורוסיה נשאר ביערות ולחם כמקלען בגדוד "גולאייב" (Gulyaev), שפעל בסביבות בוברויסק

³³⁷ שוור-נשמית, הפלוגה, עמ' 16, 241-242; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 257-258; מאירוביץ', עמ' 14; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4236 (עדותו של מרדכי גינזבורג); אלר"ב, חטיבה 3500, רשימה 1, תיק 163, דף 48; שם, חטיבה 3777, רשימה 1, תיק 5, דף 129.

³³⁸ בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 179; לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 89; קולפניצקי, עמ' 96-97; מול האויב הנאצי, כרך ב', עמ' 160; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 199 (המלצות להענקת אותות הצטיינות).

³³⁹ סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 90; רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 314.

³⁴⁰ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 64-65.

(Bobruisk)³⁴¹. מיכאיל ברסלב (Mikhail Breslav), יליד מינסק, הוצנח במרץ 1943 בפולסיה יחד עם חברים נוספים. הוא שימש כתבלן ולזכותו נזקפת הורדתן של תשע-עשרה רכבות מן הפסים³⁴².

דוד פלוטניק (David Plotnik) נשלח באוגוסט 1942 על-ידי המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית לבית-הספר לחבלנים של התנועה הפרטיזנית בכפר נובושינו (Novoshino) ברוסיה. מטרת בית-הספר הייתה להכשיר "בקצב מזורז" כאלף צעירים וצעירות לפעולות חבלה" ולשלחם לאחר מכן ליערות ביילורוסיה. בעדותו הוא מציין כי כעשרה אחוזים מתלמידי בית-הספר היו יהודים, ביניהם גם נשים. ההכשרה נמשכה עד ה-15 בנובמבר 1942, אזי יצאו המתלמידים לעבר ביילורוסיה, תחילה ברכבת ולאחר מכן ברגל. לפי עדותו, השתתף פלוטניק בין היתר בחבלה במסילות הברזל בקו מינסק-מוסקבה ובקו ברנוביץ'-וילנה³⁴³.

בעיה חמורה של הפרטיזנים הייתה מחלות והטיפול בחולים ובפצועים. כאן באו לעזרתם רופאים יהודים, אשר בדרך-כלל נתקבלו ליחידות הפרטיזנים בשמחה יחסית בשל כישוריהם המקצועיים. על כך מעיד גם אלימלך מלמד: לאחר שנמלט עם משפחתו מגטו איביה (Ivya) הם מצאו מקלט אצל לא-יהודי בו טיפל בעבר אביו של אלימלך שהיה רופא. אל הבית הגיעו פרטיזנים סובייטים וכאשר שמעו כי האב הוא רופא – קיבלו את המשפחה מיד לחטיבה³⁴⁴.

העובד הרפואי היהודי (רופא, אחות, חובש) מילא תפקיד רב-ערך בתנועה הפרטיזנית, שכן עם התרחבותה של התנועה החריפה הבעיה הרפואית. מאחר ולא נמצאו רופאים בין השבויים וחיילי הצבא האדום, אשר נשארו בעורף האויב, רופאים יהודים מילאו את החסר. תכופות שיגרה המפקדה הפרטיזנית שליחים לגטאות, על מנת להוציא רופאים ליערות. ביולי 1943 שלח קפיטן סיניצקין (Sinitskin) פרטיזנים יהודים מגדוד "איסקרה" לגטו לידה, כדי להביא ליערות את כל הרופאים, שנתרו בחיים³⁴⁵. קבוצת פרטיזנים יהודים מיערות ליפיצ'אן (Lipichan), חברי גדוד "אורליאנסקי", נשלחו במיוחד על-ידי המפקדה לגטו לידה והביאו ליער את הכירורג ד"ר מיאסניק (Myasnik). יחד עם רופאים נוספים הוא הקים בית חולים, אשר העניק טיפול רפואי גם

³⁴¹ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 99. שמו הפרטי של פקטור לא מצוין.

³⁴² שם, כרך א', חלק א', עמ' 104.

³⁴³ פלוטניק, דרכי ביערות, עמ' 67-70, 86-90.

³⁴⁴ דין, שיתוף פעולה, עמ' 139; פרטיזנים מספרים, עמ' 217-218 (עדותו של אלימלך מלמד).

³⁴⁵ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 213-214; בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 178; ליטבאק, יהודי

בריה"מ במלחמה, עמ' 215; ראיון 3; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6857 (עדותה של סופיה פאליי).

לפרטיזנים מאזורים אחרים³⁴⁶. בחורות יהודיות למדו במהרה את תפקיד האחיות. ביילה גולומבובסקי, שהייתה לפני המלחמה סטודנטית לרפואה באוניברסיטת לבוב ברחה מגטו לידה בשנת 1942, נתקבלה לגדוד ביערות נליבוקי ושימשה כאחות בבית החולים הפרטיזני. אולם, זה לא מנע את רציחתה על-ידי פרטיזנים לא-יהודים באוגוסט 1943³⁴⁷.

מחסור בתרופות, באמצעי חבישה ובחומרים וכלים אחרים הורגש באופן קבוע. בתי החולים, שהוקמו באזורים, בהם היה ריכוז ניכר של פרטיזנים, היו מוסוויים מתחת לאדמה הרחק ממקום הימצאם של הגדודים. במחצית השנייה של שנת 1943, לאחר שהוקמו ביערות שדות תעופה, ניתן היה להעביר את הפצועים קשה באוירונים לבתי חולים מאחורי קו החזית³⁴⁸.

הרופאים היהודים לקחו בדרך-כלל את מכשיריהם עמם בעת הבריחה ליערות, והצטיידו גם בתרופות ובחמרי חבישה. כאשר יצאו הפרטיזנים לפעולות בכפרים הם השתדלו לקחת שם גם כל מה שעשוי לסייע לרופא. ברם, עם הגידול המהיר במספר הפרטיזנים והתרחבותה של הפעילות הקרבית, חל גידול גם במספר החולים והפצועים והמחסור החמיר. לעתים קויימו קשרים עם רופאים ורוקחים בערים ובעיירות, והללו העבירו לפרטיזנים את הדרוש להם באמצעות שליחים. החל במחצית השנייה של שנת 1943 קיבלו החטיבות הפרטיזניות תרופות ומכשירים גם ממוסקבה ובד המצנחים שימש כחומר חבישה³⁴⁹, ובכל זאת לעתים נאלצו הרופאים לבצע קטיעת איברים בעזרת מסור וללא הרדמה³⁵⁰.

הרופאים היהודים הושיטו עזרה גם ליהודי המחנות המשפחתיים ולאוכלוסייה הכפרית, מה שתרם להידוק הקשרים בין הפרטיזנים לבין האוכלוסייה. ובדרך-כלל הרופא והאחות היהודים לא הסתפקו במילוי תפקידם הרפואי, אלא אף לקחו חלק פעיל בקרבות³⁵¹. כמעט כל הרופאים בגדודי החטיבה על-שם קירוב היו יהודים. בגדוד "איסקרה", אשר היה מורכב מרוסים, אוקראינים, ביילורוסים, גרוזינים, פולנים, טטארים, קוזאקים ויהודים, שלושת הרופאים וגם רופא השיניים היו יהודים, ושתיים משלוש החובשות היו יהודיות³⁵². רופא הבריגדה על-שם

³⁴⁶ איליה ארנבורג, עמ' 59.

³⁴⁷ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 115-116. סיבת הרצח לא מצוינת.

³⁴⁸ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 214-215.

³⁴⁹ איר"ש, חטיבה M.41, תיק 17 (זיכרונותיו של יורי טייץ); כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 215-216.

³⁵⁰ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 333.

³⁵¹ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 219, 221-222; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 3188 (חיה ואברהם אלפרט).

³⁵² קפלן, עמ' 78, 85.

וורושילוב היה יהודי. הייתה לו השפעה ניכרת על מפקד הגדוד ולעתים אף הצליח לרסן את גילויי האנטישמיות ביחידה³⁵³. מתוך שמונה-עשר היהודים שלחמו במסגרת גדוד קוטובסקי (Kotovskii), שניים היו רופאים ואישה אחת שימשה כאחות. בגדוד היו מאה שמונים ושישה לוחמים בני לאומים שונים. חמישה-עשר היהודים האחרים היו לוחמים מן השורה. שמונה מן היהודים בגדוד הגיעו אליו מגטו³⁵⁴. והיה מי שהרגיש צורך להסתיר את עובדת היותו יהודי למרות כישוריו המבוקשים בתחום הרפואה³⁵⁵.

חשוב לציין, כי הפרטיזנים נעזרו ברופאים יהודים גם כאשר האחרונים עוד היו בגטו. בגטו מינסק, למשל, קיימו הרופאים קשרים עם המחותרת וסיפקו תרופות לפרטיזנים עם כל קבוצה שעזבה את הגטו. לעתים קרובות הובאו אל הגטו פרטיזנים לא-יהודים, והרופאים המקומיים טיפלו בהם, הסתירו אותם בבית החולים שבגטו עד שהחלימו ונשלחו חזרה³⁵⁶.

בגדודי פרטיזנים רבים שירתו בעלי מלאכה יהודים ויחידות רבות קיבלו אליהן כתברים בעלי מלאכה גם אם הגיעו אל היער ללא נשק ומבלי להתחשב בגילם. המסגרים, המכונאים והחשמלאים מילאו תפקיד חשוב בהרכבת נשק, בהתקנת מוקשים לפיצוץ מסילות ברזל וכדומה. בין הפרטיזנים היהודים היו גם סנדלרים, נגרים, טבחים, אופים וטכנאים לרוב. על מנת לפתור את בעיית ההנעלה ייצרו בורסקאים יהודים עור וסוליות מעורות הבהמות, שנשחטו למאכל³⁵⁷.

גדוד קורז' (Korzhi) החל לפעול ביולי 1941 באזור פינסק ולאחר מכן עבר ליערות סטרובין (Starobin). באחת הפעמים בהן הוצנח בשטחו נשק, לא נפתח המצנח וחלק מן הנשק נשבר. אחד היהודים ביקש רשות לבדוק את שברי הנשק. הוא הצליח לתקנו וכעבור שבועיים נוסה הנשק בהצלחה בקרב. כך הוקם ביער בית מלאכה לתיקון נשקים ומאוחר יותר החלו ממש להרכיב בו

³⁵³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 402. דוגמא למקרה נוסף ראו: איר"ש, חטיבה O.3, תיק 3593 (עדותו של זב קצוביץ).

³⁵⁴ אלד"ב, חטיבה 3650, רשימה 1, תיק 3, דף 14.

³⁵⁵ ליבשיץ, עמ' 80.

³⁵⁶ גרינשטיין, עמ' 65.

³⁵⁷ כהנוביץ, מלחמת הפארטיזנים, עמ' 316-317; בראון, הפארטיזאן היהודי, עמ' 178; איר"ש, חטיבה O.3, תיקים 3926 (עדותו של דוד צוקרוביץ), 6333 (עדותו של יצחק נוביק); 6610 (עדותו של זאב ארדמן).

נשק³⁵⁸. גם ינקל מנקין מן הגדוד על-שם קוטובסקי, שהוזכר לעיל, הצליח להרכיב נשק חדש, אשר נוסה בהצלחה בקרבות, ואף היה מועמד לקבלת אות הצטיינות³⁵⁹.

חקירת שבויים גרמניים, פיענוח מסמכים, שנמצאו בעקבות התקפות על חילות מצב או בין חפצי שבויים, תרגום כתבות מן העתונות הגרמנית – גם באלה הועסקו יהודים רבים. לעתים קרובות שימשו הרופאים היהודים, שבתוך הגדודים, גם כמתורגמנים. תפקיד חשוב מילאו היהודים באירגון העתונות הפרטיזנית ביערות. הם השיגו אותיות קיריליות ולטיניות, צבע ופריטים אחרים, במקומות העבודה שלהם בבתי הדפוס ובבתי היציקה הגרמניים עוד בהיותם בגטאות ולקחו אותם עמם בבורחם משם. כך עשו יהודי גיטו לידה, גיטו מינסק ואחרים. בבריגדות הפרטיזניות ובגדודים הייתה מפותחת מאוד עיתונות-קיר ועיתונות רגילה. הודפסו כתבות על היחידות השונות, ביקורת אודות פרטיזנים מסוימים, אשר הפרו את המשמעת, שירים וקריקטורות, דיווחים על הנעשה בחזיתות, על פעילות הפרטיזנים ועל אכזריות הגרמנים. הכול מתוך מטרה לרכוש את אהדת האוכלוסייה המקומית³⁶⁰.

לדוגמא, בגדוד שפעל ביערות פינסק תחת פיקודו של מקסים מיסיורה (Maxim Misyura) הייתה פעילות עיתונאית עניפה. הגדוד הוציא לאור שני עיתונים – באוקראינית ובפולנית – ובנוסף הודפסו כל יום חדשות מן החזית אשר שודרו ברדיו. הכל הופץ באלפי עותקים הן בין הפרטיזנים והן בקרב האוכלוסייה המקומית ה"אזרחית". חלק מן העוסקים במלאכה זו היו יהודים. בנוסף על כך, הגדוד הדפיס גם עלוני תעמולה בשפה הגרמנית, אשר הועברו לערים והופצו שם בין הגרמנים³⁶¹. יהודים שהשתתפו בארגון העתונות הפרטיזנית נטלו חלק במקביל גם בקרבות ואף הוענקו להם על כך אותות הצטיינות³⁶².

³⁵⁸ לוין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים, עמ' 454-455.

³⁵⁹ לצערי, לא ידוע לי מה עלה בגורלו והאם אכן קיבל את אות הצטיינות: איו"ש, חטיבה O.32, תיק 32.

³⁶⁰ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 318-319; בקומה זקופה, עמ' 225; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7729 (יעקב מגלניצקי); ביילורוסיה הבלתי מנוצחת, עמ' 81; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 318-319. ראו דוגמאות לעלונים שהופצו בקרב האוכלוסייה המקומית בביילורוסיה: איו"ש, חטיבה O.32, תיק 114. העיתונות המחתרתית בביילורוסיה, בניגוד לזו הרשמית פרסמה עדויות לטרנדיה היהודית. ראו: סמילוביצקי, חסידי אומות העולם, עמ' 314.

³⁶¹ דולינקו, פינסק, עמ' 125.

³⁶² איו"ש, חטיבה M.41, תיק 199 (המלצה להענקת אות הצטיינות לאפרים הירש קפול).

ii. נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם

לא הייתה לנו תקווה שנשרוד את המלחמה, וחשבנו, כי חייבים אנו, כל עוד יספיקו לנו כוחותינו, לנקום באויב על דמם של קרובינו³⁶³.

לא חששתי מפני המוות. העיקר - לנקום על מות אמי, אחיותי, על המושמדים על לא עוול בכפם³⁶⁴.

יהודים רבים, יותר מאשר בני לאומים אחרים, הגיעו אל היערות לא מתוך אידיאולוגיה ופטריוטיות, אלא מתוך שאיפה לנקום על רצח יקיריהם³⁶⁵. בהיותם ביערות השתדלו הפרטיזנים היהודים לנקום בגרמנים, בשוטרים ובאיכרים משתפי פעולה, שסייעו לגרמנים בהשמדת היהודים ונתעשרו על חשבון קורבנותיהם: "דם תחת דם, מוות תחת מוות"³⁶⁶. הפרטיזנים היהודים ביצעו פעולות גמול ונקמה לרוב, לעתים אף בשיתוף פעולה עם הפרטיזנים הלא-יהודים³⁶⁷.

ליהודים, שברחו ליערות, היה "חשבון דמים" לא עם הגרמנים בלבד, אלא גם עם האוכלוסייה המקומית. כאמור, חלק מן האוכלוסייה הלא-יהודית השתתף באופן ישיר או עקיף בהשמדת היהודים. בדרכם לפעולות השתדלו הפרטיזנים היהודים להחרים מן האיכרים את הרכוש היהודי השדוד ולעתים אף ירו בהם למוות. פעולות אלו לא תמיד היו לשביעות רצונם של הפרטיזנים הלא-יהודים, שכן האחרונים שאפו לקיים מערכת יחסים טובה עם האוכלוסייה ופעולות נקם באיכרים בוודאי שלא מצאו חן בעיני האוכלוסייה המקומית ועלולות היו להעכיר את היחסים בינה לבין הפרטיזנים. לכן, במקרים רבים בוצעו מעשי הנקם ללא ידיעת החברים האחרים בגדוד. פרטיזנים יהודים רבים נפלו בשעת ביצוע מעשי נקם³⁶⁸.

³⁶³ צימקינד, עמ' 6. התרגום שלי.

³⁶⁴ פלוטקיין, עמ' 66. התרגום שלי.

³⁶⁵ רוזנבלט, יהודי ביילורוסיה, עמ' 314.

³⁶⁶ איר"ש, חטיבה M.41, תיק 2452 (רשמים מאת סוניה אמבורג).

³⁶⁷ שם, חטיבה O.33, תיקים 151 (עדותו של ישראל ברנד); שם, חטיבה O.3, תיק 6056 (עדותו של זלמן

ברקוביץ); שם, חטיבה M.40 RCM, תיק 41; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 211.

³⁶⁸ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 365-368, 381; שפטינסקי, סולם יעקב, עמ' 45.

גם יהודים שיכולים היו למצוא מקלט אצל מכר גוי לעתים ויתרו על אפשרות זו ובחרו באפשרות הנקמה על-ידי הצטרפות לפרטיזנים³⁶⁹. סיפוק מיוחד מצאו הפרטיזנים היהודים בחבלה ונקם במקומות מגוריהם הקודמים, וזאת על מנת להוכיח לשונאיהם-רודפיהם, כי הם עודם חיים והגיעו לנקום את נקמת דם אחיהם המעונים³⁷⁰. הפרטיזנים הסובייטיים השתדלו לקחת בשבי גרמנים ועוזריהם. לעתים הטילה עליהם המפקדה לתפוס שבויים למען יוכלו לדלות מפיהם ידיעות, שהיו נחוצות לה. לאחר קבלת המידע הוצאו הללו להורג. היהודים השתדלו לקחת גרמנים בשבי "למען יוכלו לשכך במעט את הצער והכאב הגועש, ע"י [כך] נקמת דם". המפקדים הפרטיזנים ידעו על להיטות היהודים להיות מבצעי פסקי דין המוות בגרמנים שנתפסו על-ידי הפרטיזנים, ובדרך-כלל העניקו זכות זו ליהודי שהצטיין בלחימה³⁷¹.

עדים רבים מעידים, כי מטרתם היחידה ברצונם להתקבל ליחידה פרטיזנית הייתה האפשרות לנקום בגרמנים ובעוזריהם, לא על רצח בני משפחתם בלבד, אלה על רציחתם של היהודים כולם. והיו אף שנשבעו עוד בהיותם בגטו לנקום בגרמנים "כל עוד נשמה באפנו", כי "רק בקידוש מלחמה לנקמת דמם הטהור – יש טעם להמשך חיינו". ואם נגזר עליהם למות, אזי תוך כדי מאבק ונקמה. לעתים רצון זה, שהיה משותף הן לגברים, הן לנשים והן לבני-הנוער היהודים, אף העלה את קרנם בקרב הפרטיזנים הלא-יהודים בגדוד³⁷². לעתים ביצעו הפרטיזנים היהודים פעולות נקם בהסכמת מפקדם. למשל, "קבוצת פארטיזאנים יהודים הוציאה את פסק דין-המוות על ראש עיריית הורודוק [Horodok] [...] הוציאו אותו מביתו והלוחם רוגובין [Rogovin] ירה כדור בראשו"³⁷³.

***

³⁶⁹ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3865 (עדותה של שולמית גורדון-דמשק).

³⁷⁰ לזר, כך נלחמו היהודים, עמ' 89; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4890 (עדותו של בן-ציון בלושטיין).

³⁷¹ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 302-303.

³⁷² ראו: קולפניצקי, עמ' 73, 113; לידובסקי, ושביב האש, עמ' 137-138; הספר השחור, עמ' 153, 182; שולמן,

עמ' 99; שפטינסקי, עמ' 58; בקומה זקופה, עמ' 304; קרן-פז, דרך היסורים, עמ' 8; פלוטקין, עמ' 58;

גלבורט, עמ' 37; מלחמה אינה זיקוקין דינור, עמ' 196; איו"ש, חטיבה M.41, תיק 12 (אנה מצ'יז); איו"ש,

חטיבה O.3, תיק 2082 (חנן לבקוביץ'); שם, חטיבה O.33, תיק 631 (משה קאגאנאוויטש); ראיון 2.

³⁷³ ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 481. שמו הפרטי של הפרטיזן רוגובין אינו מצוין וכך גם שמו של ראש העיר.

התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה הייתה תנועה רב-לאומית. לצד הביילורוסים לחמו בני לאומים רבים – נציגיהם של למעלה משבעים לאומים ועמים. בשנים הראשונות לאחר המלחמה טענה העיתונות הסובייטית כי היו 200-250 אלף פרטיזנים. מאוחר יותר עלה מספרם עד 330-360 אלף. ואילו בחוברת "הקומוניסט הביילורוסי" מספר 8, לשנת 1969 כבר טענו כי היו ארבע מאות ושישים אלף פרטיזנים.³⁷⁴

בהתאם לנתוני המטה הביילורוסי של התנועה הפרטיזנית, מבין כמאה תשעים וחמישה אלף פרטיזנים בביילורוסיה, אשר התאחדו בסופו של דבר עם חיילות הצבא האדום, היו כחמשת אלפים יהודים (כשניים וחצי אחוזים). כך, ההרכב הלאומי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה בשנים 1941-1944 היה כדלקמן: ביילורוסים (שבעים ואחד אחוזים), רוסים (כתשעה-עשר אחוזים), אוקראינים (כמעט ארבעה אחוזים), פולנים (כאחוז אחד), יהודים (כשניים וחצי אחוזים) ובני לאומים אחרים (כשלושה אחוזים)³⁷⁵. בבריגדה "ספרטק" באזור ויליקה היו ארבע מאות ושישה ביילורוסים, מאה שמונים ואחד רוסים, חמישים וחמישה יהודים ואחרים³⁷⁶. לעומת זאת, היו מחלקות וגודדים בהם לחם יהודי בודד בין פרטיזנים לא-יהודים רבים³⁷⁷. היות ובתנאי מחתרת לא ניתן היה לבצע רישום מדויק של החברים, ניתן לומר במידה רבה של וודאות, כי לא תמיד היו ידועים לכל שמו האמיתי ומוצאו של אדם זה או אחר.

בנוסף, בטרם עוסקים במספרים, יש להגדיר במדויק מיהו פרטיזן. האם האנשים שחיו במחנות המשפחתיים נחשבים לפרטיזנים? האם מי שסייע לפרטיזן יכול גם הוא להיחשב כפרטיזן? האם במניין הפרטיזנים היהודים יש לכלול גם את כל יהודי הגטאות, שלחמו והתנגדו לנאצים בעצם קיומם והישרדותם? לפי אומדנים שונים, ככל הנראה לחמו ביערות ביילורוסיה 13,450-15,600 יהודים ואליהם יש להוסיף 5,900-8,000 יהודים מהמחנות המשפחתיים. אולם, אין לקבל מספרים אלו כמספרים מוחלטים, שכן, המדיניות הסובייטית של העלמת המוצא היהודי של הלוחמים הפרטיזנים מקשה על קביעת מספרם המדויק של הפרטיזנים היהודים³⁷⁸.

³⁷⁴ המאבק הכלל-לאומי בביילורוסיה, עמ' 331; מינסק עיר ואם, עמ' 292. על הארמנים בשורות המחתרת והתנועה הפרטיזנית בביילורוסיה ראו: הרצאות בכנס 2009, עמ' 103-108.

³⁷⁵ סמילוביץקי, יהודים ופולנים, עמ' 85; ירמולוביץקי, לשאלת ההרכב הלאומי, עמ' 119-120.

³⁷⁶ ראדינאוו.

³⁷⁷ ראו לדוגמא: אלר"ב, חטיבה 3622, רשימה 1, תיק 26; שם, חטיבה 4052, רשימה 1, תיקים 6, 8, 16, 17.

³⁷⁸ מינסק עיר ואם, עמ' 293; לקחי השואה, עמ' 111-116. האומדן לפי: ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 960-961. אומדן אחד: הרצאות בכנס 2009, עמ' 269-271. ראו גם: נעמדנו שכם אל שכם, עמ' 5-12. ראו שם

לא ניתן לאמוד במדויק את מספר הפרטיזנים היהודים בביילורוסיה. יהא מספרם של היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בביילורוסיה אשר יהא,

גם ביער הפרטיזני, במחיצת חברים לנשק לא-יהודים, לא היתה דרכו של הפרטיזן היהודי סלולה; גם שם נערמו בפני הלוחמים היהודים מכשולים לא מעטים. גם ביערות שררה אנטישמיות. גם תושבים מקומיים שהגיעו ליערות הושפעו מן התעמולה הארסית הנאצית. גם ביערות נורו פרטיזנים יהודים בנימוקים שונים וכן נרצחו ונשדדו יהודים, שרידי גיטאות, שחיפשו לעצמם מפלט ביערות; גם בחברת פרטיזנים היה היהודי קודם כל יהודי³⁷⁹.

גם רשימה שמית של היהודים ביחידות הפרטיזניות בביילורוסיה (עמ' 13-131) ורשימת היהודים שנפלו בעת פעילותם הפרטיזנית או נעדרים (עמ' 132-150).

³⁷⁹ שטר-נשמית, הפלוגה, עמ' 35.

חלק שלישי

אוקראינה

פרק א.

יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים ערב הכיבוש הגרמני ובמהלכו

התיעוד המוקדם ביותר להימצאותם של יהודים באוקראינה הוא מן המאה השנייה לפני הספירה, בעיקר בחצי האי קרים ובחופי המערביים של הים השחור. ידוע כי במאתיים השנים הראשונות לאחר הספירה עסקו היהודים בעיקר במסחר ובכספים. למרות פוגרומים, שערכה האוכלוסייה ביהודים, הם הצליחו להתברג בהדרגה לשורות הממשל. הם דיברו ביידיש, לבושם היה שונה מזה של אוכלוסיית הסביבה ועל-פי רוב הם התגוררו ברובעים נפרדים. כאשר שלטונה של פולין על שטחי אוקראינה התרחב במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, השלטונות עודדו את היהודים להתיישב בשטחים המסופחים החדשים. בתקופה זו היהודים כבר עסקו במגוון תחומים: מסחר, הון, חקלאות ותעשייה. שלוש החלוקות של פולין במאה השמונה-עשרה הוסיפו לאוכלוסיית האימפריה הרוסית תשע מאות אלף יהודים, אשר התגוררו רובם ככולם בעיירות "תחום המושב"¹, שנוצר באותה תקופה על-ידי השלטונות על מנת למנוע את התניידותם של היהודים ברחבי האימפריה. בשלהי המאה התשע-עשרה התגוררו באוקראינה כשני מיליון יהודים ועיירות רבות בדרומה ובמערבה היו בעלות רוב יהודי. כשבעים וחמישה אחוזים מיהודי אוקראינה היו בעלי עסקים קטנים או עסקו בעבודות של הצווארון הכחול. עשרים וחמישה האחוזים הנותרים החזיקו בבעלותם למעלה מתשעים אחוזים מתעשיית היין, חמישים ושישה אחוזים מכריית העצים וארבעים ושמונה אחוזים מייצור הטבק באוקראינה. מצב זה העכיר עד מאוד את מערכת היחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים².

היחסים בין היהודים, הפולנים והאוקראינים בגליציה המזרחית הושפעו מן המתח הדתי ובמאה השבע-עשרה נוסף גם פער כלכלי, שתרם להחרפת היחסים, ששיאה בשורה של פרעות ביהודים: פרעות ת"ח ות"ט, הן "פרעות חמלניצקי" (Khmelnitsky) הידועות לשימצה, במחצית המאה השבע-עשרה; פרעות ההיידמקים (Haidamaky) במהלכן נרצחו עשרות אלפי יהודים במאה השמונה-עשרה; והפוגרומים המכונים "ימי פטליורה" (Petliura) בשנת 1918³.

¹ ראו מפה של תחום המושב היהודי ברוסיה בשנים 1835-1917 בנספח א', עמ' 343.

² גסין, חרבן יהדות אוקראינה, עמ' 53-59.

³ אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 572; כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 6. ההיידמקים (גיידמקים) – כנופיות של קוזאקים אוקראינים, שפעלו באוקראינה במאה השמונה-עשרה נגד השלטון הפולני ונודעו גם

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חלה החרפה ביחסים בין הפולנים לבין האוקראינים, כאשר הראשונים הודיעו על כוונתם לחדש את עצמאותם בעוד האחרונים הכריזו על הקמתה של הרפובליקה האוקראינית המערבית. בסתיו 1918 הכריזה האסיפה הלאומית על עצמאותה של גליציה המזרחית, אולם הרוסים הביסו עד מהרה את המדינה החדשה וסיפחו אותה למדינתם תחת השם "הרפובליקה הסובייטית אוקראינה". אוקראינה המערבית סופחה אל פולין במאי 1919 ובספטמבר אותה שנה "קיבלה פולין מנדט מידי המדינות המנצחות, שלפיו היא בעלת האחריות על שטח גליציה המזרחית". תוך כדי התוהו ובוהו, ששרר באותה עת, מיהרו כל הכוחות הנאבקים לפרוע ביהודים אף-על-פי שהיהודים השתדלו לשמור על ניטראליות. פרעות ביהודים נערכו בעיר לבוב ובערים אחרות של גליציה המזרחית, וגם בערים וילנה (Vilna) (מאוחר יותר – חלק מליטא), לידה (Lida) ופינסק (Pinsk) (שתייהן היו מאוחר יותר חלק מביילורוסיה), ובעיירות רבות אחרות, בהשתתפותם של חיילים ואזרחים פולנים. היהודים הואשמו בתמיכה באויבי פולין: האוקראינים, הליטאים והבולשביקים.⁴

המשברים הכלכליים בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים פגעו פגיעה קשה ביהודים בעקבות החרם שהטילו חוגים לאומניים על הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים. גם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בשנת 1933 השפיעה על התחזקות האנטישמיות. בינואר 1934 נחתם חוזה אי-התקפה לעשר שנים בין פולין לבין גרמניה והשפעתה של השנייה על הראשונה התחזקה אף יותר. בין היתר, חוגים אנטישמיים בקרב הפולנים ובאגודות של אנשי המקצועות החופשיים קראו להחרים את עמיתיהם היהודים.⁵

1. השלטון הסובייטי באוקראינה

כידוע, ב-1 בספטמבר 1939 פתחה גרמניה הנאצית במלחמה נגד פולין. עוד לפני כן פרסמה העיתונות הסובייטית האשמות כלפי פולין שמדכאת, לכאורה, את המיעוט האוקראיני והביילורוסי בשטחה, וגורמת לתקריות גבול. בהתאם לתיאום עם גרמניה בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב (Ribbentrop-Molotov) באוגוסט 1939, חצה ב-17 בספטמבר 1939 הצבא האדום את הגבול הפולני ותוך ימים אחדים הצליחה ברית-המועצות להשתלט על מערב ביילורוסיה ומערב

בייחסם העוין כלפי היהודים. סמיון פטליורה - נשיאה האחרון של הרפובליקה העממית של אוקראינה, שהוקמה במהלך מלחמת האזרחים.

⁴ כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 6-7; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 72-73.

⁵ שם, עמ' 74.

אוקראינה, שהיו עד אז החבלים המזרחיים של פולין (*Kresy Wschodnie*). הנימוק הרשמי למהלך זה היה כי בעקבות התפוררות המשטר הפולני הנהגת ברית-המועצות הורתה לצבא האדום "לחצות את הגבול הפולני ולהגן על חייהם ועל רכושם של האוכלוסין במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה"⁶.

ב-21 בספטמבר כבר הגיע הצבא הסובייטי לנהר בוג (Bug). כמה יישובים נותרו ללא שלטון למשך תקופה קצרה אותה ניצלה האוכלוסייה המקומית לפרעות ביהודים. האוכלוסייה היהודית מצדה קיבלה את הצבא האדום בהרגשת הקלה מסוימת היות וראתה בו גלגל הצלה מן הכיבוש הנאצי. על מנת ליצור מראית עין של פעולה חוקית, התקיימו ב-22 באוקטובר 1939 בחירות לאסיפה הלאומית של מערב אוקראינה. האסיפה, שהתכנסה בלבוב ב-26-28 באוקטובר, החליטה לבקש מן הסובייט העליון להצטרף לרפובליקה האוקראינית הסובייטית⁷ והבקשה אושרה כבר בנובמבר. מיד הוחל ב"סובייטיזציה של הכלכלה": בתחילה הולאמו מפעלים, חוות גדולות ובניינים גדולים, ובהדרגה הוחרמו גם דירות וחוסל המסחר הפרטי. בפני היהודים נפתחו עתה מקומות תעסוקה שהיו סגורים בפניהם עד אז, כגון הרכבת, הדואר והמשטרה⁸.

השתלבותם של יהודים רבים התאפשרה בעיקר היות והשלטונות היו מודעים לעוינותם של הפולנים והאוקראינים כלפי המשטר החדש. האוכלוסייה המקומית הופתעה לראות לפתע פתאום שוטרים יהודים ברחובות. כמובן שהדבר היה לצנינים בעיני הפולנים והאוקראינים והוסיף שמן רב למדורת האנטישמיות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. למעשה, אף-על-פי שיהודים רבים אכן הצליחו להשתלב בתחומים חדשים שעד אז היו סגורים בפניהם, מעטים בלבד מהם הגיעו לעמדות בכירות, דבר שהאוכלוסייה המקומית לא השכילה לראות ולהבין. על מנת לבסס את שלטונם, הקימו הסובייטים ועדי עובדים וארגונים אחרים, שבתחילה הצליחו יהודים רבים להשתלב בהם, אולם, עד מהרה הם הוחלפו בלא-יהודים. זאת ועוד, זמן קצר לאחר הכיבוש הסובייטי, ובעיקר במחצית הראשונה של שנת 1940, הוחל בהגלייתם של "אלמנטים בלתי

⁶ שם, עמ' 94.

⁷ אוקראינה המזרחית שכבר הייתה תחת שלטון הסובייטים.

⁸ פנקס, כרך 5, עמ' 15-17; דין, שיתוף פעולה, עמ' 1; בריק, בדרכי החיים, עמ' 27.

רצויים". בפברואר 1940, למשל, הגלה הנקוו"ד, בעזרת המשטרה המקומית, כשמונה-עשר אלף מבני האליטה הפולנית, ביניהם גם כחמש מאות יהודים פולנים.⁹

דבר נוסף שהאוכלוסייה המקומית לא השכילה לראות היה הפגיעה מצד השלטונות הסובייטים ביהודים (ביניהם פליטים רבים ממזרח פולין שכבר נכבשה על-ידי הגרמנים) על-ידי הפסקתה של כל פעילות יהודית רשמית. מפלגות יהודיות, תנועות נוער, מוסדות קהילתיים, ארגוני סעד, מוסדות חינוך וכלכלה, חדלו מלהתקיים. הלאמתם של הבנקים, התעשייה הכבדה, הקרקעות, המפעלים הגדולים והדירות פגעה גם היא ביהודים פגיעה חמורה מבחינה כלכלית. היות ונאסרה כל יוזמה מסחרית פרטית שהיא, נפסקה פעילותם של סוחרים סיטונאיים יהודים ובהדרגה חוסל גם המסחר הקמעוני היהודי. השלטונות הסובייטיים החליטו לארגן את כל בעלי המלאכה בקואופרטיבים או לשלבם במפעלים הגדולים, מה שפגע מאוד ביהודים, אשר משקלם בענף תעסוקה זה היה גדול מאוד עד אז, ובמיוחד בענפי הנעלה וההלבשה, הספרות והכביסה. הופסקה פעולתם של מוסדות חינוך יהודיים והילדים נאלצו להשתלב בבתי הספר הכלליים, בהם שפות ההוראה היו רוסית ואוקראינית, או בבתי ספר ששפת ההוראה בהם הייתה יידיש.¹⁰

ערב מלחמת העולם השנייה התגוררו באוקראינה שבגבולות ברית-המועצות כשניים וחצי מיליון יהודים, מתוכם כשש מאות אלף בגליציה המזרחית וכמאתיים וחמישים אלף בוהלין.¹¹

2. התנועה הלאומנית האוקראינית ויחסה ליהודים¹²

שורשיה של התנועה הלאומנית האוקראינית נעוצים עוד במאה התשע-עשרה. למעשה, מאז ומתמיד שאפו האוקראינים לעצמאות – עוד מימי שלטונה של אוסטרו-הונגריה על מערב אוקראינה. לאחר מלחמת העולם הראשונה נהנו האוקראינים משנתיים של עצמאות עד אשר הפכה אוקראינה ל"שדה קרב בין ה'צבא האדום' ל'צבא הלבן'". האוכלוסייה המקומית ראתה

⁹ פנקס, כרך 2, עמ' כ; דין, באואר, מות העיירה, עמ' 76-77; שיתוף פעולה, עמ' 3-4; פינדר, שיתוף פעולה, עמ' 99; השואה באוקראינה, עמ' 88.

¹⁰ בריק, בדרכי החיים, עמ' 28; פנקס, כרך 2, עמ' כא-כב.

¹¹ שם, עמ' כג; לויטס, השואה באוקראינה, עמ' 173; פרטיזנים מספרים, עמ' 35. על ווהלין ועל גליציה ראו גם: אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 180-181, 195-199 בהתאמה.

¹² עוד על התנועה האוקראינית הלאומנית ראו למשל: רודלינג, אואו"ן ואופ"א; ארגונים אוקראיניים לאומניים - תעודות; דיוקוב, אויב משני; צ'וייב, הלגיון האוקראיני, עמ' 179-203; סוקולוב, חזית מעבר לקוויים, עמ' 19-27; אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 31; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 245 ("דיווח מן השטחים הכבושים במזרח מס' 4"); שם, חטיבה O.32, תיק 73 ("בניין האומה", ינואר-פברואר 1929).

בתוהו ובוהו שנוצר שעת כושר לפרוע ביהודים. כאשר סופחה גליציה המזרחית לפולין, שוב בוטלה עצמאותה של אוקראינה והפגיעה ביהודים נמשכה אף ביתר שאת.¹³

השתלטותם של הסובייטים על אוקראינה בספטמבר 1939¹⁴ חיסלה למעשה באופן סופי את התקווה להקמתה של רפובליקה אוקראינית עצמאית. ברפובליקה זו התגשמו לראשונה מאוויי האוקראינים לעצמאות ולכן עתה נוצר תסכול פוליטי-לאומי חריף, אשר גרם להתחזקות הלאומנות האוקראינית. רבים ממנהיגיה ותומכיה של הלאומנות האוקראינית נאלצו לצאת לגלות בפולין או במערב אירופה. הם המשיכו שם בפעילות פוליטית וצבאית והקימו מספר ארגונים.¹⁵

בראשית שנות העשרים התארגנה קבוצת פעילים אוקראינים, רובם קצינים יוצאי יחידות אוקראיניות שונות, שפורקו לאחר מלחמת העולם הראשונה, וייסדה את "הארגון הצבאי האוקראיני", שמטרתו להיאבק למען עצמאותה של אוקראינה¹⁶. בשנת 1926 הארגון קבע את מקום מושבו בברלין והחל לשתף פעולה עם המודיעין הצבאי הגרמני. במקביל צמחו ארגונים נוספים בעלי אידיאולוגיה אוקראינית לאומנית. ב-28 בינואר 1929 התקיים בווינה קונגרס, אשר בסיומו התאחדו "הארגון הצבאי" והארגונים הלאומניים האחרים לארגון אחד תחת השם "ארגון האוקראינים הלאומניים" (OUN, אואו"ן). הארגון החדש איגד בתוכו אלמנטים אנטי-קפיטליסטיים, אנטי-בולשביקיים ואנטישמיים. אנשיו ותומכיו ראו בסובייטים את אויבם המושבע בשל ביטול עצמאותם של האוקראינים וצעדי הדיכוי שנקטו נגדם. היהודים הואשמו בשיתוף פעולה עם הסובייטים נגד האוקראינים תוך התעלמות מוחלטת מכך שהיהודים עצמם נפגעו מבחינה פוליטית, תרבותית וכלכלית מן השלטון הסובייטי. עם עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה בשנת 1933 התהדק עוד יותר שיתוף הפעולה בין ראשי אואו"ן לבין הזרועות השונות של הממשל הנאצי. הראשונים (וגם אוקראינים רבים שלא היו חברים פעילים באואו"ן) האמינו, כי בעזרתה של גרמניה יוכלו להשיג את יעדם – מדינה אוקראינית עצמאית.¹⁷

¹³ רינגל, עת לדבר, עמ' 20-21; בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 19.

¹⁴ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

¹⁵ פתל, יהודי רובנה, עמ' 278.

¹⁶ כפי שמעידים דיווחי האיינזצגרופן, הגרמנים היו מודעים לשאיפה לעצמאות: דיווחי האיינזצגרופן, עמ' 83.

¹⁷ אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 14; אנציקלופדיה השואה בבריה"מ, עמ' 690-694; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 237; באואר, מות העיירה, עמ' 73-74; אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 165-172; וייס,

הקולקטיביזציה, הרעב והטיהור באוקראינה הסובייטית בשנות השלושים מחד גיסא, והדיכוי הלאומי והדתי שעבר על האוכלוסייה האוקראינית באוקראינה הפולנית מאידך גיסא, החרפו והקצינו עוד יותר את ההשקפות הלאומיות והלאומניות האוקראיניות. בהדרגה הצליח אואו"ן להקים תאי מחתרת גם במערב אוקראינה ולמשוך לשורותיו צעירים רבים לצורך הכנת תשתית נוחה ורשת תמיכה לגרמנים ולעצמם לכשיפלו הראשונים לברית-המועצות. בהדרגה התווספה לשיתוף הפעולה עם הנאצים גם הזדהות אידיאולוגית.¹⁸

בשנת 1938 נהרג מייסד ומנהיג אואו"ן, קולונל (אלוף-משנה) יבגני קונובאלץ (Konovalets) בהתנקשות, ואנדרי מלניק (Andrei Melnik) נבחר במקומו. "בהנהגתו התחזקה עוד יותר האוריינטציה הפוליטית והאידיאולוגית על גרמניה הנאצית"¹⁹. לאחר כיבוש מערב פולין ומרכזה על-ידי הגרמנים, הפך אואו"ן לכוח הפוליטי המרכזי בקרב הציבור האוקראיני. לאחר כיבושה של פולין, שחררו הגרמנים מן הכלא הפולני לאומנים אוקראינים רבים, ביניהם גם סטפן בנדרה (Stepan Bandera), אשר הצליח עד מהרה לקבץ סביבו את צעירי אואו"ן. בכינוס, שנערך בקרקוב, פולין²⁰, בשנת 1940, בעקבות מאבק על הנהגת הארגון, חל פילוג אשר בעקבותיו נוצרו שני ארגונים יריבים, שנתמכו על-ידי הגרמנים: האחד בהנהגתו של בנדרה – אואו"ן-ב, והשני בראשותו של מלניק – אואו"ן-מ.²¹

הקבוצה הראשונה פעלה לעתים באופן עצמאי, מחתרתי למחצה, ולא תמיד בתיאום מלא עם הגרמנים. אנשי מלניק, לעומת זאת, דגלו בהסתגלות מוחלטת למדיניות הגרמנית. יחסם של שני הארגונים אל היהודים היה שלילי והם הושפעו הן מן האנטישמיות המסורתית והן מן הגזענות הנאצית. לדוגמא, בוועידה השנייה של אואו"ן-ב, באפריל 1941, נתקבל מצע, שהסעיף השבעה-עשר שלו הוקדש כולו ליהודים. בין היתר נאמר בו, כי יהודי ברית-המועצות "הינם המשענת הנאמנה ביותר של המשטר הבולשביקי השליט, ובאוקראינה הינם חיל החלוץ של

חלקה של המשטרה, עמ' סט-ע; פתל, יהודי רובנה, עמ' 278; בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 9-54; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 350 ("פרוטוקול חקירתו של סולוביוב ולדימיר פיליפוביץ").

¹⁸ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 185; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים").

¹⁹ וייס, חלקה של המשטרה, עמ' עא.

²⁰ על תמיכת הגרמנים באנשי אואו"ן בפולין ראו למשל: איו"ש, חטיבה O.32, תיק 89 ("תזכיר סודי בנוגע לשיתוף הפעולה של שירות הביון ושירות הביטחון עם אואו"ן", 10 בנובמבר 1933).

²¹ עוד על פלג מלניק באואו"ן ראו למשל: בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 355-379.

האימפריאליזם המוסקבאי". כיוון שכך, חייב אואו"ן להילחם ביהודים ולהביא לידיעת האוכלוסייה באוקראינה את העובדה, כי "מוסקבה [היא] האויב הראשי"²².

במקביל נערכו בגנרל גוברנמן (General-Government) הכנות ארגוניות רחבות היקף לקראת פלישה גרמנית אפשרית לברית-המועצות. הוקמו בתי ספר לשוטרים אוקראינים ומשטרת עזר אוקראינית, שמנתה כאלף איש. האוקראינים ראו במשטרה זו את הגרעין להקמתה העתידית של משטרה אוקראינית מורחבת, שתפעל בעתיד באוקראינה העצמאית. בראשית 1941, ביוזמתם של הלאומנים האוקראינים, תוך תיאום עם שירות הריגול הגרמני, הוקמו שני גדודים אוקראיניים: "נכטיגל" (Nachtigall) ו"רולנד" (Rolland), אשר היו אמורים בבוא העת לסייע לגרמנים "לטהר" מ"אלמנטים בלתי רצויים" את השטחים שייכבשו בברית-המועצות. מפקדיהם של הגדודים הללו היו גרמנים ותחתם שרתו "קצינים אוקראינים בלתי רשמיים"²³.

ואכן, בבוא העת צעד "נכטיגל" לעבר גליציה. אנשי הגדוד לבשו מדים של הצבא הגרמני, ללא סימני דרגה וענדו כותפות בצבעים הלאומיים של אוקראינה – צהוב וכחול. בין אנשי הגדוד ניתן היה למצוא אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים רבים לצד קצינים לשעבר בצבא הפולני. עם פרוץ המלחמה, בשל היכרות אנשיו עם האזור ועם הלשון המקומית, נקבע כי גדוד "נכטיגל" יעסוק בתעמולה בקרב האוקראינים ובמתן סיוע לגרמנים באיתור ובהשתלטות על נקודות אסטרטגיות חשובות²⁴.

במחצית השנייה של שנת 1943, כאשר כבר היה ברור שאין לגרמנים כל כוונה להשיב לאוקראינה את ריבונותה (כפי שהתעמולה הסובייטית הדגישה חוזר והדגש) פחתה תמיכתם של האוקראינים הלאומנים בגרמנים. כך, למשל, אואו"ן-ב הפיץ במאי 1943 עלוני תעמולה, הכוללים מחד גיסא את "במה אנו מאשימים את הגרמנים", ומאידך גיסא - "במה אנו מאשימים את

²² וייס, חלקה של המשטרה, עמ' עא-עב; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 186-187; בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 92-113; וייס, יחס ליהודים, עמ' 106; דאלין, שלטון גרמני, עמ' 116; דיוקוב, על השתתפות; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 411; הבית הבנוי על חול, עמ' 163; וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 7; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים").

²³ אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 767; וייס, חלקה של המשטרה, עמ' עג-עד; ארמסטרונג, לאומנות אוקראינית, עמ' 74; קוטיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 128-136; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 411; זפורוז'ין, השואה לפי אואו"ן; אנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 816.

²⁴ כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 22-24. עוד על מעלליהם של אנשי גדוד זה ואחרים לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות ראו בהמשך הפרק.

הסובייטים". בהקשר היהודי הפיחות שחל בתמיכה בגרמנים בא לידי ביטוי בעקיפין בהחלטה, שנתקבלה במהלך הקונגרס השלישי של אואו"ן-ב, אשר התקיים באוגוסט אותה שנה. בניגוד לקודמו, התקבלה בקונגרס זה החלטה לפיה כאשר אוקראינה תהיה עצמאית כל תושביה יזכו לשוויון זכויות ללא הבדל לאומיות או דת.²⁵ אולם, אף-על-פי שבתעמולה המודפסת של הארגון בשנים 1943-1945 לא ניתן למצוא ביטויים של אנטישמיות²⁶, ככל הנראה הדבר לא השפיע על יחס חברי הארגון מן השורה אל היהודים.

לסיכומו של נושא זה ניתן לחלק את יחס התנועה הלאומנית האוקראינית כלפי היהודים לשלוש תקופות²⁷:

(1) מיום היווסדה ועד אוגוסט 1941 – תקופה המאופיינת בייחס שלילי מאוד כלפי היהודים ובשיתוף פעולה עם הגרמנים, אשר נבעו בראש ובראשונה מתוך שנאה תהומית למשטר הסובייטי ושאיפה לחידוש עצמאותה של אוקראינה בעזרת הגרמנים.

(2) מראשית סתיו 1941 ועד אוגוסט 1943 – תקופה המאופיינת בהתגייסות אנשי התנועה הלאומנית האוקראינית למשטרה המקומית ולכוחות העזר הגרמניים. כפי שנראה בהמשך, במסגרת זו הם גם נטלו חלק פעיל בתהליך ההשמדה של יהודי אוקראינה, החל בכליאתם בגטאות ובמחנות ריכוז וכלה בהוצאתם להורג, ופעלו גם מחוץ לאוקראינה. גם לאחר שהובן, כי אין בכוונת הגרמנים לסייע לאוקראינים בהקמתה של מדינה עצמאית, לא חל שינוי בייחסם של האחרונים ליהודים. יחס זה המשיך לנבוע ככל הנראה מן השנאה לשלטון הסובייטי, אליה נוסף גם הרצון להתעשר ולזכות בטובות הנאה על חשבון היהודים. ייתכן ובקרב חלק מן הלאומנים האוקראינים עדיין נותרה גם התקווה לעצמאות.

(3) מאוגוסט 1943 עד שנת 1944 ועד בכלל – הקונגרס השלישי של אואו"ן-ב באוגוסט 1943 היווה נקודת מפנה מסוימת, גם אם באופן עקיף בלבד, ביחס של הלאומנים האוקראינים כלפי היהודים כאשר הוחלט להכיר בשוויון בין כל אזרחיה של אוקראינה ללא קשר למוצאם

²⁵ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 188; גרינביץ, מתולדות התהוותה של הפטריוטיות, עמ' 425; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 144 ("דיווח למזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית נ.ס. חרושצ'וב", כולל טקסט עלוני התעמולה של אואו"ן). את הטקסט של החלטת הקונגרס השלישי ראו: אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 186-191.

²⁶ דיוקוב, על השתתפות.

²⁷ החלוקה מבוססת על: אירופה הנאצית והפתרון הסופי, עמ' 266; וייס, יחס ליהודים, עמ' 104-110.

האתני. אולם, היה זה שינוי אידיאולוגי בלבד, אשר התקבל כאשר כמעט כל יהודי אוקראינה כבר הושמדו, ולא הייתה לו השפעה משמעותית על מצבם²⁸.

3. מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה ההמונית של היהודים

אחד הגורמים שמנעו את הינצלותם של יהודים רבים יותר באוקראינה (כמו גם ברפובליקות אחרות של ברית-המועצות) היה מחסור במידע, שהרי ייתכן ואם היה בידי היהודים מידע רב יותר ומהימן יותר על אכזריותם של הגרמנים כלפי היהודים בגרמניה עצמה ובארצות שכבר נכבשו על-ידה, היו רבים יותר מנסים להימלט מזרחה.

היהודים שהתגוררו בשטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940²⁹ שמעו על רדיפות היהודים בגרמניה באמצעי התקשורת בארצותיהם ומפיהם של פליטים יהודים שנמלטו משם. היהודים בשטחי ברית-המועצות ה"ישנים" ידעו הרבה פחות. פרעות "ליל הבדולח" היו מקרה יוצא דופן בו עסקו אמצעי התקשורת הסובייטיים בהרחבה, אפילו העיתון המרכזי של המפלגה הקומוניסטית - "פרבדה". אולם, באמצעי התקשורת הכלליים והיידישאיים כאחד חדל להופיע מידע על רדיפות היהודים לחלוטין בעקבות החתימה על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב באוגוסט 1939. יהודי מערב אוקראינה, מערב ביילורוסיה וליטא המשיכו לקבל מידע מפליטים שנמלטו משטחי הכיבוש הגרמניים בפולין אל המקומות הללו³⁰.

כך קרה, שרוב היהודים בברית-המועצות לא ידעו על רדיפות היהודים על-ידי הגרמנים, וגם מי שידע לא יכול היה לשער מה מצפה ליהודים בהמשך תחת הכיבוש הנאצי. אמנם בימים הראשונים לפלישת הגרמנים החלו אמצעי התקשורת הסובייטיים לפרסם מידע אודות הטרור הגרמני בפולין ובארצות הכיבוש האחרות, ובכלל זה גם היחס ליהודים, אולם כמובן שלא היה במידע זה ולו רמז על מה שהגרמנים מתכננים - השמדה מוחלטת של כל היהודים³¹. באוקראינה, היהודים והלא-יהודים כאחד לא ידעו על שאיפות הקולוניזציה של הגרמנים לגבי שטח זה: בחזונו המגלומני ראה היטלר את חצי האי קרים³², שגבל עם אוקראינה, כריוויירה של גרמניה

²⁸ ראו למשל: בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 274-303.

²⁹ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

³⁰ דין, שיתוף פעולה, עמ' 12, 15; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7318 (עדות משה טרוסמן); ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 180.

³¹ שם, עמ' 181.

³² על גורלם של יהודי חצי האי קרים במלחמת העולם השנייה ראו: השואה באוקראינה – כנס, עמ' 121-142.

ולשותפו האיטלקי בניטו מוסוליני הודיע כמה שעות לפני הפלישה לברית-המועצות כי אף-על-פי שהלחימה במזרח תהיה קשה הניצחון, שללא ספק יגיע, יבטיח אספקה של משאבים מאוקראינה "שנזדקק להם לאחר מכן". ואילו היינריך הימלר ראה את מחוז ז'יטומיר (Zhitomir) כמקום ישוב עתידי לאנשי SS במיוחד לאור העובדה שבאזור זה, אשר רק תשעה אחוזים מאוכלוסייתו היו יהודים, כבר התגוררו אנשים רבים ממוצא גרמני³³.

גורם נוסף אשר מנע את הינצלותם של יהודים רבים יותר היה הזמן שעבר מפלישת הגרמנים לברית-המועצות ועד שנכבש אזור מגוריהם של היהודים. היות ובאופן טבעי האזורים המזרחיים נכבשו מאוחר יותר מן המערביים, מספרם של היהודים שהצליחו לברוח או להתפנות מן האזורים המזרחיים היה גדול יותר ממספר הבורחים מן האזורים המערביים. בנוסף, רוב השטחים ה"חדשים" של ברית-המועצות נכבשו על-ידי הגרמנים בטרם ניתן היה לארגן פינוי מקיף, ורק אנשי הממשל פונו מהם. זאת ועוד, היו מי שנמנעו מהימלטות כשעדיין אפשר היה לעשות זאת, מאחר ובברית-המועצות עזיבת מקום העבודה בלי רשות בזמן מלחמה נחשבה לעריקה, שהעונש עליה היה חמור מאוד. והיו מי שניסו להימלט, אולם הכוחות הגרמניים השיגו אותם בדרך והם נאלצו לשוב על עקבותיהם. בשום מקום יישוב לא עודדו השלטונות הסובייטיים המקומיים את היהודים להימלט בעוד שהשלטונות עצמם מיהרו באישון לילה יחד עם בני משפחותיהם לצאת מן האזורים שעמדו להיכבש³⁴.

וגם שומרי הגבול הסובייטיים לא אפשרו ליהודים להימלט:

בדרום התקדמו הכוחות הגרמניים בקצב אטי יותר מאשר בצפון והיה קל יותר יחסית להימלט מאזורים במזרח וולין [כך!]. אבל שומרי הגבול הסובייטיים בגבול לשעבר בין פולין לברית-המועצות מנעו את הפליטים, רובם יהודים, מלהיכנס אל השטח הסובייטי "הישן" – על כל פנים בימי המלחמה הראשונים. השומרים עצרו

³³ הרצאות בכנס, עמ' 2-1; קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 87.

³⁴ ארד, תולדות השואה, כך ראשון, עמ' 182; ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 29; מחוז ויניצה, עמ' 104.

את הפליטים והורו להם לחזור כלעומת שבאו. הם האשימו אותם בהתנהגות אנטי-סובייטית, בפחדנות ובזריעת בהלה³⁵.

וכך אמר ועלוול קושניר לשכנו פנחס טין ולאשתו המודאגת כאשר שב הזוג עם מטלטליהם מתחנת הרכבת של מנביצ'י (Manevichi) לאחר שגילו שאין שם שום רכבת שבעזרתה ניתן להימלט מפני הגרמנים המתקרבים³⁶:

אומרים שרבים ברחו ואני מניח שהייתה [להם] סיבה [...] אנחנו מבוגרים ושלושת הילדים] הקטנים האלה [...] מי יפגע בנו? האם אנו באמת חייבים להאמין לכל הסיפורים אודות אנשים שנהרגים? אלו הן שמועות שווא בלבד שלא כדאי להתייחס אליהן. חייתי בין גרמנים, ובמלחמת העולם הראשונה שרתתי איתם [...] זה נכון, הם גזענים טיפשים ומוכנים לחסל את כולם [...] אבל עדיין אפשר להסתדר. זה לא כל כך נורא כמו שזה נשמע. כמובן מלחמה מתרחשת עתה ואף אחד לא יודע מי יהיה בסדר ומי לא יהיה בכלל. אבל אל לנו להתייאש. אלוהים יעזור.

היהודים, בעיקר המבוגרים שביניהם, זכרו עוד את הכיבוש הגרמני בשנת 1918, אשר לא השפיע לרעה על חייהם. הגרמנים לא פגעו אז, בימי מלחמת העולם הראשונה, ביהודים ואפשר היה אף לסחור ולעבוד עמם. לכן לא ראו כל צורך לנסות ולהימלט ממקומות מושבם וכך יעצו גם לקרובי משפחתם³⁷.

כפי שמספר יוסף לאופר, מעיירתו ז'ורבנו (Zhuravno), שבמערב אוקראינה, לא הייתה אפשרות להימלט. לא הועמדה לרשות האזרחים רכבת שבעזרתה יוכלו להתפנות, שני הסוסים והעגלה שהיו בבעלות המשפחה נלקחו על-ידי השלטונות הסובייטים ו"לו ניסינו לברוח ברגל, לא היינו מצליחים להתחמק מהגרמנים, שהיו מצויידים ברכב"³⁸. ברוב רובם של המקרים, הרכבות נועדו לפינוי רשויות השלטון ומפעלים חשובים על ציודם, עובדיהם ובני משפחותיהם. אחרים לא

³⁵ באואר, מות העיירה, עמ' 116.

³⁶ ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 143. התרגום שלי.

³⁷ ראו למשל: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7634 (עדות מרק משוק).

³⁸ טל, כחיית השדה, עמ' 15.

הורשו להיכנס לקרונות³⁹. במחוז חרקוב, לדוגמא, כבר ב-27 ביוני 1941 ניתנה הוראה לפנות מפעלים על ציודם, פועליהם ובני משפחותיהם, בעלי תפקידים ממשלתיים ומפלגתיים ועוד. יהודים לא הוזכרו כקבוצה נפרדת, הנתונה בסכנת חיים ויש לפנותה בשל כך⁴⁰.

ב-22 ביוני 1941 החלה המתקפה הגרמנית. בלוצק אשר בוהלין, ובוודאי גם במקומות יישוב אחרים "הבהלה הייתה עצומה [...] אנשים תמהו והופתעו ונראה היה שכולם בהלם"⁴¹. עד אמצע חודש יולי הושלם כיבושה של כל ווהלין. חמישה אחוזים בלבד מתושביה היהודים הצליחו להימלט מזרחה. רבים נאלצו לשוב על עקבותיהם בשל התקדמות הבזק של הגרמנים. ב-19 ביולי הוקם ממשל צבאי ובעזרת לאומנים אוקראינים הוקמו בכל יישוב עיריות ומועצות כפריות אוקראיניות ויחידות אוקראיניות של משטרת-עזר. כבר בימי הכיבוש הראשוניים התרחשו בוהלין פוגרומים ביהודים ברוב היישובים, מעשי ידי האוקראינים המקומיים, אשר קיבלו עידוד מצד האינזצקומנדו. במהלך הפוגרומים נשדד רכוש רב והיו קרבנות רבים בנפש. ככל הנראה, בוהלין לבדה התרחשו פוגרומים ביהודים בכעשרים-שלושים מקומות יישוב⁴².

ולטר שטהלקר (Walter Stahlecker), מפקדה של אינזצגרופה A, ציין בדיווחו כי הייתה זו מדיניות מכוונת של הגרמנים ללבות פוגרומים ביהודים על-ידי האוכלוסייה המקומית בימים הראשונים לכיבוש כדי ליצור את הרושם שהאוכלוסייה תומכת בנקיטת אמצעים נגד היהודים, אולם תשומת לב הוקדשה על-ידי הגרמנים לכך שלא יחשבו כי הם קשורים לפוגרומים הללו באופן כלשהו⁴³.

קשה להניח שהרוב המכריע של אנשי משטרת העזר האוקראינית הזדהו עם הגרמנים מבחינה אידיאולוגית ושזו הייתה הסיבה היחידה להסכמתם לשתף פעולה עמם. אין ספק שנסיונות אישיות מילאו תפקיד מרכזי לא פחות. למשל, אוקראיני, אשר הוא ומשפחתו סבלו מן השלטון הסובייטי, נרדפו או גוועו ברעב ההמוני של ראשית שנות השלושים, יעדיף עתה לבחור בשיתוף פעולה עם הגרמנים ולא עם הסובייטים. ואילו שבויי מלחמה ראו בהתנדבות למשטרת

³⁹ ראו למשל: תחיית הזיכרון, כרך 1, עמ' 149.

⁴⁰ אירו"ש, חטיבה M.37, תיק 110 (מסמכים שונים).

⁴¹ בריק, בדרכי החיים, עמ' 34.

⁴² פנקס, כרך 5, עמ' 18; כאורנים גבהו, עמ' 127; השואה באוקראינה, עמ' 89; סטהל, קייב 1941; דין, שיתוף פעולה, עמ' 20; ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 56. על הצגתם של הפוגרומים בהיסטוריוגרפיה ובתרבות הזיכרון של מערב אוקראינה ראו: השואה באוקראינה – כנס, עמ' 1-15.

⁴³ דין, שיתוף פעולה, עמ' 21.

העזר דרך להינצל מן השבי, שעלול היה להסתיים במוות. על כך יש להוסיף גם סיבות חומריות-קיומיות: שוטרי העזר קיבלו מנות מזון מוגדלות וכך הצליחו לכלכל את בני משפחותיהם, גם אם נשלחו לשרת רחוק מביתם. רבים מן השוטרים עסקו, נוסף לתפקידיהם האחרים, גם בבזיזת רכושם של היהודים⁴⁴.

כך נכתב בדו"ח של איינזצגרופה C מן ה-13 באוקטובר 1941 אודות יחס האוכלוסייה האוקראינית לשלטון הסובייטי וליהודים:

האוכלוסייה דוחה את הבולשביזם כמעט ללא יוצא מן הכלל, היות ולמעשה אין אף משפחה אשר לא איבדה אדם אחד או יותר על-ידי ההגליה או הרצח הבולשביקיים [...] האוקראינים היו איכרים חופשיים ועצמאיים בתקופת רוסיה העתיקה ולא שכחו שהכול נלקח מהם כאשר נכפו עליהם החוות הקולקטיביות. מספר האוקראינים שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית מתוך הכרה [אידיאולוגית] הינו נמוך באופן מפתיע [...] האוקראינים דוחים את היהודים יחד עם הקומוניזם היות והיו אלה היהודים שהיו בעלי עמדות בכירות במפלגה הקומוניסטית⁴⁵.

ואילו איינזצגרופה D כבר חודשיים קודם לכן, באוגוסט 1941, דיווחה על יחסה השלילי של האוכלוסייה האוקראינית כלפי היהודים ועל הסיבות ליחס זה:

פרט ליוצאי דופן אחדים, האוקראינים שמרו על גאוותם הלאומית [...] הם שונאים את היהודים מעמקי נשמתם [...] הסיבה העמוקה יותר לשנאתם של האוקראינים את היהודים נובעת מן העובדה שבתקופה הצארית היהודים התיישבו [במקומותיהם] בפקודת הצאר שרצה להחליש את רגשותיהם הלאומיים החזקים [של האוקראינים] על-ידי הענקת שוויון לקבוצות האוכלוסייה ברוסיה.

⁴⁴ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 27-28; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 145 ("דיווח אודות מאסרה של קבוצת בוגדים-שודדים, ברנוב ואחרים"; "פרוטוקול החקירה של הנאשם ביסטרוב ולדימיר וסילייביץ", 22-23 בנובמבר 1943).

⁴⁵ מצוטט לפי: דיווחי האינזצגרופה, עמ' 187. התרגום שלי.

בתקופת המהפכה, במיוחד בשנת 1919, האוקראינים נקמו
 ביהודים על-ידי פוגרומים במהלכם נרצחו אלפים [...] ניצוץ של
 שנאה זו קיים גם בקרב הדור האוקראיני הוותיק הנוכחי.⁴⁶

הגיוס למשטרה המקומית היה על-פי רוב על בסיס התנדבותי והמתנדבים נשבעו להיות
 נאמנים לגרמניה. במקומות בהם לא היו מספיק מתנדבים בוצע גיוס גם בקרב שבויי מלחמה,
 אשר שוחררו ממחנות השבויים למטרה זו. המשימות העיקריות של המשטרה המקומית היו
 הכנת רשימות של פעילים סובייטים (שנשלחו לאחר מכן למחנות או הוצאו להורג), שמירה על
 מפעלים ומחסנים, סוירים ברחובות, שמירה על מחנות שבויים, בשלב מאוחר יותר - השתתפות
 במאבקם של הגרמנים נגד פרטיזנים, וכדומה. נוסף על כך, הם הכינו רשימות של יהודים
 שהתגוררו ביישוב זה או אחר, שמרו על גטאות וליוו יהודים למקומות העבודה מחוץ לגטו. רבים
 נטלו חלק גם ברצח יהודים.⁴⁷

ההתנכלויות ליהודי אוקראינה מצד חלק מן האוכלוסייה האוקראינית החלו כבר במקביל
 לנסיגת הצבא האדום, ולעתים עוד לפני כניסת הצבא הגרמני ליישוב. בהתנכלויות הללו נטלה
 חלק גם המשטרה האוקראינית, שהוקמה ביוזמת חוגים לאומניים מקומיים ובתיאום עם
 הקבוצות של בנדרה ומלניק, שהגיעו מן הגנרל גוברנמן. הם הטילו אימה על האוכלוסייה היהודית
 ואלפים נרצחו בידיהם בימים הראשונים לכיבוש. ביולי 1941 נהרגו רבים מן היהודים שהתגוררו
 בכפרים במערב אוקראינה ובסך הכול בחודש זה נהרגו באזור זה כעשרים ושמונה אלף יהודים.⁴⁸

לשנת ישראל העממית והמסורתית נוספה כעת גם האפשרות להפיק בקלות רווחים
 ולהתעשר במהירות על-ידי שוד רכושם של היהודים וכן לתפוס מקומות עבודה ועמדות כוח.
 היהודים הואשמו גם בכך שהסגירו למשטרה החשאית הסובייטית את מנהיגיה של אוקראינה

⁴⁶ מצוטט לפי: דיווחי האינזצגרופן, עמ' 73. התרגום שלי.

⁴⁷ דין, שיתוף פעולה, עמ' 30, 69, 71; פרוסין, המשטרה האוקראינית והשוואה, עמ' 35; איו"ש, חטיבה O.32, תיק 47 (עדות על העיר סלבוטסה [Slavuta] מן ה-25 בינואר 1944); שם, חטיבה O.76-1, תיק 66 (עדות רחל קליגמן); שם, חטיבה M.37, תיקים 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים"), 145 ("דיווח מיוחד בעניין מאסרו של קולבצקי, ראש משטרת העזר באזור בלופולסק"; "דיווח אודות מאסרה של קבוצת תלייני גסטאפו במחנה סירצקי בעיר קייב"). אנשי המשטרה האוקראינית נטלו חלק גם ברציחתם של צוענים. ראו למשל: דין, שיתוף פעולה, עמ' 101.

⁴⁸ רייס, חלקה של המשטרה, עמ' עד-עה.

ואף נטלו חלק בהריגתם של האסירים האוקראינים בבתי הכלא סמוך לנסיגה הסובייטית, האשמה שהופיעה בעיתונות האוקראינית ובעלוני הוועדים הלאומיים המקומיים⁴⁹.

בדיווח מספר 37 אודות המצב בברית-המועצות מן ה-29 ביולי 1941 מדווחת איינזצגרופה C, כי בז'יטומיר, "בשל התנהגות היהודים בתקופת הממשלה הבולשביקית, האוכלוסייה, מלבד יוצאים מן הכלל אחדים, הינה אנטישמית", ואילו בדיווח מן ה-7 באוקטובר 1941 ציינה איינזצגרופה C, כי אוכלוסיית קייב "זועמת" על היהודים בשל "מעמדם הכלכלי המועדף" תחת השלטון הסובייטי"⁵⁰.

ב-14 ביולי 1941, שבוע לפני הפלישה, החלו הסובייטים בגל הגליות של "יסודות עוינים", במסגרתו הוגלו גם יהודים רבים לסיביר ובכך בעקיפין ניצלו חייהם של אלה מבנייהם שהצליחו לשרוד בתנאי החיים הקשים שם. בימים האחרונים שלפני פלישתם של הגרמנים, את מטרותם העיקרית של הסובייטים היוו הלאומנים האוקראיניים או מי שנחשדו בלאומנות. אלפים רבים מהם נכלאו והמתנינו לשילוחם לארץ גזירה. בשל התקדמותם המהירה של הגרמנים, לא היה לסובייטים מספיק זמן או רצון לפנות את כל האסירים מבתי הכלא. על מנת ש"אויבי העם" הללו לא יפלו לידיהם של הגרמנים, הורה לברנטי בריה (Lavrentii Beria), ראש הנקוו"ד (NKVD), לפנות את האסירים, אולם בפועל, מקוצר זמן, רובם הוצאו להורג בבתי הכלא בהם היו כלואים עד אז. חלקם נקברו בחצרות ואחרים הושארו במקום בו נורו. כאשר הגיעו הגרמנים למקומות הללו הם מצאו את גופות האסירים וזיהו מיד פוטנציאל לתעמולה נגד הסובייטים והיהודים, ויחד עם האוקראינים הלאומנים האשימו את היהודים ברציחות הללו, תוך שהם מתעלמים מן העובדה, שבין הנרצחים היו גם יהודים⁵¹.

כך קרה שאחד מאמצעי התעמולה המוצלחים ביותר בהם השתמשו הנאצים באוקראינה בימים הראשונים של הכיבוש היה להביא את האוכלוסייה המקומית לבתי הסוהר הסובייטיים ולקברים המוניים על מנת לראות את גופותיהם (לעתים קרובות גופות מעוותות) של אסירים פוליטיים מקומיים. יהודים רבים אולצו על-ידי הגרמנים לנקות את הגופות והואשמו בביצוע

⁴⁹ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 188; כהנא וגוסטרמן, מפגש הדמים, עמ' 15.

⁵⁰ מצוטט לפי: דיווחי איינזצגרופן, עמ' 55, 173. התרגום שלי.

⁵¹ באואר, מות העיירה, עמ' 115; השואה באוקראינה, עמ' 130-131.

הרצח⁵². תעמולה זו גרמה לפריצתם של פוגרומים במקומות יישוב רבים ברחבי אוקראינה, כפי שמספר, למשל, בזיכרונותיו בצלאל לינהרד על מה שאירע בעיר בוריסלב (Borislav) עם נסיגתם של הסובייטים ממנה⁵³:

הרוסים שלטו בבוריסלב עד הפלישה הנאצית, ועם בריחתם הרסו את תחנת החשמל, הבעירו את בארות הנפט של העיר ורצחו כ-20 לאומנים אוקראינים [...] טבח זה גרם לפוגרום ביהודי העיר, שהתושבים ראו בהם אשמים בפשעי הרוסים ומשטרם [...] אספסוף של אוקראינים ופולנים רצחו בדם קר כ-200 יהודים.

ברודקי (Rudky), אשר בגליציה המזרחית, הוצאו להורג בראשית יולי 1941 על-ידי האוכלוסייה המקומית חמישה-עשר יהודים כביכול כנקמה על רציחתו של המנהיג המקומי של הלאומנים האוקראינים. בנוסף, הוצתו מספר בתים של יהודים ובית-הכנסת המקומי⁵⁴. ובז'ורבנו, גם היא בגליציה המזרחית,

העובדה שהרוסים הוציאו להורג מנהיגים אוקראינים לפני שעזבו, נוצלה מיד בידי הלאומנים [האוקראינים]. היהודים הואשמו כי הייתה להם יד במעשה. קנאים אוקראינים תפסו עשרות יהודים, הכניסו אותם לתוך מרתפים טחובים והיכו בהם באכזריות. הקורבן היהודי הראשון שעליו ידענו היה משה שפרבר. הוא עונה ולבסוף נורה והושלך ליד [נהר] הדנייסטר⁵⁵.

חלק מן הפוגרומים ביהודים בוצע על-ידי אנשי האינטליגנציה האוקראינית המקומית. ברוגטין (Rogatin), שבגליציה המזרחית, זמן-מה לאחר כניסת הגרמנים לעיר, בסיועה הפעיל של המשטרה האוקראינית, רוכזו כל הגברים היהודים בבית-הכנסת המקומי. חפצי הערך שהביאו עמם נלקחו מהם והם הוכו. מפקד המשטרה המקומית, בציינסקי (Bachinskii), עבד לפני פרוץ

⁵² חימקה, שיתוף פעולה אוקראיני.

⁵³ לינהרד, האמנתי שאשאר, עמ' 21. דוגמא נוספת ראו: ברית לרצח, עמ' 61.

⁵⁴ קובץ מסמכים על אוקראינה, עמ' 31.

⁵⁵ טל, כחיית השדה, עמ' 16.

המלחמה כמורה בגימנסיה המקומית. המשטרה האוקראינית סייעה לגרמנים גם ברציחות ההמוניות, שבוצעו ברוגטין בחודשים מרץ, ספטמבר ודצמבר 1942, ובחיסול הגטו המקומי ביוני 1944.⁵⁶ בסטניסלבוב (Stanislavov) אורגן פוגרום ביהודי המקום על-ידי פרופסור בסמינר המקומי למורים, בטרנופול (Ternopol) רוקח ומורה נטלו חלק בתכנון הפוגרום, ואילו בזלוצ'וב (Zlochov) נשאה בתו של עורך דין מקומי נאום אנטישמי.⁵⁷

הפוגרום הקשה ביותר באזור ווהלין היה בקרמניץ (Kremenets), במסגרתו נרצחו כמאה ושלושים יהודים כנקמה על הוצאתם להורג של אסירים אוקראינים על-ידי הסובייטים.⁵⁸ גם במקומות אחרים בוהלין בוצעו פוגרומים ביהודים. כך, ב-29 ביוני 1941 נכנס הצבא הגרמני לאלכסנדריה (Aleksandriia) ולמחרת כבר החל שוד הרכוש היהודי, כאשר אל האוכלוסייה המקומית הצטרפו גם איכרים שהתגוררו בכפרי הסביבה. במקביל, אירעו בעיירה גם שריפת בתי הכנסת, חילול ספרי תורה, התעללויות ורציחות של יהודים. בברזובו (Berezovo), במשך חמשת החודשים הראשונים היה השלטון נתון בידי משטרת העזר האוקראינית, שתמורת שוחד לא פגעה ביהודים. בכפר הסמוך, לעומת זאת, רצחו האוקראינים את כל שלושים המשפחות היהודיות שהתגוררו בו. לאחר שנסוגו הסובייטים מזופיובקה (Zofiuvka) העיירה נותרה זמן-מה ללא שלטון. בלילות תקפו אוקראינים את יהודי המקום ויהודי אחד נהרג. בשלהי יולי 1941 הגיעה יחידת משטרה אוקראינית, אשר החלה ברישום היהודים ורכושם. השוטרים סחטו את היהודים והאשימו אותם בשיתוף פעולה עם השלטון הסובייטי.⁵⁹

אל העיירה מנביצי, אשר בוהלין, מיד עם נסיגתם של נציגי השלטונות הסובייטים, הגיעו איכרים אוקראינים ובמשך שלושה ימים בזזו את המחסנים שהיו קודם לכן בבעלות השלטונות הסובייטיים. ביום הרביעי פנו אל בתי היהודים והחלו שודדים את רכושם באומרם "עדיף שאנחנו ניקח מאשר זרים" ו"ממילא יגיעו בקרוב הגרמנים ויהרגו את כולכם". כאשר הגיעו הגרמנים קיבלו אותם רוב תושבי העיירה האוקראינים והפולנים בשמחה והמשטרה האוקראינית החלה

⁵⁶ אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 859-860; איו"ש, חטיבה M.53, תיק 192 ("פרוטוקול חקירתה של רוחה באל"; "פרוטוקול חקירתו של מוחס נסגופר"). שמו הפרטי של בצ'ינסקי לא מופיע במסמך.

⁵⁷ כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 16-17; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 978-979; ברית לרצח, עמ' 61.

⁵⁸ השואה באוקראינה, עמ' 91; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 478.

⁵⁹ שם, עמ' 19; פנקס, כרך 5, עמ' 44-45, 48, 90.

מיד לשתף עמם פעולה⁶⁰. גם בעיירה קאמין-קשירסקי (Kamen-Kashirskii) החלו איכרי הסביבה כבר ביום הרביעי לפלישה הגרמנית בשוד המחסנים הממשלתיים ואחר-כך עברו לשוד הרכוש היהודי⁶¹.

הצבא הגרמני נכנס ללוצק (Lutsk) ב-25 ביוני 1941 וכבר למחרת החל פוגרום של האוקראינים נגד היהודים, שכלל שוד, מכות ורציחות. גם פה נתגלו בבית הסוהר גופותיהם של אסירים רבים, ביניהם כמאתיים לאומנים אוקראינים. הממשל הצבאי הגרמני וראשי הציבור האוקראיני כאחד האשימו את היהודים ברצח האסירים וכנקמה נאסרו שלוש מאות יהודים והוצאו להורג ב-30 ביוני 1941. ב-2 ביולי נרצחו כאלפיים גברים יהודים נוספים ליד חורבותיה של מצודת לוברט (Lubart)⁶² בהשתתפותם של אנשי צבא גרמניים ושוטרים אוקראינים. כאשר הוקם הגטו בלוצק, עזבו התושבים הפולנים והאוקראינים את מקומות עבודתם ובאו לצפות ביהודים בדרכם אליו⁶³.

בסך-הכול, בחודשים יוני-יולי 1941 נרצחו בוהלין כשניים-עשר אלף יהודים, רובם גברים צעירים, ובסתיו נרצחו עשרים אלף יהודים נוספים. בספטמבר 1941 הוקם בוהלין השלטון האזרחי של רייכסקומיסריאט אוקראינה, בראשותו של אריך קוך (Erich Koch)⁶⁴ שקבע את בירתו בעיר רובנה (Rovno), אם כי הוא עצמו ככל הנראה ביקר בעיר לעתים רחוקות והעדיף להתיישב בקניגסברג (Königsberg)⁶⁵. היינריך שינה (Schoene) מונה לגנרל-קומיסר⁶⁶.

במקומות רבים קיבלה האוכלוסייה המקומית את הכוחות הגרמניים בזרועות פתוחות ובשמחה רבה והגרמנים אף ציינו בדיווחיהם, כי רוב רובה של האוכלוסייה האוקראינית תומך

⁶⁰ אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 566-567; ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 51, 75, 144-145 ועוד.

⁶¹ פרטיזנים מספרים, עמ' 38; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 385.

⁶² מצודת לוברט – ידועה גם בשם מצודת לוצק. נוסדה במחצית המאה ה-14 כמשכנו המבוצר של לוברטאט (לוברט), שליט האזור.

⁶³ השואה באוקראינה, עמ' 96; פנקס, כרך 5, עמ' 124; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 311; בריק, בדרכי החיים, עמ' 37. דוגמאות נוספות ל"נקמה" מצד האוקראינים ביהודים: דיווחי האיניזצ'רופן, עמ' 31.

⁶⁴ עוד על קוך האיש ומקומו בתהליך קבלת ההחלטות ראו: השואה באוקראינה – כנס, עמ' 175-186.

⁶⁵ לאחר המלחמה הוחלף שם העיר קניגסברג על-ידי הסובייטים לקלינינגרד (Kaliningrad) ורוב תושביה הגרמנים של העיר גורשו או ברחו.

⁶⁶ ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 57; פנקס, כרך 5, עמ' 19; השואה באוקראינה, עמ' 41, 92; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 469, 841-842. על רובנה והגטו בה: אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 857-859; קרוגלוב, השמדת יהודי רובנה; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 294-295; פתל, יהודי רובנה, עמ' 236-277.

בהם⁶⁷. כך מספר בזיכרונותיו אברהם וייסברוד על קבלת הפנים שהעניקו האוקראינים לגרמנים בעיירה סקלט (Skalat), אשר בגליציה המזרחית⁶⁸:

בשבת בבוקר, בשעה חמש, 5 ביולי [1941], הגיעו הכוחות הגרמניים הסדירים. צהלה פשטה בקרב האוקראינים. הם התלבשו בבגדי החג שלהם והתקשטו בסרטים כחולים וצהובים, צבעיהם הלאומיים. דגלים אוקראינים קישטו את בתיהם, ופה ושם התנופפו דגלים אדומים עם צלבי קרס. האוקראינים קידמו את פני משחרריהם הגרמנים בזרי פרחים ובשירים. הם רקדו והתנשקו ברחובות.

פלישת הנאצים לאוקראינה ושנות הכיבוש שלאחריה לוו בהפצה המונית של תעמולה גזענית אנטישמית במאה ותשעים עיתונים (רובם בשפה האוקראינית ומיעוטם ברוסית), חמש-עשרה תחנות רדיו, יומני קולנוע, הצגות תיאטרון, תערוכות, כרזות, קריקטורות ועוד. ממטוסים פוזרו רבבות של עלונים, בהם גונו השלטון היהודי-קומוניסטי ו"הקומיסרים היהודונים". תעמולה זו השפיעה בוודאי על שכבות אוכלוסייה שונות ומצאה קרקע פורייה בקרב פושעים, איכרים עשירים לשעבר (קולאקים) ואחרים. העיתונים הופצו באלפי עותקים ברחבי אוקראינה, תמורת תשלום זעום או ללא תשלום כלל, תוך ניצול ההרגל של האדם הסובייטי להאמין למילה הכתובה⁶⁹.

בעיתון "דבר אוקראינה" (*Ukrainskoe slovo*) בשפה האוקראינית, למשל, הופיע צו מיום 28 ביולי 1941 מטעם השלטון המקומי, לפיו על כל יהודי סטניסלבוב מעל גיל שתיים-עשרה להופיע במקומות פומביים כשעל בגדיהם, בצד ימין למעלה, טלאי צהוב ברוחב של עשרה

⁶⁷ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("העתקים של תרגומים של מסמכי הפיקוד הגרמני-פשיסטי בנוגע למאבק בתנועה הפרטיזנית").

⁶⁸ וייסברוד, סקלט, עמ' 10. עוד על סקלט ראו למשל: אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 905; ארד, תולדות השואה, כרך שני, 611.

⁶⁹ לויטס, השואה באוקראינה, עמ' 177-178; רזנבלט, אש אחזה, עמ' 16; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים"); שם, חטיבה O.32, תיק 73 (מאמרים וקריקטורות מעיתונים שונים בשפה האוקראינית); עיתונות הכיבוש, עמ' 72-73; שצ'ופק, התעמולה הנאצית האנטישמית, עמ' 147-148, 151.

סנטימטרים. יהודי אשר ייתפס לאחר ה-4 באוגוסט ללא הטלוי - יישלח לעבודות כפייה או למחנה עבודה⁷⁰. פרסומו של הצו דווקא בעיתון אוקראיני בלשון האוקראינית מלמד, כי הוא לא נועד לעיניהם של יהודי העיר בלבד, אלא מדובר בחלק מן התעמולה הגרמנית שהופנתה לאוכלוסייה הלא-יהודית.

ברחובות אוקראינה נתלו פוסטרים ובהם סיסמאות וקריקטורות אנטישמיות, וגם העיתונות המקומית שיתפה פעולה ופרסמה מאמרים אנטישמיים. אחד הכרוזים, שהופצו בראשית הכיבוש הגרמני במחוז ז'יטומיר, תחת הכותרת "קריאה לעם האוקראיני" הכריז כי האוקראינים שוחררו מהעול של היהודים-הבולשביקים. הכרוזים גם עודדו את האוכלוסייה לקיים פולחן דתי היות והגרמנים האמינו כי כך יהיה קל יותר לשמור על הסדר⁷¹.

ככלל, חומר התעמולה באוקראינה, כמו גם במקומות אחרים, הכיל מספר נושאים שחזרו על עצמם שוב ושוב:

- (1) היהודים שולטים בחיים הפוליטיים, בכלכלה ובתרבות בברית-המועצות תוך דחיקת רגליהם של בני העמים האחרים אל מחוץ לתחומים הללו;
- (2) היהודים=בולשביקים;
- (3) הגזע היהודי הוא מטרד;
- (4) היהודים רצחו את ישו;
- (5) כיצד ניתן לזהות יהודי;
- (6) קריאה לפעילות אנטי-יהודית ואיומים נגד מי שיסייע ליהודים;
- (7) הודעות על הקמת גטאות ועל הטלת קנסות על היהודים⁷².

⁷⁰ איו"ש, חטיבה M.32, תיק 72 (דבר אוקראינה, 29 ביולי 1941). על השימוש בעיתון "דבר אוקראינה" ככלי

תעמולה על-ידי הגרמנים ראו: שט, חטיבה M.37, תיק 15 (דיווח, 15 בנובמבר 1941).

⁷¹ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 184; לוור, בניית אימפריה, עמ' 37.

⁷² שצ'ופק, התעמולה הנאצית האנטישמית, עמ' 152, 160-163.

4. השמדת יהודי אוקראינה והשתתפות האוכלוסייה המקומית בה

בדרך כלל האסון שלנו לא הטריד אותם. במקרה הטוב הם היו אדישים כלפינו ולא היה אכפת להם מה יעלה בגורלנו. מעטים מאוד היו בעלי מצפון. רוב האוקראינים תמכו בגרמנים ובמעשיהם [...] הם הצטיינו באכזריותם אף יותר מהגרמנים⁷³.

אוקראינה נכבשה רובה ככולה בידי הוורמאכט (*Wehrmacht*) בחודשים יוני-אוקטובר 1941 וחולקה לארבעה אזורים: מזרח גליציה סופח לגנרל גוברמן בפולין; טרנסדנייסטריה (*Transdnestria*) שקיבלה את השם הרומני טרנסניסטריה; שאר חבליה של אוקראינה, עד לנהר הדנייפר (*Dnieper*), שהוכפפו לנציבות הרייך (רייכסקומיסריאט אוקראינה); והחבלים שממזרח לנהר זה, שעליהם הוטל ממשל צבאי⁷⁴.

ב-30 ביוני 1941, עם כניסת הגרמנים ללבוב, הכריזה אואו"ן-ב על הקמתה של מדינה אוקראינית עצמאית בראשותו של ירוסלב סטצקו (*Yaroslav Stetsko*). חלק מאנשי בנדרה נכנסו לעיר באופן "חוקי" כי שרתו בגדוד "נכטיגל", שהוזכר לעיל, ואילו אחרים הגיעו בדרכים "בלתי חוקיות". הגרמנים, שלא הייתה להם כל כוונה להעניק עצמאות לאוקראינים, דיכאו ניסיון זה במהירות. כבר ביולי אותה שנה נאסרו סטצקו ואחד משריו ונלקחו לגרמניה. בספטמבר התבצעו מאסרים נוספים ומשרדי אואו"ן-ב נסגרו. ב-15 בספטמבר נאסר בנדרה עצמו ונשלח מאוחר יותר למחנה הריכוז זקסנהאוזן (*Sachsenhausen*) בגרמניה⁷⁵. פעילים אחרים ירדו למחתרת. גם על אנשי מלניק הגרמנים לא פסחו ואילו היחידות האוקראיניות "נכטיגל" ו"רולנד" נשלחו לביילורוסיה⁷⁶.

⁷³ בריק, בדרכי החיים, עמ' 56.

⁷⁴ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 10; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 985-986.

⁷⁵ צו בדבר מאסרם של אנשי בנדרה ראו: אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 175. עוד על המאסרים בקרב אנשי בנדרה ועל כליאתם ראו: צירה, אנשי בנדרה באושוויץ.

⁷⁶ דאליו, שלטון גרמני, עמ' 120-121; קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 93-101; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 180; גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 64; צ'וייב, הלגיון האוקראיני, עמ' 203-214; יונס, עשן בחולות, עמ' 98; איר"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים").

למרות צעדים אלה של הגרמנים נגד האוקראינים הלאומנים, לא חל כל שינוי שהוא ביחסם של האחרונים כלפי היהודים. גם אם נוצר ריחוק מסוים בין האוקראינים לבין הגרמנים, הם עדיין נחשבו בעיני האוקראינים כרע במיעוטו לעומת הסובייטים. הללו, וסטלין בראשם, היו מבחינת האוקראינים הרבה יותר גרועים מן הגרמנים. לכן, גם מי שהתפכח מאשליותיו לגבי כוונות הגרמנים בכל הנוגע לעצמאותה של אוקראינה לא שינה את דעתו לגבי מדיניות הגרמנים כלפי היהודים. לעומת זאת, מבחינת היהודים, הגרמנים היו, כמובן, הרבה יותר גרועים מן הסובייטים. במקביל, גם הגרמנים עצמם שמו לב כבר באוקטובר 1941, כי יחסה של האוכלוסייה המקומית אל הכוחות הגרמניים הורע.⁷⁷

כאמור, באוגוסט 1941 סיפחו הגרמנים את מזרח גליציה לגנרל גוברנמן והקימו את "דיסטריקט גליציה". הייתה בכך התעלמות מוחלטת משאיפותיהם של האוקראינים, שכן האזור, שהיה מוקד התנועה הלאומנית האוקראינית, סופח כמחוז חמישי אל הגנרל-גוברנמן, שהיה פולני מבחינה אתנית. הגרמנים פיזרו את המיליציה האוקראינית והקימו ב"דיסטריקט גליציה" את משטרת העזר האוקראינית, שמנתה כששת אלפים איש, הייתה כפופה לפיקוד משטרת הסדר בלבוב ומפקדיה הישירים היו אוקראינים. בלבוב הוקם גם בית-הספר המרכזי לשוטרים אוקראינים. עם התקדמות הצבא הגרמני לעומקה של אוקראינה הוקם בה "רייכסקומיסריאט אוקראינה", שכלל גם את אזור ווהלין.⁷⁸

רייכסקומיסריאט אוקראינה, בראשותו של אריך קוך, כלל את כל שטחה של אוקראינה הסובייטית מלפני שנת 1941, פרט למזרח גליציה, טרנסדניסטריה והאזורים שנלקחו על-ידי הסובייטים מרומניה בשנת 1940. הגרמנים הקימו באזור זה רשת של יחידות של המשטרה האוקראינית: הן גדודים ניידים והן יחידות שהיו צמודות למקומות קבועים. בנובמבר 1942 היו ברייכסקומיסריאט אוקראינה שבעים גדודים של שוטרים אוקראינים ניידים, בהם שרתו כשלושים וחמישה אלף איש. בלט במיוחד מספר האוקראינים בגדודים, שהיו אחראים על האזורים הכפריים, ו"צדו" את היהודים, שהתגוררו שם או נמלטו לשם מן היישובים העירוניים.

⁷⁷ חימקה, שיתוף פעולה אוקראיני; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 412 ("העתקים של תרגומים של מסמכי הפיקוד הגרמני-פשיסטי בנוגע למאבק בתנועה הפרטיזנית").

⁷⁸ רייס, חלקה של המשטרה, עמ' עו; עק, שואת העם, עמ' 170; פינדר, שיתוף פעולה, עמ' 100; ארמסטרונג, לאומנות אוקראינית, עמ' 77; פודולסקי, רצח האוכלוסייה היהודית. על חלוקת שטחה של אוקראינה על-ידי הגרמנים ראו גם: גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 46. ראו מפה של החלוקה המינהלית הגרמנית במזרח בשנים 1941-1944 בנספח א', עמ' 345.

כבר בימים הראשונים לקיומה, ועד לימים האחרונים של הכיבוש הגרמני, נטלה המשטרה האוקראינית חלק פעיל ברצח היהודים על-ידי האינזצגרופן.⁷⁹

אל איינזצגרופה C הצטרפה כבר מן ההתחלה פלוגה של אנשי אואו"ן-ב. מהדו"ח של מפקד הזונדרקומנדו 4a עולה, שהפלוגה השתתפה בפעולות רצח כה רבות ואנשיה נשחקו עד כי ניתן היה להפעילם בהדבקת כרוזים וחלוקתם בלבד. כבר בראשית אוגוסט 1941 פעלו אנשי משטרת הסדר האוקראינית לצד אנשי SS בפעולות בחבל ווהלין, אשר את עיקר הקורבנות בהן היוו יהודים. באזורים הכפריים נהגו אנשי משטרה מקומיים לערוך מצודים אחרי היהודים ולהעבירם ל"המשך טיפול" לידי יחידות SS, שחנו בסביבה. למעשה, רוב אנשי משטרת הסדר שהוצבו באוקראינה היו אוקראינים.⁸⁰

בספטמבר 1941 הורה קוך על הקמתם של גטאות⁸¹ במקומות היישוב בהם היה מספר רב של תושבים יהודים. על-פי הערכות ההיסטוריונים, באוקראינה היו חמישים גטאות, כמאתיים מחנות ריכוז וכשלוש מאות אתרי השמדה המונית של יהודים. בחלק מן המקומות הוקמו מחנות ריכוז ליהודים ביוזמתם של האוקראינים משתפי הפעולה.⁸² גטאות רבים התקיימו זמן קצר בלבד ושמשו כמקום איסוף ליהודים עד שהגיע תורם להירצח, או לא הוקמו כלל היות וברוב שטחה של אוקראינה נרצחו היהודים כבר בשבועות או בחודשים הראשונים לכיבוש. לעתים הגטו כלל בתים אחדים ברחוב מסוים. אלפי בעלי מלאכה, אשר השלטונות הגרמניים החליטו כי הם נחוצים, הושארו בחיים לעת עתה. אלפים בודדים נוספים הושארו בחיים על מנת לסייע בבניית המטה של היטלר בעיר ויניצה (Vinnitsa).⁸³

⁷⁹ רייס, חלקה של המשטרה, עמ' עט-9; ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 36-39.

⁸⁰ ביכלר, יחידות שיטור, עמ' 78. עוד על מידת שיתוף הפעולה של אואו"ן-ב ואופ"א עם הגרמנים ראו למשל: קצ'נובסקי, הרצאה בכנס, עמ' 33.

⁸¹ על תהליך הקמת הגטאות באזוריה השונים של אוקראינה ראו: השואה באוקראינה – כנס, עמ' 65-89.

⁸² לויטס, השואה באוקראינה, עמ' 173; ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 69; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 184. לפי הערכה אחרת, באוקראינה היו שבעים גטאות, אשר ארבעים ושלושה מתוכם חוסלו כבר בשלהי שנת 1941, ואילו האחרים – במחצית שנת 1942. ראו: וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 22.

⁸³ גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 47, 49; השואה באוקראינה, עמ' 47; יליסבצקי, יהודי אוקראינה, עמ' 94-95; באש השואה, עמ' 205. על העיר ויניצה ראו: אנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 414-415; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 159-160.

על הגטאות שמרו אנשי משטרת העזר ורבות העדויות על התעללותם האכזרית של השוטרים ביהודים ושווד רכושם של האחרונים על-ידי הראשונים. במקביל הוקמה על-ידי הגרמנים מערכת של עבודות כפייה ברחבי אוקראינה, שהייתה מן הגדולות באירופה. משטרת העזר האוקראינית שמרה על העובדים במחנות לעבודות כפייה בעזרתם של גדודי משטרה ממקומות אחרים, כגון ליטאים⁸⁴ ולטבים. שוטרים אוקראינים שמרו על מחנות של עובדי כפייה גם מחוץ לגבולות אוקראינה, למשל בפלאשוב (Plaszow) שבפולין. בלובלין (Lublin), גם היא בפולין, פעלו "אנשי טרבניקי" (Travniki) האוקראינים⁸⁵. הם נטלו חלק במבצעים רבים של פינוי גטאות והוצבו גם במחנות ההשמדה בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה ואחרים. בשלב מאוחר יותר גויסו למשימות אלה גם "אזרחים" מקרב האוקראינים תושבי הגנרל גוברנמן. בשנת 1943 השתתפו אנשי טרבניקי בדיכוי המרד בגטו ורשה ולאחר מכן הם עסקו בשמירה על מחנות עבודה וריכוז⁸⁶.

במהלך חצי השנה הראשונה לכיבוש הגרמני באוקראינה נרצחו כשלוש מאות אלף מיהודיה על-ידי הגרמנים ומשתפי פעולה מקומיים. ברייכסקומיסריאט אוקראינה נותרו בשלהי 1942 אלפים בודדים של יהודים, שמומחיותם בתחום זה או אחר נחשבה חיונית למאמץ המלחמתי של גרמניה⁸⁷.

חבל ווהלין, שבצפון-מזרח אוקראינה נכבש בשבועות הראשונים של המלחמה. יהודים התגוררו בו במאות ערים, עיירות וכפרים. הגרמנים לא הקימו בו "מחנות ריכוז", לא מחנות עבודה ואף לא כבשנים: היהודים הובלו ישירות מן הגטאות למקום הרצח שנקבע מראש ונמצא במרחק קילומטרים ספורים בלבד מן היישוב⁸⁸.

הקמת הגטאות בוהלין החלה בראשית אוקטובר 1941. הזמן שניתן ליהודים על מנת להתארגן ולעבור אל הגטאות היה מוגבל. בלוצק, בראשית דצמבר, ניתנו ליהודים עשרים דקות בלבד על מנת לעזוב את בתיהם. מבפנים שמרו על שערי הגטאות שוטרים יהודים ואילו מבחוץ -

⁸⁴ עוד על פעילותם של גדודים ליטאים באוקראינה ראו בחלק הליטאי של מחקר זה וגם למשל אצל: דין, השתתפות הליטאים; השואה באוקראינה, עמ' 55.

⁸⁵ אנשי טרבניקי – יחידות של אוקראינים, רובם חיילי הצבא האדום, אשר נשבו על-ידי הגרמנים ועל מנת להשתחרר ממחנות השבויים התנדבו לסייע לגרמנים. הם עברו אימונים במחנה טרבניקי ליד העיר לובלין, שבפולין, צוידו בנשק וקיבלו מדים שחורים. ראו למשל, ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 504.

⁸⁶ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 22, 26; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 186.

⁸⁷ השואה באוקראינה, עמ' 43, 51.

⁸⁸ פרטיזנים מספרים, עמ' 35.

שוטרים גרמנים ואוקראינים. האחרונים התעללו בדרך-כלל ביהודים הנכנסים בשערים בעת החיפוש אחר מזון מוברח. בחלק מן היישובים הופרדו "היהודים המועילים" מן היהודים האחרים בשני גטאות. מחנות העבודה באזור זה היו קטנים והוקמו על-פי רוב בחוות חקלאיות או באזורים כפריים. אחדים הוקמו ליד מפעלי תעשייה גדולים. חיסול יהודי ווהלין החל ביולי 1942 ונמשך עד אמצע אוקטובר של אותה שנה. משטרת העזר האוקראינית סייעה לגרמנים במצוד אחר היהודים, בסגירת הגטאות, בלוי ובאבטחה. כך במשך ארבעה חודשים בלבד נרצחו בוהלין כמאה וחמישים אלף יהודים, שהיוו כשמונים אחוזים מכלואי הגטאות באותה עת. שלושת אלפים וחמש מאות יהודים נוספים נרצחו עד אמצע שנת 1943. רוב רובם של הניצולים היה מי שהצליח להתחבא במקום כלשהו או להימלט ליערות⁸⁹.

בדצמבר 1941 וגם לאחר מכן השתתפו, לצד גרמנים, משתפי פעולה אוקראינים בריכוז יהודי גטו ורבה (Verba), שבוהלין, בכיכר לקראת הוצאתם להורג ובהובלתם למקומות הרצח⁹⁰. לובומיל (Lubomil) סייעה המשטרה האוקראינית לגרמנים בכלל וברדיפת יהודי העיר בפרט. לדוגמא, אחד מהקצינים האוקראינים, סרגיי קובלצ'וק (Sergeii Kovalchuk), הצליח להגר לאחר המלחמה לארצות-הברית תוך שהוא מסתיר את פעילותו במשטרה האוקראינית. בשנת 1983 התקיים נגדו משפט בפנסילבניה בעקבות עדויותיהם של מספר יהודים על פעילותה של המשטרה האוקראינית בעיר ועל חלקו של קובלצ'וק בה. כמו כן, נתקבלו תצהירים ממספר אוקראינים על כי שרתו תחתיו והשתתפו יחד עמו ברדיפת היהודים. קובלצ'וק כפר בכל ההאשמות נגדו וטען שהוא היה "חבר בארגון הזה" ותו לא. לפי קובלצ'וק הוא הועסק בעיקר כפקיד על-ידי שלטונות העיר בתחום הספקת המזון ואילו תפקידו במשטרה הסתכם בהדפסות שונות. בעת כיבוש לובומיל על-ידי הגרמנים קובלצ'וק היה בן 19, בן למשפחה אנטי-קומוניסטית. כלומר, גילו, מצבו הבריאותי והרקע המשפחתי שלו תומכים באפשרות שיתוף הפעולה שלו עם הגרמנים. בסופו של דבר, בית המשפט האמריקני הכריע, כי אין מספיק ראיות על מנת לקבוע בוודאות שקובלצ'וק נטל חלק בהשמדה עצמה של יהודי לובומיל, אולם אין ספק כי הוא לכל הפחות היה מודע לתפקידים שמילאה המשטרה האוקראינית, בה הוא היה מועסק, בתהליך

⁸⁹ פנקס, כרך 5, עמ' 20-21; בריק, בדרכי החיים, עמ' 43; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 178 (עדות יעקב וולף).

⁹⁰ פלך, שובר שתיקה, עמ' 52, 54. לא ברור מן הניסוח האם האוקראינים גם לחצו על ההדק.

ההשמדה של יהודי העיר. היות וקובלציוק הסתיר עובדות אלה כאשר ביקש להגר לארצות-הברית – בית המשפט פסק שיש לשלול את אזרחותו האמריקנית.⁹¹

בוהלין היו גם מקומות ישוב, אשר כלל לא הוקמו בהם גטאות. באזור זייטומיר, למשל, יהודי העיירות והכפרים רוכזו באסמים, בבתי ספר, בקרונות משא או במקומות אחרים לזמן קצר, עד אשר הגרמנים החליטו לכמה אנשים הם זקוקים לביצוע הרצח, היכן יתבצע הרצח, הכינו את כלי תחבורה להעברת היהודים למקומות הרצח לפי הצורך והכינו את הבורות.⁹²

בהשמדת יהודי גליציה המזרחית ניתן להבחין בשישה שלבים ברורים⁹³:

(1) מהכיבוש עד שלהי יולי 1941: הממשל הצבאי. פוגרומים ביהודים מצד האוכלוסייה המקומית בעידודם של הגרמנים. לעתים גם פולנים נטלו חלק בפוגרומים הללו. בדרך-כלל התירוץ לפריצתם של הפוגרומים היה השתתפותם כביכול של היהודים ברציחתם של אסירים אוקראינים על-ידי הסובייטים.

(2) אוגוסט-ספטמבר 1941: הגרמנים מכריזים על מזרח גליציה כעל "דיסטריקט גליציה" ומספחים את האזור לגנרל גוברנמן הפולני. התקופה מאופיינת בשוד רכוש יהודי ובהוצאתם להורג של יהודים משכילים, אנשי ציבור ופעילים במוסדות סובייטיים לשעבר.

(3) אוקטובר 1941 עד מרץ 1942: החרפה משמעותית במצב היהודים עם הקמת הגטאות הראשונים ומחנות לעבודות כפיה. המשטרה האוקראינית השתתפה בשמירה על הגטאות והמחנות הללו.

(4) מרץ-דצמבר 1942: גירושים המוניים למחנה ההשמדה בלז'ץ (Belzec)⁹⁴ תוך כדי המשך רצח היהודים בגטאות עצמם. הגירוש גרם לחיסולן של הקהילות היהודיות הקטנות וריכוזם של היהודים, שעוד נותרו בחיים, בגטאות ביישובים הגדולים יותר.

⁹¹ איו"ש, חטיבה O.4, תיק 173 (פרוטוקול בית המשפט של המחוז המזרחי בפנסילבניה, 1 ביולי 1983).

⁹² לוור, בניית אימפריה, עמ' 88. עוד על השמדת יהודי זייטומיר ראו למשל: ארד, תולדות השואה, כך ראשון, עמ' 321; הרצאות בכנס, עמ' 5; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 84-86, 89-90; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 312-313.

⁹³ מבוסס על: פנקס, כך 2, עמ' כד, 82; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 415.

⁹⁴ על מחנה ההשמדה בלז'ץ ראו למשל: אנציקלופדיה של השואה, כך א', עמ' 190-193.

5) דצמבר 1942 עד קיץ 1943: המשך חיסול הגטאות והפיכת חלק מהם למחנות עבודה. לקראת סוף התקופה חוסלו כמעט כל הגטאות ומחנות העבודה. במספר גטאות ומחנות היו גילויים של התנגדות ויציאתם של יהודים ליערות.

6) סתיו 1943 עד קיץ 1944: הגרמנים, בסיועם של משתפי פעולה מקומיים, "צדים" את היהודים המסתתרים והם מוצאים להורג. יהודים נרצחים גם על-ידי קבוצות של אוקראינים לאומנים. מי שבכל זאת הצליח להימלט אל היערות מנסה להצטרף אל שורות הפרטיזנים.

באביב 1942 הוחל בהקמתן של יחידות קבועות וניידות של שוטרי עזר אוקראינים, אשר כל אחת מנתה 300-700 איש, רובם שבויי מלחמה, ששוחררו במיוחד לצורך זה, אליהם צורפו אנשי משטרה אוקראינים ומתנדבים מקרב האוכלוסייה. בנוסף, גויסו גם גברים יודעי גרמנית (בעיקר אוקראינים ממוצא גרמני) על מנת לשמש כמתורגמנים. בקיץ 1942 הורחב הגיוס בעיקר לצורך הגברת המלחמה בפרטיזנים. כתוצאה מכך היו אז באוקראינה כשבעים גדודי משטרה⁹⁵. באביב 1943 הוקמה דיביזיית ה-SS האוקראינית הראשונה, "דיביזיית גליציה", ששמה הרשמי היה *14 Waffen-Grenadier-Division der SS Galizien*. ביולי 1943 הדיביזיה כבר מנתה עשרים ושמונה אלף אוקראינים⁹⁶.

נוסף על כך, שיתפו פעולה עם הגרמנים גם המינהל המוניציפאלי, מפעלים, אנשים שעסקו בעבודות בניה, ארגון "טודט", עובדי הרכבת והדואר, כוחות עזר אוקראיניים, שעבדו במישרין אצל הגרמנים בתרגום, במינהל האזרחי, ביחידות כלכליות למיניהן, כמפקחים חקלאיים ועוד. ככל הנראה, בראשית שנת 1943 כעשרה אחוזים מן הגברים המקומיים באוקראינה, שהיו בגיל גיוס, פעלו בדרך זו או אחרת בשירות הגרמנים⁹⁷.

נביא כעת מספר דוגמאות להמחשת שיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית והמשטרה האוקראינית בתהליך השמדת היהודים ברחבי אוקראינה⁹⁸.

⁹⁵ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 13, 15-16.

⁹⁶ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 186. הודעה מן ה-6 במאי 1943 על הקמת הדיביזיה ראו: אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 183-185. עוד על הדיביזיה ראו למשל: רודלינג, הם הגנו על אוקראינה.

⁹⁷ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 16-17.

⁹⁸ הדוגמאות רבות ולא נוכל לפרט פה את כולן. דוגמאות נוספות: ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 329 (קרמנצ'וג), שם, עמ' 332 (אזור ניקולייב-חרסון); פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 24 (גליציה המזרחית).

ההוצאה להורג של האוכלוסייה היהודית של קייב בבאבי יאר (Babi Yar)⁹⁹ הינה אחד הפרקים הטרגיים ביותר בשואת יהודי ברית-המועצות. ערב המלחמה התגוררו בקייב כמאתיים ושלושים אלף יהודים. רובם פונו, נמלטו או גויסו לצבא, ובעיר נותרו כשבעים אלף יהודים. בימים הראשונים נכנסו לעיר זונדרקומנדו 4a והיחידות הקדמיות של הצבא הגרמני ואילו מפקדת איינזצגרופה C הגיעה ב-24 בספטמבר. המוניים עמדו על המדרכות וצפו במתרחש. לחלקם היו "פנים שמחות, זרי פרחים אותם זרקו לעבר הקצינים הגרמנים". ברחובות הופיעו שוטרים, סרטים צהובים-כחולים על שרוליהם עם ראשי התיבות אואו"ן. החלו התנכלויות כלפי היהודים הן מצד הגרמנים והן מצד האוכלוסייה המקומית. כעבור מספר ימים החלו פיצוצים בבניינים במרכז העיר, בהם שכנו קודם לכן משרדי השלטון הסובייטי וכעת אוישו על-ידי המפקדות הצבאיות הגרמניות. המבנים מוקשו לפני נסיגת הסובייטים, ואת הפיצוץ עצמו ביצעו מרחוק באמצעים אלקטרוניים חוליות של הנקוו"ד. אף-על-פי-כן, האשמה הוטלה על היהודים. ב-26 בספטמבר הוחלט על חיסולם של כל יהודי העיר והמשימה הוטלה על זונדרקומנדו 4a בסיועם של יחידת המפקדה של איינזצגרופה C, גדודי משטרת הסדר¹⁰⁰ הגרמנית 45 ו-303, וכן כוחות של המשטרה האוקראינית. ב-28 בספטמבר 1941 הופיעה ברחבי העיר כרזה לפיה על כל יהודי העיר וסביבתה להתייצב למחרת, ה-29 בספטמבר, כשהם מצוידים במסמכים, כסף ודברי ערך, בגדים חמים, לבנים וכדומה¹⁰².

בבוקר הגיעו אלפי משפחות יהודיות לנקודת הכינוס. טבח באבי יאר נמשך חמישה ימים רצופים תוך כדי מצוד שיטתי של המשטרה האוקראינית אחר יהודים מסתתרים, שלמעשה נמשך כל תקופת כיבושה של העיר. ההוצאות להורג בוצעו לרוב על-ידי הגרמנים, אך לעתים השתתפו בכך גם שוטרים מקומיים. ביומיים הראשונים (29-30 בספטמבר 1941, ערב יום כיפור) הוצאו להורג בבאבי יאר על-ידי הגרמנים ועוזריהם המקומיים כשלושים וארבעה אלף איש. מעריכים כי

⁹⁹ אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 41-42, 404-406.

¹⁰⁰ על השתתפות משטרת הסדר הגרמנית בהשמדת יהדות ברית-המועצות ראו למשל, מתיאוס, אנשים רגילים.

¹⁰¹ על השתתפותו של גדוד 45 בהשמדת יהודי קייב וערים אחרות באוקראינה ראו למשל: ווסטרמן, גדודי המשטרה של היטלר, עמ' 172-174.

¹⁰² דיוקוב, הרוסי חייב למות, עמ' 142. גם סוכן נקוו"ד ציין בדיווחו מנובמבר 1941 כי "כאשר נכנסו לקייב הכובשים הגרמנים לבשו תושבי העיר בגדי חג; היו גם תושבים שקיבלו פניהם של הקצינים הגרמנים בזרי פרחים". מצוטט לפי: שניידר, גילויי אנטישמיות, עמ' 101.

במשך חמישה ימים הוצאו להורג חמישים-שבעים אלף יהודים¹⁰³. בהמשך המלחמה הוצאו להורג בבאבי יאר גם לא-יהודים ושבווי מלחמה סובייטיים¹⁰⁴.

באזור טטיבסקי (Tetievskii), שבמחוז קייב, היהודים רוכזו על-ידי שוטרים אוקראינים. לאחר מכן הובילו אותם השוטרים לבורות שנחפרו סמוך ליישוב פייטיגורה (Piatigora) ו"הם שירו בעורפם של היהודים על סף הבורות". במחוז ויניצה התפרצו שוטרים אוקראינים לבתי היהודים, גזלו את רכושם, התעללו בהם במהלך עבודות הכפייה ובעת הובלתם לבורות ההוצאה להורג. הם סייעו לא רק באיסוף היהודים ובליוויים לעבודות הכפייה, לא רק בשמירה על הגטאות, על מחנות העבודה ועל בתי הסוהר, ולא רק בליווי היהודים אל אתרי ההוצאה להורג. הם השתתפו גם ברצח עצמו. בעיר גייסין (Gaisin), שבמחוז ויניצה, השתתפו אוקראינים מקומיים ברציחתם של כששת אלפים יהודים באוגוסט 1941. כעשרת אלפים יהודים נוספים מן האזור נרצחו בסיועם של האוקראינים במחצית ספטמבר אותה שנה וגופותיהם הושלכו לשישה בורות שהוכנו מראש בגיא סמוך. ילדים הושלכו אל הבורות בעודם בחיים. ינקל פריצקר מוויניצה הוחבא בנובמבר 1943 על-ידי שכנתו יבדוקיה (Evdokiiia). משתפי פעולה שגילו זאת, הוציאו אותו ממקום מחבואו, הסגירו אותו לגרמנים והוא הוצא להורג. באזור מונסטירישצ'ה (Monastyrishche), שבאותו מחוז, הוצאו להורג למעלה מחמש מאות יהודים – רובם ילדים, נשים וזקנים. את רכושם שדדו אנשי המשטרה המקומית¹⁰⁵.

עד פרוץ מלחמת העולם השנייה היוו היהודים כמחצית מתושביה של העיר ברדיצ'ב (Berdichev). כשליש בלבד מהם הצליח להתפנות או להימלט ממנה בטרם הגיעו הגרמנים אליה

¹⁰³ מרטיננקו, באבי יאר, עמ' 99-98, צא; דיווחי האינצ'גרופן, עמ' 173-174; ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 324-325; קובץ מסמכים על אוקראינה, עמ' 77-80; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 105-112, 309; קנדל, ספר הזמנים והאירועים, כרך 5, עמ' 115-116, 119; איו"ש, חטיבה M.35, תיקים 27 (עדות י. בלזובסקיה, "החיים בקייב הכבושה"), 6 ("רציחות המוניות של יהודים"); שם, חטיבה M.37, תיקים 35 ("דו"ח אודות פעילותם של ארגוני מחתרת בולשביקיים בעיר קייב שפעלו בתקופת הכיבוש הגרמני, ספטמבר 1941- נובמבר 1943"), 114 ("כרזה"); אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 145-146; טרובאקוב, הסוד; לויטס, השואה באוקראינה עמ' 179-184; פרוסין, המשטרה האוקראינית והשואה, עמ' 38; בלאי-אברמסקי, באבי יאר; שואה והתנגדות, עמ' 88-117.

¹⁰⁴ ראו לדוגמא, מוזיאון השואה, RG-22.001 (עדות נדז'דה טרופימובנה גורבצובה).

¹⁰⁵ וייס, חלקה של המשטרה, עמ' 99-98; מחוז ויניצה, עמ' 105; דין, שיתוף פעולה, עמ' 42; איו"ש, חטיבה M.40 MAP, תיק 8 (עדות על רצח היהודים בעיר גייסין, 22 במרץ 1944); שם, חטיבה P.21.1, תיק 13 (עדות). עוד על רצח יהודי ויניצה ראו: שואה והתנגדות, עמ' 51-87; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 149-150.

ב-7 ביולי 1941. מודעות בדבר ריכוז היהודים ברחובות מסוימים באזור העתיק נתלו ברחבי העיר ואף הופיעו בעיתונות המקומית. הריכוז בוצע כבר באוגוסט והגטו לא נתחם בגדר כשלהי. בראשית ספטמבר אספו הגרמנים בעזרת משתפי פעולה מקומיים אלפיים וחמש מאות יהודים, בעיקר גברים חסונים וצעירים, וירו בהם למוות מחוץ לעיר. במקביל הכינו שבויי מלחמה בורות משני צדדיו של שדה התעופה המקומי. ב-14 בספטמבר 1941 הגיע לעיר זונדרקומנדו של איינזצגרופה C, אשר גייס את אנשי המשטרה האוקראינית לסייע ברצח המתוכנן. בלילה של אותו יום הוקפו השכונות בהן היו מרוכזים היהודים ולפנות בוקר פרצו הגרמנים והאוקראינים אל הבתים וסילקו מהם את היהודים אל כיכר השוק. שם נבחרו ארבע מאות יהודים, שנחשבו חיוניים בשל כישוריהם והם נותרו בחיים חודש וחצי נוספים. האוקראינים העלו חלק מן היהודים האחרים, בעיקר נשים, זקנים וטף, למשאיות. חלקם הובל ברגל לאזור שדה התעופה, אל הבורות שהוכנו מראש. באותו יום נורו למוות או הושלכו חיים לבורות כחמישה-עשר אלף יהודים. כך, בחודשים אוגוסט-נובמבר 1941 הוצאו להורג כשלושים אלף מיהודי ברדצי'ב בסיועה הפעיל של המשטרה האוקראינית.¹⁰⁶

בדנייפרופטרובסק (Dnepropetrovsk) התגוררו למעלה מתשעים אלף יהודים ערב המלחמה והיא נכבשה ב-25 באוגוסט 1941. את רצח היהודים בה ביצעו גדוד משטרת הסדר 314 והמשטרה האוקראינית המקומית כבר ב-13-16 באוקטובר. בריכוז היהודים ובהובלתם למקום הרצח השתתפו גם אנשי מכבי האש העירוניים.¹⁰⁷

העיר ארטיומובסק (Artiomovsk) נכבשה על-ידי הגרמנים ב-31 באוקטובר 1941 ומיד פנו הללו, יחד עם המשטרה המקומית, לשוד של רכוש האוכלוסייה היהודית. ב-9 בינואר 1942 נתבקשו כל יהודי העיר להגיע בשעה תשע בבוקר אל הגן העירוני. בשעה היעודה הגיעו כשלושת אלפים יהודים למקום. הם נדרשו להיכנס למבנה לכאורה על מנת להירשם, אולם אף אחד מהם לא יצא החוצה משם. הם הוכנסו למקלט שמתחת למבנה ונסגרו שם ללא שתיה או מזון. עוברי אורח שניסו להיענות לצעקותיהם של האנשים והביאו להם שתיה – נהדפו מן המקום על-ידי

¹⁰⁶ בחבלי כליה, עמ' 61-71; אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 210-211; אנציקלופדיה השואה בבריה"מ, עמ' 76-78; שואה והתנגדות, עמ' 38-43; באש השואה, עמ' 34-43.

¹⁰⁷ ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 333-334; אנציקלופדיה השואה בבריה"מ, עמ' 272-274. עוד על גדוד 314 ראו למשל, ווסטרמן, גדודי המשטרה של היטלר, עמ' 183-185.

שוטרים אוקראינים ששמרו על המקלט. צעקותיהם של היהודים פסקו כעבור שלושה ימים. את המבוגרים חנקו למוות ואילו על שפתייהם של הילדים מרחו רעל¹⁰⁸.

טבח גדול בוצע בקריבוי רוג (Krivoii Rog) ב-15 באוקטובר 1941 בסיועה של משטרת העזר האוקראינית. משטרת הביטחון האוקראינית נכחה וסייעה גם ברצח יהודי מריופול (Mariupol), בביליה צרקוב (Belaia Tserkov) וברדומישל (Radomishel) ב-6 בספטמבר 1941. הזונדרקומנדו 4a ברדומישל ירה למוות בלמעלה מאלף יהודים מבוגרים ואילו המשטרה האוקראינית רצחה למעלה מחמש מאות ילדים. באוגוסט 1941 דיווחו אנשי המודיעין של אואו"ן מאזור ז'יטומיר כי "יהודים הושמדו עד האחרון בידי המשטרה הגרמנית והאוקראינית". בתמורה להשתתפותם של אנשי המשטרה האוקראינית ברצח זה הם הורשו לחלק ביניהם את רכוש היהודים שנרצחו. גדוד 102 האוקראיני (בפיקוד גרמני) השתתף בחיסול גטו קרמניץ (Kremenets) ב-11 באוגוסט 1942 ולאחר מכן נשלח לביילורוסיה על מנת לקחת חלק במאבקם של הגרמנים בפרטיזנים. רבים מתושבי העיירה נטלו חלק בהשמדת יהודיה ובזו את בתיהם לאחר מכן. כאלף ומאתיים עובדים יהודים הושארו בחיים לתקופה קצרה נוספת כי היו נחוצים, אולם גם הם נרצחו בסופו של דבר. בשלהי שנת 1942 המשטרה האוקראינית בקמניץ-פודולסק (Kamenets-Podolskii) סייעה לשלטונות הגרמניים לקבץ כחמש מאות ילדים ממשפחות בהם אחד מן ההורים בלבד היה יהודי וקברו אותם חיים בבור, שהוכן מראש בבית הקברות היהודי¹⁰⁹.

בחרקוב דרשו הגרמנים לדעת את שמותיהם וכתובתם של כל היהודים. העירייה שיתפה פעולה והורתה ב-5 בדצמבר 1941 לקיים מפקד אוכלוסין במהלכו נרשמו היהודים ברשימה

¹⁰⁸ איו"ש, חטיבה M.53, תיק 191 ("מתוך מסמכי הוועדה העירונית אודות ההוצאות להורג וההתעללות מצד התלינים הגרמנים-פשיסטים באזרחיה השלויים של העיר ארטיומובסק"). דוגמא נוספת להכנסת יהודים למקלטים ומותם שם ראו: שם, חטיבה O.32, תיק 47 (עדות על העיר סלבוסה [Slavuta] מן ה-25 בינואר 1944). על שימוש ברעל בעת רצח ילדים ראו דוגמא על פולטבה (Poltava): שם, חטיבה M.37, תיק 162 ("סקירת מודיעין מספר 31/66 אודות המצב בעיר פולטבה הכבושה על-ידי האויב, 2 ביולי 1942").

¹⁰⁹ פוהל, כוחות עזר אוקראינים, עמ' 20-21; דיווחי האינזצגרופן, עמ' 139-140; באואר, מות העיירה, עמ' 165; דין, שיתוף פעולה, עמ' 43; פרוסין, המשטרה האוקראינית והשואה, עמ' 39-41; דין, שיתוף פעולה, עמ' 63; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 381, 480; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 6 ("מתוך עדותו של סוכן גרמני מפקד גדוד משטרה סרן זלוגה, משתתף פעיל בשפעי הגרמנים בקמניץ-פודולסק"); שם, חטיבה O.4, תיק 252 ("אודות מעשי הבליעל של הכובשים ההיטלראיים ומשתפי הפעולה עמם במחוז חמלניצקי בשנים 1941-1944").

נפרדת שהכילה למעלה מעשרת אלפים שמות¹¹⁰. ב-14 (או 16) בדצמבר 1941 הודיע המושל הצבאי של חרקוב כי על כל היהודים לעבור תוך יומיים לגטו בעיבורה של העיר. מי שלא ימלא אחר הוראה זו – יוצא להורג. לפי הכתוב בדו"ח האינזצגרופן מן ה-4 בפברואר 1942, "פינוי היהודים [אל הגטו] נעשה בלי כל קשיים, חוץ ממקרים של שוד אצל היהודים בדרכם למגוריהם החדשים. במעשי שוד אלה השתתפו כמעט בלי יוצא מן הכלל אוקראינים בלבד". דו"ח האינזצגרופן מן ה-10 באפריל 1942 מתאר ריבוי של מקרי הלשנה מצד האוכלוסייה המקומית בחרקוב והסגרתם של יהודים מסתתרים¹¹¹:

בחרקוב [...] בכל זאת יש עוד יהודים המסתתרים בכפרים ובעיר עצמה. האוקראינים, שאחרי הסברה הכירו באופיים ההרסני של היהודים, מדווחים יום-יום על יהודים ומשפחות המסתתרים, והם נעצרים. פרט למקרים מועטים, יחסה של האוכלוסייה בחרקוב כלפי היהודים שלילי¹¹².

הגטו, שהוקף בכמה שורות של גדר תיל, נשמר על-ידי קבוצה של גברים אוקראינים תושבי העיר או כפרי הסביבה, אשר קיבלו הוראה לירות בכל מי שינסה להימלט. כבר בינואר 1942 הוחל בחיסול הגטו. ליהודים נאמר כי הם מועברים לעבודה במחוז פולטבה (Poltava) בעוד שבפועל הם הובלו לדרוביצקי יאר (Drobytsky Yar), גיא בקרבת העיר, שם נרצחו. המעבר מהגטו לגיא ורצח היהודים בו בוצעו על-ידי זונדרקומנדו 4a, גדוד 314 של משטרת הביטחון ושומריו האוקראינים של הגטו, אשר נהנו לאחר הרצח מרכושם של הנרצחים. אולם, בכך לא תם שיתוף הפעולה של האוקראינים עם הגרמנים בחרקוב. ב-23 בינואר 1942, לאחר שהגטו כבר חוסל, פרסם ראש העיר האוקראיני אלכסי קרמרנקו (Oleksiy Kramarenko) צו לפיו יש להתחקות אחר עקבותיהם של כל "יהודי-קומוניסט וזבל בולשביקי-פושעי" עד האחרון שבהם¹¹³.

¹¹⁰ רדצ'נקו, שותפים להשמדה, עמ' 449.

¹¹¹ איר"ש, חטיבה O.53, תיק 26 ("הצהרה, 5 בספטמבר 1943, בעיר חרקוב"); שט, חטיבה M.37, תיק 69 ("מחוז חרקוב בימי הכיבוש הגרמני-פשיסטי"); ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 354-356. עוד על חרקוב ראו למשל: איר"ש, חטיבה O.53, תיק 26 ("מובאות מתוך יומנו של פרופ' ד"ר לרפואה תיאורטית ל.פ. ניקולייב"); באש השואה, עמ' 60-75; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 1027-1030.

¹¹² ארד, תולדות השואה, כרך ראשון, עמ' 355-356.

¹¹³ רדצ'נקו, שותפים להשמדה, עמ' 449-450, 452-454.

אוקראינים רבים, אשר מעולם קודם לכן לא הביעו דעות אנטישמיות בפומבי ואף קיימו יחסים טובים ואף ידידותיים עם היהודים, שיתפו עתה פעולה עם הגרמנים על-ידי הסגרתם של היהודים והתנדבות לתפקידים שונים, בין היתר גם משום שזו הייתה דרך טובה לזכות בטובות הנאה ובמעמד תחת השלטון החדש, הן בדרכים הרשמיות והן על-ידי סחיטה וקבלת שוחד. ב"דו"ח אודות פעילותם של ארגוני מחתרת בולשביקיים בעיר קייב" משנת 1946 מציינים הסובייטים בפירוש (מבלי להזכיר יהודים אולם ניתן להסיק שמדובר גם ביהודים), כי "לבוגדים, שהסגירו לשלטונות הגרמניים אנשים סובייטיים, הגרמנים הבטיחו לשלם תמורת כל אדם 1000 רובל או מצרכים בסכום זה שנשדדו אצל האוכלוסייה שוחרת השלום"¹¹⁴.

יחד עם זאת, בחלוף הזמן, הלהיטות לסייע לגרמנים הלכה ופחתה וזאת מכמה סיבות: בקרב האוכלוסייה המקומית הלכה וגברה ההבנה, כי לגרמנים אין כל כוונה שהיא להקים מדינה אוקראינית עצמאית. בנוסף לכך, האדמיניסטרציה הגרמנית גייסה כשלושה מיליון אוקראינים לעבודות כפיה והרסה בכך את הכלכלה האוקראינית. אריך קוך, הרייכסקומיסר של אוקראינה, האמין כי לגרמנים יש זכות מלאה לנצל את עמי המזרח, ובכללם כמובן גם את האוקראינים. אלפרד רוזנברג, שהתנגד לגישה זו, הזהיר את היטלר מן המדיניות של קוך, שלדעתו גרמה לניכור בקרב האוכלוסייה האוקראינית המקומית, אולם ידו של קוך הייתה על העליונה¹¹⁵.

5. נכונות לסייע ליהודים ולהצילם¹¹⁶

הסתרת יהודים הייתה דבר מסוכן ביותר. לא-יהודים שעזרו ליהודים והחביאו אותם היו צפויים להיות מוצאים להורג [...] היה גם מקובל מאוד בקרב שכנים "נחמדים" של האיכרים להלשין עליהם [...] מלבד הצורך להיזהר מן הגרמנים ועוזריהם ולחשוש

¹¹⁴ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 183; גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 65; חימקה, שיתוף פעולה אוקראיני; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 35 ("דו"ח אודות פעילותם של ארגוני מחתרת בולשביקיים בעיר קייב שפעלו בתקופת הכיבוש הגרמני, ספטמבר 1941 - נובמבר 1943").

¹¹⁵ גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 68-69.

¹¹⁶ דוגמאות נוספות: פתל, יהודי רובנה, עמ' 283-284; רק אנו נותרנו בחיים; באש השואה, עמ' 44-45; בוטובייצקי, קטעים מיומן, עמ' 179-182; תחיית הזיכרון, כרך 1, עמ' 148-186; כרך 2, עמ' 178-189; כרך 3, עמ' 153-181; כרך 4, עמ' 43-60; כרך 5, עמ' 77-94; ברץ, הצלה באוקראינה; ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 40; שכנר, מחכים ללנק; איו"ש, חטיבה M.35, תיק 20 (עדות ראיסה דודניק); שם, חטיבה P.21.1, תיקים 28 (מכתבים לאיליה ארנבורג, 25 בנובמבר 1943 ו-10 בפברואר 1944), 33 (חומר ל"ספר השחור"); שם, חטיבה O.33, תיק 1198 (עדות יעקב ראבין); מוזיאון השואה, RG-10.443 (עדות סמיון מניוק).

מן השכנים היה על המצילים להתמודד עם בעיות חומריות –
השגת מזון, מתן מקום מסתור וטיפול במצבי חירום רפואיים.
כשקנו המצילים מזון רב יותר משהיה נחוץ בדרך כלל להם
ולמשפחותיהם עוררו עליהם חשד שהם מסתירים יהודים¹¹⁷.

בין שתי מלחמות העולם לא היו היחסים בין היהודים לבין הפולנים, הקבוצה הלאומית
השנייה בגודלה בוואלין, ידידותיים. היחסים נעשו מתוחים עוד יותר בראשית הכיבוש הסובייטי
בשנת 1939 בעקבות מאסרם והגלייתם של פולנים ובמקביל - השתלבותם של יהודים בתחומים
שהיו חסומים בפניהם בפולין העצמאית. ובכל זאת, יחסי היהודים והפולנים ברובנה, למשל,
בתקופת הכיבוש הנאצי לא היו מאוד עוינים. אמנם היו פולנים שהועסקו על-ידי הממשל הגרמני
בפקידות ובשירותים הממלכתיים, אך כמה מאות מהם בלבד התגייסו למשטרה המקומית.
בנוסף, שיעור השתתפותם של הפולנים בפוגרומים נגד היהודים ובשוד רכושם היה נמוך, בין היתר
משום שהגרמנים לא עודדו את שיתופם. ככל שנמשך הכיבוש הגרמני גבר דיכוי הפולנים על-ידי
הגרמנים ובהתאם לכך התעצמה גם איבתם של הפולנים כלפי הנאצים¹¹⁸.

הפולנים היו מסוכסכים גם עם האוקראינים¹¹⁹. האחרונים לא שכחו את שנות שלטונם
של הפולנים באוקראינה, וכשהגיעו הגרמנים הם שאפו לנקום בפולנים. כך, היות והפולנים היו
נתונים בטווח בין הגרמנים לבין האוקראינים, הם לא ראו ביהודים את בעייתם העיקרית.
איכרים פולנים אף גילו נכונות להושיט יד ליהודים ולסייע להם במציאת מקום מסתור, בהספקת
מזון ובבריחה. האפשרויות להסתיר יהודים בתוך הערים היו מעטות יותר בשל נוכחות הרשויות
ומי שרצה לעזור ליהודים בערים סייע להם בעיקר במציאת מקלט באזורים הכפריים הסמוכים.
לציון מיוחד ראויים הכומר הפולני סירקייביץ' (Sirkiewicz), ששמו האמיתי היה ככל הנראה
לודוויק סירביץ' (Ludwik Sirewich) מרובנה והנוטריון שומסקי (Shumskii), אשר סיפקו
ליהודים תעודות טבילה וסייעו להם להגיע למקומות בהם לא הכירו אותם כיהודים. שני הפולנים
נאסרו וגורשו מן העיר¹²⁰. ניקולאי קוריאתה (Nikolai Kutiata) החביא חמישים יהודים וטיפל

¹¹⁷ באואר, מות העיירה, עמ' 167.

¹¹⁸ פתל, יהודי רובנה, עמ' 284.

¹¹⁹ על יחסו של אואו"ן לפולנים בשנות השלושים ראו: בקנוב, השאלה הלאומית, עמ' 113-126.

¹²⁰ פתל, יהודי רובנה, עמ' 285; הצלה ע"י כמרים פולנים, עמ' 174. לצערי, לא עלה בידי למצוא את שמו
הפרטי של הנוטריון שומסקי.

בהם. הוא בנה להם בונקרים ביער ליד ביתו, סיפק להם מזון ואף דאג להספקת תרופות¹²¹. העבריין לשעבר ליאופולד סוחה (Leopold Socha), פולני קתולי, הסתיר בתעלות הביוב של העיר לבוב קבוצה של יהודים, ביניהם גם ילדים, במשך למעלה משנה עד לשחרורה של העיר¹²².

במחצית שנת 1943 החלה תנועת הפרטיזנים האוקראינית הלאומנית בהשמדת הפולנים בוהלין. כמובן שיחד עם הפולנים נפגעו גם היהודים, שהסתתרו בבתיהם. חלק מן הכפריים הפולנים עברו לעיירות או התאספו בכמה ריכוזים כפריים גדולים. חלק מן היהודים הצליח לעבור יחד עם הפולנים למקומות מגוריהם החדשים ונטלו חלק בקבוצות חמושות שארגנו הפולנים להגנה עצמית. בניגוד לאוקראינים, הפולנים ראו בגרמנים כובש זר שיש להילחם בו. הם גם חששו מן האוקראינים הלאומנים "וסברו שלאחר שיגמרו הללו את עניינם עם היהודים תופנה כל שנאתם כנגד הפולנים". והם צדקו – האוקראינים החלו לרצוח את הפולנים באביב 1943¹²³.

ערב חיסול גטו לוצק בדצמבר 1942 ניסו יהודים רבים לברוח ולהסתתר. אחד המסייעים הבולטים ליהודים אלה היה ויטולד פּוֹמֶנְקוֹ (Fomenko), בן למשפחה פולנית-אוקראינית, דובר יידיש ובעל חברים יהודים רבים. בתקופת קיומו של הגטו הוא סייע בהברחת מזון רב לתוכו. פומנקו סיפק ליהודים הנמלטים ניירות אריים מזויפים, הכין מקומות מחבוא וטיפל במסתתרים¹²⁴. באוקטובר 1942, סטפציה (Stepacija), פולניה נוספת, שהתגוררה בכפר בסביבת לוצק, נתנה מחסה לילדה מרים בריק (לימים, נקריץ) בת ה-10, בתמורה לעבודות שונות שביצעה בביתה, אף-על-פי שהגיעה אליה "מזוהמת לבושה בלויי סחבות בבגדים קרועים ומלאי כינים". כאשר בקיץ 1943 החליטה סטפציה לעבור לגור אצל קרובי משפחה בכפר סמוך, לקחה את מרים עמה, שם נשארו השתיים עד שחרורה של לוצק בפברואר 1944. לאחר המלחמה התברר שמרים היא היחידה מבני משפחתה ששרדה¹²⁵.

מיעוט נוסף שיש להזכיר הוא המיעוט הצ'כי. מיעוט זה הצטיין ביחסו הטוב כלפי היהודים ורבים מאנשיו נטלו חלק בהצלתם. הצ'כים הגיעו לוהלין כמאה וחמישים שנה לפני

¹²¹ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 196.

¹²² חיגר, הילדה בסוודר הירוק.

¹²³ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 197-198.

¹²⁴ פנקס, כרך 5, עמ' 125.

¹²⁵ בריק, בדרכי החיים, עמ' 62-64, 67-78. עוד על מצילים פולנים: באואר, מות העיירה, עמ' 179-181; הצלה ע"י כמרים פולנים.

פרוץ מלחמת העולם השנייה. הם התגוררו בדרך-כלל בכפרים משלהם או בכפרים מעורבים בדרום ווהלין, ומצבם הכלכלי היה טוב יחסית. הם עזרו ליהודים עוד בהיותם בגטאות, לפני הוצאות המוניות להורג ולאחריהן, ואף בעת חיסול הגטאות באזור בקיץ ובסתיו 1942. צ'כים שהיו בבעלותם בתי חרושת בסביבת רובנה, למשל, ביקשו מן השלטונות הגרמניים באופן מיוחד פועלים ופקידים יהודים ושילמו להם שכר הוגן. שניים-עשר ילדים יהודים, שחיפשו מקלט באזור אוסטרוז'ץ (Ostrozhets)¹²⁶, ניצלו על-ידי כפריים צ'כים. בתי הכפר הצ'כי מאלין (Malin) נשרפו ותושביו הוצאו להורג על-ידי הגרמנים משום שהסתירו יהודים¹²⁷.

גם מבין האוקראינים היו מי שסייעו ליהודים. לדוגמא, מנהל הספרייה של האקדמיה למדעים בלבוב, אומליאן מסליאק (Omelian Masliak), הסתיר בדירתו שמונה יהודים, ואילו מאתיים יהודים נוספים הוסתרו בספרייה עצמה. בבוריסלב החביאה אישה אוקראינית את אהרון וייס (לימים היסטוריון ישראלי) ומשפחתו במשך עשרים ושניים חודשים. בסמבור (Sambor) אשר במזרח גליציה, העסיק במפעלו המהנדס אלכסנדר קריבויאזה (Kryvoiazza) חמישים ותשעה יהודים וסייע להם להסתתר בשעת הצורך. היערן לב קובילניצקי (Lev Kobilnitskii), יחד עם גיסו, הציל עשרים ושלושה יהודים בזבאלוב (Zavalov). במחוז פרמישל (Peremyshl) יערנים הסתירו אלף ושבע מאות יהודים ביערות. יערן בשם סלוביק (Slovik) ליד הכפר קונינסק (Koninsk) סייע "לכל יהודי אשר הגיע לדלת הבקתה שלו" תוך שהוא מסכן את חייו ואת חי משפחתו כולה¹²⁸.

בכפר סטאריי סקלט (Starii Skalat), משפחת בומוק (Bomok) בת שש נפשות הסתירה במרתפה שבעה יהודים, שנמלטו מגטו סקלט. לא היה זה דבר של מה בכך לכלכל שבעה אנשים נוספים. שכנים שככל הנראה שמו לב לכמויות המזון, שבני משפחת בומוק רוכשים, הלשינו לשלטונות ובראשית שנת 1944 הופיעו כוחות גרמניים ואוקראינים בפתח הבית. כל בני המשפחה

¹²⁶ אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 706-707.

¹²⁷ פתל, יהודי רובנה, עמ' 286-287; קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 79; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 198-199. דוגמאות נוספות להצלתם של יהודים על-ידי צ'כים באוקראינה ראו למשל: פלך, שובר שתיקה, עמ' 60-61; אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים מספר 2, עמ' 747, 783-784.

¹²⁸ גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 55; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 887-888; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 418; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 190; ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 78. שמו הפרטי של היערן סלוביק אינו מופיע.

נתבקשו לצאת החוצה ואילו ה"אורחים" הבלתי קרואים החלו לחפש ברחבי הבית אחר המתחבאים. אם המשפחה, מריה, הציעה ל"אורחים" תקרובת על מנת להסיח את דעתם וכך הופסק החיפוש מבלי שנמצאו היהודים שהסתתרו כל אותה עת במרתף והם ניצלו. בני משפחת בומוק הוכרו על-ידי יד ושם כחסידי אומות העולם¹²⁹.

גם בין הנוצרים הבפטיסטים היו רבים שסייעו ליהודים. המטיף הבפטיסטי ניקולאי קירילקו (Kirilko), אשתו מריה ושלושת ילדיהם התגוררו בכפר טרילסי (Trilesy), שבמחוז קייב. במחצית אוקטובר 1941 הופיע בכפר ילד לא מוכר כבן שמונה. באחד הימים הוא נכנס למבנה בו נהגו ניקולאי וקהילתו להתפלל ונעמד בצד. לאחר סיום התפילה ניגש ניקולאי אל הילד והלה סיפר לו שאמו היהודיה נרצחה ב-6 באוקטובר בעיר פסטיב (Fastiv), המרוחקת כשניים-עשר קילומטרים מן הכפר, ואילו הוא, הילד, הצליח לברוח והגיע אל הכפר. ניקולאי ואשתו ריחמו על הילד והשאירו אותו בביתם למעלה משנה אז הוא הועבר לכפר אחר בו נשאר עד סיום המלחמה. ניקולאי ואשתו הוכרו כחסידי אומות העולם על-ידי יד ושם בשנת 2003. משפחת גרון (Gerun), בפטיסטים מן הכפר דובניקי (Dubniki) שבמחוז ווהלין, הסתירו את לנה (Lena), בחורה יהודיה שנמלטה מן העיירה הסמוכה נסוחויז'ה (Nesukhoiezhe) בעת חיסול היהודים בה באוגוסט 1942. המשפחה לא הכירה את לנה לפני המלחמה – הבן סטפן (Stepan) פגש אותה במקרה כאשר חיפשה מחסה והזמין אותה לביתו. לנה נשארה בבית המשפחה עד לסיום המלחמה. בני משפחת גרון הוכרו על-ידי יד ושם כחסידי אומות העולם בשנת 2004¹³⁰.

הגרמנים הפיצו כרוזים שונים בגנות הסיוע ליהודים והזהירו את האוכלוסייה המקומית לבל תסייע ליהודים היות ומי שיחשדו בו כמסייע להם יוצא להורג. וכך אכן היה. באביב 1943 הוצאה להורג בחרקוב העיתונאית אלכסנדרה ביילובה (Belova) על כי הסתירה ילדה יהודיה בת 11 והייתה פעילה במחתרת. ראש העיר של קרמנצ'וג (Kremenchug) הוצא להורג בשל עזרתו ליהודים. פלוגות SS העלו באש כפרים אוקראיניים שלמים, שנחשדו בהסתרת יהודים. בדיסטריקט גליציה, שהיה חלק מן הממשל הכללי, הועמד לדין מי שנתפס בהצלת יהודים בפני בתי משפט מיוחדים (Sondergericht), אשר גזרו גזר דין מוות על כולם. המשפטים וההוצאות

¹²⁹ אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים מספר 2, עמ' 712.

¹³⁰ שם, עמ' 733, 745-746 ועוד. עוד על הבפטיסטים ראו למשל: באואר, מות העיירה, עמ' 176-177.

להורג היו פומביים על מנת שאחרים לא יסייעו ליהודים בעתיד. רשימה של חמישים ושלושה אנשים שהוצאו להורג הופצה בלבוב ב-14 בדצמבר 1943. ליד שמונה מן השמות נכתב כי הוצאו להורג "על מתן מחסה ליהודים"¹³¹.

כאן המקום לציין גם גרמנים, אשר שימשו בתפקידים שונים וסייעו ליהודים למרות הסכנה שבדבר. כזה היה ברטולד בייץ (Berthold Beitz), אז בן 28, מנהל בכיר בחברת הנפט "בסקידן ארדול" (Beskiden-Erdöl) ואשתו אלוה, אשר הצילו את חייהם של בצלאל לינהרד ואביו ויהודים רבים אחרים מבוריסלב על-ידי העסקת היהודים בעבודות שונות. בני הזוג בייץ סיפקו להם מחבוא בשעת הצורך ומזון מעבר למכסה שנקבעה על-ידי השלטונות הגרמניים. לאחר המלחמה היו שטענו נגד בייץ כי הציל את היהודים הללו אך ורק משום שהיה זקוק להם כעובדים במפעל. אולם ניצולים רבים מעידים, כי בייץ סיפק להם גם תעודות עבודה מזויפות, הזהיר אותם מראש מפני רציחות מתוכננות ועוד. בייץ אף זכה לתואר "חסיד אומות העולם" מטעם יד ושם בשלהי שנות השישים¹³². דוגמא נוספת היא גרמני ששימש כטבח בעיירה קרסנוארמיסק (Krasnoarmeisk) ונהג להביא מוצרי מזון לביתו של היהודי מרק משוק (Mark Meshok) ואף הזהיר את המשפחה כי עליהם לעזוב אחרת כולם יוצאו להורג¹³³. הגרמני פאול רידיגר (Paul Rüdiger) הציל את פייגה שוורץ באוגוסט 1942 בעת רצח המוני בגטו סרני (Sarny), מצא לה וליהודיה נוספת מקום מקלט אצל אישה פולניה וסיפק להן מזון עד אשר הועבר לחזית¹³⁴.

6. יחס הכנסייה באוקראינה להשמדת היהודים

גם ההנהגה האוקראינית הדתית¹³⁵ הוסיפה שמן למדורת השנאה כלפי היהודים. הציבור האוקראיני, ובעיקר האיכרים הלא משכילים, הושפעו מאוד מהטפות הכמרים וראו באסון היהודי עונש, שבא עליהם מאלוהים על צליבת ישו. היות והכנסייה האוקראינית הפרבוסלאבית

¹³¹ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 793-794; מרטינקו, באבי יאר, עמ' 19.

¹³² לינהרד, האמנתי שאשאר, עמ' 32-45; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 43-44; שמלהאוזן, אדם בתקופה.

¹³³ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7634 (עדות מרק משוק). שמו של הגרמני והתקופה בה מדובר אינם מופיעים.

¹³⁴ באואר, מות העיירה, עמ' 177-178.

¹³⁵ הכנסייה פעלה בעיקר בשטחים המערביים, שסופחו לברית-המועצות בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, אולם, גם באזורים המזרחיים נמשכה פעילות הכנסיות למרות המדיניות האנטי-דתית של השלטון הקומוניסטי. ראו: ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 55. על סוגי הכנסיות באוקראינה ראו למשל, ארד, תולדות השואה, כרך 2, עמ' 797-800; ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 55, 58.

בווהלין הייתה בעלת אופי לאומי וראתה את ברית-המועצות ואת השלטון הסובייטי כאויבים, היא הפכה לשותפה טבעית של התנועה הלאומנית האוקראינית¹³⁶.

בעיני הכנסייה הפרבוסלאבית האוקראינית היוותה ברית-המועצות אויב כפול:

(1) השלטון הסובייטי שאף לדכא את הדת על-ידי החרמת הכנסיות וניצולן לשימושים אחרים, וגירוש הכמרים לארץ גזירה;

(2) הסובייטים כפו על הכנסייה האוקראינית פטריארכט מוסקבאי, שתמך במינויים של כמרים רוסיים ובשימוש בלשון הרוסית בכנסייה, ובכך פגעו ברגש הלאומי האוקראיני.

היות והיהודים נחשבו כמשתפי פעולה עם השלטון הסובייטי ועושי דברו, אין פלא שראשי הכנסייה הפרבוסלאבית האוקראינית לא השמיעו כול הצהרה פומבית שהיא בגנות רדיפת היהודים והשמדתם על-ידי הגרמנים או בגנות שיתוף הפעולה עמם¹³⁷.

בבואנו לדון ביחסה של הכנסייה באוקראינה לרצח היהודים לא נוכל שלא להזכיר את דמותו השנויה במחלוקת עד היום של המטרופוליט אנדריי שפטיצקי (Andrii Shepetitskii)¹³⁸.

לבוב, בירתה של גליציה המזרחית, נוסדה במחצית המאה השלוש-עשרה על-ידי נסיכות האליץ' (Halych/Galich), הידועה בשם גליציה, ותושביה היו נוצרים פרבוסלבים. העיר משכה אליה קתולים רבים ועם סיפוחה לפולין בשלהי המאה הארבע-עשרה נחלשה מאוד הכנסייה האורתודוקסית בנסיכות כולה. בשנת 1772 עברה הנסיכות לידי המונרכיה ההבסבורגית והכנסייה הפכה ליוונית קתולית. אנדריי שפטיצקי נולד בשנת 1865 בשם רומן למשפחה ממוצא פולני. בשנת 1888 הוא הצטרף למנזר של הכנסייה היוונית קתולית ושינה את שמו לאנדריי. בשנת

¹³⁶ פתל, יהודי רובנה, עמ' 283. הכנסייה השלטת בווהלין הייתה הכנסייה האורתודוקסית, ואילו בגליציה המזרחית הייתה זו הכנסייה הקתולית המזרחית. ראו: באואר, מות העיריה, עמ' 165.

¹³⁷ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 191.

¹³⁸ עוד עליו ראו: גיטלמן, מורשת מרה, עמ' 61-76; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 414; אנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1219-1220; אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 49-50; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 190-192; כהנא, יומן לבוב, עמ' 135-166; חימקה, שיתוף פעולה אוקראיני; שיינפלד, מגילת גטו, עמ' 45-46; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 1090-1092.

1900, בהיותו בן 35 בלבד, הוא מונה למטרופוליט של האליץ' ולארכיבישוף של לבוב. כבר אז הוא תמך בתנועה הלאומנית האוקראינית, בתנאי שעקרונותיה ומעשיה לא נגדו את עיקרי הכנסייה¹³⁹.

בעקבות מלחמת העולם הראשונה עברה גליציה לידי המדינה הפולנית. האוקראינים הפכו למיעוט נרדף ומופלה, והתנועה הלאומנית הלכה והתחזקה. כאמור, בשנת 1929 הוקמה אואו"ן, אשר הושפעה מאוד מן הפשיזם ומן הנציונל-סוציאליזם. רבים מן הלאומנים האוקראינים נמלטו לאזור הגרמני של פולין לאחר סיפוחה של גליציה לברית-המועצות בשנת 1939¹⁴⁰. האוקראינים שנתרו בגליציה, וביניהם גם הכנסייה, תמכו באגף הצעיר יותר של אואו"ן בהנהגת בנדרה. כאשר פנה הארגון לפעילות אלימה יותר, שכללה את רציחתם של פולנים ויהודים, הדבר גרם לחיכוכים עם הכנסייה היוונית קתולית האוקראינית בכלל, ועם המטרופוליט שפטיצקי בפרט. מחד גיסא היה בין הארגון הלאומני לבין המטרופוליט הרבה מן המשותף: שניהם התנגדו לקומוניזם, שניהם צידדו בהקמתה של מדינה אוקראינית עצמאית וקיוו להתאחדותן של הכנסייה הקתולית והאורתודוקסית לכנסייה אחת – כנסייה אוקראינית. מאידך גיסא, לאחר פנייתה של אואו"ן לפעילות קיצונית ואלימה יותר החלו מתגלים חילוקי דעות ביניהם, אם כי גם אז שמר המטרופוליט על יחסי ידידות אישיים עם מנהיגי הלאומנים האוקראינים¹⁴¹.

לפני ההכרזה על הקמתה של הממשלה האוקראינית הזמנית, הגיעו אל שפטיצקי ירוסלב סטצקו (Yaroslav Stetsko), שעתיד היה לעמוד בראשה, והאב איוון הריניוך (Ivan Hrynyokh), הכומר של גדוד נכטיגל, על מנת לקבל את ברכתו. ככל הנראה, האורחים הסתירו ממנו ארבעה דברים חשובים מאוד, שאם היה יודע אותם, ייתכן ולא היה מעניק להם את ברכתו:

(1) הקמת הממשלה האוקראינית נעשתה למעשה ללא הסכמת השלטונות הגרמניים;

(2) הפילוג שחל באואו"ן בעקבות הוועידה בקרקוב בשנת 1940;

(3) אנשי בנדרה למעשה אינם מייצגים את כל התנועה הלאומנית האוקראינית כולה;

(4) תכניותיהם בכל הנוגע למיעוטים הלאומיים¹⁴².

¹³⁹ חילוניות ודת, עמ' 94-95.

¹⁴⁰ ראו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

¹⁴¹ שם, עמ' 96-97.

¹⁴² שם, עמ' 98; יונס, עשן בחולות, עמ' 100; חימקה, מטרופוליט שפטיצקי, עמ' 340.

לפי דיווח של האינזצגרופן מן ה-5 ביולי 1941, בעיתון של הלאומנים האוקראינים שראה אור לראשונה באותו יום נכללה בין היתר גם ברכה מטעמו של שפטיצקי. לפי אותו דיווח, שפטיצקי יקריא למחרת איגרת רועים, אשר תוכנה סוכס מראש¹⁴³. אולם, לפי דיווח סובייטי, שלצערי לא מצאתי לו תימוכין במקורות אחרים, בתקופה בה נאסרו בנדרה ואנשיו, אסרו הגרמנים גם את שפטיצקי וגל מאסרים זה גרם לחוסר שביעות רצון בקרב האוכלוסייה האוקראינית בכלל ובקרב האוקראינים הלאומניים בפרט¹⁴⁴.

כך או כך, בד בבד עם תמיכתו בלאומנים האוקראינים, היו לשפטיצקי יחסים טובים גם עם יהודים רבים. בעבר הוא נהג להתכתב עם קהילות יהודיות בענייני דת, ואף הכיר את השפה העברית. בפברואר 1942 הוא שלח מכתב אל הימלר, בו מחה על מעשיהם של הגרמנים ועל השימוש במשטרת העזר האוקראינית. לשכתו של הימלר העבירה את המכתב לידי שירות הביטחון הגרמני בלבוב, אשר בתגובה הורה להפסיק את פעילותה של המועצה האוקראינית המרכזית, שהמטרופוליט כיהן בה כיושב ראש. ב-14 באוגוסט 1942 ביקרו אצל המטרופוליט הרבנים דוד כהנא וד"ר חמיידס, רבה של קטוביץ', וביקשו ממנו למצוא מחבוא לספרי התורה, שנמצאו בבניין הקהילה, ולתת מקלט למספר ילדים יהודים. המטרופוליט שיתף את אחיו, שעמדו בראש מנזרים, בבקשה זו והם סייעו במציאת מקומות מחבוא לכמאה וחמישים יהודים, רובם ילדים. מאידך, הוא לא מיהר להגיב על האלימות כלפי היהודים, שהחלה מצד האוכלוסייה המקומית והקבוצות הלאומניות עם נסיגת הצבא האדום. רק ב-21 בנובמבר 1942 פרסם את איגרת הרועים "לא תרצח", בה הזהיר את המאמינים "מפני המעשה הרע, שנתפשט בינינו בזמן האחרון בצורה מבהילה, וכדי לקרוא לחזור בתשובה את האנשים שחטאו בהריגת אדם". הוא לא הזכיר במפורש את היהודים, אבל ציין שהוא לא מתכוון לנוצרים בלבד. הוא איחר את המועד. רוב היהודים בלבוב וברחבי גליציה המזרחית כבר לא היו בין החיים בעזרתם הפעילה של אוקראינים רבים. בספטמבר 1943 זכה שפטיצקי לביקורו של נציג משרד החוץ הגרמני. במהלך הביקור הביע המטרופוליט את מורת רוחו מיחסם של הגרמנים אל היהודים באוקראינה¹⁴⁵.

¹⁴³ דיווחי האינזצגרופן, עמ' 8.

¹⁴⁴ איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטיים").

¹⁴⁵ כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 58-59; חימקה, מטרופוליט שפטיצקי, עמ' 347-348, 352; כהנא, יומן לבוב, עמ' 173-177; מלמד, שיתוף פעולה מאורגן, עמ' 219; ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 61; יחסי

לא ברור, ורבים הסיכויים שמעולם לא נדע בוודאות, אם המטרופוליט עשה כל זאת מתוך דאגה כנה לאוכלוסייה היהודית ההולכת ונכחדת, או שמא לנגד עיניו עמד הרצון לשמור על שמו הטוב של העם האוקראיני ולוודא שמתקיימים עשרת הדברות בלבד. במיוחד לאור העובדות הבאות, שלא ניתן להתעלם מהן:

ב-30 באוגוסט 1941 שלח שפטיצקי מכתב לשליח האפיפיור בבודפשט, הונגריה, בו ציין את "הדוגמא הרעה הניתנת לצעירים תחת הקומוניזם על-ידי קומוניסטים ויהודים צעירים אשר מהגרים מרוסיה" – אמירה שיכולה להעיד כי המטרופוליט קישר בין קומוניסטים ליהודים. הוא אף הביע את תקוותו לכך שהגרמנים "יביסו אחת ולתמיד את הקומוניזם האתאיסטי" וכבר הזכרנו כי בעיני הגרמנים הקומוניסטים והיהודים חד הם. עוד הזכיר המטרופוליט במכתבו כי הסובייטים הוציאו להורג אסירים פוליטיים רבים בטרם נסוג הצבא האדום. הוא אינו מזכיר ולו במילה אחת שעם הגעתם, הוציאו הגרמנים את גופותיהם של האסירים הללו על מנת ללבות את האלימות כלפי היהודים בקרב האוכלוסייה המקומית¹⁴⁶.

בנוסף, בשבועות הראשונים לכיבוש הגרמני של העיר לבוב, בימים בהם כבר החלה האלימות נגד היהודים, שודרה ברדיו המקומי ברכתו של שפטיצקי "לצבא הגרמני המשחרר" בה קרא לאוכלוסייה המקומית לשתף פעולה עם הגרמנים. שנאתו של שפטיצקי לסובייטים הייתה ככל הנראה כה עמוקה עד כי באוגוסט 1941, לאחר שאלפי יהודים כבר נרצחו ברחבי אוקראינה בעיקר על-ידי האוכלוסייה המקומית בעידודם של הגרמנים, הוא כתב אל הוותיקן כי יש "לתמוך בצבא הגרמני ששחרר אותנו מן השלטון הסובייטי". ואילו בפברואר 1942 כתב שפטיצקי להיטלר בכבודו ובעצמו: "בכוחות משותפים של העם הגרמני והאוקראיני נמשיך במאבק נגד אויבנו המשותף, כדי להגשים את הסדר החדש באוקראינה ובאירופה כולה". שפטיצקי גם תמך ככל הנראה בהקמתן של יחידות SS אוקראיניות ומינה את אחד ממקורביו להיות כומר צבאי ראשי. מחד גיסא, חיילי הדיביזיה האוקראינית של ה-SS עסקו במצוד אחר יהודים שהסתתרו ביערות ובבונקרים בגליציה המזרחית, ומאידך גיסא, בעזרתו של אחיו קלמנט, שעמד בראש המנזרים, סייע שפטיצקי ליהודים רבים להסתתר במנזרים ובארמונו¹⁴⁷.

אוקראינים-יהודים, עמ' 417. ההיסטוריון ז'אן-פול חימקה מציין ארבעה-עשר מכתבים, איגרות, נאומים ושיחות בהם הזכיר שפטיצקי את רצח היהודים. ראו: חימקה, מטרופוליט שפטיצקי, עמ' 345-346.

¹⁴⁶ שם, עמ' 343-344.

¹⁴⁷ יונס, עשן בחולות, עמ' 101-102.

כך, למשל, לאחר הוצאתו להורג של רבה הראשי של לבוב, יחזקאל לויך, ביולי 1941 על-ידי הגרמנים, דאג שפטיצקי למצוא מקלט לשני בניו של הרב במנזרים של הכנסייה היוונית-קתולית ובקתדרלת ג'ורג' הקדוש עד אשר שב השלטון הסובייטי לעיר. במאי 1943 העניק המטרופוליט מקלט לרב דוד כהנא. כמו כן, שפטיצקי עזר ליהודים להשיג מסמכים "אריים". לפי אומדן, שבוצע על-ידי בנו של הרב לויך, "שפטיצקי היה מעורב באופן ישיר בהצלתם של כמאה וחמישים יהודים, רובם ילדים"¹⁴⁸.

גם ראשי כנסיות אחרות באוקראינה לא נמנעו מלתמוך בגרמנים¹⁴⁹. כך, למשל, ראשי הכנסייה האוקראינית העצמאית (The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church), פוליקארפ (Polykarp) ואילריון (Ilarion), קראו "לגיוס כל כוחו של העם האוקראיני כדי להושיט עזרה ממשית לצבא הגרמני" ולהתנדב לעבודה בגרמניה¹⁵⁰. ואילו במאי 1943, הבישוף פנטלימון (Panteleimon) מהכנסייה האוקראינית האוטונומית (The Autonomous Ukrainian Church) פרסם בקיבב עלון אנטישמי בו קרא לכל המאמינים לסייע לגרמנים¹⁵¹.

גריגורי, ההגמון של ז'טומיר וויניצה, פרסם כרוז (ללא תאריך) תחת הכותרת "לכל אנשי הכמורה הפרבוסלבית והעם האוקראיני המאמין בדת הפרבוסלבית באדמות אוקראינה המשוחררות". בכרוז הוא קרא למאבק נגד היודו-קומוניזם, שהוא האויב הגדול ביותר של העם האוקראיני; לא לחבל במאמצי הגרמנים ולא להטות אוזן לתעמולה השקרית של היהודים המתנהלת בקרב העם האוקראיני בכלל ובקרב הצעירים בפרט מתוך מטרה "לתלוש אותם מהדת האמיתית". איש לא סבל מהיהודים יותר מהעם האוקראיני והיהודים עושים הכול על מנת לפגוע ב"אמא אוקראינה". ההגמון קרא בכרוז גם להתגייס לעבודה בגרמניה כי "העם הגרמני הוא משחררנו וידידנו". ב-3 באוגוסט 1943 חיבר אותו הגמון איגרת רועים המהללת את "הפיהרר הגדול" הנלחם נגד השלטון היהודי האנטי-נוצרי. "התליין צמא הדם" שלט עשרים ושלוש שנים והשמיד מיליוני אוקראינים "במיתות משונות" ובזכות הצבא הגרמני הגיבור האויב היודו-בולשביקי "הובס וגורש אל מחוץ לאוקראינה". הקומוניסטים מקימים כנופיות, טוען ההגמון,

¹⁴⁸ חימקה, מטרופוליט שפטיצקי, עמ' 342, 353.

¹⁴⁹ ראו גם: אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 1043-1045.

¹⁵⁰ ארד, הכנסיות הנוצריות, עמ' 57; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים").

¹⁵¹ ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 84.

שפוגעות בהתנהלות התקינה של החברה האוקראינית ושאיתם היא להשמיד את העם האוקראיני. חובה על האוקראינים להיאבק בכנופיות הללו ולסייע לעם הגרמני במאבקו¹⁵².

לעומת זאת, היו מקרים רבים בהם אנשי כנסייה באוקראינה סייעו ליהודים. לדוגמא, בדצמבר 1941 הוחרמו פרוותיהם של יהודי וולדימירץ (Vladimirets) והוטלו עליהם תשלומי כופר בצורה של סחורות, בגדים, זהב וכסף. היודנראט, שלא הצליח לאסוף את כל מה שדרשו הגרמנים, קיבל סיוע מן הכומר הפולני דומיניק ואווינוביץ' (Dominic Wawrzynowicz) וצאן מרעיתו. אותו כומר הטיף לאחר מכן למען סיוע ליהודים. הכומר של ינובה-דולינה (Yanova-Dolina) סיפק תעודות טבילה ליהודים; הכומר לודוויג וולודרצ'יק (Ludvig Volodarchik) סייע לפליטי רוקיטנה (Rokytno) והסביבה. בעיירה שצ'ורוביצה (Shchurovitse) הציל הכומר הקתולי סטניסלב מזק (Stanislav Mazak) את משפחת וקסלר בת שלוש הנפשות יום לפני שעמדו להוציאה להורג. הכומר הפרבוסלבי ולדימיר דלוז'בסקי (Dlozhevskii) ואשתו מריה מן העיירה גניבן (Gnivan) במחוז ויניצה פתחו את דלתות ביתם לכל מי שביקש סיוע לאחר שהחלו רדיפות היהודים, ביניהם משפחה יהודית בת חמש נפשות ששהתה בבית הכומר חודשים רבים ושלוש משפחות יהודיות אחרות, שהכומר סייע להן להגיע לטרנסניסטריה. בשנת 2003 הכומר ואשתו הוכרו על-ידי יד ושם כחסידי אומות העולם¹⁵³.

***

כזה היה הלך הרוח בחברה האוקראינית בתקופת שלטונם של הגרמנים ויחסם אל השמדת שכניהם היהודים. כעת נבחן כיצד השפיע הלך רוח זה על היהודים ועל סיכוייהם ואפשרויותיהם להתנגד לשאיפתם של הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם להשמידם.

¹⁵² איו"ש, חטיבה M.52, תיק 542 ("לכל אנשי הכמורה הפרבוסלבית והעם האוקראיני המאמין בדת הפרבוסלבית באדמות אוקראינה המשוחררות"; "איגרת רועים").

¹⁵³ פנקס, כרך 5, עמ' 85; אנציקלופדיית חסידי אומות, כרך מילואים מספר 2, עמ' 723; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 195-196; ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 807. יש לציין, כי הכנסייה הקתולית באוקראינה הצילה יהודים גם על-ידי הטבלתם לנצרות, אולם ככל הנראה לא מדובר במספר רב של אנשים. ראו: השואה באוקראינה, עמ' 144.

פרק ב. **מן הגטו אל הפרטיזנים**

שלושה תנאים עיקריים היו צריכים להתקיים על מנת שיהודי הגטאות יוכלו להקים מחתרת ולארגן התנגדות מזויינת מוצלחת:

(1) הימצאותם של יערות בסביבה;

(2) אוכלוסייה מקומית אוהדת או לכל הפחות בלתי-עוינת;

(3) סיוע מצד קבוצות פרטיזנים קיימות.

עד מחצית שנת 1942 טרם התפתחה התנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה די הצורך. לאחר שהגרמנים החלו לשלוח אוקראינים רבים לעבודות כפיה בגרמניה, החלה התנועה הפרטיזנית הסובייטית לזכות בתמיכה משמעותית יותר מצד האוכלוסייה המקומית, תחילה בעיקר בצפון-מזרח הרפובליקה. אולם, בתקופה זו כבר נותרו בחיים באזור זה יהודים מעטים בלבד וגם לא כל היחידות הפרטיזניות היו מוכנות לסייע ליהודים או לקבל אותם לשורותיהן. באזור ווהלין, לעומת זאת, בו הצליחו יהודים רבים יחסית לשרוד את גל ההשמדה הראשון, הייתה התנועה הסובייטית חלשה יותר, ואילו כאשר כבר הצליחו הפרטיזנים הסובייטים להתבסס באזור זה - השמדת היהודים בו כבר כמעט והושלמה¹⁵⁴.

1. התארגנות, התקוממות ובריחה

כפי שנאמר בפרק הקודם, ברוב שטחה של אוקראינה נרצחו יהודים מיד עם כניסתם של הגרמנים או זמן קצר לאחר מכן. בנוסף, במקומות רבים באוקראינה לא הוקמו גטאות כלל ובאחרים הוקמו גטאות לזמן קצר. כל זה הקשה מאוד על התארגנותה של התנגדות או פעילות מחתרתית מסודרת בתוך גטאות. בנוסף לכך, התנועה הפרטיזנית הסובייטית ביערות אוקראינה, שהייתה כמעט היחידה אליה יכולים היו יהודים להצטרף, החלה להתפתח מאוחר יחסית. אולם,

¹⁵⁴ השואה באוקראינה, עמ' 52.

למרות הקשיים הללו ורבים אחרים עליהם ידובר בהמשך, ישנן עדויות רבות על התארגנויות מחתרניות יהודיות ברחבי הרפובליקה¹⁵⁵.

בגטאות מערב אוקראינה הייתה ההתארגנות במחותרות מצומצמת למדי, ובריחתם של אלפים הייתה על-פי רוב פרי של יוזמות מקומיות וספונטניות ולא תוצאה של התארגנות והכנות מבעוד מועד. הקבוצות המחתריות שבכל זאת קמו בגטאות האזור התארגנו בדרך-כלל "באופן ספונטאני, כביטוי לייאוש, מתוך דחף למצוא מוצא"¹⁵⁶ וכמעט ברגע האחרון. ניתן להצביע על מספר סיבות לכך¹⁵⁷:

(1) התנאים הטופוגרפיים של האזור: באזור זה, פרט לשטחים שגבלו בפולסיה, לא היו יערות רבים בהם יכולה הייתה להתארגן תנועה פרטיזנית;

(2) האזורים המיוערים היו מיושבים באוכלוסייה אוקראינית, שהייתה ברובה עוינת ליהודים ושיתפה פעולה עם הגרמנים על-ידי לכידתם של יהודים, שניסו בכל זאת להימלט מן הגטאות, והסגרתם;

(3) ביערות האזור פעלו יחידות אוקראיניות לאומניות רבות, אשר גם הן, כפי שכבר ראינו, לא התאפיינו באהדה רבה כלפי היהודים;

(4) השלטון הסובייטי בשנים 1939-1940, שבמהלכן נאסרה פעילותן של המפלגות היהודיות הדתיות והציוניות, שפעלו עד אז באזור זה. אמנם בחלק מן המקומות המשיכו תנועות נוער יהודיות בפעילותם בחשאי, אולם ברור כי היקף הפעילות נפגע מאוד או נפסק כליל;

(5) יש לקחת בחשבון גם את גיוסם של צעירים רבים לשורות הצבא האדום. כל אלה פגעו באפשרות להקים הנהגה יהודית בגטאות, אשר תפעל להתארגנותה של התנגדות מכל סוג שהוא.

באזור ווהלין, ובעיקר בצפון, היו יערות רבים מאוד, אשר היו קרובים למקומות היישוב, וגם ביצות. בנוסף, כאן הקל על הבריחה מן הגטאות גם מזג האוויר: ההשמדה ההמונית של יהודי ווהלין בוצעה בשלהי הקיץ וניתן היה לברוח אל היערות בלבוש קל וללון תחת כיפת השמיים מבלי לפנות אל האוכלוסייה המקומית בחיפוש אחר מקלט. גם העובדה, שיהודי ווהלין היו מפוזרים

¹⁵⁵ ראו גם: יליסבצקי, יהודי אוקראינה, עמ' 95; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 38.

¹⁵⁶ וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 192.

¹⁵⁷ שם, עמ' 192-193; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 291.

בכמתיים יישובים ברחבי האזור והכירו היטב את האזור ואת אוכלוסייתו, סייעה להם. לרבים מהם גם היו קשרי ידידות עם תושבי הסביבה בשל פעילותם הכלכלית במסחר ובמלאכה לפני פרוץ המלחמה¹⁵⁸.

המפתח להצלחתו של מרי מאורגן הוא תכנון מוקדם והכנות ממושכות. בוהלין, כמו באזורים אחרים, ניתן להצביע על שני סוגים של מרי: התקוממות בתוך גטאות או התארגנות לשם בריחה ליערות. כך או כך, ההתארגנות בוהלין החלה ברוב המקרים בשלהי מאי 1942, כאשר התחדשו ההוצאות ההמוניות להורג, אשר חלק מן היהודים, ובעיקר הצעירים שבהם, פרשו זאת כחלק מן ההשמדה הסופית. אולם, ברוב המקרים היה זה כבר מאוחר מדי להתחיל בהכנות היות ולרשותם של יהודי ווהלין לא עמד מספיק זמן: ביולי 1942 החלו הגרמנים ומשתפי הפעולה בחיסול הגטאות ובהשמדה שיטתית של היהודים. משום כך, בחלק מן היישובים נותרו ההכנות למרי בשלבי ארגון ותכנון, ולא יצאו אל הפועל כלל. נוסף על כך, עוינותם של התושבים האוקראינים בסביבה ושיתוף הפעולה שלהם עם הגרמנים היו ידועים ליהודי הגטאות, ולכן נדחתה היציאה ליערות עד הרגע האחרון ממש¹⁵⁹.

רוב הגטאות בוהלין היו קטנים: כמה עשרות בתי עץ חד-קומתיים ובהם כמה אלפי יהודים. בגטאות כאלה לא היה מרחב מספיק ללחימה ולהגנה במשך תקופה ממושכת. בעיירות הקטנות גם לא היו צעירים בעלי הכשרה צבאית. כיוון שכך, מטרתה של כל התקוממות הייתה מנוסה המונית: בתי העץ הוצתו ומי שהיה בידו נשק - פתח באש מתוך מטרה לגרום למהומה ולמבוכה בקרב הכוחות הגרמניים והאוקראיניים. מהומה כזו, כך חשבו, תאפשר לכמה שיותר יהודים לברוח בחסות האש והעשן אל היערות. במקרים בודדים בלבד נמשכה הלחימה יותר מיום אחד. בכמה מגטאות ווהלין פרצו מרידות בזמן החיסול, אולם ללא הצלחה משמעותית, בעיקר בגלל בעיות ארגון ומחסור בנשק. אולם בגטאות החלה גם התארגנות של קבוצות קטנות ליציאה ליערות ולחימה שם. עם חיסול הגטאות הצליחו מאות יהודים לברוח ולהגיע ליערות בחיפוש אחר פרטיזנים¹⁶⁰.

¹⁵⁸ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 162; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 366.

¹⁵⁹ ספקטור, יהודי ווהלין ותגובתם, עמ' 131, 221.

¹⁶⁰ שם, עמ' 132; פרטיזנים מספרים, עמ' 36.

בקיץ 1942 התארגנו בגטאות מערב ווהלין שמונה-עשרה קבוצות מחתרת יהודיות חמושות¹⁶¹. בשלהי אותה שנה החלו לפעול ביערות צפון ווהלין פרטיזנים סובייטיים¹⁶², אולם, באותה עת כבר חוסלו רוב הגטאות באזור על תושביהם, מה גם שממילא הייערות הללו היו מרוחקים יחסית ממקומות הריכוז של היהודים¹⁶³.

קבוצות ההתנגדות בגטאות קמו על בסיס מקומי, ללא ארגון מרכזי. ההתארגנות הייתה ביוזמתם של צעירים, שעל-פי רוב הכירו זה את זה עוד מלפני המלחמה, ללא קשר לתנועה או מפלגה אליה השתייכו. אחד הקשיים שבפניהם ניצבו הקבוצות הללו היה המחסור בנשק. בשל חוסר האפשרות להחביא כלי נשק גדולים בגטו קטן ובשל המחיר שנגבה על כל כלי נשק, יכולות היו רוב רובן של הקבוצות לרכוש אקדחים ורובים קצוצי קנה בלבד, נשק שלא כל-כך התאים ללחימה ביערות. על כך יש להוסיף את היותם של החברים חסרי אימון צבאי ואת אי-הכרתם את היערות מבלי להשתמש במפות. הקבוצות נזקקו למורי דרך, המכירים היטב את שבילי היערות, במיוחד בלילות, אולם בשל עוינות האוכלוסייה המקומית היה קשה עד בלתי אפשרי למצוא מורי דרך לא-יהודים, שיסכימו להוביל קבוצות של יהודים בדרכם אל היערות ובתוכם¹⁶⁴.

עד ראשית שנת 1943 הייתה התנועה הפרטיזנית הסובייטית בראשיתה. בוהלין היא החלה להתבסס בצפון-מזרח האזור ומשם התרחבה במהלך השנה לכל החלק הצפוני. הקבוצות היהודיות הצטרפו בסופו של דבר אל היחידות הפרטיזניות הסובייטיות ומועד הצטרפותן היה תלוי בשלבי ההתרחבות של תנועה זו בגזרות השונות¹⁶⁵.

היו גם שיקולים אישיים אשר מי שחפץ לעזוב את הגטו היה צריך לקחת בחשבון, שכן יציאה מן הגטו הייתה בדרך-כלל כרוכה בהשאותם מאחור בגטו של הורים, אחים ואחיות, בני או בנות זוג, ילדים קטנים וכדומה. פעמים רבות הצעירים, אשר היו בראש המועמדים ליציאה ליערות, היו גם המפרנסים היחידים של המשפחה, והדבר הקשה עליהם מאוד לקבל החלטה בעד עזיבה. זאת ועוד – הגרמנים איימו חזור ואיים, כי אם תתגלה בריחתו של מישהו תוצא להורג כל

¹⁶¹ ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 41.

¹⁶² עוד על כך ראו בפרק הבא.

¹⁶³ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 292.

¹⁶⁴ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 222; ספקטור, יהודי ווהלין ותגובתם, עמ' 137-138.

¹⁶⁵ שם, עמ' 139.

משפחתו שנותרה מאחור¹⁶⁶. עדים רבים מעידים על האחריות הקולקטיבית, שהוטלה על היהודים, וגרמה להתלבטות בכל הנוגע ליציאה ליערות. אלכסנדר אגס (גרושקא), למשל, העיד כך על גטו מנביץ' (Manevich)¹⁶⁷:

הגרמנים הטילו אחריות קולקטיבית על כל קהילה על כל אירוע או נסיון-יציאה כלשהו, אפילו מתחומי המגורים לא כל שכן מן העיירה, מה שמנע והכביד על התארגנות ותיכנון בריחה ליערות. אך למרות הקשיים והסכנה החליטו מספר צעירים בעיירה, ואני ביניהם, להתכונן ליציאה ליער [...] הכנו ניירות "אריים" [...] הניירות היו חייבים להסתיר את זהותנו האמיתית במקרה של מאסר או מוות – בכדי להסיר את האשמה מיהודי העיירה.

ישנן מעט עדויות אודות ההתקוממות בגטאות שונים באוקראינה. בגטו מיזוך' (Mizoch), לדוגמה, באוקטובר 1942 פרצה התקוממות בעת חיסולו של הגטו. היא נמשכה יומיים, זכתה לתמיכתו של היודנראט וכללה הצתה של מבני הגטו ובריחה של חלק מן היהודים. היות ולא הצליחו להשיג נשק אחר היו המתקוממים חמושים בגרזנים וסכינים בלבד¹⁶⁸.

דוגמה נוספת היא העיירה טוצ'ין (Tuchin), שבמחוז רובנה. הכוחות הגרמניים נכנסו לעיירה ב-30 ביוני 1941. עוד בטרם השתלטו הללו באופן מוחלט על העיירה, תושביה האוקראינים רצחו שבעים יהודים ופצעו רבים נוספים בפוגרומים שערכו. ביולי אותה שנה הקימו הגרמנים יודנראט ולאחר מכן פרסמו צו האוסר על איכרי הסביבה לסחור עם היהודים או לקיים קשרים כלשהם עמם. יהודי טוצ'ין הושארו בחיים בעיקר הודות לקיומם של שני מפעלים בעיירה – האחד לעיבוד עורות והשני לכותנה. במספר הוצאות להורג, שבוצעו בעיירה למרות זאת, נטלו חלק אנשי המשטרה האוקראינית. הגטו הוקם בקיץ 1942 ונשמר על-ידי משמר גרמני ואוקראיני. ביולי 1942 עלה בגטו הרעיון להתנגד. הוחלט לארגן התקוממות ולהעלות את הגטו באש, ובניתיים גם לנסות ליצור קשר עם פרטיזנים סובייטיים. הוקמו ארבע קבוצות לוחמים, שמנו יחד

¹⁶⁶ ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 67; וואט, ביבר, מלחמת הפרטיזנים, עמ' 11; כאורניס גבהו, עמ' 92; פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 37.

¹⁶⁷ איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6840 (עדות אלכסנדר אגס - גרושקא).

¹⁶⁸ ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 41-42; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 587.

כשישים איש. ראשי היודנראט ניצלו את התכנסות היהודים לתפילות יום הכיפורים ב-21 בספטמבר 1942 והציגו בפני הציבור את תכנית המרד. ב-22 בספטמבר 1942 הקיפו כוחות משטרה גרמנים ואוקראינים את הגטו. צעירים חילקו לתושבי הגטו נפט וקבוצות הלוחמים נכנסו לכוננות. עם עלות השחר של ה-24 בספטמבר 1942 פתחו השוטרים הגרמנים והאוקראינים באש והתחילו להתקרב לגדרות הגטו. הלוחמים היהודים השיבו אש ובו בזמן הוצת אחד הבתים בגטו. בעקבותיו הוצתו כל הבתים וגם כמה בתי כנסת, שהגרמנים עשו בהם שימוש כמחסנים. בחסות העשן, היריות והמבוכה, שנוצרה בשורות הגרמנים והאוקראינים, הצליחו כאלפיים יהודים לברוח אל היערות הקרובים. במשך שלושת הימים הבאים נתפסו מחציתם ונרצחו. לאחר מכן הכריזו הגרמנים, שהיהודים רשאים להשאר בגטו טוצ'ין ושלא יהיו הוצאות נוספות להורג. ארבע מאות יהודים השתכנעו ושבנו לגטו. באחד הלילות אספו שלטונות הגטו את כלל היהודים וירו בהם למוות ליד בית הקברות¹⁶⁹.

בגטו בוסק (Busk) התארגנה מחתרת במחצית הראשונה של שנת 1943. הקבוצה אף הצליחה לאסוף כלי נשק אחדים, אולם, ככל הנראה בעקבות הלשנה, נודע לגרמנים דבר קיומה, והקבוצה הוצאה להורג¹⁷⁰. בזבורוב (Zborov), שבגליציה המזרחית, התארגנה קבוצה במחנה הכפייה, שהקימו הגרמנים בעיירה. ב-5 ביוני 1943, יום חיסול המחנה, התפתח קרב יריות בין קבוצת היהודים לבין הגרמנים והאוקראינים, שבאו לחסלו. מן הגטו בעיירה הסמוכה זולוצב (Zolochiv) נמלטו שתי קבוצות חמושות. שתי קבוצות נוספות ברחו מן הגטו בצ'ורטקוב (Chortkov). כל הקבוצות נתפסו והוצאו להורג על-ידי הגרמנים¹⁷¹. בשלהי 1942 קמה בברודי (Brody) מחתרת יהודית, אשר חבריה קנו נשק והכינו מקומות מסתור מחוץ לעיר. פעילי המחתרת, שביניהם היו חברי תנועות נוער ומפלגות לשעבר, ניסו לקשור קשר עם פרטיזנים סובייטיים ועם המחתרת הפולנית ארמיה קריובה. הפולנים דחו את בקשותיהם לסיוע ואת

¹⁶⁹ שם, עמ' 993-994; סוהל, הם התנגדו, עמ' 168-170; פנקס, כרך 5, עמ' 94-95; זפורוז'ק, השואה לפי אואו'ן; ברקהוף, קציר של ייאוש, עמ' 70. עוד על טוצ'ין ראו: אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 517; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 171-174; יהודי טוצ'ין וקריפה; חולבסקי, פרשת טוצ'ין; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 295; יליסבצקי, יהודי אוקראינה, עמ' 95; באואר, מות העיירה, עמ' 202-203; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 43-44.

¹⁷⁰ פנקס, כרך 2, עמ' 82.

¹⁷¹ באואר, מות העיירה, עמ' 201-202.

הצעותיהם לשיתוף פעולה. בעת חיסול הגטו, במאי 1943, היו התנגשויות בין אנשי המחתרת לבין הגרמנים ועוזריהם¹⁷².

במספר מקומות היו בריחות בלתי מתוכננות. בגטו רוקיטנה (Rokitna), שבצפון ווהלין, לא הייתה תנועת מחתרת מאורגנת, אם כי כבר באביב 1942 הצליחו כמה אנשים לברוח ולהצטרף אל הפרטיזנים. רבים מיהודי העיר גויסו לעבודות כפייה. באוגוסט 1942 הורו הגרמנים לכל היהודים להירשם וב-26 באוגוסט להגיע לכיכר המרכזית, שנמצאה בסמוך לתחנת הרכבת המקומית. 1634 יהודים הגיעו למקום ובתחנה כבר חיכתה לבאים רכבת, שהייתה אמורה לקחת את כולם לסרני (Sarny) שם יוצאו להורג. כמובן שהיהודים לא ידעו על תכנית זו:

שלושה צדדים של הכיכר נשמרו בידי אוקראינים וגרמנים [...] אבל הצד הרביעי עדיין היה פתוח [...] איש לא ניסה להתחבא מפני שהגרמנים אמרו שמדובר רק בהרשמה שגרתית נוספת. בין ההמונים הייתה אישה גבוהה [...] [והיא] ראתה יחידה אוקראינית במדים שחורים צועדת אל הצד הרביעי של הכיכר ותפסה בחוש מה קורה. היא צרחה [...] פרצה בהלה והמוני אנשים ניסו לברוח [...] הגרמנים והאוקראינים פתחו באש וכמה מאות יהודים נהרגו במקום. מקרב השאר הצליחו לברוח 600 עד 900 יהודים [...] הצעירים הצליחו להצטרף אל יחידות הפרטיזנים ביערות פולסיה ובביצותיה או פנו בכיוון דרום מערב אל שלושת הכפרים הפולניים השוכנים בשולי היער סמוך לרוקיטנה [...] בסוף המלחמה היו כ-150 ניצולים¹⁷³.

בכמה עשרות של גטאות במערב אוקראינה התארגנו קבוצות מחתרתיות, שאגרו נשק והתכוננו למאבק בתוך הגטו או ליציאה ליער. בחלק מן המקרים לא התממשו תכניותיהן של הקבוצות המחתרתיות הללו, אם משום שיד הגרמנים הייתה בדבר ואם בשל סיבות פנימיות¹⁷⁴.

¹⁷² וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 198.

¹⁷³ באואר, מות העיירה, עמ' 239-240.

¹⁷⁴ וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 195. אהרון וייס טוען במאמר זה כי "בכארבעים גטאות באוקראינה המערבית התארגנו קבוצות מחתרתיות". הוא אינו מפרט כמה אנשים מנתה כל קבוצה וייתכן כי הוא כולל במניין זה גם קבוצות קטנות ביותר.

יש לזכור גם כי למעשה היהודים שהחליטו למרוד או לצאת ליערות היו בעמדת מיעוט ברוב רובם של הגטאות, אשר רוב יושביהם האמינו, כי הבאת תועלת לשלטונות הגטו הגרמניים טומנת בחובה סיכוי טוב יותר להיוותר בחיים מאשר מרד או הצטרפות לפרטיזנים¹⁷⁵.

2. בחיפוש אחר פרטיזנים

בקיץ 1942 כבר היו יחידות פרטיזניות רבות בחלק מן האזורים המיוערים ועד חורף 1942/3 הן התפשטו בכל רחבי ביילורוסיה וצפון אוקראינה. אבל אז כבר לא היו רוב היהודים בחיים. ברפובליקה האוקראינית, עד לסתיו 1942 פעלו הפרטיזנים הסובייטיים בעיקר בצפון-מזרח אוקראינה, במחוזות צ'רניגוב וסומי שממזרח לנהר הדנייפר. בסתיו קיבלו יחידות אלה פקודה לעבור לאזורים שממערב לדנייפר ולהתקדם אל עומק העורף הגרמני. בנובמבר 1942 הן הגיעו, תוך כדי קרבות, לפולסיה ולצפון ווהלין. בעקבותיהן באו יחידות נוספות, ובאביב 1943 החלה הפעילות הפרטיזנית הסובייטית שם להתחזק¹⁷⁶.

בקיץ 1942 הייתה תנועת הפרטיזנים הסובייטית בוהלין עדיין בראשית הדרך. באזור היו קיימות מספר קבוצות קטנות בלבד. לכן, ניסיונותיהם של היהודים ליצור קשר עם פרטיזנים סובייטים באזור זה עלו בתוהו והם נאלצו להישען רק על עצמם בתקופה הראשונה לשהותם ביערות. זה, יחד עם עוינות האוכלוסייה, נשק בלתי מספיק ועוד, גרמו להישארותם של היהודים בגטאות עד ממש לרגע האחרון, סמוך ליום החיסול¹⁷⁷. רבים מאלה שנמלטו ליערות ולא הצליחו למצוא פרטיזנים נאלצו לשוב על עקבותיהם אל הגטו ממנו הגיעו, ושם הוצאו להורג בשל בריחתם¹⁷⁸. כל זה לא הפריע לגרמנים לטעון כבר ביולי 1942, שהיהודים בגטו ולדימיר-וולניסק (Vladimir-Volynsk) למשל משתפים פעולה עם קבוצת פרטיזנים, שתכננה לשחרר שבויי מלחמה סובייטיים ממחנה השבויים המקומי¹⁷⁹.

יהודים, שנמלטו מגטאות ווהלין באביב ובסתיו 1942, שוטטו ביערות וחיפשו פרטיזנים סובייטיים. ב-3 בספטמבר 1942 שיגרה אחת מקבוצות הנקוו"ד ביערות ווהלין מברק אל המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בזו הלשון:

¹⁷⁵ ברקוביץ', ההשוואה הנאצית, עמ' 314.

¹⁷⁶ ארד, תולדות השואה, כרך 1, עמ' 463-464; באואר, מות העיריה, עמ' 131.

¹⁷⁷ פנקס, כרך 5, עמ' 22.

¹⁷⁸ ראו לדוגמא: איו"ש, חטיבה O.3, תיק 7318 (עדות משה טרוסמן).

¹⁷⁹ שם, חטיבה M.37, תיק 299 ("דיווח מן השטחים הכבושים במזרח מס. 12").

מאזור העיר רובנה שבאוקראינה קיבלנו ב-1 בספטמבר 1942 את ההודעה הזאת: "ביערות מסביבנו מסתתרים בקבוצות של 15-20 איש, יהודים שברחו ממקומות הירי. נשותיהם וילדיהם נורו. בווער בקרבם הרצון לנקום. ניתן לארגן מהם אוטריאד [כך!] קרבי. יש צורך בנשק ובאמצעי לחימה"¹⁸⁰.

מצבם של היהודים שהגיעו ליערות בצפון-מערב ווהלין היה קשה מזה של היהודים בצפון-מזרח ווהלין. רק לאחר שהאוגדה הווילנאית בפיקודו של אלכסיי פיודורוב (Fedorov) הגיעה לשם בקיץ 1943 הוטב מצבם של מי שהחזיקו מעמד עד אז. אחת הקבוצות היהודיות הורכבה מכעשר משפחות, שנמלטו בשלהי אוגוסט-ראשית ספטמבר 1942 מן הכפר דטין (Datin), מצפון לעיר קובל (Kovel). הם הצליחו להשיג נשק כתוצאה מקרבות עם המשטרה. פעילותם כללה את הדיפתן של התקפות מצד קבוצות של שודדים ואוקראינים לאומנים, וכן נקמה ברוצחי יהודים מקומיים. הם אף הצליחו להתחמק ממצוד גרמני בשלהי דצמבר 1942. ביערות האזור מצאו מחסה גם יהודים ממקומות אחרים, ולאחר בואה של אוגדת פיודורוב, חלקם הצטרף אליה¹⁸¹.

בקיץ 1942 הצליחו כמה קבוצות ויחידים עם נשק לצאת מן הגטו בקאמיין-קשירסקי, אך נחלו אכזבה. הם נתקלו ביערות בקבוצות לא מאורגנות, ששדדו את נשקם ואף רצחו חלק מהם. בנובמבר 1942 נמלטו מאותו הגטו ארבע מאות מתוך שש מאות האסירים היהודים שהיו בו. אולם, גם הם נתקלו באוכלוסייה עוינת, שהסגירה אותם לגרמנים או רצחה אותם במו ידיה¹⁸².

מה שהקשה ביותר על הישרדותם של היהודים, נמלטי הגטאות, ביערות אוקראינה היה בראש ובראשונה יחסה של האוכלוסייה המקומית ופעילותם של האוקראינים הלאומניים בכפרים. האחרונים כאמור שיתפו פעולה עם השלטון הגרמני "מתוך אינטרס לאומני והזדהו אתו מבחינה אידיאולוגית בכל הנוגע להשמדת יהודים". תקופת חיסולם של רוב הגטאות באוקראינה (שלהי הקיץ וסתיו 1942) הקבילה לתקופת התגבשותן של יחידות התנועה האוקראינית הלאומנית לארגון אחד בשם "צבא המתקוממים האוקראיניים" (UPA, אופ"א), שהיה למעשה הזרוע הצבאית של אואו"ן. "צבא" זה הלך וגדל, השכיל לנצל את חולשתה של התנועה

¹⁸⁰ כמצוטט אצל: ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 368.

¹⁸¹ ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 944. על אלכסיי פיודורוב: אנציקלופדיית מלחמת העולם, עמ' 757.

¹⁸² פרטיזנים מספרים, עמ' 38-39.

הפריטיזנטית הסובייטית באזור באותה תקופה, והשתלט על מרכזה, מערבה ודרומה של ווהלין. הסובייטים היו אויבם העיקרי ומכיוון שמבחינתם הסובייטים והיהודים היו היינו הך, הם הפנו את מרצם ל"ניקוי" היערות מיהודים¹⁸³.

בשל קשיי החיים ביערות, חלק מן היוצאים מן הגטאות שבו על עקבותיהם לאחר זמן מה. יוסף שניידר מהכפר טרויאנובקה (Troianovka), למשל, מספר בזיכרונותיו כי בשלהי קיץ 1942 היו בעיירה כשלוש מאות יהודים. מאה מהם הצליחו להימלט ליערות או לכפרי הסביבה ברגע האחרון. בדרך כלשהי (אותה הוא לא מציין) הגיעה אל היהודים הודעה מן הגרמנים שאם ישובו, לא יאונה להם כל רע. רבים התפתו להיענות להודעה זו ושובו אל העיירה, שם הוצאו להורג¹⁸⁴.

3. גטו לבוב כמקרה מבחן¹⁸⁵

נפנה עתה לבחון את התפתחותה של הפעילות המחתרתית בגטו לבוב. בחלקים הקודמים של המחקר (על ליטא ועל ביילורוסיה) נבחרו הגטאות בערי הבירה של הרפובליקות (וילנה ומינסק בהתאמה) כמקרי מבחן, בהן התפתחה פעילות מחתרתית עניפה, שהפכה לפעילות פריטיזנטית ביערות. בירתה של הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הייתה העיר קייב. אולם, כפי שראינו בפרק הקודם, יהודי העיר נרצחו כבר בספטמבר 1941 בבאבי יאר. כיוון שכך, כלל לא הוקם בקייב גטו ולא התקיימה בה מחתרת יהודית. העיר לבוב נבחרה לשמש כמקרה מבחן היות והתגוררה בה אוכלוסייה יהודית רבה, הוקמו בה הן גטו והן מחנה עבודה אשר פעלו בהם קבוצות מחתרתיות.

¹⁸³ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 163-164; וייט, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 204; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 1001-1004.

¹⁸⁴ ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 383; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 989.

¹⁸⁵ עוד על לבוב ראו: פנקס, כרך 2, עמ' 32-46; השמדת יהודי בריה"מ, עמ' 75-77, 213; דיוקוב, הרוסי חייב למות, עמ' 440-444; נתן, מסתתרים בלבוב; פרידמן, מותם של יהודי לבוב; איו"ש, חטיבה O.32, תיק 154 ("למפקדי המשטרה האוקראינית"); שם, חטיבה P.21.1, תיק 50 (מכתב מאת יורי ליכטר לאיליה ארנבורג); שם, חטיבה O.53, תיק 31 (הצהרה, נובמבר 1944, בעיר לבוב); שם, חטיבה O.3, תיק 7684 (עדות אליהו יונס); יליסבצקי, יהודי אוקראינה, עמ' 96; כהנא, יומן לבוב; קנדל, ספר הזמנים והאירועים, כרך 5, עמ' 150; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 51-53; הר, הקדמה לשואה; גוטרמן, לבוב תחת הכיבוש; שואה והתנגדות, עמ' 226-277; גרסטנפלד, מלחמתי הפרטית; בבוא האימה; זאדרצקי, במשול צלב; סטרומר, זיכרונות; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 545-550.

הצבא הגרמני כבש את לבוב ב-30 ביוני 1941. לפי הערכה בעיר התגוררו ערב הכיבוש -160 145 אלף יהודים¹⁸⁶. "ימים אחדים עסקו הסובייטים בפינוי אזרחיהם", אולם ההתקפה הפתאומית הקשתה על כך ובמהומה שנוצרה התייחסו אל היהודים, שניסו להצטרך, כגורם מפריע. כמו במקומות אחרים, רק מעטים מיהודי לבוב הצליחו להימלט, רובם פקידים או מומחים ובני משפחותיהם. הסובייטים עזבו את העיר באופן סופי ב-29 ביוני 1941. הכוחות הגרמניים שנכנסו לעיר מצאו בה אוכלוסייה לא-יהודית אוהדת ונרגשת לקראת בואם. בין מקבלי פניהם של הגרמנים היו גם אוקראינים ש"קידמו לפני-כן בלבביות את פני הרוסים כאשר אלה נכנסו ללבוב" בשנת 1939. על לוחות המודעות ועל קירות הבתים הופיעו מודעות גדולות, שהוכנו מראש על-ידי האוכלוסייה המקומית, ובהן דברי ברכה לגרמנים, על שהגיעו אל העיר על מנת לשחרר אותה ואת תושביה מן העול הסובייטי והיהודי. האוקראינים חשו כי זוהי ראשיתו של התהליך להקמת מדינה עצמאית¹⁸⁷.

התושבים הלא-יהודים החליפו במהירות את הדגל הסובייטי האדום בדגל הגרמני וב-29 ביוני כבר התנוססו מעל כל בתי העיר דגליהם של הנאצים. העיתונים האוקראינים המקומיים פתחו מיד בתעמולה אנטי-יהודית ארסית ודרשו מהאוכלוסייה להסגיר יהודים. לפי דיווח של האינזצגרופן, העיתון האוקראיני הלאומני הראשון הופץ בעיר לבוב כבר ב-5 ביולי 1941 והכיל דברי ברכה לכובשים¹⁸⁸.

כאשר חצו הגרמנים את הגבול לאוקראינה נאסרו בלבוב קרוב לארבעת אלפים תושבים על-ידי הנקוויד ונכלאו בבתי הסוהר בעיר. ב-25 ביוני הוצאו כל האסירים להורג. אולם, בשל המהירות בה עזבו השלטונות הסובייטיים את העיר, הם לא הספיקו להוציא את גופות האסירים מבתי הסוהר. לפי דיווח מטעם האינזצגרופן מיום 2 ביולי 1941 מדובר בכשלושת אלפים אסירים

¹⁸⁶ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 292. האנציקלופדיה של השואה מפרטת כי בשנת 1939 התגוררו בעיר לבוב כמאה ועשרה אלף יהודים. לאחר פרוץ המלחמה הצטרפו אל היהודים הללו למעלה ממאה אלף פליטים יהודים מפולין, שחלק מהם הוגלו על-ידי השלטונות הסובייטיים לפנים ברית-המועצות. לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות נמלטו מן העיר כעשרת אלפים יהודים. ראו: אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 599.

¹⁸⁷ יונס, עשן בחולות, עמ' 82-83; שיינפלד, מגילת גטו, עמ' 45; כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 10, 12.

¹⁸⁸ ראדלצקי, רשימות מימי הכיבוש, עמ' 9; דיווחי האינזצגרופן, עמ' 8.

אוקראינים שהוצאו להורג על-ידי הסובייטים¹⁸⁹. וכך מספר צבי ראדלצקי, עד ראייה, על מה שאירע עשרה ימים לאחר מכן:

ב-5.7.1941 שלחו הקומויסאריאטים [כך!] האוקראיניים כמה מאות יהודים מכל חלקי העיר לבית-הסוהר, בכדי להוציא את החללים, שנורו בידי הרוסים בימים האחרונים שלפני עוזבם את לבוב. העיתונות הגרמנית-אוקראינית ניהלה במשך ימים מיספר תעמולת זוועה, שהנה הקהילה היהודית היא שגרמה למותם של 1500 נוצרים בבתי-הסוהר שבלבוב, בשוכחה להזכיר שבין המומתים בבתי-הסוהר היו למעלה מ-200 בחורים ובחורות יהודים, שהיו פעילים באירגונים לאומיים וחלוציים ציוניים [...] משסיימו להוציא את כל הגופות נורו למוות כל הפועלים היהודים¹⁹⁰.

מיד החלה האוכלוסייה האוקראינית בפרעות נגד היהודים, אשר נמשכו עד ה-3 ביולי ובמהלכם נרצחו כארבעת אלפים יהודים. גל נוסף פרץ ב-25 ביולי ונמשך ארבעה ימים, שבמהלכם רצחו האוקראינים כאלף וחמש מאות יהודים. באירועים הללו נטלו חלק גם אנשי גדוד "נכטיגל" תחת פיקודו של רומן שוחביץ' (Roman Shukhevich). ביום הראשון לכניסתו של הגדוד לעיר, רצחו אנשיו חמישה-עשר אנשים, אשר שניים-עשר מתוכם נתלו במרפסת בית האופרה העירוני. הממונה עליהם היה גרמני, תיאודור אוברלנדר (Theodor Oberländer), ולידו היו שני סגנים גרמנים¹⁹¹.

כבר בספטמבר הוקם על-ידי ה-SS מחנה עבודה בצפון-מערבה של העיר, מחנה ינובסקי (Yanovskii), שנקרא על-שם הרחוב בו הוא נמצא¹⁹². יושב הראש הראשון של היודנראט במחנה היה ד"ר יוסף פרנס, עורך-דין במקצועו. אולם, בשל אומץ הלב שגילה וחוסר רצונו להיענות לכל

¹⁸⁹ הבית הבנוי על חול, עמ' 166-167; קובץ מסמכים על אוקראינה, עמ' 26.

¹⁹⁰ ראדלצקי, רשימות מימי הכיבוש, עמ' 14.

¹⁹¹ זפורוז'ק, השואה לפי אוארן; יונס, עשן בחולות, עמ' 97. עוד על הפרעות ביהודים בעיר לבוב ראו למשל: חימקה, פוגרום לבוב; רומנובסקי, הלאומנות האוקראינית והשמדת היהודים; בבוא האימה, עמ' 31.

¹⁹² עוד על מחנה הריכוז ינובסקי ראו למשל: אנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 572-575; שיינפלד, מגילת גטו, עמ' 110-130; וליסקר, דרך ינובסקה; אנציקלופדיה השואה בבריה"מ, עמ' 1133-1135; איר"ש, חטיבה M.35, תיק 20 (עדות ד"ר קגנוב, "מחנה הריכוז בלבוב").

בקשותיהם של השלטונות הגרמניים, הוא נאסר בשלהי אוקטובר ובראשית נובמבר הוצא להורג. במקומו מונה ד"ר אדולף רוטפלד. ב-9 בנובמבר הודיעו הגרמנים על הקמת הגטו ברובע העני ביותר של העיר, אליו היה על היהודים לעבור עד ה-15 בדצמבר 1941. תוך כדי העברתם של היהודים אל הגטו נרצחו ביער הקרוב כחמשת אלפים יהודים זקנים וחולים, אשר נאספו בעזרת האוקראינים. לאחר מספר הוצאות להורג, נותרו באוגוסט 1942 כשישים אלף יהודים¹⁹³.

בעיר לבוב הייתה גם אוכלוסייה פולנית גדולה יחסית. יחסם של הגרמנים אליהם היה מורכב. הגרמנים ראו בהם מאגר של כוח עבודה בלבד ולכן לא היה צורך באינטליגנציה, שעלולה להפוך לגורם מתסיס. ב-5 ביולי 1941 אסרו הגרמנים שלושים ושמונה פולנים על-פי רשימה שהוכנה מראש, ביניהם עשרים וחמישה מרצים במוסדות להשכלה גבוהה בעיר. הם הוצאו להורג בירייה. למרות זאת פולנים רבים לא נמנעו מלשתף פעולה עם הגרמנים בביצוע מדיניותם של האחרונים כלפי האוכלוסייה היהודית¹⁹⁴.

כמו בגטאות אחרים, גם על-יהודי גטו לבוב נאסר לצאת מתחומיו ואילו על הלא-יהודים נאסר להיכנס פנימה. היחידים שיכולים היו לבוא במגע עם יהודי הגטו, פרט לגרמנים, היו שוטרים אוקראינים ופולנים. למרות זאת, ועל אף סכנת החיים שהייתה טמונה בכך, יהודים רבים יצאו בחשאי מהגטו וישבו אליו. מטרתם הייתה אחת: מציאת מקלט מחוץ לגטו. הדבר היה אפשרי בעזרת קשרים עם תושבים לא-יהודים ו/או השגתם של "ניירות אריים". בנוסף, חזות לא-יהודית, ידיעת הלשון הפולנית או האוקראינית, הכרתם של מנהגי הנצרות ועוד היו יכולים לסייע אף הם. "ניירות אריים" ניתן היה להשיג בדרכים שונות, כגון תעודות של נוצרי, שנהרג במלחמה או נלקח על-ידי הגרמנים ותעודותיו נשארו אצל קרוביו, אשר היו מוכנים למכור או למסור אותן ליהודים. בגטו גם היו מספר "מומחים" לזיוף תעודות. עדויות מעטות קיימות על יהודים, שהתנצרו על מנת להינצל. אולם, גם מי שמצא דרך לצאת מן הגטו לא בהכרח ניצל. מדי פעם בפעם נערכו מצודים בעיר בהשתתפותה של המשטרה האוקראינית על מנת לגלות יהודים

¹⁹³ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 292; ראדלצקי, רשימות מימי הכיבוש, עמ' 11; דיוקוב, על השתתפות; ארד, שואת יהודי בריה"מ, עמ' 12; שיינפלד, מגילת גטו, עמ' 49, 71-76; יונס, עשן בחולות, עמ' 86-87; חוניגסמן ונתן, תנועת המרי, עמ' 175; כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 20-22.

¹⁹⁴ יונס, עשן בחולות, עמ' 103.

מסתתרים. באופן זה נאסרו יהודים רבים או נורו למוות בו במקום. השלטונות הגרמניים הבטיחו פרס כספי או כמות מסוימת של מצרכים תמורת כל יהודי שיוסגר לידיהם¹⁹⁵.

ההתארגנות המחתרית היהודית בלבוב הייתה דלה. אליהו יונס, שנמלט מגטו לבוב והצטרף לפרטיזנים, מונה בספרו מספר סיבות אפשריות לכך, שנכונות גם למקומות אחרים לפחות באופן חלקי¹⁹⁶:

- היעדר מאגר של צעירים וחברי תנועות נוער. למעשה חוסלו כל תנועות הנוער בשנים 1939-1941. צעירים רבים נאסרו בתקופת השלטון הסובייטי ואחרים התגייסו לצבא האדום או נמלטו לברית-המועצות.
- היחס הבלתי אוהד של המחטרות, בעיקר האוקראינית, לשיתוף פעולה עם פעילי התנגדות יהודים.
- שיתוף הפעולה של משטרת הסדר היהודית בלבוב עם הגרמנים מנע כל אפשרות של התארגנות בלתי חוקית ומרי בגטו [...] בגטו היו מלשינים רבים וסוכני גסטפו שהאמינו כי יוכלו להציל את חייהם בעבור הלשנה [...] אחת מיחידות המשטרה היהודית [...] הופקדה במיוחד על [...] עריכת מצוד אחר אנשים מחוגי השמאל ואוהדי המשטר הסובייטי. כל ניסיון להתארגן לפעילות התנגדות או בריחה נתפס כהבעת אהדה למשטר הסובייטי והשוטרים הקפידו לדווח על החשודים לגסטפו.

צבי ראדלצקי, מניצולי גטו לבוב, מציין את היודנראט כאחת הסיבות לכך שלא פרץ מרד בגטו: "על התמרדות אי-אפשר היה לדבר בכלל. כדי להתארגן היה הכרח להזדקק לעזרת היודנראט – אבל לדאבוננו היה פחד מפני אי-אלה חברי המועצה"¹⁹⁷.

¹⁹⁵ יונס, עשן בחולות, עמ' 227-228, 230.

¹⁹⁶ מצוטט לפי: שם, עמ' 232.

¹⁹⁷ ראדלצקי, רשימות מימי הכיבוש, עמ' 12. עוד על היודנראט בגטו לבוב ראו למשל: יונס, עשן בחולות, עמ' 106-125; שיינפלד, מגילת גטו, עמ' 50-69.

בעיה נוספת עמה היו צריכים להתמודד יהודי לבוב הייתה שבסביבת העיר לבוב לא היו יערות גדולים בהם יכולה הייתה להתפתח פעילות פרטיזנית. היערות הקרובים ביותר היו באזור ברודי, מצפון-מזרח ללבוב. היה זה בלתי אפשרי לעבור ברגל מרחק כזה בסביבה של אוכלוסייה עוינת, מבלי להיתפס. כיוון שכך, קבוצות קטנות מעטות בלבד הצליחו להגיע ליערות ולהצטרף לפרטיזנים¹⁹⁸.

ובכל זאת, בקיץ 1942 התארגנו בגטו שתי קבוצות מחתרת. מטרתה של אחת הקבוצות הייתה הפצת ספרות מחתרתית, ואילו השנייה קמה מתוך מטרה לארגן בריחה ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. קבוצה זו יצרה קשר עם חברי מחתרת פולנים, שקראו לעצמם "הגוורדיה העממית" (Gwardia Ludowa), ועם "הגוורדיה הלאומית על-שם איוון פרנקו" (Ivan Franko National Guard), ארגון מחתרת אוקראיני אנטי-פשיסטי. בלבוב פעלה גם המחתרת הפולנית "ארמיה קריובה", אולם, כמו במקומות אחרים בהם היא פעלה, אנשיה סירבו לסייע ליהודי הגטו בהשגת נשק או ביציאה אל היערות, פרט למקרים של היכרות אישית בין מי מאנשי המחתרת בגטו לבין חבר זה או אחר בא"ק. בני נוער שהשתייכו לתנועות הנוער הציונות התאגדו על מנת להשיג נשק ולמצוא דרכים ליציאה מן הגטו, אולם מעטים מהם בלבד נותרו בחיים לאחר הרצח ההמוני באוגוסט 1942. הקבוצה ניסתה לארגן בריחה לכיוון הגבול ההונגרי באמצעות קשר, שנוצר עם שני נהגים גרמנים, שהיו מוכנים להסיעם לשם תמורת כסף רב. התארגנו שבעה-עשר איש, מצוידים בארבעה אקדחים וברימונים - כמעט כל מלאי הנשק של הקבוצה, אולם הנהגים הסגירו אותם לגסטאפו¹⁹⁹.

קבוצות מחתרת נוספות קמו בגטו לבוב בשלהי 1942 מתוך מטרה להימלט אל היערות, אולם רוב הבורחים נתפסו על-ידי הגרמנים או האוקראינים ומעטים בלבד חזרו חיים אל הגטו או הצליחו להגיע ליער²⁰⁰.

ב-25 באפריל 1943, כחודש לפני ראשיתו של חיסול הגטו, הופיעה בעיתון האוקראיני "אדמת מולדת" (*Ridna zemlia*) כתבה תחת הכותרת "הפצע היהודוני בלבוב", בה נטען בין היתר, כי

¹⁹⁸ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 293.

¹⁹⁹ שם, עמ' 294; חוניגסמן ונתן, תנועת המרי, עמ' 183-182.

²⁰⁰ יונס, עשן בחולות, עמ' 235.

רק בואו של הצבא הגרמני הוא ששם קץ לשלטונם של היהודונים בלבוב ובגליציה. לעולם לא יוכל עוד היהודון הרמאי להרוויח מעמלו וזיעתו של הנוצרי-גוי [כך!], אשר בביתו שלו הפך לאריס של עם זדוני, חסר צלם [אנוש]²⁰¹.

במאי 1943 החל חיסולו ההדרגתי של גטו לבוב. ב-22 במאי הוצאו מן הגטו כאלף ומאתיים יהודים. בהדרגה החלו היהודים להבין שאין להם יותר מה להפסיד. בגטו החלו מתפשטות שמועות מדאיגות על חיסולו הקרוב, אולם הגרמנים כמובן הכחישו אותן על מנת למנוע מן היהודים ליזום פעולה כלשהי. היהודים לא האמינו להכחשות והחלו "להתארגן להתגוננות נחרצת" על-ידי הכנת נשק ומקומות מסתור, וילדים אף הפיצו עלונים מאת "קבוצת ההתנגדות בגטו לבוב". ב-1 ביוני 1943 הוקף הגטו בכוחות גרמניים ואוקראיניים. כאשר נכנסו הללו אל הגטו פנימה החל קרב בן כמה שעות, אשר בעקבותיו החליטו הגרמנים לשנות את הטקטיקה שלהם וב-8-10 ביוני הם הציתו מבנים בגטו. היהודים ירו בגרמנים ועוזריהם באקדחים המעטים שהיו להם, תקפו אותם בסכינים, בגרזנים, ובכל הבא לידי. ארבעה ימים נמשכו הקרבות עד שביום החמישי הצליחו הגרמנים לחדור למקומות המסתור התת-קרקעיים של היהודים. חיסול הגטו, אשר נמשך כחודש, והמשטרה האוקראינית נטלה בו חלק פעיל, הסתיים ב-30 ביוני 1943²⁰².

***

ההתארגנות המחתרנית בגטאות היוותה בחלק מן המקרים פתיח לפעילות פרטיזנית ביערות. גם אז עמדו בפני היהודים קשיים רבים, אבל גם הצלחות. על כך בפרק הבא.

²⁰¹ זפורוז'ק, השואה לפי אוארן. התרגום שלי.

²⁰² ארד, תולדות השואה, כרך שני, עמ' 606; כהנא וגוטרמן, מפגש הדמים, עמ' 37; חוניגסמן ונתן, תנועת המרי, עמ' 183-184.

פרק ג. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה

1. מפגש היהודים עם הפרטיזנים²⁰³

ניתן למנות מספר דרכים בהם יהודים הצטרפו לתנועה הפרטיזנית באוקראינה, ואשר נכונות גם לרפובליקות האחרות בהן עוסק המחקר²⁰⁴:

(1) מעט מיהודי הרפובליקה, בעיקר בעלי תפקידים חשובים, חברי המפלגה והקומסומול, הושארו בשטחים הכבושים על מנת לארגן פעילות מחתרתית במקומות היישוב השונים ולחימה פרטיזנית ביערות;

(2) מבין קציני הצבא האדום וחייליו, שמצאו עצמם בעורף האויב או נמלטו מן השבי הגרמני והפכו למארגני ולוחמי היחידות הפרטיזניות הראשונות, היו גם יהודים;

(3) יהודים, שהצליחו להימלט מהגטאות, הקימו יחידות פרטיזניות עצמאיות אשר כעבור זמן התמזגו לתוך יחידות פרטיזניות סובייטיות;

(4) יהודים היו גם בין הכוחות, שהוצנחו באוקראינה מהעורף למשימות מיוחדות.

באוקראינה, פרט לתנועה הפרטיזנית הסובייטית, אשר על התהוותה כבר דובר בפרק הראשון של מחקר זה ואשר אליה הצטרפו רוב הפרטיזנים היהודים, התהוו שתי תנועות פרטיזניות נוספות: אוקראינית-לאומנית ופולנית-לאומנית. נתאר עתה בקצרה את אופן התגבשותן של שתי התנועות הללו ואת יחסן ליהודים שפגשו ולאחר מכן נעבור אל מפגשם של היהודים עם יחידות, שהשתייכו לתנועה הפרטיזנית הסובייטית.

כבר בספטמבר 1941 החלה בפעילותה התנועה הפרטיזנית האוקראינית-לאומנית והוקמו מספר גדודים. הוותיק ביותר ביניהם היה תחת פיקודו של מקסים בורובץ (Maxim Borovets), אשר כינה את עצמו טראס בולבה (Taras Bulba), על-שם אחד מגיבוריו של הסופר הרוסי הידוע ניקולאי גוגול (Gogol). לפני המלחמה היה בורובץ בעל מחצבות אבן באזור לודביפול (Ludvipol).

²⁰³ ראו מפה של פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 בנספח א', עמ' 346.

²⁰⁴ ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 56-57.

לפני כניסת הצבא האדום לוהלין בשנת 1939 הוא נמלט לברלין ועבר שם קורס אימונים בריגול ובחבלה. עם כניסת הגרמנים לוהלין חזר בורובץ, יחד עם מתנגדי המשטר הסובייטי מבין האוקראינים שחיו בגרמניה ובארצות הכבושות, והיה פעיל במיוחד בהשמדתם של פעילי המפלגה והמנגנון הסובייטי. למעשה, הקבוצה בהנהגתו התארגנה באזור ווהלין כבר בשנת 1940 כמחתרת אנטי-בולשביקית ולאחר פרוץ המלחמה הוא הקים גדוד פרטיזני אשר לחם בסובייטים²⁰⁵.

ב"צו מספר 1" מן ה-28 ביוני 1941, כשבוע לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, הורה בולבה ממקום מושבו בכפר נמוביצי (Nemovichi) שבאזור סרני, לכל "מפקדי הקבוצות הלוחמות" בפולסיה להקים "גדודי התקוממות" קטנים ולהתחיל בפעולות חבלה: להרוס גשרים וקווי תקשורת של הסובייטים, לאסוף מידע מדויק אודות אמצעי ההגנה הסובייטיים ולהעבירו לבולבה או באופן ישיר אל הגרמנים, וכן "במקומות ששוחררו מן הבולשביקים יש לתפוס את השלטון ולארגן מיליציה עממית". הצו חתום במילים "ראש אוקראינה טראס בולבה"²⁰⁶.

בנובמבר 1941 פיזרו הגרמנים את הגדוד של בולבה ופרקו אותו מנסקו. הסיבה הרשמית הייתה "מחסור בציוד". במאי 1942 בולבה הצליח לאחד מחדש חלק מאנשיו והקים גדוד פרטיזני תחת השם "צבא מהפכני עממי אוקראיני". "צבא" זה מנה בקיץ 1943 כאלפיים לוחמים. כאשר הורו הגרמנים לאואו"ן-ב להילחם באנשי בולבה, הכריז האחרון כי אינו מוכן להילחם בבני עמו וירד למחתרת. כעת החלו הוא ואנשיו להפיץ מן המחתרת חומר תעמולתי רב נגד אנשי בנדרה. בתגובה רדפו הללו אחרי אנשי בולבה ורבים מהם נהרגו, בכלל זה גם אשתו של בולבה עצמו. באוגוסט 1943, בעקבות התקדמותם של הסובייטים ושחרורה של מזרח אוקראינה, הורה בולבה לאנשיו, שלא לנקוט בכל פעילות צבאית נגד הסובייטים כאשר יגיעו למערב אוקראינה. לאחר מכן נסע בולבה לוורשה²⁰⁷.

²⁰⁵ קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 69; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 67-68; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 181; איינשטיין, התנגדות יהודית, עמ' 253; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 113 ("תמצית מודיעינית אודות פעילותם של האוקראינים הלאומניים בשטחי הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית הכבושה על-ידי הכובשים הגרמנים-פשיסטים"). עוד על בורובץ: צ'וייב, הלגיון האוקראיני, עמ' 270-297; באואר, מות העיריה, עמ' 169-170.

²⁰⁶ איו"ש, חטיבה M.53, תיק 179 ("צו מספר 1"). התרגומים שלי.

²⁰⁷ קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 224; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 350 ("פרוטוקול חקירתו של סולוביב ולדימיר פיליפוביץ").

בגליציה המזרחית הפעילות האנטי-גרמנית של התנועה הלאומנית האוקראינית בשנת 1942 לא הייתה פופולרית. הנהגת אואו"ן שאפה להפוך את האזור לבסיס לאגירת אספקה ומרכז להדרכת חיילים וקצינים, אשר יישלחו בבוא היום לאזורים אחרים באוקראינה. בחורף 1942/3, לאחר שעברה השליטה על הארגונים הצבאיים האוקראיניים לידי בנדרה, החלה המחתרת האוקראינית להילחם נגד הפרטיזנים הסובייטים ונגד היהודים, שחיפשו מקלט ביערות. הם רצחו יהודים רבים, שנקרו בדרכם, ושבויים סובייטיים, שברחו ממחנות השבויים הגרמניים. עיקר פעילותם כוונה נגד הסובייטים, נגד הפולנים, ונגד "עוזריהם היהודים" של הסובייטים כהגדרתם. הפעילות נגד הפולנים התבצעה במיוחד החל בפברואר 1943, כאשר נראה היה כי הולך וגדל הסיכוי לניצחון סובייטי, על מנת למנוע ממשלה עתידית בפולין מלדרוש לספח לפולין את אזור ווהלין²⁰⁸. בשל כך, הצטרפותם של יהודים ליחידות הפרטיזניות האוקראיניות הייתה כמעט בלתי אפשרית. אף-על-פי-כן, בשעת הצורך הסכימו האוקראינים הלאומנים לצרף אליהם יהודים בעלי כישורים נדרשים שהיו להם, כגון רופאים, רופאי שיניים, רוקחים, אחיות, חייטים, סנדלרים וכדומה. רוב היהודים הללו נרצחו בסופו של דבר²⁰⁹. ייתכן ומכאן נבע הדיוווח הגרמני ממרץ 1942 לפיו בז'יטומיר, בקרמנצ'וג ובסטאלינו (Stalino) "קבוצת בנדרה סיפקה לחבריה וליהודים שעבדו עבורה תעודות מזויפות"²¹⁰.

עד מהרה, אנשי אואו"ן-ב, שתלו את כל תקוותיהם בהקמתה של מדינת אוקראינה גדולה ועצמאית, נחלו אכזבה משנוכחו לדעת, כי מטרתם של הגרמנים שונה לחלוטין – לנצל את עושרה של אוקראינה לצרכיהם. משהביעו את מורת רוחם מן "הסדר החדש", סר חנם של הלאומנים האוקראינים בעיני הגרמנים והם נאלצו לרדת למחתרת. באביב 1943 הוקם "צבא ההתקוממות האוקראיני" (אופ"א), שהיה מורכב מן הגדודים החמושים של אואו"ן. פעילותו התרכזה בעיקר בגליציה המזרחית ובדרום ווהלין והוא נהנה מתמיכה רבה בקרב האוכלוסייה המקומית בשל פעילותו האנטי-סובייטיות. גישתו של ארגון זה כלפי היהודים הייתה מעט פחות קיצונית מזו של

²⁰⁸ ראו, למשל: השואה באוקראינה, עמ' 141.

²⁰⁹ יונס, עשן בחולות, עמ' 242-243; באואר, מות העיירה, עמ' 204; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 212; יחסי אוקראינים-יהודים, עמ' 417; פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 188; וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 204.

²¹⁰ כמצוטט ב: אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 41-42. התרגום שלי.

אואו"ן עצמו. ייתכן והדבר נבע בין היתר גם מן העובדה שבאותה תקופה הושמד כבר רוב יהודי אוקראינה²¹¹.

בחודשים יולי-ספטמבר 1943 ערכו הגרמנים מסע נרחב נגד אופ"א, אולם, בסופו של דבר נחתם ביניהם הסכם להפסקת אש. כאשר החלו הסובייטים לסלק את הגרמנים מאוקראינה, אופ"א הפנה את עיקר מרצו ללחימה נגדם. כתוצאה מכך, שחררו הגרמנים בשנת 1944 את בנדרה עצמו ומנהיגים לאומנים אחרים ממחנות הריכוז, בהם היו אסורים מאז ספטמבר 1941, מתוך הנחה שהם יקימו גדודים נוספים²¹².

בווהלין ובגליציה פעלו חברות נוספות של אוקראינים, אשר עיקר עיסוקם היה בשוד וברצח של אוהדי המשטר הקומוניסטי, בהריגת יהודים, שמצאו מקלט בבתי איכרים, בחורשות וביערות הסביבה, ובעיקר במלחמה נגד הפרטיזנים הסובייטים²¹³.

המחתרת השנייה, שפעלה באוקראינה, הייתה המחתרת הפולנית, ה"ארמיה קריובה" (א"ק). ראשיתה של מחתרת זו עוד בתקופת השלטון הסובייטי והיא הייתה כפופה לממשלה הפולנית הגולה. בתקופה הסובייטית הייתה מטרתה המרכזית של א"ק להשיב את מערב אוקראינה לחיק המדינה הפולנית, ויחסה ליהודים לא היה אוהד. יחס זה ליהודים נמשך גם תחת הכיבוש הגרמני. על-פי רוב, יהודים, שניסו להתקבל לשורותיה, נענו בשלילה והיו מקרים בהם הלשינו אנשי א"ק על יהודים ואף רצחו אותם במו ידיהם. כאמור, בשלהי שנת 1942 ניסו אנשי המחתרת היהודית בגטו לבוב ליצור קשר עם אנשי א"ק בעיר, אולם לא היו לניסיונות הללו תוצאות של ממש²¹⁴. מטרתם של הפרטיזנים הפולנים להשיב את השלטון הפולני לאזור עמדה, כמובן, בסתירה לשאיפתה של האוכלוסייה המקומית האוקראינית להקים מדינה עצמאית. זו גם הסיבה בגינה לא הצליחה המחתרת הפולנית לזכות לאהדה נרחבת בקרב האוכלוסייה באזורים בהם פעלה באוקראינה²¹⁵.

²¹¹ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 67; קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 79, 83; דיוקוב, על השתתפות. עוד על "צבא ההתקוממות" ראו, למשל: צ'וייב, הלגיון האוקראיני, עמ' 297-312; אוקראינה במלחמת העולם השנייה, עמ' 29-30; צבא המורדים האוקראיני.

²¹² פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 182-183. על מאסרם של בנדרה ואנשיו ראו בפרק הראשון על אוקראינה.

²¹³ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 68; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 350 ("פרוטוקול חקירתו של סולוביוב ולדימיר פיליפוביץ").

²¹⁴ יונס, עשן בחולות, עמ' 243; יונס, על פי הבור, עמ' 110; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 202.

²¹⁵ קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 71.

במקביל, בדצמבר 1942 הוקמה במסגרת תנועת המחתרת הפולנית בפולין הכבושה על-ידי הנאצים "המועצה לעזרת היהודים" שכונתה ז'גוטה (Żegota). מועצות דומות הוקמו בערים שונות וביניהן גם בעיר לבוב. "המועצה" הקימה קרן סיוע ליהודים מתרומות שאספה והנפיקה תעודות לגברים על מנת שיוכלו להתקבל לעבודה בארגון טודט וישלחו לעבודה במזרח אוקראינה. אנשי "המועצה" גם סייעו ליהודים לעבור את הגבול הרומני וההונגרי בעזרת מסמכים מזויפים. היו גם צעירים יהודים, אשר הצטרפו ל"מועצה" בעיר לבוב, ונשלחו מטעמה למשימות שונות.²¹⁶

באביב 1943 החלה תנועת הפרטיזנים האוקראינית בהתקפות על כפרים פולניים, שנודעו בכינוי "טבח ווהלין" (Volynskaia reznia). התוקפים השתמשו נגד הפולנים בכל הבא ליד, החל בגרזנים, בכידונים, בסכינים, וכלה בהצתה. משפחות שלמות הוצאו להורג. בחודשים מאי-יולי 1943 במחוז רובנה בלבד הוצאו להורג על-ידי האוקראינים כמה אלפי פולנים. הפולנים התארגנו להגנה עצמית והיות והם נזקקו לכוח אדם, לנשק ולכסף הם לא היססו להיעזר גם בפרטיזנים הסובייטיים וגם בגרמנים, וקיבלו לשורותיהם גם יהודים. במערב ווהלין הקימה א"ק יחידות ניידות על מנת לסייע לכפרים הפולניים וגם בהן פעלו יהודים מעטים.²¹⁷ יש המעריכים, כי כמאתיים עד שלוש מאות יהודים היו בקשר זה או אחר עם א"ק, חלקם רופאים ובעלי מלאכה.²¹⁸

המחתרת השלישית, שפעלה באוקראינה הייתה המחתרת הסובייטית, שהייתה כמובן חלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטית הכללית וכמו במקומות אחרים, גם כאן הם העדיפו לקבל לשורותיהם אנשים שהיו מצוידים בנשק, שאינם מטופלים במשפחות, בילדים קטנים ובזקנים.²¹⁹ כמובן שהעדפה זו הקשתה במידה רבה מאוד על התקבלותם ליחידות הללו של יהודים, שנמלטו מן הגטאות ומן המחנות, לעתים קרובות בידיים ריקות ומלווים בבני משפחה מבוגרים, חולים או ילדים.

במזרח אוקראינה ובצפונה החלו מוסדות המפלגה הקומוניסטית בהכנות לפעילות מחתרתית ופרטיזנית כבר עם התקרבותו של הצבא הגרמני לאזור. חלק מחברי המפלגה גויס

²¹⁶ אנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 485-486; יונס, עשן בחולות, עמ' 244; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 206.

²¹⁷ שם, עמ' 203-204, 209; איו"ש, חטיבה M.37, תיק 350 ("פרוטוקול חקירתו של סולוביוב ולדימיר").

²¹⁸ וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות, עמ' 203.

²¹⁹ יונס, עשן בחולות, עמ' 245; איו"ש, חטיבה O.33, תיק 1198 (עדות יעקב דאבין).

לפעילות זו, הוכנו בסיסים ונאגרו מזון, ציוד ותחמושת. עם כיבוש האזור על-ידי הגרמנים, יצאו הגדודים אל הבסיסים, שהוכנו מבעוד מועד ביערות או בביצות. כך נולדו האוגדות המפורסמות של סידור קובפק (Kovpak), אלכסנדר סבורוב (Saburov), אלכסיי פיודורוב ועוד.²²⁰

אל היערות הגיעו גם חיילים וקצינים של הצבא האדום אשר הצליחו להימלט מן הכיתור וממחנות שבויי המלחמה. חלקם התארגן בקבוצות חמושות והחל בפעילות פרטיזנית מצומצמת מאוד, אשר גברה באביב 1942, כאשר חברו אל הגדודים שהחלו לפעול באותה תקופה. לכאורה היה אמור הצבא לסייע לגדודים הפרטיזניים, אולם הוא היה טרוד במפלותיו בשדה הקרב, אשר גרמו לאובדן רב בחיי אדם ובציוד. גדודי הפרטיזנים, שהוקמו מראש, לא הצליחו להחזיק מעמד זמן רב והם הושמדו על-ידי הגרמנים או התפזרו. כאמור, בשלהי האביב של שנת 1942 החליטו מוסדות המפלגה להקים גוף מיוחד, שירכז את הפעילות הפרטיזנית, וכך לא תהיה פעילות זו תלויה עוד בצבא. ב-30 במאי 1942 הוקם "המטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים" ואילו המטה הפרטיזני האזורי של אוקראינה הוקם בחודש יוני. לתפקיד ראש המטה האוקראיני מונה הגנרל טימופיי סטרוקאץ' (Timofeii Strokach), שהיה עד המלחמה סגן הקומיסר לענייני פנים באוקראינה. עד לשלהי שנת 1942 כבר נוצרו ביערות צפון-מזרח אוקראינה (ובמחוזות הסמוכים של הרפובליקה הרוסית) אוגדות גדולות של פרטיזנים.²²¹

נקודת התורפה של הפרטיזנים הסובייטיים באוקראינה הייתה חוסר בתמיכה מצד האוכלוסייה המקומית. בעיניהם של רבים מן המקומיים יצגו הפרטיזנים הסובייטיים את השלטון הבולשביקי, ממנו חששו ושאותו שנאו, ולעתים הם אף סייעו לגרמנים לתפוס אותם. אולם, כאשר כבר ניתן היה לראות כי הצבא האדום עומד לנצח במלחמה, חלק לא מבוטל באוכלוסייה המקומית שינה את עורו ורבים הצטרפו אל שורות הפרטיזנים הסובייטיים. אחת הסיבות להצטרפותם זו הייתה החשש שמא לאחר המלחמה, כאשר הסובייטים ישובו לשלטון באוקראינה, הם ייחשבו כבוגדים אם לא יתמכו בפרטיזנים הסובייטיים כעת.²²²

בווהלין פעלו גדודים שהשתייכו לשלוש התנועות הפרטיזניות שמנינו קודם לכן: האוקראינית, הפולנית והסובייטית. גם באזור זה, שתי התנועות הראשונות, שהיו תנועות

²²⁰ ספקטור, יהודים בתנועת המרי, עמ' 93. על קובפק ופיודורוב ראו בהמשך. על סבורוב ראו, למשל:

ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 175-186; אנציקלופדיית מלחמת העולם, עמ' 627.

²²¹ שם, עמ' 693; ספקטור, יהודים בתנועת המרי, עמ' 93-94.

²²² קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 70; קוסיק, הרייך השלישי ואוקראינה, עמ' 234.

לאומיות ואנטי-סובייטיות, קיבלו לשורותיהם יהודים בודדים בלבד, ואילו המחותרת הסובייטית הייתה קטנה והפכה לכוח משמעותי באזור לקראת שלהי שנת 1942 בלבד.²²³

אחד המפקדים הפרטיזניים הסובייטיים המפורסמים ביותר באוקראינה היה סידור קובפק (Sidor Kovpak), בעל ניסיון צבאי רב מהשתתפותו במלחמת העולם הראשונה ובמלחמת האזרחים. כאשר פרצה המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות הוא היה יושב-ראש המועצה של העיר פוטיבל (Putivl), שבצפון אוקראינה. עם התקרבותם של הגרמנים ארגן קובפק יחידה פרטיזנית, וכאשר הם הגיעו הוא עזב את העיר ועבר אל יערות הסביבה. בהדרגה הצליח קובפק להקים יחידה קרבית בת עשרים ושמונה לוחמים, שהיו חמושים ברובים ישנים, כדורים ורימונים מעטים. היחידה החלה במארבים ובפעולות חבלה קטנות, ומשכה אליה חיילים מן הצבא האדום, שהצליחו להימלט מן הכיתור. היחידה הלכה וגדלה וב-29 בספטמבר 1941 תקפה משאית ובה מטען של מצרכים עבור הגרמנים. הצלחתה של פעולה זו הרימה עד מאוד את המורל בקרב אנשי היחידה. קובפק התגלה כמפקד פרטיזני בעל כושר ארגוני יוצא דופן והוא הבין, כי יש צורך לאחד את היחידות הפרטיזניות השונות לגדודים גדולים יותר, שיהיו בעלי כושר לחימה טוב יותר.²²⁴

במשך עשרים ושישה חודשי קיומו עבר הגדוד של קובפק עשרת אלפים קילומטרים דרך אוקראינה, ביילורוסיה ורוסיה תוך כדי לחימה והבסתם של כוחות גרמניים ומשתפי פעולה במקומות ישוב רבים. הגדוד סייע להתפתחותה של לוחמה פרטיזנית באזורים בהם הוא עבר, ובעקיפין חיזק גם את תמיכתה של האוכלוסייה המקומית בלוחמה זו. מסלול ההתקדמות של הגדוד נשמר בסוד ושונה מפעם לפעם והמתקפות התבצעו בלילות בלבד, כאשר במשך היום הסתתרו אנשי הגדוד ביערות או בכפרים נידחים. מטרתו של גדוד קובפק הייתה להגיע להרי הקרפטים ושם להרוס את בתי הזיקוק, בהם עשו הגרמנים שימוש, ולכבוש את המעברים בהרים, בין היתר גם על מנת לנסות לשבור את ההונגרים והסלובקים, שנמצאו מעברם השני של ההרים

²²³ פנקס, כרך 5, עמ' 22; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 368.

²²⁴ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 31; סמוסבט, גנרל פרטיזני, עמ' 24-25. עוד על קובפק וגדודו ראו: אנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1074-1075; קובפק; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 143-164; באואר, מות העיירה, עמ' 211; ורשיגורה, אנשים בעלי מצפון נקי; רוזנבלט, יהודים אצל קובפק; גוגון, דפים לא ידועים, עמ' 154; רוזנבלט, אש אחזה, עמ' 95 ואילך; רוזנון, בשבילים וביערות; הם היו רבים, עמ' 39-46; ספר הפרטיזנים היהודים, עמ' 255-288; פלך, שובר שתיקה, עמ' 63-64; יומנים של מפקדים, עמ' 21-72; אנציקלופדיית מלחמת העולם, עמ' 345.

הללו ותמכו בגרמנים. הגדוד לא הצליח להגשים מטרה זו בעיקר בשל שיתוף הפעולה של האוקראינים המקומיים עם הגרמנים, ובסופו של דבר נאלצו אנשי קובפק לסגת.²²⁵

יהודים רבים הצטרפו אל קובפק. כך, למשל, בספטמבר 1941, מהגטו בעיירה סופייבקה (Sofievka) שבווהלין, נמלטו ליערות הסמוכים עשרים ושישה יהודים תחת הנהגתו של גריגורי רזנבלט (Grigorii Rosenblat). בראשית ימיה הייתה קבוצה זו יהודית לחלוטין, והיא הלכה וגדלה כאשר החלו להגיע יהודים נוספים מן הגטו, ואף ביצעה מספר התקפות על שוטרים, מארבים בדרכים ועוד. בשלהי שנת 1942 הגדוד פגש את גדודו של קובפק והצטרף אליו.²²⁶

הקבוצות, שפעלו בווהלין עד מחצית שנת 1942, היו מנותקות זו מזו ופעילות הלחימה שלהן הייתה מוגבלת. היא התמקדה בעיקר בהשגת נשק, בהתארגנות ובסיוע לקבוצות בלתי לוחמות, שהסתתרו ביערות. בקיץ 1942 הגיע מן העורף הסובייטי אל היערות במזרח ווהלין גדוד פרטיזני ל"תפקידים מיוחדים", שהיה מיועד לפעול באזור רובנה ולבוב, בעיקר בתחום המודיעין. הגדוד מנה בראשיתו כמאה לוחמים תחת פיקודו של דמיטרי מדבדייב (Dmitrii Medvedev). אביו של מדבדייב היה יהודי, אבל הוא הסתיר זאת מסביבתו. בהדרגה גדל הגדוד ומנה מאה וחמישים פרטיזנים, אשר כרבע מהם היו יהודים, ביניהם גם ילדים וסגנו של מדבדייב. חלק מן היהודים, שהגיעו לגדוד, נשלחו לדרום-מזרח ביילורוסיה על מנת להצטרף ללחימה הפרטיזנית שם. בשלהי אפריל 1943 חולק הגדוד ורובו עבר מערבה, קרוב יותר לרובנה.²²⁷

במחצית דצמבר 1942 הוקמה בצפון ווהלין חטיבה פרטיזנית בפיקודו של אנטון ברינסקי (Brinskii), שהיה בעל ניסיון צבאי רב והיו שמועות שהוא יהודי. החטיבה הייתה מורכבת ממספר יחידות מקומיות, ומנתה בעת הקמתה כשלוש מאות וחמישים לוחמים. מספר הלוחמים גדל בהדרגה, בין היתר גם הודות לקליטתם של צעירים יהודים, אוקראינים, קצינים וחיילים שנמלטו מן הכיתור. למעשה ברינסקי היה הראשון, שהחל למזג את היחידות הקטנות, שהיו קיימות עד אז ביערות ווהלין. בראשית שנת 1943 הגיע לווהלין וסילי בגמה (Vasilii Begma), לשעבר המזכיר

²²⁵ סמוסבט, גנרל פרטיזני, עמ' 25; קמנטסקי, כיבוש אוקראינה, עמ' 76-77. על פעילותו של גדוד קובפק ביערות ביילורוסיה ראו בחלק הביילורוסי של מחקר זה.

²²⁶ קנדל, ספר הזמנים והאירועים, כרך 4, עמ' 161; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 863.

²²⁷ ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 367; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 218-219; אנציקלופדיית השואה בבריה"מ, עמ' 573-574; איר"ש, חטיבה O.3, תיק 7318 (עדות משה טרוסמן). עוד על מדבדייב ראו, למשל: מדבדייב, זה היה ליד רובנה; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 125-142.

המחוזי של המפלגה הקומוניסטית ברובנה, אשר החל כעת לארגן אוגדות רובנאיות. אוגדות אלה הורכבו מחלק מן החטיבות של ברינסקי ומגדודים נוספים. ביוני 1943 הוקמה האוגדה הוהלינאית בצפון-מרכז ווהלין תחת פיקודו של אלכסיי פיודורוב. לכל החטיבות, האוגדות והגדודים הללו הצליחו להתקבל גם יהודים.²²⁸

בצפון-מרכז ווהלין הוקמו שתי יחידות תחת פיקודם של יוסף סובייסיאק (Sobyesiak) ("מקס") ומיקולה (ניקולאי) קונישצ'וק (Konishchuk) ("קרוק"), שהגרעין להקמתן היה קבוצות יהודיות. מאות יהודים הקימו ליד יחידות אלה "מחנות משפחה". סובייסיאק היה קומוניסט פולני אשר התיישב בעיירה מנייביץ' בשנת 1939 ועבד בבית דפוס. כאשר הגיעו הגרמנים הוא נעצר, אבל הצליח להימלט והחל משוטט ביערות הסביבה. הוא הצליח לרכז סביבו קבוצה של יהודים מן העיירה ומהכפרים הסמוכים לה והקים יחד עם יחידה פרטיזנית. בראשית שנת 1943 הצטרפו היחידות של "מקס" ו"קרוק" לחטיבה של ברינסקי, אולם מספר היהודים בהן המשיך להיות גבוה, ובשנת 1944 היו היהודים כשלושים וארבעה אחוזים מן הלוחמים בחטיבה.²²⁹

בדרום ווהלין לא היו יערות עבותים, היישובים היו צפופים יותר ודרכי התחבורה טובות יותר מאשר באזורי ווהלין האחרים. התנועה הפרטיזנית ששלטה באזור זה הייתה התנועה הפרטיזנית של האוקראינים הלאומניים ויחידות סובייטיות לא הצליחו לתקוע יתד באזור. משום כך היה מצבן של קבוצות פרטיזנים יהודים, שברחו מן הגטאות בדרום ווהלין, קשה עד מאוד.²³⁰

גם באזור מזרח גליציה לא הצליחה התנועה הפרטיזנית הסובייטית להתפתח. באזור זה היו מעט יערות ומערכת תחבורה מפותחת, רוב התושבים היו אוקראינים, אנטי-סובייטיים, אנטי-פולניים ואנטישמיים, והיה זה למעשה מרכז הפעילות של התנועה הלאומנית האוקראינית. באביב-קיץ 1943 השתלט אופ"א על היערות המעטים באזור, לחם נגד הפרטיזנים הסובייטיים ותקף כפרים פולניים. רובם המכריע של היהודים, שהצליחו לצאת מן הגטאות באזור אל היערות

²²⁸ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 220; פנקס, כרך 5, עמ' 23; ברנשטיין ויליטבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 165-174, 194-197. באוגדה של פיודורוב ככל הנראה היו פחות גילויי אנטישמיות מאשר בזו של קובצ'וק. ראו: גוגון, אדישות, חשדנות וניצול, עמ' 390. על השמועות בדבר יהדותו של ברינסקי: השואה באוקראינה, עמ' 100.

²²⁹ פנקס, כרך 5, עמ' 24; יליטבצקי, יהודי אוקראינה, עמ' 99; פל, לוחם להצלחה; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 6840 (עדות אלכסנדר אגס); ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 79. עוד על היחידה של קרוק ועל השתלבות היהודים בה ראו בהמשך.

²³⁰ פנקס, כרך 5, עמ' 24; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 374.

עם נשק מועט שהצליחו להשיג, נרצחו על-ידי הגרמנים, המשטרה האוקראינית, אנשי אופ"א או אפילו על-ידי כפריים מקומיים. יחידים בלבד הצליחו לשרוד ביערות, אם אצל איכרים שהסכימו להחביאם, ואם בכפרים פולניים, אשר הותקפו על-ידי אופ"א וקלטו אליהם יהודים מצוידים בנשק, היות והיו זקוקים לסיוע נגד האוקראינים הלאומנים. מעטים הצליחו להצטרף לאנשי קובפק כאשר הללו חצו את האזור במסעם, או לקבוצות קטנות של פרטיזנים סובייטיים, שהצליחו להתקיים ביערות למרות הכול²³¹.

2. היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה

i. התנגדות לקיומם של גדודים יהודיים, רצח יהודים על-ידי פרטיזנים ושוד רכושם

כאמור בחלקים הקודמים של מחקר זה, ההנהגה הסובייטית לא ראתה בעין יפה את הקמתם של גדודים פרטיזניים יהודיים. באוקראינה השפיע הדבר לרעה על מצבם של היהודים: מחד גיסא, הם לא יכלו להצטרף אל היחידות האוקראיניות הלאומיות, ומאידך גיסא הם גם לא הורשו להקים יחידות לוחמות משלהם²³².

לא כל המפגשים בין יהודים לבין הפרטיזנים הסובייטיים ביערות אוקראינה היו מוצלחים מבחינת היהודים ובמקרים רבים הם נרצחו על-ידי הפרטיזנים שפגשו וחפציהם המעטים עמם נמלטו מן הגטו נלקחו מהם. בגטו קובל, למשל, פעלו כמה קבוצות, אשר חבריהן, שעבדו במחסני הנשק של הגרמנים, גנבו כלי נשק והעבירו אותם ליערות. הם קיימו קשר עם היחידה הפרטיזנית של נאסייקין (Naseikin), אשר ככל הנראה שנה יהודים: כאשר הגיעו אליו אנשי הקבוצה הראשונה, נלקח מהם הנשק שהביאו והם הצטוו לחזור לקובל ולהשיג נשק נוסף. היות וסרבו לעשות זאת, אנשי נאסייקין ירו בהם למוות²³³.

מאות יהודים נמלטו מקאמין-קושירסקי ליערות הסביבה. חלק ניכר מהם נרצחו על-ידי האיכרים והמשטרה האוקראינית. שמונה-עשר צעירים, אשר נתקלו ביערות בקבוצה של עשרים וחמישה פרטיזנים, נרצחו על-ידם. למעשה, עיקר פעילותם של פרטיזנים אלה היה התנפלות על יהודים בודדים או קבוצות, שדידתם ורציחתם. מצבם של יהודי האזור השתפר מעט כאשר

²³¹ שם, עמ' 376.

²³² גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 42; וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ, עמ' 72.

²³³ פנקס, כרך 5, עמ' 24; ארד, תולדות השואה, כרך 2, עמ' 944; כאורנים גבהו, עמ' 22-23; יליסבצקי, אינטרנט. שמו הפרטי של נאסייקין אינו מופיע.

בינואר 1943 הוצנח באזור בוריס ניקולאייביץ' (Boris Nikolaevich), ששימש כקומיסר בגדוד "סבורוב" (Suvorov). אולם, עד אז כבר נרצחו כמעט כל היהודים, שנמלטו מגטו קאמין-קושירסקי, אם על-ידי האיכרים המקומיים ואם על-ידי קבוצות של פרטיזנים אנטישמיים²³⁴.

באוגוסט 1942 נמלט יעקב וולפר (Wolper) מן הכפר לישיניבקה (Lishnivka) שבוהלין, והוא בן 12 בלבד. על-אף גילו הצעיר הוא הצליח להתקבל לגדוד של "קרוק", אולם בכך לא תמו תלאותיו²³⁵:

בינואר 1943 נסוג הגדוד מבסיסו ביערות קוכוב, עם התחלת מצוד גרמני. המפקד קרוק ציווה על הבלתי-מזוינים להישאר ביערות. ו' [כך!] הפציר שירשו לו לצעוד עם הגדוד הנסוג. המפקד המעוצבן שלף אקדח והרגו.

אולם, כפי שכבר ראינו לעיל ונראה עוד להלן, "קרוק" היה ידוע בדרך-כלל כמפקד ידידותי ליהודים ורבים מהם התקבלו לגדודו. כיוון שכך, לא ברור מה העלה את חמתו של "קרוק" עד כדי כך, שירה בילד.

ii. הפלית היהודים לרעה והאשמות שווא כלפיהם

האשמות שווא שונות ומשונות הוטחו ביהודים, שהגיעו ליערות. כך, למשל, טענו פרטיזנים לא-יהודים כי היהודים יחסלו את כל האמצעים של הפרטיזנים, הדלים ממילא, ויחבלו באיכות התקפותיהם על הגרמנים. האשמה נוספת הייתה כי היהודים הגיעו אל היערות אך ורק על מנת להציל את עורם ולא על מנת להילחם בגרמנים. גם כאשר יהודים השתתפו בפעולות פרטיזניות, היה עליהם להוכיח את נכונותם להילחם למען עמיתיהם הפרטיזנים. ואפילו כאשר יהודים כבר התקבלו ליחידות פרטיזניות, בכל זאת התייחסו אליהם אנשי היחידות הללו בחשדנות וטענו כי הם מרגלים, שנשלחו אל היערות על-ידי הגרמנים²³⁶.

²³⁴ כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 190; ביבר, מלחמת הפרטיזנים, עמ' 11-12; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 3642 (עדות משה פלוט).

²³⁵ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 149.

²³⁶ גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 41-42; איו"ש, חטיבה O.3, תיק 4033 (עדות פיוטר שפושניקוב).

בשלהי המלחמה גם אוקראינים שעד אז שיתפו פעולה עם הגרמנים ושרתו במשטרה החלו לחפש דרכים כיצד להימלט ולהצטרף לצד השני. רבים מהם הצליחו להגיע אל היחידות הפרטיזניות ביערות, לא אלה של הלאומנים האוקראינים בלבד, אלא גם אל היחידות הסובייטיות. הם הביאו עמם ליחידות הללו בין השאר גם את דעותיהם האנטישמיות וגרמו להעכרת האווירה בתוך היחידות ולהחמרת היחס כלפי היהודים בהן²³⁷.

iii. נשים וילדים יהודים בתנועה הפרטיזנית

בין היהודים, שנמלטו מגטאות ווהלין, והצליחו להצטרף ליחידות הפרטיזניות הסובייטיות, היו גם לא מעט נשים. חלקן היה רב בעיקר בשירותי העזר: אחיות, חובשות קרביות, קשריות ועובדות משק²³⁸. דבורה זילברשטיין, למשל, התקבלה לגדוד של "קרוק", לאחר שברחה מגטו מנביצי באוקטובר 1942, ושימשה בו כאלחוטנית. במאי 1943 היא התנדבה להצטרף לקבוצת פרטיזנים, שקיבלה משימה להקים בסיס חדש באזור קובל, אולם "בדרך נפלה בשבי בידי כנופיית לאומנים אוקראינים והם עינו אותה עד מוות". ברכה טרבילו (Terbilo) הצטרפה לגדוד של מדבידב יחד עם אחיותיה הצעירות. היא שימשה כקשרית בין גדוד הפרטיזנים לבין מחתרות בכפרי ווהלין. לובה לדרהנדלר נמלטה מהעיר קובל כאשר הוקם בה גטו. בשל חזותה הצליחה להעמיד פני נוצריה ושימשה כקשרית בין קבוצות פרטיזנים, שפעלו ביערות האזור. יחד עם שלוש יהודיות נוספות השתכנה בבית בתוך העיר והמשיכה בפעילותה הפרטיזנית, אולם "שבועיים לפני השחרור, נמסרו לידי הגסטפו ע"י פולני שהכירן, הן נורו וגווייתיהן הושלכו לנהר"²³⁹.

גם ילדים יהודים נטלו חלק בלחימה הפרטיזנית, הן מתוך רצון לנקום על בני משפחתם שנרצחו והן מתוך יצר ההישרדות. למרות גילם הצעיר הם השתדלו ככל יכולתם להתקבל לשורות הפרטיזנים. חלקם הכירו את השפות המקומיות ולא היו בעלי חזות יהודית בולטת והדבר סייע להם בהשגת מזון ופרטי לבוש עבור עצמם ועבור הפרטיזנים המבוגרים יותר. הם מילאו תפקידים

²³⁷ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 189.

²³⁸ פרטיזנים מספרים, עמ' 36; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 252.

²³⁹ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 163, 176; שם, כרך א', חלק ב', עמ' 22-23. ראו שם דוגמאות רבות נוספות.

שונים ובכללם גם הוצאת אבק השריפה מפצצות שלא התפוצצו, תיקון כלי נשק, הכנת מוקשים וכדומה²⁴⁰.

iv. "אנשים טובים באמצע הדרך"

אף-על-פי-כן ולמרות שהפרטיזנים לא קיבלו כל הוראה שהיא להגן על היהודים²⁴¹, יהודים רבים נתקלו בשלב זה או אחר גם ב"אנשים טובים באמצע הדרך" אשר סייעו להם וקיבלו אותם לשורות הגדודים הפרטיזניים.

האוקראיני מיקולה קונישצ'וק, המכונה "קרוק"²⁴², היה קומוניסט ועד יוני 1941 כיהן כראש מועצת כפר בצפון ווהלין. ביוני 1941 הוא פונה מזרחה ושם עבר אימונים לקראת פעילות מחתרית. באוגוסט 1941 הוא נשלח חזרה אל אזור מוצאו, אולם בשל העוינות הרבה מצד האוכלוסייה המקומית כלפי המשטר הסובייטי, לא הצליח להתבסס שם ונדד ביערות. בקיץ 1942, בעת חיסולם של גטאות ווהלין, הגיעו אל היערות קבוצות של יהודים בעלי נשק מועט והן קיבלו את מרותו של "קרוק" כמפקד. אך לא לוחמים בלבד הגיעו אל היערות, אלא גם קשישים, נשים וילדים רבים. וכך, בראשית דצמבר 1942, כאשר הגיע לאזור אנטון ברינסקי, אשר הוזכר לעיל, הוא מצא, כי "אנשים היו הרבה במחנה, אך לוחמים מעט". הלוחמים אורגנו בגדוד תחת פיקודו של "קרוק" ושני סגניו היהודים: גינדין לענייני מבצעים ולורבר לענייני מינהל ומשק. האחרים צורפו למחנה אזרחי. בראשית 1943, כאשר הגיע לוהלין ואסילי בגמה, הגדוד של "קרוק" נכלל בין האוגדות, שהוא הקים. באפריל 1943 מתוך 183 הלוחמים בגדוד 111 היו יהודים. רבים מתושבי המחנות האזרחיים סייעו ללוחמים ככל יכולתם כספקי שירותים חיוניים, כגון מזון וציוד. אחד מתחומי הפעילות החשובים היה הפקת חומר נפץ מפגזים ופצצות, שלא התפוצצו, ויציקתם למוקשים. בעבודה זו עסקו נערים ונערות יהודים רבים, אשר חלק מהם אף שילם על כך בחייו. ברינסקי כתב מאוחר יותר בזיכרונותיו כי "קרוק בעצמו לא אחת מתגנב לתוך הגטו בעיירות הסביבה, סייע לאסירים לצאת אל היערות אל הפרטיזנים"²⁴³.

²⁴⁰ ספר זיכרון – אנגלית, עמק 477.

²⁴¹ למעשה היהודים לא היו יוצאי דופן בעניין זה. ראו: גוגון, אדישות, חשדנות וניצול, עמ' 381.

²⁴² עוד על "קרוק" ראו למשל: פרטיזנים ולוחמים יהודים, עמ' 31-32.

²⁴³ ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 39, 63-64; ספקטור, לחימת יהודי ווהלין, עמ' 194-195; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 61-64; כאורניס גבהו, עמ' 162; לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 93; הם היו רבים, עמ' 143-147; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 62.

אל הגדוד על-שם לנין, שפעל בסביבת ויניצה ומנה בראשיתו מאתיים לוחמים, התקבלו יהודים והיחס אליהם היה טוב. כפי שמעיד אחד מן היהודים הללו, בוריס פריצקר, היה זה בראש ובראשונה הודות למפקד ולדימיר סליוסרנקו (Vladimir Sliusarenko), אשר "הכשיל את כל הדיבורים המיותרים כלפי יהודים". היהודים בגדוד היו מפוזרים בין הקבוצות השונות ונטלו חלק בפעילות הקרבית, ובכלל זה גם שחרורם של שבויים סובייטיים.²⁴⁴

3. השתתפות היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית²⁴⁵

i. פיקוד, לחימה, רפואה ועוד

היה קושי בכניסתם של יהודים לעמדות פיקוד בתנועה הפרטיזנית באוקראינה. הסובייטים שאפו להעניק לתנועה הפרטיזנית צביון לאומי-טריטוריאלי ובכך הם ביקשו להתגבר גם על האיבה הלאומנית של הציבור האוקראיני. אולם במקביל המשיכו הגרמנים לטעון חזר וטעון, כי התנועה הפרטיזנית הסובייטית היא המצאה יהודית. יהודים מעטים בלבד הגיעו לעמדות פיקוד בכירות על יחידות פרטיזניות סובייטיות באוקראינה וחלקם הסתירו את יהדותם.²⁴⁶ אחד מן המפקדים היהודים, שלא הסתירו את יהדותם ואף סייעו ליהודים אחרים, היה אלכסנדר אבוגוב (Aleksandr Abugov), מפקדו של גדוד סיוור, שמנה כארבע מאות פרשים. לעתים התאספו ליד קבוצות הלוחמים יהודים נוספים, שברחו מן העיירות ולא היו כשירים להילחם. היחידות הלוחמות הגנו על המחנות ואילו האזרחים סיפקו ללוחמים שירותים שונים. ככל שהלכה והתרחבה תנועת הפרטיזנים הסובייטית באוקראינה כן גדלה חשיבותם של המחנות האזרחיים כבסיסים לוגיסטיים; אנשיהם עסקו בתחזוקה, טיפלו בפצועים, דאגו להכנת מזון ללוחמים, עסקו בשמירה ועוד.²⁴⁷

²⁴⁴ מחוז ויניצה, עמ' 107-108.

²⁴⁵ רשימה שמית של יהודים, אשר נטלו חלק בפעילות מחתרתית ופרטיזנית באוקראינה, שנת לידה ושם היחידה אליה השתייכו ראו אצל: ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 246-332.

²⁴⁶ לא רק מפקדים הסתירו את יהדותם. גם פרטיזנים מן השורה עשו זאת. ראו למשל, לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק ב', עמ' 56.

²⁴⁷ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 250; אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 1; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 369; פנקס, כרך 5, עמ' 25; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 206; הם היו רבים, עמ' 237-248.

אחדים מיהודי ווהלין הגיעו לתפקידי פיקוד על יחידות משנה ומילאו תפקידים מסוגים שונים. המפורסם שבהם היה משה גילדנמן, שפיקד על פלוגה ביערות זייטומיר, שהורכבה מיהודים ופעלה בראשית קיומה כקבוצה עצמאית. אחרי הטבח ביהודי קורץ, הוא יצא מן הגטו ב-23 בספטמבר 1942 יחד עם בנו בראש קבוצה של שישה-עשר יהודים, שהיו חמושים באקדח אחד בלבד. הם הצליחו להשיג שני רובים, לאחר שתקפו שומר-יער. נשק נוסף הם השיגו בעקבות מארב שביצעו על קבוצת שוטרים, שהייתה בדרכה לגייס נוער אוקראיני לעבודה בגרמניה, ובעקבות פשיטות על תחנות משטרה קטנות בסביבות העיירה ויסוצק (Vysotsk). במקביל הצטרפו אל היחידה היהודית יהודים רבים נוספים, ששוטטו עד אז ביערות הסביבה. לאחר מפגש עם חטיבת סבורוב, הועברו רוב הפרטיזנים היהודים מיחידת סבורוב ליחידה היהודית. בשנת 1943 התקבלה פקודה ממוסקבה לצרף ליחידה זו נוער אוקראיני ובהדרגה הפכו היהודים בה למיעוט.²⁴⁸

בבריגדה שפעלה במחוז קירובוגרד (Kirovograd) אחד המפקדים היה א. צמברג (Tsemberg). כאשר יצאו הפרטיזנים לדרך לקראת מפגש עם הצבא האדום, היחידה של צמברג הרגה תשעה-עשר גרמנים ולקחה בשבי ארבעים ותשעה גרמנים אחרים, אשר נמסרו לצבא בעת המפגש. על הצטיינותו הקרבית היה צמברג מועמד לקבלת אות הצטיינות²⁴⁹.

יוסף אולשנסקי היה מפקד קבוצת חבלנים באזור רובנה, שהשתתפה בפיצוץ רכבות ובפעולות נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם²⁵⁰. ישעיהו בבצ'וק, בהיותו בן 22 בלבד, שימש כקשר בין גדודים פרטיזניים, שפעלו ביערות ווהלין, הצליח לתפוס את "הגרמני יוזף האמר, הביאו חי ליער ושילם לו כגמולו". בפברואר 1943 הוא נשלח בראש קבוצה, שמנתה כמאה חברים, להקים גדוד חדש באזור קובל. בשלהי אותה שנה הוא נהרג בהיתקלות עם גרמנים כאשר הוביל נשק לקבוצה החדשה²⁵¹.

²⁴⁸ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 121-122; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 251; אנציקלופדיה של השואה, כרך ב', עמ' 269; ארד, בצל הדגל האדום, עמ' 371-372; פרטיזנים ולוחמים יהודים, עמ' 40-41; באואר, מות העיירה, עמ' 205; כהנוביץ', מלחמת הפארטיזנים, עמ' 127-129.

²⁴⁹ ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 207. שמו המלא של צמברג לא מופיע כמו גם לא ברור האם אכן קיבל את אות ההצטיינות או היה מועמד בלבד.

²⁵⁰ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 48.

²⁵¹ שם, עמ' 72.

על-אף הקשיים שעמדו בפניהם, לחמו היהודים בגבורה. רבים, חלקם צעירים מאוד, זכו להכרה ממפקדיהם הלא-יהודים על לחימתם וגבורתם, והללו אף המליצו להעניק להם אותות ועיטורים על כך²⁵².

כעשרה אחוזים מן הרופאים בתנועה הפרטיזנית באוקראינה בשנים 1943-1944 היו יהודים. חלקם הוצנחו באזור יחד עם פרטיזנים אחרים, ואילו אחרים היו בין הבורחים מן הגטאות ומן המחנות. הרופאים הפרטיזנים העניקו טיפול רפואי לא לפרטיזנים בלבד, אלא גם לאזרחים תושבי הסביבה. בשלהי 1943 ובראשית 1944, בעשרים ושתיים חטיבות פרטיזניות גדולות באוקראינה פעלו כמאה וארבעים רופאים יהודים²⁵³. אם ניקח בחשבון כי רישום אנשי היחידות השונות לא היה מדויק ולא תמיד צוינו לאומיותם ומקצועם של הלוחמים, בהחלט ייתכן כי מספרם האמיתי של הרופאים היה גדול יותר.

הגדוד של מדבדיב, שכבר הוזכר, מנה בראשית 1944 כחמש מאות לוחמים בשלוש פלוגות. בראש השירות הרפואי עמד היהודי אלברט צסרסקי (Tsesarskii). הוא טיפל במסירות רבה ובהצלחה בפרטיזנים הפצועים והחולים, ופעמים רבות – גם באוכלוסיית הכפרים, שהגדוד עבר דרכם²⁵⁴. רבים מבין הצוותים הרפואיים ביחידות הפרטיזניות שימשו במקביל גם כלוחמים מן השורה. כך למשל, היהודיה דוסיה בסקינה, אשר הייתה במקצועה מיילדת, שימשה כאחות באחד הגדודים הפרטיזניים באוקראינה ובמקביל גם שימשה כתבלנית. היא סייעה לאנשי הגדוד בלבד, אלא גם לתושבי הכפרים הסמוכים. על כך קיבלה שני אותות הצטיינות²⁵⁵.

כאמור, אמנים יהודים הצליחו אפילו להתקבל ליחידות של האוקראינים הלאומנים²⁵⁶. יהודים הועסקו גם בתיקון נשקים או הרכבתם של נשקים חדשים מחלקים, שנמצאו במקומות שונים²⁵⁷. דוד בייגל מן העיירה ויסוצק (וההלין), "היה מומחה לענייני נשק. ארגן ביער בית-מלאכה, שבו יצרו אקדחים ותת-מקלעים, שעוררו פליאה בכל האוגדה". ואילו חסיה בליישטיין,

²⁵² ראו למשל: איו"ש, חטיבה M.40 MAP, תיק 1; שם, חטיבה O.33, תיק 1198 (עדות יעקב ראבין).

²⁵³ גסין, חורבן יהדות אוקראינה, עמ' 81-82; ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות, עמ' 230.

²⁵⁴ שם, עמ' 232-235.

²⁵⁵ הם היו רבים, עמ' 77. עוד על נושא הרפואה ראו למשל: ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 475-477.

²⁵⁶ פרידמן, דרכים להשמדה, עמ' 188.

²⁵⁷ יליסבצקי, אינטרנט.

שהצטרפה לקבוצה פרטיזנית, "שלאחר זמן יצא ממנה הגדוד 'קרוק'", בקיץ 1942 התנדבה לעבוד ב"פירוק פגזים והרכבת מוקשים". מפקדיה המליצו להעניק לה את עיטור "הכוכב האדום"²⁵⁸.

ii. נקמה בגרמנים ובמשתפי הפעולה עמם

פעם אחת התנפלה קבוצת אנשים משלנו על תחנת המשטרה בכפר קורז'ליץ, משום שבין שוטריה נמצאו כמה שקצים, שהיו ידועים בחלקם הרב בהשמדת יהודי הכפרים [...] חברנו טולה (נפתלי) התקרב אל אחד החלונות ועמו קובה'לי הקטן בן השתיים-עשרה; הם הציצו פנימה. ומשראו כי שישה שוטרים מסובים אל השולחן, הטילו רימוני-יד פנימה [...] שוב פעם אחת הגיעה אלינו אישה ששמה טפלו וסיפרה שבבויברוק נמצא אוקראיני, התופס ילדים יהודים ומוסר אותם לז'אנדרמריה [...] בליל חג המולד יצאנו לשם [...] הוא ביקש, התחנן ונשבע שרק במקרה אחד הוא מסר ילד יהודי [...] הם שחטו אותו לעיני בני משפחתו ורשמו בגיר על הרצפה: "דם יהודי שנשפך – נפרע בדם" [...] המקרה הטיל אימתו על האוקראינים בסביבה והכול פחדו מנקמת היהודים המשוטטים ביערות"²⁵⁹.

תיאור זה משקף את אחת התכונות, שייחדו לוחמים יהודים לעומת עמיתיהם הלא-יהודים: הרצון לנקום על סבלו של עמם בכלל, ועל זה של יקיריהם בפרט. לעתים הרצון לנקום היה כה חזק עד כי מילותיהו האחרונות של פרטיזן יהודי לחבריו לפני מותו היו "נעמט נקמה!" – תנקמו!²⁶⁰

ניסן בוברוב (Bobrov) מהעיירה סרניק (Sernik) הצליח להימלט מן הגטו בשנת 1942 יחד עם בנו הקטן אל היערות. שם נהג לעקוב "אחר איכרים שידם הייתה ברצח יהודים ונוקם בהם". מאוחר יותר הם הצטרפו לגדוד פרטיזני ביערות רפאלובקה. לאחר שנקם באיכר, שרצח את אחותו, הוא נידון למוות על-ידי הפרטיזנים בטענה השקרית, שהאיכר היה קשר פרטיזני. בנו של

²⁵⁸ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 88, 93.

²⁵⁹ יונס, על פי הבור, עמ' 119-121.

²⁶⁰ ספר זיכרון – אנגלית, עמ' 54-55.

בוברוב נרצח גם הוא על-ידי הפרטיזנים בגדוד לאחר מכן. פסח בינדס מן העיירה רפאלובקה הצטרף לקבוצת פרטיזנים מעורבת בנובמבר 1942 לאחר שברח מן הגטו. יחד עם פרטיזנים יהודים אחרים "חדר באחד הלילות לעיירת מולדתו וחיסל כמה אוקראינים, שעזרו לגרמנים בהשמדת יהודי העיירה. בינדס נפל בקרב נגד כנופיית אוקראינים". פייגה גולדמן הייתה בין הראשונים להימלט מגטו רפאלובקה. יחד עם שני יהודים נוספים, שנמלטו מאותו גטו, הם נקמו "באיכרים שעזרו לגרמנים בהשמדת יהודים". משה גורלניק, שאיבד את כל משפחתו בטבח במזריץ' (Mezerich), הצטרף לקבוצת פרטיזנים לא-יהודים ונקם באנדרי בלאושקה (Andreii Belaushka), "רוצחם של יהודי מזריץ'" בכפר סמוך²⁶¹.

באחת הפעמים בהן שבה קבוצה של פרטיזנים יהודים מיערות ווהלין מפעילות היא פגשה ליד קאמין-קושירסקי צעיר אוקראיני. בשיחה עמו "התברר כי הוא שוטר-לשעבר בעיירה זו וכי השתתף ברצח היהודים שם". הקבוצה היהודית דנה אותו למוות והוא נורה ביער. במקרה אחר, סיירים מאותה קבוצה פגשו באזור קובל "איש צעיר בלבוש מהודר". הם החלו לתחקר אותו והוא, שחשב שהם שייכים לאוקראינים הלאומנים, סיפר להם כיצד בהיותו שוטר הרג יהודים. הוא הובא למקום לחניית הגדוד ושם היו מי שהכירו אותו כמי שרצח משפחות יהודיות שלמות וגם משפחה אוקראינית שחמישה מבניה היו פרטיזנים. על מעשיו אלה "הוא הושלך לבור בעודו חי, כפי שעשה ליהודים"²⁶².

קבוצה של עשרה פרטיזנים יהודים ביערות ווהלין הוציאו להורג את מזכיר המועצה של אחד הכפרים, אשר "גילה להיטות רבה בחיסול יהודי הסביבה" והחרימו את הרכוש היהודי, שמצאו בביתו. אותה קבוצה ביצעה פעולות נקם נוספות בכפרים אחרים בסביבה נגד מי שהיו ידועים כמשתפי פעולה עם הגרמנים: מפקדי משטרה, מזכירי כפרים, איכרים פשוטים וכדומה²⁶³.

מרק משוק בן ה-12 נקם בפטרו ריז'וק (Petro Ryzhuk) האוקראיני על שירה למוות באביו: ריז'וק נתפס על-ידי הפרטיזנים ולאחר שנחקר במשך הלילה נגזר דינו למות על שיתוף

²⁶¹ לכסיקון הגבורה, כרך א', חלק א', עמ' 75, 89, 112, 117. ראו שם דוגמאות נוספות לפעולות נקם.

²⁶² כאורנים גבהו, עמ' 42. תאריכי האירועים אינם מזכירים. ראו שם גם מקרים נוספים עם אותה קבוצה.

²⁶³ כאורנים גבהו, עמ' 84-88.

פעולה עם הגרמנים. בבוקר נאספו כל הפרטיזנים בגדוד וקראו למרק להוציא אל הפועל את גזר הדין. מרק ירה ברוצח אביו שיבעה כדורים²⁶⁴.

הרצון העז של היהודים לנקמה היה ידוע לכולם. כך למשל, בראשית ספטמבר 1942 שלח ראש המינהל הרביעי של הנקוו"ד, הגנרל פאבל סודופלטוב (Pavel Sudoplatov) מזכר אל ראש המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, פונומרנקו, בו הוא מדווח כי נודע לו, ככל הנראה מקבוצת פרטיזנים באזור העיר רובנה, כי ביערות הסביבה מסתתרות מספר קבוצות של יהודים, אשר נמלטו מהוצאות להורג בהן נרצחו נשיהם וילדיהם. הם "להוטים לנקום [...] אפשר לארגן גדוד לוחם, יש צורך בנשק ותחמושת". בכתב יד מישהו הוסיף כי יש להיענות בחיוב לבקשה²⁶⁵.

***

ארבעה גורמים עיקריים תרמו לשיתוף הפעולה של האוכלוסייה הלא-יהודית באוקראינה עם הגרמנים במעשיהם נגד היהודים: לאומנות אוקראינית, אנטישמיות אוקראינית "מסורתית", הזהות של היהודים עם הכיבוש הסובייטי בעיני האוקראינים, והנטייה הפרו-גרמנית של התנועה האוקראינית הלאומית – כל אלה הקלו על הגרמנים את מלאכת גיוסה של האוכלוסייה המקומית נגד היהודים. כבר בספרו "מאבקי" (*Mein Kampf*) הבהיר היטלר, כי מבחינתו האוקראינים הם תת-אדם ואוקראינה היא שטח המחיה של גרמניה. אף-על-פי-כן לא נמנעו האוקראינים הלאומנים, שקיוו לזכות בריבונות מדינית, מלהציע את שירותיהם לגרמנים, לסייע להם לכבוש את מולדתם ולנצל את בני עמם. כך, מצאו הגרמנים באוקראינה מאות אלפי אנשים אשר היו מוכנים, כתוצאה משילוב של לאומנות ותאוות בצע, להתעלל, לטבוח ולשדוד את שכניהם היהודים. השואה יצרה הזדמנויות רבות להתעשרותה של האוכלוסייה הלא-יהודית על חשבון זו היהודית. גירוש היהודים מבתיהם אל הגטאות ובידודם שיפרו את תנאי המגורים והחיים של לא-יהודים רבים אשר תפסו את מקומם²⁶⁶.

את הלחימה הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה ניתן לחלק לשלוש תקופות²⁶⁷:

²⁶⁴ איר"ש, חטיבה O.3, תיק 7634 (עדות מרק משוק).

²⁶⁵ איר"ש, חטיבה M.40 RCM, תיק 27. לא ברור על-ידי מי נוסף הכיתוב בכתב יד. התרגום מרוסית – שלי.

²⁶⁶ פינדר, שיתוף פעולה, עמ' 96; איינשטיין, התנגדות יהודית, עמ' 250-251; חימקה, שיתוף פעולה אוקראיני.

²⁶⁷ הוכן לפי: קנטי ולוויצקי, התנועה הפרטיזנית באוקראינה, עמ' 6-12.

(1) יוני 1941 – שלהי נובמבר 1942: תקופה שהתאפיינה בחסרונה של מדיניות אחידה ועקבית בנושא הפעילות הפרטיזנית. במערב אוקראינה היה קשה לגייס לוחמים היות ורוב האוכלוסייה המקומית תמכה באוקראינים הלאומניים. ביוני 1942 אמנם הוקם מטה פרטיזני אוקראיני, אולם הוא התקשה ליצור קשר עם כל היחידות הפרטיזניות הסובייטיות, שהיו פזורות ברחבי הרפובליקה.

(2) נובמבר 1942 – שלהי 1943: נוצר קשר הדוק יותר עם המטה הפרטיזני. הפעילות הפרטיזנית הסובייטית באוקראינה התגברה בעיקר הודות לשינויים במאזן הכוחות בחזית בין ברית-המועצות לבין גרמניה. הגרמנים עצמם דיווחו בתקופה זו, כי האוכלוסייה המקומית התייחסה אל המפלה הגרמנית בסטלינגרד כאל חולשה של הגרמנים והיחס השלילי כלפי הסובייטים החל להשתנות.

(3) ינואר – אוגוסט 1944: על הפרטיזנים הסובייטיים הוטלה המשימה לגרום לאי-סדר בקרב הכוחות הגרמניים ולסייע לצבא האדום.

בתנועה הפרטיזנית באוקראינה היוו האוקראינים חמישים ותשעה אחוזים בלבד, אליהם נוספו רוסים (כעשרים אחוזים), ביילורוסים (כשישה וחצי אחוזים) ובני לאומים אחרים (כשניים-עשר אחוזים, ביניהם גם יהודים). לפי הערכה, מספר היהודים, שפעלו בשורות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בוהלין היה אלף וחמש מאות עד אלף ושש מאות יהודים. על מספר זה יש להוסיף מאתיים עד שלוש מאות יהודים, שפעלו במסגרות עצמאיות בדרום ווהלין²⁶⁸. לפי אומדן אחר, מספר היהודים, שהצליחו להצטרף ליחידות פרטיזנים סובייטיות באוקראינה כולה, "לא עלה על 2,500 – פחות מאחוז אחד ממספר היהודים שחיו שם לפני המלחמה"²⁶⁹.

²⁶⁸ סלפיאן, הגרילה של סטלין, עמ' 56; פנקס, כרך 5, עמ' 24.

²⁶⁹ באואר, מות העיירה, עמ' 205-206.

ניתוח השוואתי

נפנה עתה לניתוח השוואתי בין שלוש הרפובליקות הסובייטיות בהן דן המחקר (ליטא, ביילורוסיה ואוקראינה) לפי הנושאים שהוצגו בפרקים הקודמים: יחסה של האוכלוסייה המקומית אל היהודים ערב הכיבוש ובמהלכו; התארגנותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית; דרכם של היהודים מן הגטאות אל שורות הפרטיזנים; ולבסוף היחסים בין הלא-יהודים לבין היהודים בתוך התנועה הפרטיזנית הסובייטית.

1. האוכלוסייה המקומית והיהודים ערב הכיבוש ובמהלכו

היחסים בין היהודים לבין הלא-יהודים באזור בו עוסק מחקרנו היו מורכבים ומסובכים עוד בטרם פרצה מלחמת העולם השנייה. יהודים התגוררו שם תחת שליטים שונים מאות שנים לפני הקמתה של ברית-המועצות. יחס האוכלוסייה אליהם בתקופת מלחמת העולם החל להתעצב כבר אז והיה מושפע ממדיניות השלטונות, מן המצב הכלכלי, מיחסה של הכנסייה ומגורמים נוספים. היו תקופות בהן נקטו השלטונות במדיניות סבלנית וסובלנית יותר כלפי היהודים ומיעוטים אחרים בשטחם, ולעומתן - תקופות של גזירות אנטי-יהודיות. היחס מצד האוכלוסייה הכללית כלפי האוכלוסייה היהודית היה בהתאם.

כך, למשל, בליטא של המאה השש-עשרה היו היהודים בעלי זכויות רבות וחיו בשלום לצד שכניהם הלא-יהודים. בשלהי המאה השמונה-עשרה, לעומת זאת, כאשר ליטא סופחה לרוסיה היא הפכה לחלק מ"תחום המושב"¹, נחקקו בה חוקים אנטי-יהודיים ובמאה התשע-עשרה אירעו מספר פוגרומים שבוצעו על-ידי האוכלוסייה המקומית. לאחר מלחמת העולם הראשונה נהנו לכאורה היהודים מזכויות מסוימות, אולם תמיכת רבים מהם ברעיונות סוציאליסטיים הייתה להם לרועץ וחזקה את האווירה האנטישמית במדינה. בהדרגה הורע עוד יותר הן יחס השלטונות אל היהודים והן יחס האוכלוסייה המקומית כלפיהם. ואם לא די בכך, אזי בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב באוגוסט 1939 השתלטו הסובייטים על ליטא ובעקיפין גרמו להחמרה נוספת ביחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים. הליטאים ראו בסובייטים כובשים וביהודים - את תומכיהם ועושי דברם. הם התעלמו מן האופן בו פגע השלטון הסובייטי גם באוכלוסייה היהודית, כפי שראינו בחלק של המחקר שעסק בליטא. במקביל התפתחה בליטא תנועה לאומנית

¹ ראו מפה של תחום המושב היהודי ברוסיה בשנים 1835-1917 בנספח א', עמ' 343.

אנטי-סובייטית ואנטי-יהודית, אשר חרטה על דגלה את רעיון הקמתה של מדינה ליטאית עצמאית. כל זה היווה קרקע פורייה לשתילתה, לצמיחתה ולבלבובה של התעמולה הנאצית האנטי-סובייטית והאנטי-יהודית בבוא העת ברפובליקה הליטאית.

גם בביילורוסיה, כאשר זו הייתה חלק מ"תחום המושב" בשנים 1791-1917, היחס כלפי היהודים הן מצד השלטונות והן מצד האוכלוסייה המקומית היה שלילי בעיקרו ואירעו מספר פוגרומים נגדם. במערב ביילורוסיה, שהיה תחת השלטון הפולני מאז סיום המלחמה בין רוסיה הסובייטית לבין פולין בשנת 1921, מצבם של היהודים היה אף גרוע מכך. מצבם החמיר ביתר שאת בשנים האחרונות שלפני פלישתה של גרמניה לפולין, כאשר הפרלמנט הפולני החליט להטיל עליהם הגבלות נוספות, כגון על מקצועות בהם מותר היה ליהודים לעסוק. באותה תקופה אירעה שורה של פוגרומים אנטי-יהודיים ברחבי פולין, אשר התפשטו גם למערב ביילורוסיה. היחסים בין היהודים לבין הפולנים באזור זה הורעו שוב לאחר סיפוחו לברית-המועצות בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב². יחד עם זאת, לא צמחה בביילורוסיה תנועה לאומנית ביילורוסית כמו זו שצמחה בליטא ובאוקראינה.

בניגוד לתנועות הלאומיות בקרב עמי הסביבה, הלאומיות הביילורוסית לא זו בלבד שהתפתחה תחת דיכוי המשטר הצארי, אלא גם הייתה נעדרת מוקדי הגות עצמאיים שיכלו לחזקה. המאבק בין ההשפעות הרוסיות והפולניות ניטש בה סביב השאלה למי ישתייכו הביילורוסים ולא מי יתמוך במאווייהם הלאומיים. גם בין שתי מלחמות העולם, תנועה זו נותרה חלשה ולא זכתה לתמיכה במחוז על-ידי גורמים אינטרסנטיים שהיו מעוניינים בהחלשת המשטר הסובייטי. המיעוט הביילורוסי בפולין דוכא אף יותר מאשר זה שברוסיה הצארית, ואילו בביילורוסיה הסובייטית הלכי הרוח הביילורוסיים הלאומיים נותרו חלשים מאוד. כל זה גרם לכך, שהלאומיות הביילורוסית לא הצליחה להרים ראש ולהוות אלטרנטיבה ראויה עבור תושבי המדינה. בניגוד לליטא, למשל, שבמשך למעלה משני עשורים נהנתה מעצמאות מדינית, ולאוקראינה, שלאומיותה האתנית הייתה חזקה מאוד וניזונה הן מהגות לאומית והן מתמיכה מצד מי שראה בה כוח בעל עוצמה לפגוע במשטר הסובייטי. אין ספק כי לעובדות אלה הייתה, כפי שנראה בהמשך ההשוואה, השפעה גם על יחסה של האוכלוסייה הביילורוסית (ובשתי הרפובליקות האחרות גם כן) כלפי השלטון הנאצי ומדיניותו כלפי היהודים.

² דאו מפה של השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940 בנספח א', עמ' 344.

במאות הראשונות למגוריהם של היהודים באוקראינה, למרות מספר פוגרומים, שרכה האוכלוסייה ביהודים, הצליחו האחרונים להתקבל לשורות הממשל, אבל הם דיברו ביידיש, לבושם היה שונה ורובם התגוררו ברחובות נפרדים. במאה השש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה היה היחס אל היהודים מתון בעיקרו והם עסקו במגוון רחב של מקצועות. כתוצאה משלוש חלוקותיה של פולין בשלהי המאה השמונה-עשרה מצאו עצמם מאות אלפי יהודים תחת השלטון הרוסי ב"תחום המושב". כעת חלה החמרה במצבם החוקי, הכלכלי והחברתי כאחד. היחסים בין האוקראינים, הפולנים והיהודים הושפעו גם מן הרקע הדתי השונה שלהם. החל במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ועד ראשית המאה העשרים אירעו שלושה גלים של פוגרומים גדולים ומפורסמים באוקראינה: פרעות ת"ח ות"ט (הידועות בכינוי "פרעות חמלניצקי") במחצית המאה השבע-עשרה; פרעות ההיידמקים במאה השמונה-עשרה; ו"ימי פטליורה" בשנת 1918. הרקע לפוגרומים הללו היה ככל הנראה שילוב של השוני הדתי בין היהודים לבין האוכלוסייה המקומית יחד עם פערים כלכליים ומעמדיים. המשברים הכלכליים והרעב הגדול (Holodomor) בשלהי שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים, כבר תחת השלטון הסובייטי, פגעו פגיעה קשה הן באוכלוסייה הכללית והן באוכלוסייה היהודית. ואילו מצבם של היהודים, שהמשיכו להתגורר באוקראינה המערבית תחת השלטון הפולני, הוחמר בעקבות חוזה אי-התקפה לעשר שנים, שנחתם בין פולין לבין גרמניה בינואר 1934. לאחר הסיפוח בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, כמו בליטא, כך גם באוקראינה המערבית ראתה האוכלוסייה בשלטון הסובייטי שלטון כובש וביהודים – משתפי פעולה עם שלטון זה, תוך התעלמות מן העובדה שאותו שלטון פגע גם באוכלוסייה היהודית. גם כאן התפתחה תנועה לאומנית אנטי-סובייטית ואנטי-יהודית ונוצרה קרקע נוחה יחסית לבואם של הגרמנים והוצאתה אל הפועל של מדיניותם האנטישמית.

כידוע, גרמניה פתחה במתקפה נגד ברית-המועצות ב-22 ביוני 1941 וליטא נכבשה כעבור כשבוע, מה שכמובן מנע את הימלטותה של אוכלוסייתה היהודית. כשמונה אחוזים בלבד מיהודי ליטא הצליחו לעזוב אל עומקה של ברית-המועצות. חלק מהם כלל לא היו מודעים למדיניות האנטי-יהודית של הגרמנים ולכן לא ראו סיבה לנטוש את מקומות מגוריהם. כבר בימים אלה שבין נסיגתו של הצבא האדום לבין השתלטותם המוחלטת של הגרמנים, פתחה האוכלוסייה הליטאית בשורה של מעשי רצח ושווד של האוכלוסייה היהודית ברחבי הרפובליקה בעידודה של התנועה הלאומנית הליטאית. חלק מן המשתתפים בפרעות נגד היהודים היו ליטאים, שנפגעו

בצורה זו או אחרת מן השלטון הסובייטי. וילנה הבירה הייתה יוצאת דופן מבחינת ממדי הפגיעה ביהודים בתקופה זו. כפי שראינו בגוף המחקר, ייתכן והדבר נבע מן העובדה כי רוב תושביה של העיר היו פולנים והליטאים חששו כי בבוא היום יתנו הגרמנים את השלטון בעיר בידיהם אם יראו כי הליטאים אינם מצליחים לייצב את שלטונם הם בעיר. כלומר, מנקודת מבטם של תושביה הליטאים של וילנה ומנהיגיהם, פרעות ביהודים בשלב זה עלולות היו לגרום לתוהו ובוהו מיותר. גם באוקראינה רוב רובם של היהודים לא הצליח לעזוב לעומקה של ברית-המועצות מבעוד מועד, וגם כאן אחת הסיבות הייתה חוסר במידע בכל הנוגע לרדיפות היהודים על-ידי הגרמנים. כמו בליטא, גם באוקראינה כבר בימי הכיבוש הראשונים התרחשו פוגרומים נגד האוכלוסייה היהודית, שבוצעו על-ידי האוכלוסייה המקומית הלא-יהודית, אשר כללו רצח, שוד ושריפת בתי כנסת. במעשים אלו נטלה חלק גם המשטרה האוקראינית, שהוקמה ביוזמת חוגים לאומניים מקומיים. אלפי יהודים נרצחו בפוגרומים ברחבי אוקראינה כבר בימים הראשונים לפרוץ המלחמה. הן בליטא והן באוקראינה קיבל חלק גדול מן האוכלוסייה המקומית את הכוחות הגרמניים בזרועות פתוחות ובשמחה רבה והגרמנים אף ציינו זאת בדיווחיהם. גם בביילורוסיה לא הצליחו רוב היהודים להימלט מאותן סיבות כמו בליטא ובאוקראינה. גם בביילורוסיה קיבל חלק מן האוכלוסייה את הגרמנים בצורה הרוסית המסורתית - לחם ומלח. גם במספר יישובים בביילורוסיה היו מקרים של אלימות כלפי יהודים, אולם לא בעוצמה ובממדים שבליטא ובאוקראינה.

ניתן אם כן לומר, שרבים מן התושבים המקומיים, במיוחד בליטא ובאוקראינה, ראו בצבא הגרמני את מי שישחרר אותם מן הכיבוש הסובייטי הכה שנוא עליהם וקיבלו אותו בזרועות פתוחות. התעמולה הגרמנית האנטי-יהודית, שהופצה בקפדנות רבה כבר בימים הראשונים לבואם של הגרמנים, לפיה היהודים והסובייטים הם היינו הך ולכן היהודים הם האשמים הבלעדיים בכל נוראות המשטר הקומוניסטי, תרמה תרומה משמעותית להעמקת השנאה כלפי היהודים. גורם נוסף שהשפיע על יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים לאורך מלחמת העולם השנייה היה הכנסייה. הכנסיות הנוצריות השונות באזור בו עוסק מחקרנו הוסיפו על התעמולה הגרמנית גם תעמולה תיאולוגית משלהן. מעיני הגרמנים לא נעלם כמובן הפוטנציאל הטמון גם ביחסה של הכנסייה כלפי השלטונות הסובייטיים שפעלו נגדה ללא רחם בשנים שלפני פלישת הגרמנים. בהכרזותיהם ובדרשותיהם, שצידדו בגרמנים ופיארו אותם, לא עסקו בדרך כלל ראשי הכנסיות האוקראיניות וראשי הכנסייה בליטא ביהודים באופן מפורש וגם לא בשיתוף הפעולה של האוכלוסייה המקומית עם הגרמנים בתהליך השמדת האוכלוסייה

היהודית. אולם, השבחים והברכות מצדם כלפי הגרמנים, העומדים לשחרר את צאן מרעיתה של הכנסייה מן העול הסובייטי, יכולים היו להשתמע כעידוד להשתתף ברצח היהודים או לכל הפחות לא להתנגד לו באופן פעיל. גם אם אנשי הכנסייה לא התכוונו לכך באופן ישיר, זו הייתה המשמעות העקיפה של מעשיהם (או חוסר מעשיהם) ודבריהם, ואין ספק שהייתה לכך השפעה על יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים והשמדתם.

במקביל לניסיון לכבוש את ברית-המועצות כולה, הקימו הגרמנים גטאות עבור היהודים באזורים הכבושים. בברית-המועצות הוקמו הגטאות במקביל לתהליך ההשמדה והיו אף מקומות בהם הוקם גטו רק לאחר שרוב התושבים היהודים כבר הושמדו. במקרים אחרים, כפי שהיה בבירת אוקראינה – קייב – התושבים היהודים הוצאו להורג זמן קצר מאוד לאחר הכיבוש וכלל לא היה צורך בהקמתו של גטו. יהודי ברית-המועצות בכלל, והיהודים שהתגוררו ברפובליקות בהן עוסק מחקר זה בפרט, היו מפוזרים על-פני שטח רחב ממדים ובמקומות יישוב רבים. לכן, גם במקומות בהם הוקמו גטאות היה זה בעיני הגרמנים פתרון זמני בלבד לצורך ריכוז היהודים במקום אחד על מנת להקל על השמדתם בבוא העת. על כך יש להוסיף גם את המחסור התמידי בכוח אדם, שהגרמנים יכולים היו להקדיש לביצוע ההשמדה, מה שגרם לכך שבמקומות רבים השמדת היהודים נמשכה חודשים רבים. סיבה נוספת להקמת הגטאות הייתה רצונם של הגרמנים לנצל את המשאבים הכלכליים המקומיים לצורכי משק המלחמה ובגטו הם יכלו לרכז כוח אדם מקצועי זול ביותר. ברוב רובם של המקרים הוקמו הגטאות באזורים העניים והמוזנחים ביותר של הערים והעיירות. לשלטונות המקומיים, שהסכימו לשתף פעולה עם הגרמנים, היה תפקיד חשוב בתהליך הקמת הגטאות: הן במציאת המקום הרצוי והמתאים ביותר מבחינת הגרמנים להקמת הגטו, הן בפינוי האזור הנבחר מאוכלוסייתו הלא-יהודית והעברתה לבתי היהודים שהתפנו באזורים האחרים בעיר, והן בסיוע ובפיקוח על הכנסת היהודים לאזור המיועד להם. שוטרים מקומיים – בעיקר ליטאים ואוקראינים (אשר נשלחו גם אל מחוץ לרפובליקות-האם שלהם) ופחות ביילורוסים – הועסקו על-ידי הגרמנים גם בשמירה על הגטאות לאחר הקמתם.

האוכלוסייה הלא-יהודית בליטא שיתפה פעולה עם הגרמנים, התנדבה לקחת חלק פעיל בתהליך השמדתה של האוכלוסייה היהודית ולא בליטא בלבד, או סייעה לגרמנים על-ידי הסגרתם של יהודים שחיפשו דרך להינצל. רבים עוד יותר סייעו בעקיפין לגרמנים על-ידי עמידה מן הצד וצפייה במתרחש ללא תגובה כלשהי. מעטים בלבד סייעו ליהודים. אין ספק, כי לולא התמיכה הפעילה מצד האדמיניסטרציה הליטאית והאוכלוסייה המקומית לא היו מצליחים

הגרמנים להשמיד את רוב רובה של האוכלוסייה היהודית בליטא. כפי שראינו בגוף המחקר, גם באוקראינה זכו הגרמנים לשיתוף פעולה נרחב מצד האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה בהוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי" מראשיתו ועד סופו המר, הן כאזרחים מן השורה והן כבעלי תפקידים. גם באוקראינה ללא שיתוף פעולה זה לא יכלו הגרמנים לבצע את מדיניותם האנטי-יהודית בממדים בהם היא בוצעה. גם בביילורוסיה היה שיתוף פעולה מצד האוכלוסייה הלא-יהודית עם הגרמנים, החל בחוסר תגובה לכאן או לכאן, דרך הלשנה על מקום הימצאותם של יהודים ושמירה על גטאות וכלה בהשתתפות ברציחתם. אולם, אף-על-פי כן, כפי שהיה בימיה הראשונים של המלחמה, גם ממדיו של שיתוף פעולה זה היו קטנים יותר מאלה שבליטא ובאוקראינה.

עד מהרה נוכחו הליטאים והאוקראינים לדעת, כי אין בכוונתה של גרמניה להשיב להם את ריבונותם ולסייע להם להקים מדינות עצמאיות. נוספו על כך גם המצב הכלכלי ההולך ומחריף, ניצול האוכלוסייה המקומית ככוח עבודה, אם ברפובליקות עצמן ואם על-ידי שילוחם של מאות אלפי אזרחים לעבודה בגרמניה, היחס לשבויי מלחמה ועוד. לכל זה הייתה כמובן השפעה שלילית על יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי הגרמנים ועל הרצון לשתף עמם פעולה במגוון תחומים. ניתן היה לצפות כי גם מידת שיתוף הפעולה בסוגיה היהודית תפחת, אולם נראה שזה היה התחום היחיד כמעט אשר לא הושפע מהתפכחותה של האוכלוסייה הכללית מן האשליה אודות סיועה של גרמניה בהגשמת החלום אודות ריבונות. כל הגורמים האחרים, שהשפיעו על היחס השלילי כלפי היהודים והיחס החיובי כלפי השמדתם, לא השתנו: האנטישמיות המושרשת מזה מאות שנים, האפשרות לקבל טובות הנאה בעקבות היעלמותם של היהודים, השנאה התהומית כלפי השלטון הסובייטי - כל אלה נותרו כפי שהיו. זאת ועוד, התפכחותם של הלא-יהודים התרחשה כאשר רובם המכריע של היהודים באזור בו עוסק המחקר כבר נרצחו ורובם של מי שהצליחו לשרוד עד אז נמצא במחנות עבודה ובמחנות ריכוז. כך שגם אם ההתפכחות הייתה משפיעה על היחס כלפי היהודים, וגורמת לאוכלוסייה המקומית להפסיק לחלוטין את שיתוף הפעולה עם הגרמנים בתהליך השמדתם של היהודים, לא נותרו יהודים רבים שיכולים היו "ליהנות" משינוי זה (מה שכמובן לא הופך שינוי כזה לבלתי רצוי).

כל האמור לעיל אינו גורע מן העובדה שבקרב האוכלוסייה המקומית בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה היו גם מי שסייעו ליהודים מסיבה זו או אחרת, תוך סיכון חייהם וחי בני משפחתם. כפי שתואר בגוף המחקר, היו לא-יהודים אשר העבירו מצרכים וציוד אחר לתוך

גטאות, סייעו בזיוף מסמכים, במתן מזון ובגדים לנמלטים מן הגטאות, ארגנו מבצעי הצלה של ילדים יהודים, סיפקו מקום מחבוא לתקופה קצרה או ארוכה, הראו ליהודים את הדרך הנכונה אל הפרטיזנים ועוד. אנשים אלה היו מכל שכבות החברה, עניים מרודים, איכרים, מלומדים, אנשי כנסייה, דתיים וחילונים, לא-יהודים שהיו להם קרובי משפחה יהודים, וכדומה. לציון מיוחד ראויות קבוצות דתיות יוצאות דופן, בעיקר אנטי-ממסדיות, כגון "המאמינים הישנים" והבפטיסטים, אשר ראו ביהודים את עמו של אלוהים על-פי התנ"ך, וגם מיעוטים אתניים אשר נטו פחות נגד היהודים, כגון איכרים פולנים (בווהלין ובגליציה המזרחית) וצ'כים (בווהלין). הסיוע ניתן בדרך-כלל בעקבות פנייה מצד היהודים בבקשת עזרה לעצמם או לכל הפחות לילדיהם. היו מי שביקשו תשלום עבור הסיוע והיו אחרים שעשו זאת ללא כל תמורה. היו מי שסייעו ליהודים שהכירו עוד בטרם המלחמה והיו שסייעו למי שהיה זר גמור שהתדפק על דלת ביתם במקרה. העונש על החבאת יהודים היה יכול להגיע עד לכדי הוצאתה להורג של משפחה שלמה שנתפסה לעתים קרובות בעקבות הלשנה מצד שכנים. רבים שילמו בחייהם על עזרתם ליהודים אם בידי הגרמנים ואם, כפי שאירע בליטא, לאחר המלחמה בידי אנשי הכנופיות הלאומניות, אשר המשיכו לפעול נגד הסובייטים גם לאחר עזיבתם של הגרמנים. רבים מן המצילים ומן המסייעים הוכרו על ידי יד ושם כ"חסידי אומות העולם"³.

2. התארגנות התנועה הפרטיזנית הסובייטית⁴

במקביל להוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי", הלכה והתגבשה תנועה פרטיזנית סובייטית בשלוש הרפובליקות המדוברות, אם כי לא בכולן נעשה הדבר בקצב ובממדים זהים. כבר בנאומו הראשון לאומה לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, קרא שליטה הבלתי מעורער של האחרונה, יוסף סטלין, אל האוכלוסייה המקומית להקים תנועה פרטיזנית על מנת ליצור "תנאים בלתי נסבלים" עבור הראשונה. רבים נענו לקריאתו, אם כי לא באופן זהה בשלוש הרפובליקות: בביילורוסיה מהר יותר ובממדים גדולים יותר מאשר באוקראינה ובליטא. הסיבה העיקרית לכך הייתה שבשתי הרפובליקות האחרונות פעלו תנועות לאומניות אנטי-סובייטיות, שזכו לתמיכה רחבה יחסית מצד האוכלוסייה המקומית, ולכן לתנועה הפרטיזנית הסובייטית היה קשה יותר להתבסס ביערותיהן. למעשה, נראה כי ממדיה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית הליטאית היו הזעירים ביותר מבין שלוש הרפובליקות ובמשך רוב תקופת קיומה היא

³ אודות פרויקט "חסידי אומות העולם" ראו: <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=en>

⁴ ראו מפה של פעילות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 בנספח א', עמ' 346.

פעלה יותר על אדמתה של בייזורוסיה, קרוב לגבול עם ליטא, מאשר בליטא עצמה. בחודשי הקיץ, הסתיו והחורף של שנת 1941 התרכזו רוב רובה של הפעילות הפרטיזנית הסובייטית, שהייתה עדיין מצומצמת עד מאוד בהיקפה ובפעילותה, בעיקר באזורי היערות של מזרח בייזורוסיה ושל צפון-מזרח אוקראינה. בתחילה ספגו הפרטיזנים הסובייטיים מכות קשות מידי הגרמנים ורובם של מי שנותרו בחיים נאלצו להפסיק את פעילותם כליל, אולם, בהדרגה הלכו ורבו הגדודים הפרטיזניים ופעילותם התרחבה.

עד מאי 1942 לא היה כל גוף שהוא שפיקד או פיקח על היחידות הפרטיזניות הקיימות וכל אחת דאגה לקיומה היא. בשלהי חודש זה בלבד הוקם המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ובהדרגה הוקמו גם מטות אזוריים. תפקידו של המטה היה לגבש את הטקטיקה ואת המבנה הארגוני של הגדודים הפרטיזניים ולקיים קשר בין הגדודים. אחת מן המשימות העיקריות של הפרטיזנים הייתה לפגוע ולהרוס את עורקי התחבורה של הגרמנים ולפוצץ את הרכבות, שהובילו נשק, תחמושת וכוח אדם לחזיתות. מספר חטיבות יועדו מראש על-ידי המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית למשימות מסוימות כגון ריגול, ארגון המחתרות והפעילים בערים, חבלה במפעלים כלכליים של הגרמנים, לקיחתם בשבי או חיסולם של בעלי תפקידים מרכזיים מבין הגרמנים ומשתפי הפעולה עמם, וכיוצא באלה. פעילות חשובה נוספת הייתה הסברה, הן בקרב הפרטיזנים עצמם והן בקרב האוכלוסייה המקומית, שבאה לידי ביטוי בהדפסת כרוזים ועיתונות מחתרת, וקיומן של הרצאות ושיחות בהם הועבר לקוראים ולשומעים מידע על הצלחותיה של ברית-המועצות וניצחונה הקרב ובא. היה בכך גם ניסיון לשכנע את האוכלוסייה לתמוך בפרטיזנים הסובייטיים ולא בגרמנים. גם בחירה בטקטיקה הנכונה הייתה חשובה מאוד: הפרטיזנים השתדלו לבחור מיוזמתם את יעד התקיפה, ביצעו במהירות את המשימה והסתלקו בטרם יוכלו כוחות האויב להגיב. הניידות והמהירות הוסיפו ליתרונות הלחימה הפרטיזנית את גורם ההפתעה.

אנשים מקבוצות אוכלוסייה שונות הצטרפו אל התנועה הפרטיזנית, כל אחד מסיבותיו הוא: חברי המפלגה הקומוניסטית וארגון הנוער שלה, פקידי המשטר ושוטרים; חיילים וקצינים של הצבא האדום; שבויי מלחמה שהצליחו להימלט; קבוצות, שאומנו בעורף הסובייטי והועברו, עם נשק וציוד, לריכוזים פרטיזניים; בני נוער ואנשים צעירים שרצו להתחמק מתכנית הגרמנים לשלחם לעבודות בגרמניה; אנשים, שקרוביהם כבר לחמו בשורות הפרטיזנים והם חששו להיענש על-ידי הגרמנים בשל כך; אסירי מחנות הכפייה הסובייטיים, ששחררו על-ידי הגרמנים, עבדו

בחקלאות בכפרים ונמלטו ליערות על מנת לא להיאסר מחדש; אנשים, ששירתו ביחידות הצבא והמשטרה של הגרמנים, אולם כאשר הניצחון הסובייטי כבר נראה באופק בקשו לכפר על חטאיהם למולדתם והצטרפו אל הפרטיזנים; ויהודים.

בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר שלפנינו התבצע מאבקם של הגרמנים נגד הפרטיזנים בשלושה מישורים מקבילים:

(1) לחימה ישירה בפרטיזנים, אשר באה לידי ביטוי הן בתעמולה אנטי-פרטיזנית בדמותם של כרוזים, שהופצו ביערות וקראו לפרטיזנים להיכנע, והן בפעולות קרביות של ממש, החל בכיתור מקום הימצאותו של גדוד זה או אחר וכלה בהפצצת האזור מן האוויר.

(2) לחימה נגד מי שמסייע לפרטיזנים או נחשד בסיוע כזה הייתה אכזרית אף יותר. אלפים הוצאו להורג ומאות כפרים הועלו באש על יושביהם אם נחשדו במתן סיוע כלשהו לפרטיזנים. ניתן לומר כי לחימה זו לא הוכתרה בהצלחה יתרה היות והגרמנים לא הצליחו בשום שלב שהוא לגרום להפסקה מוחלטת של הסיוע מצד האוכלוסייה המקומית לפרטיזנים. אדרבא, מעשיהם האכזריים של הגרמנים כלפי האוכלוסייה המקומית גרמו להרחבת שורותיהם של הפרטיזנים ולפעילות פרטיזנית מוגברת.

(3) לחימה נגד היהודים, שנחשבו בעיני הגרמנים כיוצריה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, באה לידי ביטוי נרחב בתעמולה הגרמנית, אשר הציגה את התנועה הפרטיזנית כיצירה יהודית, שנועדה אך ורק להגשים את מטרותיה של היהדות העולמית. מבחינתם של הגרמנים, היהודים היו הכוח המרכזי בתנועה הפרטיזנית הסובייטית ומאגר אנושי פוטנציאלי שלה. כך הם מצאו עילה להמשך השמדת היהודים כפעולה, המשולבת בלחימה נגד הפרטיזנים. למעשה, ניתן לומר כי רצח יהודים במסווה של לחימה נגד הפרטיזנים הוא אחד מן התופעות המייחדות את השואה בברית-המועצות לעומת מדינות אחרות.

3. מן הגטו אל הפרטיזנים

הערכה זו של הגרמנים בנוגע למקומם המרכזי של היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית הייתה מוטעית. למעשה, היהודים לא יצרו את התנועה הפרטיזנית. אדרבא, אלה מהם שרצו להצטרף אל שורותיה נאלצו לעבור תלאות רבות, אשר גם בסופן לא תמיד התגשם רצונם ודבר זה הוא אחת התכונות המשותפות לשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר.

אחת הבעיות הראשונות שעמן נאלצו היהודים להתמודד הייתה עובדת הימצאותם בגטו, מנותקים במידה זו או אחרת מן העולם שמחוצה לו. בשלוש הרפובליקות הייתה זו משימה כמעט בלתי אפשרית לצאת מן הגטו ולהגיע אל הפרטיזנים ללא סיוע, או לכל הפחות העלמת עין, מצד האוכלוסייה המקומית. כפי שראינו, היו אזורים בהם האוכלוסייה הייתה עוינת פחות (בביילורוסיה) והיו אזורים בהם האוכלוסייה הייתה עוינת יותר (באוקראינה ובליטא) כלפי הפרטיזנים הסובייטים בכלל וכלפי יהודים בפרט, ובהם היה ליהודים הרבה יותר קשה לשרוד לאחר שהצליחו להימלט מן הגטו. היו אנשים שהתנדבו או הסכימו לסייע ליהודים ולהוביל אותם אל הפרטיזנים, אולם התגלו בסופו של דבר כבוגדים והסגירו את היהודים לגרמנים או למשתפי הפעולה עמם. אולם, לא נוכל גם להתעלם מן העובדה, כי בכל שלוש הרפובליקות במידה זו או אחרת (בביילורוסיה יותר ובשתי האחרות – פחות) נמצאו גם מי שהסכימו לסייע ליהודים בדרכם אל הפרטיזנים למרות סכנת החיים הכרוכה בסיוע כזה.

בעיה נוספת עמה נאלצו היהודים להתמודד הייתה דעות שונות בקרב אסירי הגטאות בנוגע לטקטיקה בה יש לנקוט. בכל גטו היו מי שגרסו כי על מנת לשרוד יש לבצע את הוראות הגרמנים ולכן יציאה אל הפרטיזנים לא הייתה רלבנטית מבחינתם. אחרים צידדו במרד בתוך הגטו, לעתים כשלב מקדים להצטרפות אל הפרטיזנים, ועוד אחרים ראו ביציאה אל היערות את הסיכוי האחד והיחיד להינצל. בנוסף לכך, לא בכל הגטאות התקיימו אותם התנאים. כך למשל, הדרך בה חוסל גטו וילנה שבליטא לא אפשרה מרד בתוך הגטו. תנאי הכרחי לפריצת מרד המוני הוא שתושביו של הגטו יהיו מודעים לכך שעומדים לחסל את הגטו והם יילקחו להשמדה. בגטו וילנה התושבים אמנם ידעו שהגטו עומד להיות מחוסל, אולם הם השתכנעו שאותם ייקחו למחנות עבודה כך שסכנת חיים לא מרחפת מעל ראשם. כיוון שכך, אין טעם למרד בתוך הגטו שעלול לסכן את חייהם. לעומת זאת, בגטו ניסוויז' שבביילורוסיה הוחלט שאם הגרמנים יתחילו בחיסול הגטו בטרם ייווצר קשר עם פרטיזנים, אשר יאפשר את הוצאתם של היהודים מן הגטו, יארגנו מרד בתוך הגטו. ואכן כך היה, כפי שראינו בפרק השני של החלק הביילורוסי במחקר זה. ואילו בגטו לבוב שבאוקראינה, אף-על-פי שהיה גטו גדול, מרד היה בלתי אפשרי הן משום שההתארגנות המחתרתית הייתה דלה והן משום חוסר התמיכה של היודנראט ברעיון זה (כפי שקרה גם בגטאות רבים אחרים).

זאת ועוד, גם למי שצידד ביציאה אל היערות היה ברור כי הסיכוי לשרוד בהם גדול הרבה יותר היכן שכבר פעלו פרטיזנים לא-יהודים, שהיו מוכנים לקבל יהודים לשורותיהם או לאפשר

את קיומן של קבוצות יהודיות בשכנות אליהם. זו גם הייתה אחת הסיבות העיקריות בגינן ניסו רוב רובן של המחתרות ליצור קשרים עם גדודי פרטיזנים עוד בהיותן בגטו. ניסיונות אלה לא תמיד הוכתרו בהצלחה. בשלוש הרפובליקות היו גדודים פרטיזניים שסירבו לסייע ליהודים ואחרים שנענו בחיוב. כך לדוגמא, קשר שיצרה המחתרת בגטו וילנה שבליטא עם המחתרת הפולנית בעיר הסתיים בלא-כלום מבחינתו של הצד היהודי וגם ניסיונות ליצור קשרים עם קבוצות מחתרת קומוניסטיות ובעזרתן להוציא יהודים מן הגטו אל היערות לא צלחו. לעומת זאת, כאשר בראשית יוני 1943 הגיעו לגטו ארבעה יהודים מיחידת הפרטיזנים הסובייטית בפיקודו של פיודור מרקוב והציעו לפפ"א להוציא אנשים ליער, ההצעה נענתה בשלילה בנימוק שמטרת הארגון היא להילחם בתוך הגטו. אנשי מרקוב הצליחו בכל זאת לארגן קבוצה של צעירים יהודים, שלא היו שייכים לפפ"א, והוציאו אותם מן הגטו.

בגטו מינסק (ביילורוסיה) החלו מתגבשות קבוצות מחתרתיות כבר בשלהי יולי-ראשית אוגוסט 1941 ואחת הפעולות הראשונות שלהן הייתה חיפוש קשרים עם פעילים קומוניסטיים, אשר החלו להתארגן לפעילות מחתרתית בעיר. הקשר הראשון נוצר בספטמבר וכבר בנובמבר יצאו קבוצות ראשונות של יהודים מן הגטו אל היערות. לעומת זאת, קשר שנוצר עם קבוצה מחתרתית נוספת, "המועצה הצבאית", שהייתה מורכבת מאנשי צבא, נכשל היות ואנשיה העדיפו להעביר אל היערות אנשים "שלהם" בטענה, כי "חזות" היהודים תזיק לפרטיזנים והם גם אינם מאומנים בלחימה.

בסביבת העיר לבוב שבאוקראינה, ששימשה כמו וילנה ומינסק כמקרה מבחן במחקרנו, לא היו יערות גדולים בהם יכולה הייתה להתפתח פעילות פרטיזנית ואילו הדרך ליערות אחרים הייתה ארוכה ומשופעת באוכלוסייה עוינת. כיוון שכך, קבוצות קטנות מעטות בלבד הצליחו להגיע ליערות מגטו לבוב ולהצטרף לפרטיזנים. רוב הגטאות בוהלין היו קטנים ולא היה בהם מספיק מרחב על מנת לארגן מרד בתוכם. בחלק מהם פרצו מרידות בזמן החיסול, אולם ללא הצלחה משמעותית, בעיקר בגלל בעיות ארגון ומחסור בנשק. בשל כך, התארגנו קבוצות קטנות שיצאו מן הגטו, רובן מבלי שהצליחו ליצור קשר מבעוד מועד עם פרטיזנים לא-יהודים ביערות מסיבות שונות: החל בסירובם של הפרטיזנים לסייע ליהודים וכלה באי-קיומה של פעילות פרטיזנית סובייטית סדירה באזור הגטו.

וכאשר כבר הצליחו להימלט מן הגטו, סיכויי ההישרדות של היהודים בחיפושם אחר פרטיזנים היו תלויים באזור בו נמצא הגטו, באוכלוסייה שהתגוררה שם וגם בקבוצות הפרטיזנים

בהם נתקלו בדרכם. כפי שראינו בגוף המחקר, באזורים בהם רוב רובה של האוכלוסייה הלא-יהודית הייתה עוינת יותר כלפי היהודים והסובייטים, סיכוייהם של יהודים להגיע אל הפרטיזנים היו נמוכים יותר והיות ואוכלוסייה זו לא סייעה להם ואף הסגירה אותם אל השלטונות. באזורים בהם פעלו התנועות הלאומניות בליטא ובאוקראינה הסיכוי לשרוד היה כמעט אפסי. גם באזורים בהם פעלה המחותרת הפולנית "ארמיה קריובה" בביילורוסיה ובאוקראינה נרצחו יהודים רבים בדרכם אל הפרטיזנים. גם לעיתוי היציאה של היהודים מן הגטו הייתה חשיבות רבה. כך למשל, בקיץ 1942 בוהלין עדיין הייתה התנועה הפרטיזנית הסובייטית בחיתוליה. חלק מהיהודים, אשר לא הצליחו בתקופה זו למצוא פרטיזנים, שבו אל הגטו ממנו יצאו ושם מצאו את מותם.

קשיים רבים נוספים עמדו בפני יהודי הגטאות בחיפושם אחר דרך לשרוד עוד בהיותם בתוך הגטו וגם לאחר שהצליחו להימלט ממנו, החל בהחלטה להשאיר מאחור בני משפחה שמסיבות שונות לא יכולים היו להצטרף, דרך מאמצים להשגת נשק והסתרתו, התחמקות מאוכלוסייה עוינת, וכלה בחוסר ידע בכל הנוגע למקום הימצאותם של פרטיזנים ידידותיים באופן יחסי. קצרה יריעתו של הניתוח מלהכיל את כל הקשיים והם פורטו בהרחבה בגוף המחקר.

4. יהודים ולא-יהודים בתנועה הפרטיזנית

התנועה הפרטיזנית לא מצאה לנכון להוסיף על שלל תפקידיה גם הצלת יהודים, אף-על-פי שהיה ידוע להנהגתה ולחבריה, כי היהודים הם המועמדים הראשונים להירצח על-ידי הנאצים. על-פי רוב התקבלו היהודים לשרות התנועה הפרטיזנית הסובייטית רק במידה ויכלו לתרום לה מכישוריהם וכישרונותיהם ולא דווקא על מנת להעניק להם סיכוי להינצל ולשרוד את המלחמה. ובכל זאת, פרטיזנים רבים סייעו ליהודים שנמלטו מן הגטאות, אם על-ידי קבלתם ליחידות ואם על-ידי העברתם אל מעבר לקווי החזית. כמו בקרב האוכלוסייה האזרחית, כך גם בקרב אוכלוסיית היערות, היו שהצילו יהודים והיו ששיתפו פעולה, במישרין או בעקיפין, עם הנאצים.

הפרטיזנים היהודים ניצבו בפני אתגרים מגוונים עמם היה עליהם להתמודד, החל בקשיי החיים ביערות, וכלה בסכנת חיים יומיומית שנשקפה להם לא מצד הנאצים בלבד, אלא גם מצד משתפי הפעולה, האוכלוסייה המקומית ואף עמיתיהם הפרטיזנים. היהודים שהגיעו אל היער מעריהם ומעיירותיהם החרבות, בדרך כלל לאחר חודשים ארוכים של סבל וייסורים, במהלכם איבדו את כל משפחתם, לא תמיד מצאו בו את החופש והשלווה שכה נכספו אליהם. במקרים רבים ציפה להם כאן יחס עוין הן מן האיכרים והן מן הפרטיזנים הלוחמים. לא קל היה להתקבל

ליחידה פרטיזנית סובייטית: היו גדודים, שסירבו בכל תוקף לקבל יהודים, בנימוק שאין הם מוכשרים ללחימה ואינם רוצים להילחם; התנאי הראשון לקבלת יהודי לגדוד קרבי היה שיהיה בעל נשק. רבים מן הצעירים היהודים, שלא הייתה להם אפשרות להשיג נשק, נאלצו לפנות אל מחנות המשפחה היהודיים, שקיבלו לשורותיהם כל יהודי שהגיע אליהם. נוכח יחס זה לפרטיזנים היהודים, חלק מהם, אשר מראם החיצוני לא הסגיר את מוצאם והם שלטו היטב בשפות האזור, הסתירו את מוצאם היהודי והציגו את עצמם כבני לאומים אחרים.

נראה כי היחס כלפי היהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בשלוש הרפובליקות היה דומה במידה רבה. השוני העיקרי הנראה לעין הוא העובדה שבביילורוסיה התנועה הפרטיזנית הסובייטית הצליחה להתבסס ביתר קלות מאשר באוקראינה ובליטא בהן היו תנועות לאומיות לאומניות חזקות. בשל כך בביילורוסיה נתקלו היהודים בפחות קשיים במידה מסוימת והיו להם יותר אפשרויות לשרוד ביערות ולהתקבל ליחידות הפרטיזניות. מה עוד שגם רוב פעילותה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית הליטאית היה למעשה בביילורוסיה ולא בליטא. אולם, אין זה אומר שלא היו קשיים כלל. אחד המוטיבים שחזרו במידה זו או אחרת בשלוש הרפובליקות היה האשמות שווא, שהוטחו על-ידי הלוחמים והמפקדים בפני היהודים כאשר הללו ניסו להתקבל ליחידות הפרטיזניות, וגם לאחר מכן, כשכבר התקבלו ולחמו בשורות הגדודים הפרטיזניים.

אחת ההאשמות המופרכות ביותר הייתה כי יהודים הם למעשה מרגלים ונשלחו על-ידי הגרמנים על מנת לאסוף מידע על ריכוזי הפרטיזנים ומפקדיהם, להרעיל את מזונם של הפרטיזנים או להדביק אותם במחלות שונות. אחת ההאשמות הרווחות ביותר הייתה כי היהודים פחדנים, אינם רוצים להילחם ובאו ליערות כדי להציל את עורם בלבד. ומדוע הם אינם מתנגדים ונלחמים בתוך הגטאות עצמם? ובליטא אף טענו נגד היהודים כי הם מתרחצים לעתים קרובות מדי! גם עושרם הרב לכאורה של היהודים היווה סיבה להאשימם – הרי את כל כספם ורכושם נתנו לגרמנים ומשלא נותר עוד מה לתת הם נמלטו ליערות חסרי כל. ואם כל זה לא מספיק, הרי שבעיני חלק מן הפרטיזנים, היהודים היו אשמים גם ביחסה השלילי של האוכלוסייה המקומית כלפי הפרטיזנים הסובייטים. הפרטיזנים ידעו היטב מה היה יחסה של האוכלוסייה כלפי היהודים. היות ויחסים טובים עם האוכלוסייה היו חיוניים מאוד עבור יכולות ההשרדות של הפרטיזנים, לא רצו האחרונים להיראות בעיני הראשונים כמגני היהודים. מה גם שהתעמולה הגרמנים, אשר הופצה בקרב האוכלוסייה בשטחים הכבושים טענה, כאמור, כי התנועה הפרטיזנית הסובייטית היא למעשה המצאה יהודית.

אל הקשיים שנבעו מתוך ההאשמות הללו ואחרות, שקצרה יריעת הניתוח מלפרט את כולן, יש להוסיף שלוש נקודות נוספות ולא פחות חשובות: ראשית, קושי רב עבור היהודים שהצליחו להימלט מן הגטאות היה בעובדה כי השלטונות הסובייטיים, וכפועל יוצא מכך גם הנהגת התנועה הפרטיזנית, התנגדו להקמתן של יחידות לוחמות יהודיות. מבחינתם התנועה הפרטיזנית הסובייטית הייתה אמורה להתגבש על בסיס טריטוריאלי ולא לאומי. היות וליהודים לא הייתה טריטוריה משלהם, אין הם יכולים להקים יחידות פרטיזניות לוחמות משלהם. באוקראינה ובליטא השפיע הדבר לרעה על מצבם של היהודים אף במידה רבה יותר מאשר בביילורוסיה: מחד גיסא, הם לא יכלו ברפובליקות הללו להצטרף אל היחידות הלאומיות שהיו גם אנטישמיות עד מאוד, ומאידך גיסא הם גם לא הורשו להקים יחידות לוחמות משלהם. נקודה שנייה שחשוב לציין היא העובדה, שבבואם ליערות היו צריכים היהודים להגן על עצמם לא מפני הגרמנים והאוכלוסייה המקומית בלבד, אלא גם מפני עמיתיהם הפרטיזנים הלא-יהודים. ידועים מקרים רבים בהם יהודים נרצחו ונשדדו על-ידי פרטיזנים אם בעת שיטוטיהם ביער בחיפוש אחר גודד להצטרף אליו, ואם כאשר כבר היו חלק מגודד פרטיזני ונרצחו על-ידי עמיתיהם בדרכם למשימה, במהלכה או בעת חזרתם אל מקום חניית הגודד. נושא נוסף שהקשה מאוד על היהודים היה הדרישה להגיע אל הגודדים הפרטיזנים לא בידיים ריקות, אלא כשהם מצוידים בנשק. הייתה זו משימה מסכנת חיים וכמעט בלתי אפשרית עבור היהודים להשיג נשק עוד לפני שיצאו מן הגטאות. וגם יהודים שבדרך כלשהי הצליחו להשיג נשק לעתים קרובות נשדד מהם הנשק בדרכם או נלקח בהם כאשר הגיעו לגודד מסוים.

גם רצונם והשתדלותם של הפרטיזנים היהודים לסייע לאחיהם בכל דרך אפשרית הציבה אותם כנגד שותפיהם ליחידות, אשר לא אחת הביעו מורת רוחם מרעיון הסיוע ליהודים, בראותם בנמלטים מן הגטאות ומן המחנות, רובם ללא נשק ואינם כשירים ללחימה, נטל, המקשה על חופש פעילותם המסוכנת ממילא. סכסוכים על רקע זה היוו את אחד המניעים להקמת המחנות היהודיים, "מחנות המשפחה", רובם ככולם בביילורוסיה. מחנות אלו היו פתוחים עבור כל היהודים, שרצו בכך, גם אם באו בידיים ריקות ולא היו כשירים ללחימה. מאידך, ידועים מקרים בהם פרטיזנים לא-יהודים צירפו יהודים כאלה ליחידותיהם או סייעו להקמת יחידות יהודיות תחת חסותם. כאן נתגלו היהודים כבעלי תושייה ויוזמה, נכונים לחרף נפשם למען עמיתיהם ליחידה, יהודים ולא-יהודים כאחד.

דברי סיכום

אם כן, על סמך המחקר שלפנינו, ובעיקר - ההשוואה שבסיומו, ניתן לראות בבירור כי בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר יחסה של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים היה שלילי עוד בטרם פלישתה של גרמניה אל ברית-המועצות. אולם, אם בביילורוסיה יחס זה נבע רובו ככולו מסיבות כלכליות ודתיות ומיחסם של השלטונות עצמם כלפי היהודים בתקופה זו או אחרת, הרי שבאוקראינה ועוד יותר מכך – בליטא – אל סיבות אלה נוספה (ואולי היא אף גברה על האחרות בחשיבותה) האיבה הבלתי ניתנת לגישור עד עצם היום הזה כלפי השלטון הסובייטי, אשר נחשב בשתי הרפובליקות הללו כשלטון כיבוש. זאת ועוד, בעיני האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה, היהודים היו תומכיו הנלהבים של שלטון כיבוש זה. אין ספק שהייתה לעובדות אלו השפעה מרחיקת לכת על יחס האוכלוסייה ברפובליקות הללו אל מדיניותה של גרמניה הנאצית בכל הנוגע לאוכלוסייה היהודית. כאשר משווים את היחס ליהודים מצד האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה בימים הראשונים לאחר פרוץ המלחמה, ניתן לראות כי בליטא ובאוקראינה פרצו פוגרומים העולים בעוצמתם ובממדיהם על אלו שפרצו בביילורוסיה. נראה כי הדבר נבע מן העובדה שבביילורוסיה לא התפתחה תנועה לאומנית משמעותית אשר ליבתה את הפוגרומים כפי שהתרחש בשתי הרפובליקות האחרות. הליטאים והאוקראינים ראו ביהודים את נציגיהם של הסובייטים ולכן סברו שיש לפגוע בהם בעוצמה רבה. את הגרמנים, לעומת זאת, הם ראו כמי שבאים להושיע אותם מן העול הסובייטי ולכן יש לשתף עמם פעולה ולסייע להם ככל הניתן. בביילורוסיה לא התפתחה נקודת ראות דומה ובהתאם לכך היו הן היחס השלילי כלפי האוכלוסייה היהודית והן היחס החיובי כלפי הגרמנים מתונים יותר ברפובליקה זו לעומת השתיים האחרות.

יהודי ברית-המועצות נרצחו בקרבת מקומות מגוריהם באופן שהיה כמעט גלוי לכל. רוב יהודי ברית-המועצות לא גורשו למחנות השמדה. הוצאתו אל הפועל של "הפתרון הסופי" בשטחיה הנרחבים של ברית-המועצות במקביל לניסיון לכבוש עוד ועוד שטחים ממנה לא יכולה הייתה להתבצע בעוצמה ובממדים בהם התבצעה ללא הפנייתם של כוחות גרמניים גדולים למטרה זו לצד שיתוף פעולה מקומי רחב היקף. הכיבוש הגרמני פתח בפני שנאת ישראל, שהייתה מושרשת במידה זו או אחרת בקרב האוכלוסייה המקומית בכל אחת מן הרפובליקות, אפיקים חדשים ואלימים ביותר. אין ספק כי בשלוש הרפובליקות הנדונות הורעו בתקופת המלחמה היחסים בין הלא-יהודים לבין היהודים. אולם, אין להטיל את מלוא האשמה על הגרמנים בלבד.

אין ספק כי הם הוסיפו הרבה מאוד שמן למדורה האנטישמית, אולם, אשמה חלקית מוטלת גם על השלטון הסובייטי, אשר על-ידי מדיניותו ערב המלחמה ובמהלכה, ליבה את הקונפליקט בין הלאומים ולא הכיר במצבם המיוחד של היהודים ובצורך להעניק להם סיוע מיוחד בשל כך.

בשטחים הכבושים של ברית-המועצות לא היה כל סיוע מאורגן להצלת יהודים. לא מצד המחתרת האנטי-גרמנית ולא מצד ארגונים אחרים כלשהם. הן הממשלה הסובייטית והן המפלגה הקומוניסטית לא מצאו לנכון בשום שלב במהלך המלחמה לפנות בפומבי אל האוכלוסייה המקומית או אל התנועה הפרטיזנית ההולכת ומתחזקת ולהורות, או לכל הפחות לבקש, שיושיטו עזרה מכל סוג שהוא לאוכלוסייה היהודית, אשר הגרמנים גזרו את דינה למות אך ורק בשל יהדותה. בשלוש הרפובליקות (וגם באחרות בהן לא עוסק מחקרנו) נקטו רוב התושבים הלא-יהודים עמדה של צופים מן הצד. גם בעמדה זו היה משום שיתוף פעולה עם הגרמנים בעצם אי-ההתנגדות למדיניותם. אין ספק שהיו סיבות רבות ליחס זה: הפחד מפני פעולת ענישה של הגרמנים, שהפעילו על האוכלוסייה טרור אכזרי, האנטישמיות, שהתגלתה במלוא עוצמתה בשטחי הכיבוש, תאוות בצע וחמדנות כלפי הרכוש היהודי בהתאם למיתוס אודות עושרם הרב של היהודים, ועוד. למרות זאת חובה לציין שבכל מקום בשטחי הכיבוש, במידה זו או אחרת ומסיבות אלה ואחרות, היו גם מי שסייעו ליהודים והצילו אותם, באומץ רב ותוך סיכון חייהם וחיי משפחותיהם.

כנגד כל הסיכויים, בתנאים של הסתה, אשר קראה להשמדת כל היהודים כולם, בשילוב עם האנטישמיות, אשר הייתה קיימת בטרם מלחמת העולם השנייה וקיבלה ביטוי אלים ביותר במהלכה, פעילותן של תנועות לאומיות-לאומניות אנטי-סובייטיות ואנטי-יהודיות, אשר ניצניהן החלו שנים רבות קודם לכן ופעילותן גברה במהלך התקופה הנדונה – למרות כל אלה הצליחו היהודים להשתלב במידה זו או אחרת בתנועה הפרטיזנית הסובייטית בשלוש הרפובליקות בהן עוסק המחקר, ומילאו תפקיד חשוב במאבק נגד האויב המשותף - הנאצים. לא היה תחום בו לא נטל הפרטיזן היהודי חלק, בלחימה, ברפואה או בשירותים אחרים למען עמיתיו הלוחמים.

בשלוש הרפובליקות, הן בקרב האוכלוסייה המקומית והן בקרב התנועה הפרטיזנית הסובייטית ניתן למצוא שני סוגים של יחס כלפי היהודים:

1) שיתוף פעולה ישיר או עקיף עם הגרמנים, אשר בא לידי ביטוי בתנועה הפרטיזנית בסירוב לקבל יהודים ליחידות, להעמיד בפני היהודים תנאים שלא היו יכולים לעמוד בהם, לשדוד את הרכוש או הנשק המעטים עמם הגיעו ליערות, וכדומה.

2) נכונות לסייע ליהודים על-ידי קבלתם של יהודים ליחידות הפרטיזנים גם אם לא היו כשירים לחימה והגיעו בידיים ריקות. ההבדל בין הרפובליקות היה בכך שבביילורוסיה היה ליהודים פחות קשה באופן יחסי להתקבל ליחידות הפרטיזניות ואילו באוקראינה ובליטא הרבה יותר קשה.

לאור כל האמור לעיל, ועל-אף הקשיים העצומים, שתוארו בהרחבה הן בגוף המחקר והן בניתוח ההשוואתי, הרי זה ברור, כי חשיבות רבה הייתה לתנועה הפרטיזנית הסובייטית הן בהגדלת סיכוייהם של היהודים להינצל (גם אם באופן עקיף בלבד) והן בסיוע למאמץ המלחמתי הכללי. גם היישוב היהודי בארץ-ישראל הכיר כנראה בחשיבות הקמתה של תנועה פרטיזנית יהודית. כאשר בינואר 1942 שבה מניה שוחט משליחותה האחרונה בחוץ-לארץ, שנמשכה כשנתיים וחצי, היא דיווחה למרכז מפא"י כי

כאשר נכנסה ברית-המועצות למלחמה ביוני 1941, והתחילה ההשמדה של היהודים, באנו בהצעה גם לבן-גוריון [דוד בן-גוריון – יושב ראש הנהלת הסוכנות] וגם לחיים וייצמן שהוא ילך למיסקי ויציעו [כך!] לו שא"י תשלח צעירים לרוסיה ליצור שם תנועה של פרטיזנים ושל לוחמי גרילה בין יהודים, לאמור במקום שישחטו יהודים סתם, לארגן אותם שהם יעשו מעשי חבלה¹.

כעבור מספר ימים קרא לה וייצמן, שהיה באותה תקופה נשיא ההסתדרות הציונית, ואמר: "אני מסכים לרעיון. עלינו לעודד בגטאות בגולה התנגדות לוחמת, עלינו לא ללכת כצאן לטבח, אפילו בהכרה ברורה שלא תציל אותנו ההתנגדות עלינו לארגן התנגדות". אולם, תשובתם של הסובייטים הייתה שלילית. כאשר העלה וייצמן את ההצעה בפגישתו עם איוון מייסקי, שגריר

¹ עם הזרם ונגדו - מניה שוחט איגרות ותעודות 1960-1906, בעריכת שולמית ויהודה ריינהרץ, ומוטי גולני (ירושלים, 2005), עמ' 477.

ברית-המועצות בלונדון, השיב הלה כי "עד שממשלת בריטניה לא תתמוך בצעד כזה, לא תעשה רוסייה דבר בעניין"².

ואף-על-פי-כן ולמרות הכול, הפכו היהודים לחלק בלתי נפרד מן התנועה הפרטיזנית הסובייטית. הם השתתפו, לצד פרטיזנים בני לאומים אחרים, בפעולות קרביות, ב"מלחמת המסילות", במארבים, באיסוף מודיעין, בפעולות תעמולתיות, שימשו כרופאים, נשקים, קשרים, בעלי מלאכה ועוד. הבלתי-כשירים עסקו באיסוף מצרכים, בכביסה, בסנדלרות, בתפירה ובטיפול בפצועים ובחולים. את תחושתם של היהודים בתוך הגדודים הפרטיזניים ניתן לחלק לשני סוגים: מחד גיסא, רבים מתארים בעדויותיהם ובזיכרונותיהם יחס שלילי כלפיהם מצד פרטיזנים אחרים בשל היותם יהודים מבלי שהייתה להם ליהודים אפשרות להתלונן על יחס זה. מאידך גיסא, פרטיזנים יהודים רבים מעידים על תחושת הגאווה שאחזה בהם כאשר עם נשק בידיהם השתתפו בפעילות קרבית זו או אחרת נגד הגרמנים ו/או משתפי פעולה מקומיים. רוב רובם של היהודים הגיעו אל היערות ואל התנועה הפרטיזנית מיוזמתם הם. במקרים בודדים נעשה הדבר ביוזמת מפקדה של יחידה זו או אחרת. בשום מקרה לא הייתה זו יוזמה של התנועה הפרטיזנית כתנועה וגם לא יוזמה של מנהיגיה של ברית-המועצות, שידעו היטב, כי היהודים נידונו על-ידי הגרמנים לכליה אך ורק בשל היותם יהודים.

ולבסוף, נותר רק לקוות שמחקר זה יהווה תרומה צנועה לחקר השואה בברית-המועצות בכלל, ולחקר ההתנגדות היהודית לנאצים ולמשתפי הפעולה עמם בפרט.

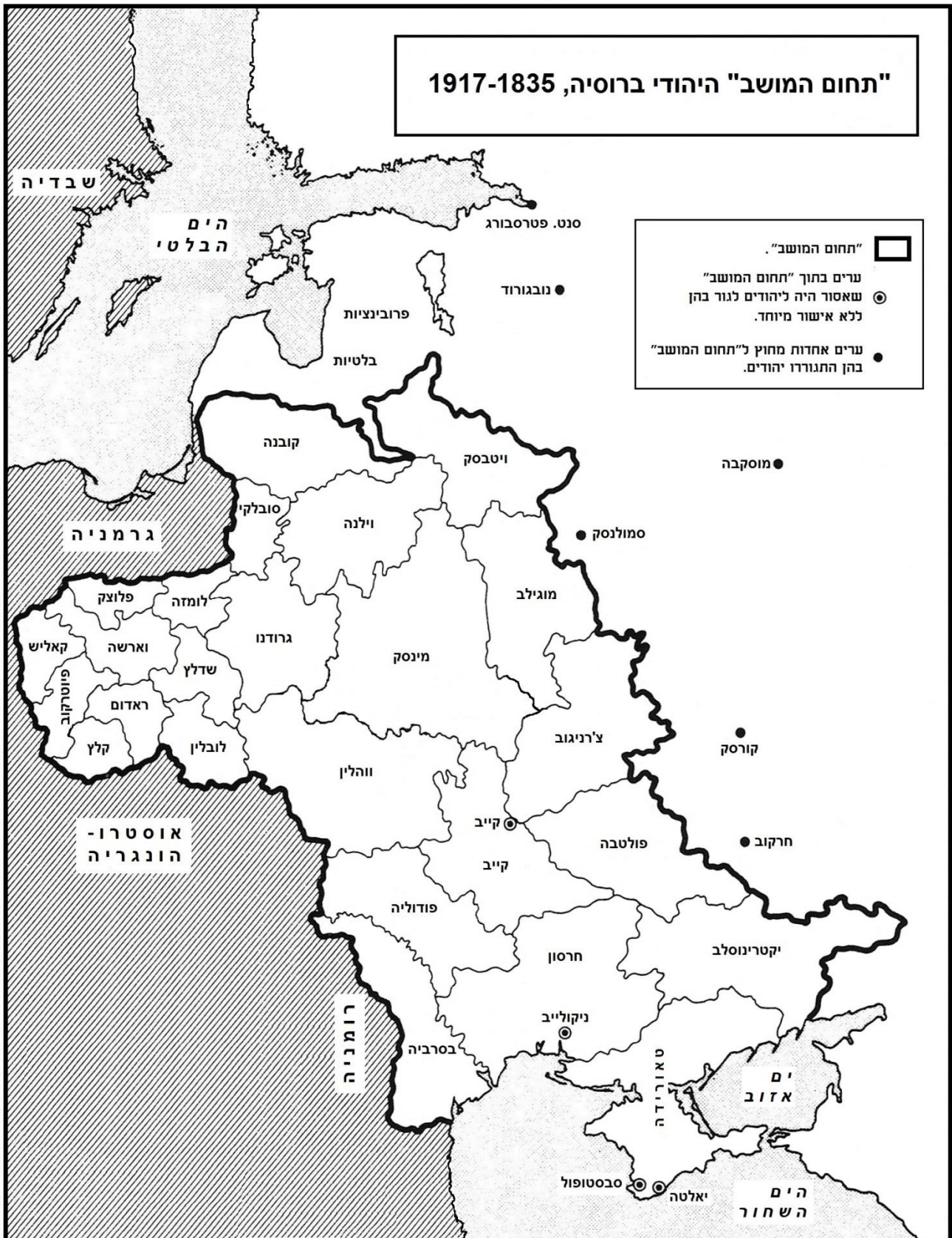
² שם, עמ' 477, 494.

נספח א'

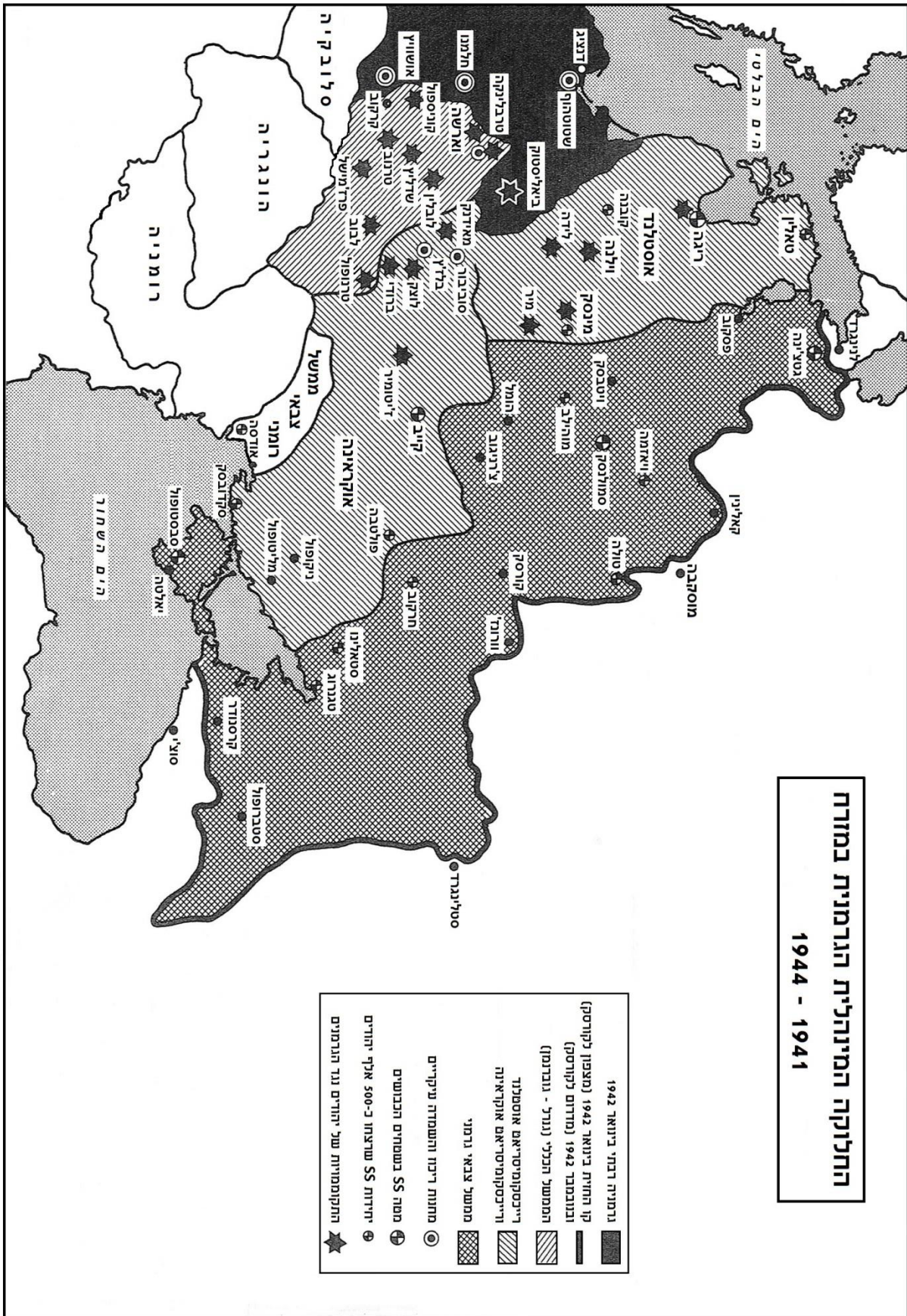
מפות

המפה הוכנה על סמך: Gilbert Martin, *The Routledge Atlas of Jewish History* (London, 2006), p. 72.

המפה הוכנה על סמך: Gilbert Martin, *Soviet History Atlas* (London, 1979), p. 46

המפה הוכנה על סמך: Атлас офицера (Москва, 1974), стр. 279

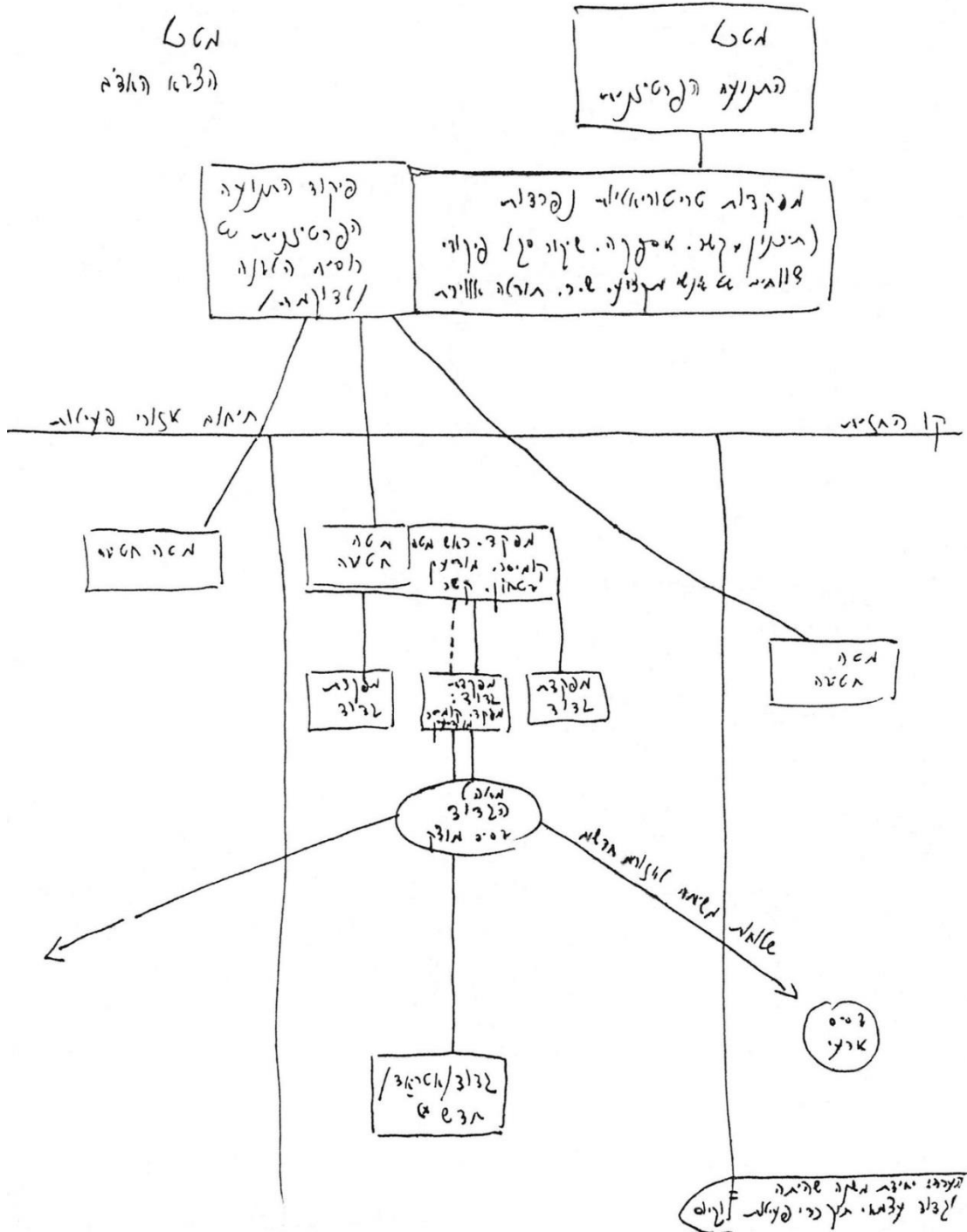
נספח ב'

מבנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית

תרשים של מבנה התנועה הפרטיזנית הסובייטית כפי ששורטט על-ידי אבא קובנר

אני מודה מקרב לב לפרופסור דינה פורת על שהעמידה לרשותי תרשים זה מארכיונה.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

ארכיון יד-ושם [איו"ש]:

חטיבה M.35 – הוועד היהודי האנטיפשיסטי

חטיבה M.37 - ארכיונים של ארגונים ציבוריים באוקראינה

חטיבה M.40 MAP – הארכיון הצבאי בפודולסק

חטיבה M.40 RCM – הארכיון הממלכתי של רוסיה להיסטוריה, חברה ופוליטיקה

חטיבה M.41 – ארכיונים בבלארוס

חטיבה M.52 – ארכיונים מחוזיים באוקראינה

חטיבה M.53 – הארכיון המדיני המרכזי של אוקראינה

חטיבה O.3 – עדויות יד-ושם

חטיבה O.4 – תיעוד משפטי

חטיבה O.17 – עדויות מארכיון YIVO

חטיבה O.32 – אוסף ברית-המועצות

חטיבה O.33 – עדויות, יומנים וזכרונות

חטיבה O.53 – אוסף לודוויגסבורג

חטיבה O.76-1 - הקבינט התרבותי היהודי ליד האקדמיה למדעים באוקראינה

חטיבה O.82 – אוסף הארצות הבלטיות

חטיבה P.10 – אוסף ד"ר מארק דבורז'צקי

חטיבה P.21 – אוסף איליה ארנבורג

ארכיון המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב [אמח"ת]: חטיבת הרש סמוליאר - מס'

אינוונטר 871 .

מכון לבון לחקר תנועת העבודה (ארכיון העבודה), תל-אביב [אה"ע]: אוסף בנימין ווסט - חטיבה

IV-104-53.

ארכיון "מורשת" [מורשת]: חטיבה A - עדויות וזיכרונות.

ארכיון "משואה", קיבוץ תל-יצחק [ארכיון משואה]: חטיבה T - עדויות.

ארכיונה הפרטי של פרופסור דינה פורת [ארכיון פורת].

הארכיון הלאומי של רפובליקת בלארוס (Национальный Архив Республики Беларусь)

[אלר"ב]:

- חטיבה 3500 - המטה הביילורוסי של התנועה הפרטיזנית
 חטיבה 3522 - הבריגדה הפרטיזנית על-שם א. נייבסקי, מחוז ברנוביץ', 1943-1944
 חטיבה 3650 - הבריגדה הפרטיזנית על-שם א. נייבסקי, מחוז ביאליסטוק, 1943-1944
 חטיבה 3777 - הבריגדה הפרטיזנית על-שם וורושילוב, מחוז ויליקה, 1942-1944
 חטיבה 4052 - הבריגדה הפרטיזנית על-שם א. נייבסקי, מחוז מינסק, 1943-1944

מוזיאון השואה, וושינגטון, ארצות-הברית (United States Holocaust Memorial Museum)

[מוזיאון השואה]:

- RG-02.002 – American Gathering of Jewish Holocaust Survivors Collection, 1940-1983
 RG-10.443 – Semyon Menyuk Papers, 1925-1973
 RG-22.001 – Records Relating to the Soviet Union under the Nazi Occupation, 1941-1945
 RG-50.030 – Oral History Interviews
 RG-53.005 M – Selected Records from the Gomel Oblast Archive, Belarus, 1941-1947

תעודות

- "מיומן המבצעים של מטה 'הנוקם'", **ילקוט מורשת ב'** (1964), עמ' 111-116. [מיומן המבצעים]
 "מכתבו של אריה וילנר אל האם-הראשה של מנזר האחיות הדומיניקניות", **ילקוט מורשת ל"ח** (1984), עמ' 7-12. [מכתבו של אריה וילנר]
היכון לקראת חירות - רשימות מגטו קובנה וממחנה קאופרינג, אלמנך גדוד מעפילים והביטאון ניצוץ, בעריכת זאב מנקוביץ (ירושלים, 2011). [היכון לשעת חירות]
Documents Accuse, edited by E. Rozauskas (Vilnius, 1970). [מסמכים מאשימים]
Nazi Crimes in Ukraine 1941-1944 - Documents and Materials, edited by A. Vysotsky et al (Kiev, 1987). [פשעי הנאצים באוקראינה]
Nazi-Soviet Relations 1939-1941 - Documents from the Archives of the German Foreign Office, edited by Raymond Games Sontag and James Stuart Beddie (Washington, 1948). [מסמכים מארכיון משרד החוץ]
Report by Kube on the Extermination of Jews and the Fight Against the Partisans in Byelorussia www.yad-vashem.org.il/about_holocaust/documents/part3/doc187.html [דיווח של קובה על השמדת היהודים]
The Einsatzgruppen Reports - Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941-January 1943, edited by Y. Arad et al (New York, 1989). [דיווחי האיינזצגרופן]

- The Shoah (Holocaust) in Lithuania*, edited by Joseph Levinson (Vilnius, 2006).
[השוואה בליטא - תעודות]
- "*Зимнее волшебство*" – *Нацистская карательная операция в белорусско-латвийском пограничье, февраль-март 1943 – документы и материалы*, ред. В. Адамушко и др. (Минск-Москва, 2013). [קסם חורפי]
- "*Уничтожить как можно больше...*" - *Латвийские коллаборационистские формирования на территории Белоруссии 1942-1944*, ред. Д. Валиев и др. (Москва, 2009). [משתפי פעולה לטביים בביילורוסיה]
- "*Уничтожить Россию весной 1941г.*" - *Документы спецслужб СССР и Германии, 1937-1945*, сост. Владимир Ямпольский (Москва, 2008). [להשמיד את רוסיה – מסמכים]
- Judenfrei! История Минского гетто в документах*, сост. Раиса Черноглазова (Минск, 1999). [נקיה מיהודים]
- Белорусские пропагандистские плакаты - Между Сталиным и Гитлером ... Добровольцы*, www.bkaroa.chat.ru/bka_posters_rus.htm (was available online in January 2004). [פוסטרים תעמולתיים מביילורוסיה]
- Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной Войны, июнь 1941 - июль 1944, документы и материалы*, ред. В. Шауро и др. (Минск, 1967-1982). [התנועה הפרטיזנית הכלל-לאומית]
- Встали мы плечом к плечу... - евреи в партизанском движении Белоруссии 1941-1944*, сост. И. Герасимова (Минск, 2005). [נעמדנו שכם אל שכם]
- Выжить - подвиг: воспоминания и документы о Минском гетто*, сост. И. Герасимова и В. Селеменев (Минск, 2008). [זיכרונות ומסמכים על גטו מינסק]
- Документы обвиняют - сборник документов о чудовищных зверствах Германских властей на временно захваченных ими Советских территориях*, выпуск I, Государственное издательство политической литературы (Москва, 1943). [מסמכים מאשימים - רוסית]
- История Беларуси в документах и материалах*, сост. Игорь Кузнецов и др. (Минск, 2000). [ההיסטוריה של ביילורוסיה]
- Лагерь смерти Тростянец - документы и материалы*, сост. В. Адамушко (Минск, 2003). [מחנה המוות טרוסטנץ]
- Матэрыялы на гісторыі Беларусі* (Мінск, 1997). [תעודות אודות ההיסטוריה של ביילורוסיה]
- Националистические вооружённые формирования Эстонии, Латвии и Литвы в годы Второй мировой войны*, сост. Министерство обороны Российской Федерации, www.mil.ru/files/pribform.doc [חטיבות לאומניות חמושות]

- Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941-1944*,
сост. З. Белуга и др. (Минск, 1963). [פשעי הגרמנים הפשיסטים]
- Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев
Украины в 1941-1944 годах*, сост. А. Круглов (Киев, 2002). [קובץ מסמכים על
אוקראינה]
- Свидетельствуют палачи – уничтожение евреев на оккупированной
территории Беларуси в 1941-1944*, сост. В. Адамушко и др. (Минск, 2009).
[התלוינים מעידים]
- Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943-1966*, ред. М. Альтшулер
(Иерусалим, 1993). [איליה ארנבורג]
- Сталин И., *О Великой отечественной войне Советского Союза* (Москва,
1947). [סטלין, על מלחמת המולדת הגדולה]
- Трагедия белорусских деревень, 1941-1944 – Документы и материалы*, сост.
Н. Кирилова и др. (Минск-Москва, 2011). [הטרגדיה של כפרי ביילורוסיה]
- Трагедия евреев Белоруссии в 1941-1944*, ред. Р. Черноглазова (Минск, 1995).
[הטרגדיה של יהודי ביילורוסיה]
- Трагедия Литвы: 1941-1944 годы - сборник архивных документов о
преступлениях литовских коллаборационистов в годы Второй мировой
войны* (Москва, 2006). [הטרגדיה של ליטא]
- Украинские националистические организации в годы Второй Мировой
Войны – документы в двух томах*, ред. А. Артизов (Москва, 2012). [ארגונים
אוקראיניים לאומניים - תעודות]
- Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944) –
сборник документов и материалов*, ред. Ицхак Арад (Иерусалим, 1992).
[השמדת יהודי בריה"מ]

אנציקלופדיות ולכסיקונים

האנציקלופדיה של השואה, בעריכת ישראל גוטמן ואחרים (תל-אביב, 1990). [אנציקלופדיה של
השואה]

לכסיקון הגבורה, בעריכת י. גרנשטיין ומ. כהנוביץ', כרך א' שני חלקים (ירושלים, תשכ"ה-
תשכ"ט). [לכסיקון הגבורה]

Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945, edited by Geoffrey Megargee, Vol.
I (Bloomington and Washington, 2009). [אנציקלופדיה מחנות וגטאות]

*The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations - Rescuers of Jews during
the Holocaust*, edited by Avraham Milgram, supplementary volumes 2000-2005,
vols. I-II (Jerusalem, 2010). [אנציקלופדיה חסידי אומות]

The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust, edited by Guy Miron (Jerusalem, 2009). [אנציקלופדיית יד ושם]

Великая отечественная война 1941-1945 - Энциклопедия, ред. М. Козлов (Москва, 1985). [אנציקלופדיית מלחמת העולם]

Высшее партизанское командование Белоруссии 1941-1944 - справочник, ред. Э. Иоффе (Минск, 2009). [הפיקוד הפרטיזני בביילורוסיה]

Махно Вадим, *Справочник - полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины* (Лудск, 2010). [רשימת ארגונים וגופים]

Очерки еврейского героизма, т. 2-3 (Киев-Тель-Авив, 1994-1997). [גבורה יהודית]

Сожженные села – Украина под нацистской оккупацией 1941-1944 – Аннотированный указатель, ред. В. Солдатенко (Москва, 2013). [כפרים שרופים]

Холокост на территории СССР - Энциклопедия, ред. И. Альтман и др. (Москва, 2009). [אנציקלופדיית השואה בבריה"מ]

עדויות בעל-פה

גורביץ' פאינה (ראיינתי בנתניה ב-25/6/2005) [ראיון 1]

גיטלין (אפשטיין) ראיסה (המראיין: ד"ר ליאוניד סמילוביץקי, ירושלים 5/9/1993) [ראיון 2]

מור ליטמן (ראיינתי בתל-אביב ב-15/9/2003) [ראיון 3]

פלדמן (דוקשטיין) סופיה (ראיינתי באשקלון ב-23/10/2002) [ראיון 4]

רובנצ'יק אברהם (ראיינתי בפתח-תקווה ב-24/12/2004) [ראיון 5]

יומנים, עדויות וזיכרונות

"בנתיבי מחתרת (דברי עדות של אנשי קובנה)", *ידיעות בית לוחמי הגטאות* 20 (אפריל 1958), עמ' 95-89. [בנתיבי מחתרת]

אבא קובנר משלו ועליו – *שבעים שנה להולדתו א' בניסן תרע"ח 14.3.1918*, בעריכת רוז'קה קורצ'יק-מרלא ויהודה טובין (תל-אביב, 1988). [קובנר - משלו ועליו]

אביאל אברהם, *כפר ושמו דוגאלישוק* (תל-אביב, 1995). [אביאל]

איוונס ישעיהו, *קדרו פני השמים - 1400 ימים בצבת האימה הנאצית* (תל-אביב, 1994). [איוונס, קדרו פני השמים]

אילתי שלום, *לחצות את הנהר* (ירושלים, 2011). [אילתי, לחצות את הנהר]

- אנדלין נחמיה, **בדרכי הלחימה הפארטיזאנית** (תל-אביב, 1983). [אנדלין, **בדרכי הלחימה**]
- ארד יצחק, **נעורים בלחימה - מגיא החורבן להר-אל** (תל-אביב, 1977). [ארד, **נעורים בלחימה**]
- באברויסק - ספר זכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה**, בעריכת יהודה סלוצקי (תל-אביב, 1967).
[באברויסק]
- בבוא האימה - יהודי לבוב תחת הכיבוש הגרמני**, בעריכת בלה גוטרמן (תל-אביב, 1991). [בבוא
האימה]
- בוטובייצקי יוסף, "קטעים מיומנו של נער יהודי מקירובוגראד, אוקראינה", **ילקוט מורשת מ"ה**,
עמ' 179-184. [בוטובייצקי, **קטעים מיומן**]
- בורנשטיין-ביליצקה חסיה, **אחת ממעטים - דרכה של לוחמת ומחנכת 1939-1948** (תל-אביב,
2003). [בורנשטיין, **אחת ממעטים**]
- בחבלי כליה - יהודי רוסיה בשואה הנאצית 1941-1943**, בעריכת בנימין וסט (תל-אביב, 1963).
[בחבלי כליה]
- ביבר אברהם, "מלחמת הפרטיזנים ביערות 1942-1944", **קול נכי מלחמה** 177 (אפריל 2006), עמ'
11-13. [ביבר, **מלחמת הפרטיזנים**]
- בייליס יהודה, **יודקה - מה שהלב זוכר אין השכל יכול לתפוש - סיפורו של ניצול מן התופת**
(חיפה, 2003). [בייליס, **יודקה**]
- בערגמאן סטעפאן, "וועגן מינסקער געטא", **פאלקס-שטימע** 5 (1.12.84). [בערגמאן]
- בקומה זקופה 1939-1945 - פרקים בתולדות הלחימה הפרטיזנית ביערות נארוץ'**, בעריכת משה
קלכהיים (תל-אביב, 1991). [בקומה זקופה]
- בריק-נקריץ מרים, **בדרכי החיים - ילדות בזהות ארית בין הכפרים** (ירושלים, תשס"ד). [בריק,
בדרכי החיים]
- ברסטיצקי ישראל, **ילדי, הצל את עצמך! - מנער לפרטיזן ולוחם** (תל-אביב, 2004). [ברסטיצקי]
- ברץ ברברה, "הצלה באוקראינה המזרחית", **ילקוט מורשת** ל"ד (דצמבר 1982), עמ' 63-84. [ברץ,
הצלה באוקראינה]
- גוטרמן בלה, "לבוב תחת הכיבוש הגרמני", **משואה** י"ד (אפריל 1986), עמ' 204-210. [גוטרמן,
לבוב תחת הכיבוש]
- גורביץ' פרומה, **זכרונותיה של רופאה - עם יהודי ליטא בימי השואה** (בית לוחמי הגטאות,
תשמ"א). [גורביץ', **זכרונותיה של רופאה**]
- גלעין חיים, **עין לציון צופיה - סיפורו של פרטיזן יהודי** (תל-אביב, 2001). [גלעין, **עין לציון**]
- גפן (ויינשטיין) אברהם, **נעורים במסתור - יומן 1941-1944** (ירושלים, 1977). [גפן, **נעורים
במסתור**]
- גרינבאום מאשה, **תקווה על פי תהום - יהודי ליטא בין גטו למחנה** (ירושלים, תשנ"ט).
[גרינבאום, **תקווה על פי**]
- גרינשטיין יעקב, **אוד מכיכר-היובל** (תל-אביב, תשכ"ח). [גרינשטיין]
- גרפונקל לייב, **קובנה היהודית בחורבנה** (ירושלים, תשי"ט). [גרפונקל, **קובנה היהודית**]
- דבור'צקי מארק, **ירושלים דליטא במרי ובשואה** (תל-אביב, 1951). [דבור'צקי, **ירושלים דליטא**]

- הלפרין יוסף, **נעורים באזיקים - בפולין ובבלרוס במלחמת העולם השנייה** (תל-אביב, 2002).
[הלפרין]
- הם היו רבים - פארטיזנים יהודים בברית המועצות במלחמת-העולם השנייה**, בעריכת בנימין וסט (תל-אביב, 1968). [הם היו רבים]
- הם עמדו על נפשם - פרקי מאבק ומרי של יחיד ועדה**, בעריכת אהרון מאירוביץ (תל-אביב, תשכ"ד). [הם עמדו על נפשם]
- המאבק לחיים של יהודי ברנוביץ' - קובץ זכרונות על השואה של ניצולי גיטו ברנוביץ' ולוחמיו**, בעריכת יצחק פוזנר וחנה בינט (דפוס אריאלי, 1992). [המאבק לחיים]
- הפרטיזאנית זלדה - זלדה טרגר-ניסנילביץ' 1920-16.6.1987-17.3.1987**, בעריכת רוז'קה קורצ'ק ואחרים (תל-אביב, 1989). [הפרטיזנית זלדה]
- ויינריב א.**, "זכרונות של רופא מגיטו וילנה", **ילקוט מורשת כ"ז** (אפריל 1979), עמ' 7-60. [ויינריב, זיכרונות של רופא]
- וייסברוד אברהם, סקלט - מותה של עיירה** (תל-אביב, 2002). [וייסברוד, סקלט]
- ורד אליהו**, "מגיטו ביאליסטוק אל שורות הפרטיזנים", **עדות יי** (1994), עמ' 57-60. [ורד]
- זאדרכקי תאדיאוש, במשול צלב הקרס בלבוב - חורבן הקהילה היהודית בעיני מחבר פולני** (ירושלים, תשמ"ב). [זאדרכקי, במשול צלב]
- חולבסקי שלום, עיר ויער במצור** (תל-אביב, 1973). [חולבסקי, עיר ויער]
- חיגר קריסטינה, הילדה בסוודר הירוק - חיים בצל השואה** (קרית גת, 2012). [חיגר, הילדה בסוודר הירוק]
- חיים יעלין - דער געטא-קעמפער און שרייבער**, רעדאקציע: יעקב אליסקי און אנדערע (תל-אביב, 1975). [חיים יעלין - דער געטא]
- חן יוסי, האור בקצה היער** (תל-אביב, 2011). [חן, האור בקצה היער]
- טל חיים, כחיית השדה - לשרוד בשדות אוקראינה, סיפורו של יוסף לאופר** (תל-אביב, 1993). [טל, כחיית השדה]
- טרובאקוב זאכאר, הסוד של באבי יאר** (ירושלים, תשס"ג). [טרובאקוב, הסוד]
- יהודי טוצ'ין וקריפה מול רוצחיהם - עשרים וארבע עדויות**, בעריכת לוי דרור (תל-אביב, 1990). [יהודי טוצ'ין וקריפה]
- יוכבידוביץ כהני דוד, גלגול מחילות** (תל-אביב, 1973). [יוכבידוביץ]
- יונס אליהו, על פי הבור** (ירושלים, תש"ך). [יונס, על פי הבור]
- יורן שלום, הקורא תיגר** (תל-אביב, 1998). [יורן, הקורא תיגר]
- ילין מאיר, דם ונשק** (תל-אביב, 1985). [ילין, דם ונשק]
- ילין-מור נתן, שנות בטרם** (הוצאת כינרת, 1990). [ילין-מור, שנות בטרם]
- ירושלמי אליעזר, פנקס שאבלי - יומן מגיטו ליטאי [1941-1944]** (ירושלים, תשי"ח). [ירושלמי, פנקס]
- כאורנים גבהו - פרטיזנים יהודים ביערות ווהלין**, בעריכת נתן ליבנה (גבעתיים, תש"ס). [כאורנים גבהו]

- כהנא דוד, **יומן גיטו לבוב** (ירושלים, תשל"ח). [כהנא, יומן לבוב]
- כץ צבי, **"סובבוני להט אש בוערת" ... - מגדות הנימן אל הבלתי נודע** (תל-אביב, 2005). [כץ, סובבוני להט]
- לא כצאן לטבח - זכרונות של משתתפים בהתנגדות הפעילה נגד הנאצים בגטו קובנה (-1944**
1941) (תל-אביב, 2004). [לא כצאן לטבח]
- לוסקי אירנה, **ברגע של אמת** (בית לוחמי הגטאות, תשמ"א). [לוסקי, ברגע של אמת]
- לזר-ליטאי חיים, **חורבן ומרד** (תל-אביב, 1988). [לזר, חורבן ומרד]
- ליאונד ראובן, **פרטיזן יהודי ביער** (תל-אביב, 1993). [ליאונד, פרטיזן יהודי]
- לידובסקי אברהם, **ביערות - רשימות של פרטיזן יהודי** (תל-אביב, 1946). [לידובסקי, ביערות]
- לידובסקי אליעזר, **ושביב האש לא דעך** (תל-אביב, 1986). [לידובסקי, ושביב האש]
- לינהרד בצלאל, **האמנתי שאשאר בחיים - מאבקו של נער לשרוד בגיטו בוריסלב ובצבא האדום**
(ירושלים, תשס"ה). [לינהרד, האמנתי שאשאר]
- ליפשיץ יצחק, **ללא כניעה - דרך שלושה גיטאות ליער הפרטיזנים** (ירושלים, 1984). [ליפשיץ, ללא כניעה]
- מאירוביץ' מרדכי, **סיפורו של פרטיזן** (תל-אביב, 1978). [מאירוביץ']
- מול האויב הנאצי - לוחמים מספרים 1939-1945**, בעריכת בורשטיין שמואל ואחרים (תל-אביב,
1986-1961). [מול האויב הנאצי]
- מור ליטמן, **המלחמה על החיים - זיכרונות משואה ותקומה** (ירושלים, תשס"ה). [מור, המלחמה
על החיים]
- מינסק עיר ואם**, בעריכת שלמה אבן-שושן, כרך שני (ירושלים, תשמ"ה). [מינסק עיר ואם]
- מרמורשטיין מרדכי, "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה", **זרעים** (טבת, תשל"ל). [מרמורשטיין]
- נייבורגר הירש, "בגיטו קובנה", **ילקוט מורשת** י"ח (נובמבר 1974), עמ' 149-162. [נייבורגר, בגטו
קובנה]
- סגלסון אריה, **בלב העופל - כליונה של קובנה היהודית - מבט מבפנים** (ירושלים, תשס"ג).
[סגלסון, בלב העופל]
- סולומיאן-לוץ פאני, **נערה מול גרדום** (רמת-גן, 1971). [סולומיאן-לוץ]
- סוצקבר אברהם, **גיטו וילנה** (תל-אביב, תש"ז). [סוצקבר, גטו וילנה]
- סמולאר הרש, **יהודים סובייטיים מאחורי גדרות הגיטו** (תל-אביב, תשמ"ד). [סמולאר]
- ספר הפרטיזנים היהודים**, בעריכת מ. גפן, ח. גרוסמן ואחרים (מרחביה, 1958). [ספר הפרטיזנים
היהודים]
- ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, בעריכת י. צוקרמן ומ. בסוק (בית לוחמי
הגטאות, תשי"ד). [ספר מלחמות הגיטאות]
- עדות מימי חורבן ומרד**, בעריכת חיה וחיים לזר (תל-אביב, 1978). [עדות מימי חורבן]
- פייטלסון אלכס, "מעשי הרצח של משטרת העזר הליטאית", **ילקוט מורשת** ס"ד (1997), עמ' 150-
145. [פייטלסון, מעשי הרצח]

- פייטלסון אלכס, 60 שנה מהגיהנום - יום השנה ה-60 לבריחה מהפורט התשיעי (גני תקווה, 2003). [פייטלסון, 60 שנה]
- פייטלסון אלכס, בסופה ובמאבק (תל-אביב, 1994). [פייטלסון, בסופה ובמאבק]
- פיין יוחנן, "ליטאי שהציל 16 נפשות", ילקוט מורשת נ"ג (1992), עמ' 113-153. [פיין, ליטאי שהציל]
- פיין יוחנן, נער עם כינור (תל-אביב, 2008). [פיין, נער עם כינור]
- פל ג'וזף ורוזנבאום פרד, לוחם להצלחה – מפרטיזן ביערות אוקראינה לאיל נדל"ן באמריקה (הוצאת מ. מזרחי, 2014). [פל, לוחם להצלחה]
- פלוטניק דוד, "דרכי ביערות - מאוראל עד רוסיה הלבנה", ילקוט מורשת ה' (אפריל 1966), עמ' 65-90. [פלוטניק, דרכי ביערות]
- פלץ מרדכי, שובר שתיקה - מסע הישרדות (ירושלים, תשס"ט). [פלץ, שובר שתיקה]
- פרטיזנים ולוחמים יהודים מוהלן - לזכרם (הוועדה להנצחת פרטיזנים ולוחמים יהודים מוהלן, 1997). [פרטיזנים ולוחמים יהודים]
- פרטיזנים מספרים - אנתולוגיה, בעריכת אלכסנדר בוגן, אברהם ביבר וקופל קולפניצקי (תל-אביב, 2006). [פרטיזנים מספרים]
- קבוצת המאבק השנייה - סיפורי לוחמים מגטו וילנה, בעריכת צביקה דרור (בית לוחמי הגטאות, 1987). [קבוצת המאבק השנייה]
- קובנר אבא, אגרת לשומרים-הפרטיזנים (תל-אביב, 2002). [קובנר, אגרת לשומרים]
- קובנר אבא, על הגשר הצר - מסות בעל-פה (תל-אביב, 1981). [קובנר, על הגשר]
- קוטורגינה הלנה, "יומן קובנה (1941-1942)", ילקוט מורשת י"ז (ינואר 1974), עמ' 31-72. [קוטורגינה, יומן קובנה]
- קולפניצקי קופל, נגזר לחיים - סיפורו של ניצול גטו לחווא (תל-אביב, 1999). [קולפניצקי]
- קורצ'ק רוז'קה, להבות באפר (מרחביה, 1965). [קורצ'ק, להבות באפר]
- קלמנוביץ' זליק, יומן בגיטו וילנה וכתבים מן העזבון שנמצאו בהריסות (תל-אביב, 1977). [קלמנוביץ', יומן בגטו]
- קנת שלמה, "עם פארטיזנים ביערות נארוץ'", עדות א (1987), עמ' 92-107. [קנת]
- קפלן אידה ויוסף, עד יום כיפורים זה (תל-אביב, 1975). [קפלן]
- קראוויץ מרדכי, מיין שטעטלע לענין - זכרונות פון א יידישן פארטיזאנער (תל-אביב, 1972). [קראוויץ, עיירתי לנין]
- קרמרמן יחזקאל, מוילנא "ירושלים-דליטא" עד חיפה (חמ"ד, 1995). [קרמרמן, מוילנא]
- קרן-פז אברהם, "דרך היסורים של פרטיזאן יהודי", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים ב' (2005), עמ' 8-20, 24. [קרן-פז, דרך היסורים]
- קרן-פז אברהם, "הגלזמניסטים" בגיטו וילנא", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים 5, עמ' 5-10. [קרן-פז, הגלזמניסטים]
- ראדינאו יונה, "א בוך וואס דערציילט וועגן הונדערטער יידישע פארטיזאנער אין וייסרוסלאנד", דער וועג (7 אפריל 1969). [ראדינאו]

- ראדלצקי צבי, "רשימות מימי הכיבוש הגרמני בלבוב (למברג) 1941-1943", ילקוט מורשת כ"א (1976), עמ' 7-34. [ראדלצקי, רשימות מימי הכיבוש]
- רודאשבסקי יצחק, יומנו של נער מווילנה, יוני 1941-אפריל 1943 (בית לוחמי הגטאות, תשכ"ט). [רודאשבסקי, יומן]
- רוזנבלט גד, "פרטיזנים יהודים בתנועה הפרטיזנית הסובייטית", קול נכי מלחמה 153, עמ' 28. [רוזנבלט, פרטיזנים יהודים בתנועה]
- רוזנבלט גד, "רומן פלסקה – פרטיזן וחייל", קול נכי מלחמה 150, עמ' 31. [רוזנבלט, רומן פלסקה]
- רוזנבלט גד, **אש אחזה ביער** (תל-אביב, תשל"ז). [רוזנבלט, אש אחזה]
- רוזנזון נתנאל, **בשבילים וביערות - בחטיבת קובפק** (תל-אביב, 1978). [רוזנזון, בשבילים וביערות]
- רזניק ניסן, "התנועה בגיטו וילנה וביערות ליטא", משואה א' (1973), עמ' 50-89. [רזניק, התנועה בגטו]
- רזניק ניסן, **ניצנים מאפר - סיפורו של חבר הנוער הציוני ממקימי ארגון הפפ"או בגיטו וילנה** (ירושלים, תשס"ג). [רזניק, ניצנים מאפר]
- רינגל אברהם, **עת לדבר - סיפור חיי (רמלה, 2003)**. [רינגל, עת לדבר]
- רינדינוסקי אלכסנדר, **חורבן וילנה** (בית לוחמי הגטאות, 1987). [רינדינוסקי, חורבן וילנה]
- שוב ברוך, **מעבר לשמי העננה - סיפורו של פרטיזן (תל-אביב, 1995)**. [שוב, מעבר לשמי העננה]
- שוטן משה, "שתי פגישות", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים 5 (תשכ"ח), עמ' 11-14. [שוטן, שתי פגישות]
- שוטן משה, **צעדים בערפל - מחיי הפרטיזנים (תל-אביב, 1996)**. [שוטן, צעדים]
- שיינפלד חיים, **מגילת גיטו לבוב ומחנה יאנובסקי (תל-אביב, 1988)**. [שיינפלד, מגילת גטו]
- שילנסקי דב, **חשכה לאור יום - מאבקו של צעיר ציוני בליטא ובמחנות (ירושלים, תשס"ו)**. [שילנסקי, חשכה לאור יום]
- שכנר יהושע, **מחכים ללנק - יומן מהבור (ירושלים, תשס"ט)**. [שכנר, מחכים ללנק]
- שלאין מרגלית, **אחד מן "הצאן" - בן-ציון בלושטיין, פרטיזן ולוחם (חמ"ד), 1996**. [שלאין, אחד מן הצאן]
- שמביץ מיכאל, **תולדות מיכאל (כפר סבא, תשס"ו)**. [שמביץ, תולדות מיכאל]
- שמלהאוזן ברנרד, **אדם בתקופה לא אנושית - ברטולד בייץ ברייך השלישי (ירושלים, תשס"ו)**. [שמלהאוזן, אדם בתקופה]
- שנר-נשמית שרה, **ואל המנוחה לא באתי (בית לוחמי הגטאות, 1986)**. [שנר-נשמית, ואל המנוחה]
- שפטינסקי יעקב, **סולם יעקב - סיפורו של האזרח יעקב שפטינסקי (הוצאת אביבים) [ללא שנת הוצאה]**. [שפטינסקי, סולם יעקב]
- שרגא ק., "בגיא צלמוות – סיפורו של הבורח הראשון מהפורט ה-9", משואה ו' (אפריל 1978), עמ' 176-201. [שרגא, בגיא צלמוות]

תורי אברהם, *גיטו יום-יום - יומן ומסמכים מגיטו קובנה*, בעריכת דינה פורת (תל-אביב, 1988).
[תורי, גטו יום יום]

Alliance for Murder - The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide,
edited by B. Sabrin et al (New York, 1991). [ברית לרצח]

Aran Lydia, "Krystyna's Gift – A Memoir", *Commentary* (February 2004), pp. 47-52.
[ארן, המתנה של כריסטינה]

Balberyszski Mendel, *Stronger Than Iron - The Destruction of Vilna Jewry 1941-1945, an Eyewitness Account* (Jerusalem, 2010). [בלברז'קי, חזק יותר מברזל]

Gerstenfeld-Maltiel Jacob, *My Private War - One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London, 1993). [גרסטנפלד, מלחמתי הפרטית]

Ginaite-Rubinson Sara, *Resistance and Survival - The Jewish Community in Kaunas 1941-1944* (Ontario, 2005). [רובינסון, התנגדות והישרדות]

Goldstein-Golden Lazar, *From Ghetto Kovno to Dachau* (New York, 1985). [גולדן, מגטו קובנה לדכאו]

Gordon Harry, *The Shadow of Death - The Holocaust in Lithuania* (Lexington, 1992). [גורדון, צל המוות]

Harmatz Josef, *From the Wings* (Lewes, 1998). [חרמץ, כנפיים]

Kruk Herman, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania - Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*, edited by Benjamin Harshav (New Haven, 2002). [קרוק, ימיה האחרונים של ירושלים דליטא]

Margolis Rachel, *A Partisan from Vilna* (Brighton, 2010). [מרגוליס, פרטיזנית מווילנה]

Memorial Book - The Jewish Communities of Manyevitz, Horodok, Lishnivka, Troyanuvka, Povursk and Kolki (Wolyn Region), edited by Asher Tarmon (Tel Aviv, 2004). [ספר זיכרון – אנגלית]

Reizer Leib, *In the Struggle - Memoirs from Grodno and the Forests* (New York-Jerusalem, 2009). [רייזר, במאבק]

Rogovski Adam, *Lost and Found* (Tel Aviv, [n. d.]). [רוגובסקי]

Sakowicz Kazimierz, *Ponary Diary 1941-1943 - A Bystander's Account of a Mass Murder* (New Haven, 2005). [סקוביץ, יומני פונאר]

Schulman Faye, *A Partisan's Memoir* (Toronto, 1995). [שולמן]

Sorid Jonathan, *One More Miracle - The Memoirs of Morris Sorid* ([n.p.], 2007). [סוריד, עוד נס]

Stromer Moty, *Memoirs of an Unfortunate Person - the Diary of Moty Stromer* (New York-Jerusalem, 2008). [סטרומר, זיכרונות]

- The Unknown Black Book - The holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, edited by Joshua Rubinstein and Ilya Altman (Indianapolis, 2008).
[הספר השחור הבלתי ידוע – אנגלית]
- Wartime Rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy – The Testimony of Survivors*, edited by Mark Paul (Toronto, 2010). [הצלה ע"י כמרים פולנים]
- Weliczker Wells Leon, *The Janowska Road* (Washington, 1999). [וליסקר, דרך ינובסקה]
- Whoever Saved One Life... - The Efforts to Save Jews in Lithuania between 1941 and 1944*, compiled by Dalia Kuodytė and Rimantas Stankevičius (Vilnius, 2002).
[כל המציל נפש אחת]
- "Из воспоминаний первого секретаря ЦК КП(б)Б П.К. Пономаренко о начале Великой Отечественной Войны", *Беларусь, 22 июня 1941 года: говорят архивы...*, сост. Р. Платонов и В. Федосов (Минск, 2001), стр. 126-139.
[מזיכרונותיו של פונומרנקו]
- Анна Мачиз: свидетельства трагедии и борьбы в Минском гетто 1941-1943*, сост. Л. Цыринский (Минск, 2011). [מצ'יז, עדות על טרגדיה]
- Архив Хаси Пруслиной - Минское гетто, антифашистское подполье, репатриация детей из Германии*, сост. З. Никодимова (Минск, 2010).
[פרוסלינה, גטו מינסק]
- В огне катастрофы (Шоа) на Украине - свидетельства и документы*, сост. Пинхас Агмон и Иосиф Маляр (Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1998). [באש השואה]
- Вінницька область - катастрофа (Шоа) і опір*, ред. Пінхас Агмон (Тель-Авив-Київ, 1994). [מחוז ויניצה]
- Вершигора Петр, *Люди с чистой совестью* (Москва, 1986). [ורשיגורה, אנשים בעלי מצפון נקי]
- Винница Г., "Оршанское гетто", *Еврейский камертон* 18.10.2001; 25.10.2001; 1.11.2001. [ויניצה]
- Война совсем не фейерверк*, сост. Евсей Тростанецкий и Моше Шпицбург (Тель-Авив, 1999). [מלחמה אינה זיקוקין דינור]
- Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста*, выпуск 1-5, глав. ред. О. Колпакова (Днепропетровск, 2009). [תחיית הזיכרון]
- Гальбурт Александр, *Воспоминания* (Минск, 2000). [גלבурט]
- Гальдер Франц, *Военный дневник (Июнь 1941 – сентябрь 1942)* (Москва, 2010). [האלדר, יומן מלחמה]
- Димент Мария, "Партизанская мама", *Еврейский камертон* 9/5/2002, стр. 15.
[דימנט]

- Долинко Арье, *Так погибли общины Пинска и Карлина...* (Москва, 2005).
[דולינקו, פינסק]
- Живыми остались только мы - свидетельства и документы*, сост. Б. Забарко
(Киев, 2000). [רק אנו נותרנו בחיים]
- Завольнер Геня, *Жизнь, дарованная судьбой* (Минск [n.d.]). [זבולנר, חיים]
- Калинин П., *Партизанская республика* (Москва, 1964). [קאלינין, רפובליקה
פרטיזנית]
- Карпенко Илья, "Две гродненские истории", *Лехаим* 4,
www.lechaim.ru/ARHIV/180/karp.htm [קרפנקו, שני סיפורים מגרודנו]
- Ковпак Сидор, *От Путивля до Карпат* (Москва, 1952). [קובפק]
- Козлов В., *Люди особого склада* (Москва, 1952). [קוזלוב, אנשים]
- Лазерсон Виктор и Лазерсон-Ростовская Тамара, *Записки из Каунасского гетто - катастрофа сквозь призму детских дневников* (Москва, 2011).
[לזרסון, רשימות מגטו קובנה]
- Лapidус Альберт, "Нас мало осталось, нам много досталось", *Вестник* 2, 3, 4, 5
(22 января-5 марта 2003), www.vestnik.com/issues/2003/0122/win/lapidus.htm.
[לפידוס, נותרנו מעטים]
- Ливенцев В., *Партизанский край* (Ленинград, 1951). [ליבנצב, אזור פרטיזני]
- Лившиц В., "Партизанский врач", *Мишпоха* 3 (1997), стр. 80. [ליבשיץ]
- Линьков Г., *Война в тылу врага* (Москва, 1947). [לינקוב, לחימה בעורף]
- Медведев Дмитрий, *Это было под Ровно* (Москва, 1950). [מדבדייב, זה היה ליד
רובנה]
- Назарова Нэлла, "Легендарная Броня", *Авив* 3-4/2002, стр. 23. [נזרובה]
- Неизвестная чёрная книга*, ред. Ицхак Арад и др. (Иерусалим-Москва, 1993).
[הספר השחור הבלתי ידוע - רוסיית]
- Непокоренная Белоруссия*, сост. В. Левданский и др. (Минск, 1963). [ביילורוסיה
הבלתי מנוצחת]
- Партизанская война в Украине - дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941-1944*, сост. О. Бажан и др. (Москва, 2010).
[יומנים של מפקדים]
- Плоткин Андрей, *Подвиг не совершал... (записки партизана)* (Москва,
2000). [פלוטקין]
- Розенблат Гад, "Партизаны", *Слово инвалида войны* 8, стр. 36-37; 11-12, стр.
99-103. [רוזנבלט, פרטיזנים]

- Ростовская Тамара, *Тетрадь из сожженного гетто* (Тель-Авив, 2002).
[רוסטובסקיה, מחברת מן הגטו הבוער]
- Рубенчик Абрам, *Правда о Минском гетто* (Тель-Авив, 1999). [רובנצ'יק]
- Славин Израиль, "Трагическая арифметика", *Еврейский камертон*, 15/2/2001, стр. 8-9. [סלבין]
- Тамаркин Вячеслав, *Это было не во сне - воспоминания* (Москва-Иерусалим, 2002). [תמרקין, זה קרה]
- Холокост на Пинцине*, автор проекта Иосиф Либерман (Пинск, 2007). [השוואה בפינסק]
- Цимкинд Моше, "Один из диверсионной группы", *Еврейский камертон*, 2/11/2000, стр. 6-7. [צימקינד]
- Чёрная книга*, ред. Василий Гроссман и Илья Эренбург (Вильнюс, 1993). [הספר השחור]
- Шапиро В., "Копель Колпаницкий из восставшей Лахвы", *Окна*, 7/3/2002, стр. 20, 22, 26. [שפירו]
- Шепетинский Яков, *Приговор* (Тель-Авив, 2002). [שפטניסקי]
- Шульман Аркадий, "Праведники", *Авив* 10(145) (Октябрь 2008), стр. 7-10. [שולמן, חסידי אומות]
- Шур Григорий, *Евреи в Вильно - хроника 1941-1944* (Санкт-Петербург, 2000). [שור, יהודים בוילנה]
- Яковенко Владимир, *На оккупированной земле* (Минск, 1968). [יקובנקו, על אדמה כבושה]

מחקרים

"רדיפות היהודים בשטחים החדשים", *דבר* (20 ביולי 1941). [רדיפות היהודים]

אלטשולר מרדכי, "השוואה בתקשורת ההמונים בברית-המועצות בימי המלחמה ובשנים הראשונות אחריה - מבט חדש", *יד ושם* ל"ט [2] (2011), עמ' 107-146. [אלטשולר, השואה בתקשורת ההמונים]

אלטשולר מרדכי, "מצוקתם של יהודים בברית-המועצות בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ", *יד ושם* ל"ו [2] (2009), עמ' 63-96. [אלטשולר, מצוקתם של יהודים]

ארד יצחק, "אלפרד רוזנברג ו'הפתרון הסופי' בשטחי ברית-המועצות הכבושים", *יד ושם* י"ג, עמ' 193-209. [ארד, אלפרד רוזנברג]

ארד יצחק, "ההתנגדות המזויינת היהודית בשטחי ברה"מ הכבושים – גיטאות מינסק ווילנה", *משואה* כ"א (1993), עמ' 31-57. [ארד, ההתנגדות המזויינת]

- ארד יצחק, "הכנסיות הנוצריות ורדיפת היהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות", **משואה י"ד** (אפריל 1986), עמ' 55-63. [ארד, הכנסיות הנוצריות]
- ארד יצחק, "הפתרון הסופי בליטא באספקלריית התיעוד הגרמני", **יד ושם י"א** (תשל"ו), עמ' 181-209. [ארד, הפתרון הסופי]
- ארד יצחק, "השוואה בראי העיתונות הסובייטית 1941-1945", **ילקוט מורשת ס"ב** (1996), עמ' 95-110. [ארד, השוואה בראי העיתונות]
- ארד יצחק, "השמדת יהודי ליטא (יוני-דצמבר 1941) והגורמים להפסקת ההשמדה", **דברי הקונגרס השישי למדעי היהדות 13-19 באוגוסט 1973**, כרך ב' (תשל"ו), עמ' 31-440. [ארד, השמדת יהודי ליטא]
- ארד יצחק, "רצח היהודים בליטא תחת הכיבוש הגרמני (1941-1944)", **דפים לחקר השואה י"ז**, עמ' 135-156. [ארד, רצח היהודים בליטא]
- ארד יצחק, "שואת יהודי ברית-המועצות", **יד ושם כ"א** (תשנ"א), עמ' 1-40. [ארד, שואת יהודי בריה"מ]
- ארד יצחק, **בצל הדגל האדום - יהודי ברית-המועצות בלחימה נגד גרמניה הנאצית** (ירושלים, 2008). [ארד, בצל הדגל האדום]
- ארד יצחק, **וילנה היהודית במאבק ובכליון** (ירושלים - תל-אביב, 1976). [ארד, וילנה היהודית]
- ארד יצחק, **תולדות השואה - ברית-המועצות והשטחים המסופחים** (ירושלים, תשס"ד). [ארד, תולדות השואה]
- באואר יהודה, "ברנוביץ' היהודית בשואה", **יד ושם ל"א** (תשס"ג), עמ' 75-116. [באואר, ברנוביץ']
- באואר יהודה, "נובוגרודק - סיפורה של עיירה", **יד ושם ל"ה** (2) (תשס"ח), עמ' 31-61. [באואר, נובוגרודק]
- באואר יהודה, "קורניץ - עיירה יהודית בשואה", **ילקוט מורשת ע"ג** (2002), עמ' 75-92. [באואר, קורניץ]
- באואר יהודה, **מות העיירה** (ירושלים, 2011). [באואר, מות העיירה]
- ביכלר יהושע, "יחידות שיטור מקומיות – Schutzmannschaften – בשטחים הכבושים של ברית המועצות", **ילקוט מורשת ס"ח** (1999), עמ' 69-84. [ביכלר, יחידות שיטור]
- ביכלר יהושע, "רצח היהודים במסווה של לחימה נגד הפרטיזנים בשטחים הכבושים של ברית המועצות 1941-1942", **דפים לחקר תקופת השואה י"ג** (תשנ"ו), עמ' 67-80. [ביכלר, רצח היהודים]
- בן ארצי סופי, **הקהילה היהודית טרום שואה וביטוייה בחיי היומיום בגטו קובנה**, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה למדעי הרוח" באוניברסיטת תל-אביב, בהדרכת פרופ' דינה פורת (תל-אביב, 2001). [בן ארצי, הקהילה היהודית]
- בראון אברהם צבי, "הפארטיזאן היהודי בתנועת הפארטיזאנים הסובייטית", **יד ושם ד'**, עמ' 169-189. [בראון, הפארטיזאן היהודי]
- בראון צבי ולוין דב, **תולדותיה של מחתרת - הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השנייה** (ירושלים, תשכ"ב). [בראון ולוין, תולדות מחתרת]
- דאפי פיטר, **האחים בלסקי - סיפור אמיתי** (אור יהודה, 2006). [דאפי, האחים בלסקי]

דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945, בעריכת ישראל גוטמן (ירושלים, תש"ס). [דמות ההנהגה]

העמידה היהודית בתקופת השואה - דיונים בכינוס חוקרי השואה אפריל 1968 (ירושלים, תש"ל). [העמידה היהודית]

וייס אהרון, "הפרובלמטיקה של ההתנגדות היהודית המזוינת באוקראינה המערבית", **דפים לחקר תקופת השואה י"ב** (תשנ"ה), עמ' 191-210. [וייס, הפרובלמטיקה של ההתנגדות]

וייס אהרון, "חלקה של המשטרה המקומית בשואת יהודי אוקראינה", **מיכאל י"ג** (תשנ"ג), עמ' סט-פד. [וייס, חלקה של המשטרה]

זייץ דן, "מדיניות הפרסום הסובייטית ביחס לרצח היהודים", **דפים לחקר תקופת השואה ט"ו**, עמ' 149-193. [זייץ, מדיניות הפרסום]

זלצר ארקדי, "היחסים הבין-אתניים והמדיניות הסובייטית בשנות העשרים והשלושים - המקרה של ביילורוסיה המזרחית", **יד ושם ל"ד** (תשס"ו), עמ' 71-102. [זלצר, היחסים הבין-אתניים]

חולבסקי שלום, "השואה והלחימה בביאלורוסיה - בהיסטוריוגרפיה הסובייטית ובספרות האמיגרציה הביאלורוסית", **ילקוט מורשת ל"ח** (1984), עמ' 147-164. [חולבסקי, השואה והלחימה]

חולבסקי שלום, "מחתרת ופרטיזנים מגיטו קורנייץ", **ילקוט מורשת נ"ט** (1995), עמ' 63-73. [חולבסקי, מחתרת ופרטיזנים]

חולבסקי שלום, "מינסק במאבקה וכליונה - כפתח להבנת מצבם של יהודי ברית-המועצות בשואה ולאחריה", **ילקוט מורשת י"ח** (1974), עמ' 101-111. [חולבסקי, מינסק]

חולבסקי שלום, "פרשת טוצ'ין", **ילקוט מורשת ב'** (1964), עמ' 80-95. [חולבסקי, פרשת טוצ'ין]

חולבסקי שלום, "תקופת השליטה הסובייטית במערבה של ביילורוסיה בשנים 1939-1941 והשלכותיה על ימי השואה באזור זה", **דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות** (תש"ס), עמ' 21-28. [חולבסקי, תקופת השליטה הסובייטית]

חולבסקי שלום, **בסופת הכליון - יהדות ביילורוסיה המזרחית במלחמת-העולם השנייה** (תל-אביב, 1988). [חולבסקי, בסופת הכליון]

חולבסקי שלום, **מרי ולוחמה פרטיזנית - יהודי ביילורוסיה במלחמת העולם השנייה** (ירושלים-תל אביב, תשס"א). [חולבסקי, מרי ולוחמה]

חולבסקי שלום, **על נהרות הניימן והדנייפר - יהדות ביאלורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה** (תל-אביב, 1982). [חולבסקי, על נהרות]

חוניגסמן יעקב ונתן תקוה, "תנועת המרי בגטו לבוב ובסביבתה", **דפים לחקר תקופת השואה י"ב**, עמ' 175-190. [חוניגסמן ונתן, תנועת המרי]

טק נחמה, **משפחת אנשי היער - יחידת הפרטיזנים של ביילסקי** (ירושלים, 1997). [טק, משפחת אנשי היער]

יהדות ליטא - כרך רביעי - השואה 1941-1945 (תל-אביב, תשד"מ). [יהדות ליטא]

יונס אליהו, **עשן בחולות - יהודי לבוב במלחמה, 1939-1944** (ירושלים, תשס"א). [יונס, עשן בחולות]

כהן דוד, **תנועת המחתרת ומלחמת הפרטיזאנים היהודים באזור מינסק**, פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזאנים, כרך ב' מס' 3 (18) (1973). [כהן דוד, תנועת המחתרת]

כהן נתן, "השתקפותה של מציאות ההכחדה ביומנים שנכתבו בליטא בשנים 1941-1945", **דפים לחקר תקופת השואה י" (תשנ"ג)**, עמ' 257-277. [כהן, **השתקפותה של מציאות**]

כהנא דוד וגוטרמן בלה, **מפגש הדמים - בין יהודי לבוב וגליציה המזרחית לבין הגרמנים ועוזריהם האוקראינים - בימי פורענות ראשונים** (תל-אביב, 1991). [כהנא וגוטרמן, **מפגש הדמים**]

כהנוביץ' משה, "מפני-מה לא קמה תנועה נפרדת של פרטיזאנים יהודיים במלחמת-העולם השנייה?", **יד ושם א' (תשי"ז)**, עמ' 112-123. [כהנוביץ', **מפני-מה**]

כהנוביץ' משה, "נשים יהודיות-גיבורות בתנועה הפרטיזנית הסובייטית", **הארץ** (7 במאי 1967). [כהנוביץ', **נשים יהודיות**]

כהנוביץ' משה, **מלחמת הפארטיזנים היהודים במזרח-אירופה** (תל-אביב, תשי"ד). [כהנוביץ', **מלחמת הפארטיזנים**]

לויטס פליקס, "השואה באוקראינה על-פי חומר ארכיוני מאוקראינה", **משואה כ"ט (תשס"א)**, עמ' 173-189. [לויטס, **השואה באוקראינה**]

לוינ דב, "הגורם הלאומי בלחימה של יהודי ליטא נגד הנאצים במלחמת העולם השנייה", **בחינות** 2-3, עמ' 86-91. [לוינ, **הגורם הלאומי**]

לוינ דב, "הסובייטיזציה של ליטא בעיני תושב יהודי", **ילקוט מורשת נ"ב** (1992), עמ' 173-181. [לוינ, **הסובייטיזציה**]

לוינ דב, "חלקם של יהודי מזרח אירופה בלחימה הפרטיזנית במלחמת העולם השנייה", **משואה י"ג**, עמ' 147-151. [לוינ, **חלקם של יהודי מזרח אירופה**]

לוינ דב, "יהודי הארצות הבאלטיות בפריחתם וכליונם", **משואה י"ב** (1984), עמ' 17-41. [לוינ, **יהודי הארצות הבלטיות**]

לוינ דב, "לפרשת היחסים בין הליטאים והיהודים במלחמת העולם השנייה", **כיוונים** 2 (1979), עמ' 29-43. [לוינ, **לפרשת היחסים 1**]

לוינ דב, "לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין שכניהם היהודים במלחמת העולם השנייה, לפנייה ואחריה", **משואה י"ז** (1989), עמ' 39-56. [לוינ, **לפרשת היחסים 2**]

לוינ דב, "שגרה תוך כוונות מתמדת - הווי של לוחמים יהודים בגדוד פרטיזאני סובייטי", **דפים לחקר תקופת השואה י" (תשנ"ג)**, עמ' 245-256. [לוינ, **שגרה**]

לוינ דב, **לוחמים ועומדים על נפשם - מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945** (ירושלים, 1974). [לוינ, **לוחמים ועומדים**]

לוינ דב, **תקופה בסוגריים 1939-1941** (ירושלים-תל אביב, 1989). [לוינ, **תקופה בסוגריים**]

לזר חיים, "כך נלחמו היהודים", **גשר** 1-2 (54-55) (1968), עמ' 81-101. [לזר, **כך נלחמו היהודים**]

ליטבאק יוסף, "יהודי ברית-המועצות במלחמה הפעילה - בצבא ובתנועה הפרטיזנית - במלחמת העולם השנייה", **גשר** 2-3 (47-48) (1966), עמ' 186-217. [ליטבאק, **יהודי ברית"מ במלחמה**]

ליטבאק יוסף, **פליטים יהודים מפולין בברית-המועצות 1939-1946** (ירושלים, 1988). [ליטבאק, **פליטים יהודים**]

מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 - מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, בעריכת אולריך הרברט ודוד בנקיר (ירושלים, תשס"א). [מדיניות ההשמדה הנאצית]

מרטיננקו בוגדן, "באבי-יאר והשמדת העם היהודי באוקראינה על-ידי הנאצים", **מיכאל י"ג (תשנ"ג)**, עמ' פה-צא. [מרטיננקו, **באבי יאר**]

נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, בעריכת ישראל גוטמן (ירושלים, תשל"ו). [ניסיונות ופעולות]

נשמית שרה, "בין שיתוף פעולה למרי - לתולדות הכיבוש הגרמני בליטא", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה מאסף א' (תש"ל), עמ' 152-177. [נשמית, בין שיתוף פעולה למרי]

נשמית שרה, "התנועה הפארטיזאנית בגיטו קובנה", **ידיעות בית לוחמי הגטאות** 20 (1958), עמ' 82-88. [נשמית, גטו קובנה]

נשמית שרה, "חסידי אומות העולם בליטא הכבושה", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה מאסף א' (תש"ל), עמ' 317-324. [נשמית, חסידי אומות העולם]

נתן תקוה, "מסתתרים בלבוב", **דפים לחקר תקופת השואה** י' (תשנ"ג), עמ' 59-106. [נתן, מסתתרים בלבוב]

סמילוביץקי ליאוניד, "אנטישמיות בפרטיזניקה הביילורוסית", **ילקוט מורשת** נ"ט (1995), עמ' 53-61. [סמילוביץקי, אנטישמיות בפרטיזניקה]

סמילוביץקי ליאוניד, "הנסיונות להינצל בשטחי בילורוסיה", **משואה** כ"ט (תשס"א), עמ' 220-199. [סמילוביץקי, הנסיונות להינצל]

סמילוביץקי ליאוניד, "יהודים ופולנים בתנועה הפרטיזנית הביילורוסית 1941-1944", **ילקוט מורשת** 63 (1997), עמ' 83-100. [סמילוביץקי, יהודים ופולנים]

סניידר טימותי, **ארצות דמים – אירופה בין היטלר לסטלין** (ירושלים, 2012). [סניידר, ארצות דמים]

ספקטור שמואל, "גטאות ויודנרטים בשטחי הכיבוש הנאצי בברית המועצות (בגבולות ספטמבר 1939)", **שבות** 15 (1992), עמ' 263-276. [ספקטור, גטאות ויודנרטים]

ספקטור שמואל, "יהודי ווהלין ותגובתם להשמדה", **יד ושם** ט"ו (תשמ"ד), עמ' 125-146. [ספקטור, יהודי ווהלין ותגובתם]

ספקטור שמואל, "יהודים בתנועת המרי והפרטיזנים באוקראינה הסובייטית", **יד ושם** כ"ג, עמ' 91-102. [ספקטור, יהודים בתנועת המרי]

ספקטור שמואל, "לחימתם של יהודי ווהלין על-פי מכתב מארכיונו של א. אהרנבורג", **ילקוט מורשת** מ"ה (1988), עמ' 193-196. [ספקטור, לחימת יהודי ווהלין]

ספקטור שמואל, **שואת יהודי ווהלין 1941-1944** (ירושלים, תשמ"ו). [ספקטור, שואת יהודי ווהלין]

עינת אהרון, **חיי יום-יום בגטו וילנה** (מורשת, גבעת חביבה, 2013). [עינת, חיי יום-יום]

עק נתן, **שואת העם היהודי באירופה** (ירושלים, תשל"ו). [עק, שואת העם]

פוהל דיטר, "חלקם של כוחות עזר אוקראינים ברצח יהודים", **דפים לחקר השואה** י"ח (תשס"ד), עמ' 7-34. [פוהל, כוחות עזר אוקראינים]

פורת דינה, "הכרוז שהוקרא באחד בינואר 1942 בוויילנה בפרספקטיבה היסטורית", **יד ושם** כ"ה, עמ' 77-101. [פורת, הכרוז]

פורת דינה, "חלקם של הקומוניסטים היהודים במחתרות, במרידות בגטאות וביציאה לערות - שלוש דוגמאות", **דפים לחקר תקופת השואה** י"ב (תשנ"ה), עמ' 121-138. [פורת, חלקם של הקומוניסטים]

פורת דינה, "מועצות היהודים בגיטאות המרכזיים בליטא: השוואה", **משואה** כ"ב (1994), עמ' 70-80. [פורת, מועצות היהודים]

- פורת דינה, מעבר לגשמי - פרשת חיינו של אבא קובנר (תל-אביב, 2000). [פורת, מעבר לגשמי]
- פורת דינה, רכוז הפליטים היהודיים בוילנה בשנים 1939-1941 - מאמצי היציאה, עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל-אביב, 1973. [פורת, רכוז הפליטים]
- פינצ'וק בן-ציון, "אמצעי התקשורת בברה"מ ורדיפת היהודים בשטחים הכבושים על-ידי הנאצים 1939-1941", *יד ושם י"א (תש"ו)*, עמ' 172-180. [פינצ'וק, אמצעי התקשורת בברה"מ]
- פלקוב יעקב, "כמו בכל מקום, היהודים מושמדים כעם" - רצח יהודי ברית המועצות בדיווחי המודיעין של הפרטיזנים הסובייטיים", *דפים לחקר השואה כ"ב (תשס"ח)*, עמ' 239-264. [פלקוב, דיווחי המודיעין]
- פנקס הקהילות ליטא, בעריכת דב לוי (ירושלים, תשנ"ו). [פנקס ליטא]
- פנקס הקהילות פולין, כרך חמישי - ווהלין ופולסיה, בעריכת שמואל ספקטור (ירושלים, תש"ן). [פנקס, כרך 5]
- פנקס הקהילות פולין, כרך שמיני - מחוזות וילנה, ביאליסטוק, נובוגרודק, בעריכת שמואל ספקטור (ירושלים, תשס"ו). [פנקס, כרך 8]
- פנקס הקהילות פולין, כרך שני - גאליציה המזרחית, בעריכת ד. דומברובסקה, א. ויין וא. וייס (ירושלים, תש"ם). [פנקס, כרך 2]
- פרידמן פ., "התסביך המשיחי של תקיפי הגיטו", *בצרון* שנה ט"ז (כרך כ"ט) חוברת ג' (טבת, תשי"ד), עמ' 151-158; חוברת ד' (שבט-אדר, תשי"ד), עמ' 232-239. [פרידמן, התסביך, חוברת ג'] [פרידמן, התסביך, חוברת ד']
- פרייליך מירי, הפרטיזנית - סיפור חייה של ויטקה קובנר (תל-אביב, 2013). [פרייליך, פרטיזנית]
- פתל-כנעני תקוה, "גרודנה - ניסיונות התנגדות, בריחה והצלה", *דפים לחקר תקופת השואה י"ד*, עמ' 51-75. [פתל, ניסיונות התנגדות]
- פתל-כנעני תקוה, *זו לא אותה גרודנה* (ירושלים, תשס"א). [זו לא אותה גרודנה]
- פתל-כנעני תקוה, *יהודי רובנה 1919-1945 - חייה וקצה של קהילה* (ירושלים, 2012). [פתל, יהודי רובנה]
- שוחט עזריאל, "חלקם של הליטאים בהשמדת יהודי ליטא", *דפים לחקר תקופת השואה א'*, עמ' 77-95. [שוחט, חלקם של הליטאים]
- שנייר אהרון, "גילויי אנטישמיות בברית המועצות בתקופת השואה", *משואה כ"ט (תשס"א)*, עמ' 83-107. [שנייר, גילויי אנטישמיות]
- שנר-נשמית שרה, "רוצחים וחסידים אומות העולם ליטאיים", *דפים לחקר תקופת השואה י"ד*, עמ' 273-312. [שנר-נשמית, רוצחים וחסידים אומות]
- שנר-נשמית שרה, *הפלוגה ה-51* (תל-אביב, 1990). [שנר-נשמית, הפלוגה]
- שריד לוי אריה, *במבחן הענות והפדות - התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה 1939-1949*, כרך א' (תל-אביב, תשנ"ז). [שריד, במבחן הענות]
- "Alytus", *Lithuania Crime & Punishment* 5 (January 1995), pp. 62-64. [אליטוס]
- "Plunge", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 65-72. [פלאנג]
- "The Torture and Massacre of the Jewish Population of the Districts of Birzai, Kedainiai, Lazdijai, Marijamploe, Mazeikiai, Panevezys, Raseiniai, Sakiai,

- Telsiai, Ukmerge, Zagare", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 75-100. [עינויים והשמדה]
- Ainsztein Reuben, *Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe* (London, 1974). [אינשטיין, התנגדות יהודית]
- Alexeev Vassilii, *The Russian Orthodox Church Under German Occupation 1941-1945*, a thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Minneapolis, 1988). [אלכסייב, הכנסייה האורתודוקסית הרוסית]
- Anthology of Armed Jewish Resistance 1939-1945*, edited by Isaac Kowalski (New York, 1984). [קובלסקי, אנתולוגיה]
- Armstrong John, *Ukrainian Nationalism* (Littleton, 1980). [ארמסטרונג, לאומנות אוקראינית]
- Atamukas Solomonas, "The Hard Long Road toward the Truth - On the Sixtieth Anniversary of the Holocaust in Lithuania", *Lituanus – Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, Vol. 47 No. 4 (Winter 2001), www.lituanus.org/2001/01_4_03.htm. [אטמוקס, הדרך הקשה והארוכה]
- Bankier David, *Expulsion and Extermination - Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania* (Jerusalem, 2011). [בנקיר, גירוש והשמדה]
- Baranova Olga, "Nationalism, Anti-Bolshevism or the Will to Survive? Collaboration in Belarus under the Nazi Occupation of 1941-1944", *European Review of History* Vol. 15 No. 2 (April 2008), pp. 113-128. [ברנובה, שיתוף פעולה בביילורוסיה]
- Berkhoff Karel, *Harvest of Despair - Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Massachusetts & London, 2004). [ברקהוף, קציר של ייאוש]
- Berkowitz Michael, "The Nazi Equation of Jewish Partisans with 'Bandits' and Its Consequences", *European Review of History* 13/2 (June 2006), pp. 311-333. [ברקוביץ', ההשוואה הנאצית]
- Bitter Legacy - Confronting the Holocaust in the USSR*, edited by Zvi Gitelman (Indiana, 1997). [גיטלמן, מורשת מרה]
- Braham Randolph, "Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust", *The American Historical Review* 87/3 (June 1982), pp. 812-813. [ברהם, גטו בלהבות]
- Bubnys Arūnas, "Lithuanian Police Battalions and the Holocaust", www.komisija.lt [בובניס, גדודי משטרה]
- Bubnys Arūnas, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944* (Vilnius, 2005). [בובניס, השואה בליטא]
- Büchler Yehoshua, "Local Police Force Participation in the Extermination of Jews in Occupied Soviet Territory 1941-1942", *Shvut* 4(20) (1996), pp. 79-98. [בוכלר, השתתפות המשטרה המקומית]

- Cohen Nathan, "The Attitude of Lithuanians towards Jews during the Holocaust as Reflected in Diaries", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 31-32. [כהן, יחס הליטאים ליהודים]
- Collaboration and Resistance during the Holocaust - Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, edited by D. Gaunt et al (Bern, 2004). [שיתוף פעולה והתנגדות]
- Cooper Matthew, *The Nazi War against Soviet Partisans 1941-1944* (New York, 1979). [קופר, המלחמה הנאצית]
- Dallin A., *German Rule in Russia 1941-1945 - A Study of Occupation Policies* (Colorado, 1981). [דאלין, שלטון גרמני]
- Dean Martin, "Lithuanian Participation in the Mass Murder of Jews in Belarus and Ukraine, 1941-44", *Rodopi* 2004, pp. 285-296. [דין, השתתפות הליטאים]
- Dean Martin, "Schutzmannschaften in Ukraine and Belarus - Profiles of Local Police Collaboration", *Lessons and Legacies VII – The Holocaust in International Perspective*, edited by Dagmar Herzog (Illinois, 2006). [דין, יחידות עזר]
- Dean Martin, *Collaboration in the Holocaust - Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44* (Washington and New York, 2000). [דין, שיתוף פעולה]
- Dieckmann Christoph, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen, 1941-1944* (Göttingen, 2011). [דיקמן, מדיניות הכיבוש]
- Eidintas Alfonsas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust* (Vilnius, 2003). [אידינאס, יהודים, ליטאים והשואה]
- Epstein Barbara, *The Minsk Ghetto 1941-1943 - Jewish Resistance and Soviet Internationalism* (Los Angeles, 2008). [אפשטיין, גטו מינסק]
- Finder Gabriel and Prusin Alexander, "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust", *East European Jewish Affairs* 34/2 (2004), pp. 95-118. [פינדר, שיתוף פעולה]
- Fireside Harvey, *Icon and Swastika – The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control* (Cambridge, 1971). [פירסייד, איקונין וצלב קרס]
- Friedman Philip, *Roads to Extinction - Essays on the Holocaust* (New York, 1980). [פרידמן, דרכים להשמדה]
- Gar Joseph, "First Mass 'Actions' Against the Jewish Population in Kaunas", *Lithuania Crime & Punishment* 5 (January 1995), pp.45-47. [גאר, אקציות המוניות ראשונות]
- Gesin Michael, *The Destruction of the Ukrainian Jewry during World War II* (New York, 2006). [גסין, חורבן יהדות אוקראינה]
- Gil L., "The Battalions of Death and Destruction", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 42-59. [גיל, גדודי המוות והחורבן]

- Gogun Alexander, "Indifference, Suspicion and Exploitation – Soviet Units Behind the Front Lines of the Wehrmacht and Holocaust in Ukraine, 1941-44", *Journal of Slavic Military Studies* 28 (June 2015), pp. 379-400. [גוגון, אדישות, חשדנות וניצול]
- Greenbaum Masha, *The Jews of Lithuania - A History of a Remarkable Community 1316-1945* (Jerusalem, 1995). [גרינבאום, יהודי ליטא]
- Grenkevich Leonid, *The Soviet Partisan Movement 1941-1944 - A Critical Historiographical Analysis* (London, 1999). [גרנקביץ', התנועה הפרטיזנית [הסובייטית]
- Himka John-Paul, "Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust", *Polin – Studies in Polish Jewry* 26 (2014), pp. 337-359. [חימקה, מטרופוליט שפטיצקי]
- Himka John-Paul, "The Lviv Pogrom of 1941 - the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd", *Canadian Slavonic Papers* LIII (2-3-4) (June-September-December 2011), pp. 209-243. [חימקה, פוגרום לבוב]
- Himka John-Paul, "Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During World War II", www.zwoje-scrolls.com/zwoje16/text11.htm [חימקה, שיתוף פעולה [אוקראיני]
- Jakubčionis Algirdas, "Occupation/Annexation and Sovietisation of Lithuania", www.komisija.lt [יקובציוניס, כיבוש/סיפוח]
- Kamenetsky Ihor, *Hitler's Occupation of Ukraine (1941-1944) - A Study of Totalitarian Imperialism* (Milwaukee, 1956). [קמנטסקי, כיבוש אוקראינה]
- Katchanovski Ivan, "The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, and the Nazi Genocide in Ukraine", paper presented at the *Collaboration in Eastern Europe during World War II and the Holocaust Conference* (Vienna, December 2013). [קצ'נובסקי, הרצאה בכנס]
- Kay Alex, "Transition to Genocide, July 1941: Einsatzkommando 9 and the Annihilation of Soviet Jewry", *Holocaust and Genocide Studies* 27/3 (Winter 2013), pp. 411-442. [קאי, מעבר לרצח עם]
- Kosyk Wolodymyr, *The Third Reich and Ukraine* (New York, 1993). [קוסיק, הרייך [השלישי ואוקראינה]
- Kotljarchuk Andrej, "World War II Memory Politics – Jewish, Polish and Roma Minorities of Belarus", *The Journal of Belarusian Studies* 7/1 (2013), pp. 7-37. [קוטליארצ'וק, פוליטיקה של זיכרון]
- Levin Dov, "Resistance of Lithuanian Jewry in the Face of the Holocaust: Difficulties and Achievements", *Jews in Russia and Eastern Europe* 2(53) (2004), pp. 58-67. [ליון, התנגדותה של יהדות ליטא]
- Levin Dov, *The Litvaks - A Short History of the Jews in Lithuania* (Jerusalem, 2000). [ליון, הליטבאקים]

- Lithuania and the Jews: The Holocaust Chapter - Symposium Presentations* (Washington, 2004). [ליטא והיהודים]
- Lower Wendy, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill, 2005). [לוור, בניית אימפריה]
- Lubachko Ivan, *Belorussia under Soviet Rule 1917-1957* (Lexington, 1972). [לובצ'קו, בנילורוסיה]
- Matthäus Jürgen, "What about the 'Ordinary Men?' The German Order Police and the Holocaust in the Occupied Soviet Union", *Holocaust and Genocide Studies* 10/2 (1996), pp. 134-150. [מתיאוס, אנשים רגילים]
- Melamed Joseph, "The Malicious Face of the L.A.F. and It's Criminal Acts", *Lithuania Crime & Punishment* 5 (January 1995), pp. 29-44. [מלמד, פני הרשע]
- Melamed Vladimir, "Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust - The Multifaced Ukrainian Context", *East European Jewish Affairs* 37/2 (August 2007), pp. 217-248. [מלמד, שיתוף פעולה מאורגן]
- Nazi Europe and the Final Solution*, edited by D. Bankier and I. Gutman (Jerusalem, 2003). [אירופה הנאצית והפתרון הסופי]
- Orbach Wila, "The Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR", *Soviet Jewish Affairs* 6/2 (1976), pp. 14-51. [אורבך, חורבן היהודים]
- Paldiel Mordecai, *The Path of the Righteous - Gentile Rescue of Jews during the Holocaust* (New Jersey, 1992). [פלדיאל, דרך הצדיקים]
- Peterson Roger, *Resistance and Rebellion - Lessons from Eastern Europe* (Cambridge, 2001). [פטרסון, התנגדות ומרד]
- Pinchuk Ben-Cion, "Was there a Soviet Policy for evacuating the Jews? The Case of the Annexed Territories", *Slavic Review* 39/1 (March 1980), pp. 44-55. [פינצ'וק, מדיניות פינוי]
- Radchenko Yuri, "Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941-1942", *Holocaust and Genocide Studies* 27/3 (winter 2013), pp. 443-463. [רדצ'נקו, שותפים להשמדה]
- Rein Leonid, "Local Collaboration in the Execution of the 'Final Solution' in Nazi Occupied Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies* 20/3 (winter 2006), pp. 381-409. [ריין, שיתוף פעולה מקומי]
- Rein Leonid, "The Orthodox Church in Byelorussia under Nazi Occupation (1941-1944)", *East European Quarterly* 39/1 (March 2005), pp. 13-46. [ריין, הכנסייה האורתודוכסית]
- Rein Leonid, *The King and the Pawns - Collaboration in Byelorussia during World War II* (New York, 2011). [ריין, המלך והחיילים]

- Reitlinger Gerald, *The House Built on Sand - The Conflict of German Policy in Russia 1939-1945* (New York, 1960). [רייטלינגר, הבית הבנוי על חול]
- Reklaitis George, *A Common Hatred - Lithuanian Nationalism During the Triple Occupation 1939-1953*, a dissertation presented to the Department of History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the field of history, Northeastern University (Boston, 2003). [רקלייטיס, שנאה]
- Resistance during the Holocaust* (Washington, [n.d.]). [התנגדות בתקופת השואה]
- Romanovsky Daniel, "The Holocaust in the Eyes of Homo Sovieticus - A Survey Based on Northeastern Belorussia and Northwestern Russia, *Holocaust and Genocide Studies* 13(3) (1999), pp. 355-382. [רומנובסקי, השואה]
- Rudling Per Anders, "Terror and Local Collaboration in Occupied Belarus: The Case of the Schutzmannschaft Battalion 118 – Background", *Historical Yearbook* VIII (2011), pp. 1-20 (offprint). [רודלינג, טרור ושיתוף פעולה - רקע]
- Rudling Per Anders, "Terror and Local Collaboration in Occupied Belarus: The Case of the Schutzmannschaft Battalion 118: II: War Criminality", *Historical Yearbook* VIII (2012), pp. 99-121. [רודלינג, טרור ושיתוף פעולה – פשעי מלחמה]
- Rudling Per Anders, "'They Defended Ukraine'" - The 14 Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr.1) Revisited", *Journal of Slavic Military Studies* 25 (2012), pp. 329-368. [רודלינג, הם הגנו על אוקראינה]
- Rudling Per Anders, *The OUN, the UPA and the Holocaust - A Study in the Manufacturing of Historical Myths* (Pittsburgh, 2011). [רודלינג, אואו"ץ ואופ"א]
- Shachar J., "The Lithuanian Church during German Occupation", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 27-30. [שחר, הכנסייה הליטאית]
- Shepherd Ben, *War in the Wild East - The German Army and Soviet Partisans* (Cambridge, 2004). [שפרד, מלחמה במזרח הפרוע]
- Shneidman N., *The Three Tragic Heroes of the Vilnius Ghetto - Witenberg, Sheinbaum, Gens* (Ontario, 2002). [שניידמן, שלושת הגיבורים הטרגיים]
- Shner-Neshamit Sara, "Jewish-Lithuanian Relations during World War II - History and Rhetoric", *Lithuania Crime & Punishment* 6 (January 1999), pp. 15-23. [שנר-נשמית, יחסי יהודים-ליטאים]
- Shternshis, Anna, "Between Life and Death – Why Some Jews Decided to Leave and Others to Stay in 1941", *Kritika* 15/3 (Summer 2014), pp. 477-504. [שטרנשיס, בין חיים ומוות]
- Slepyan Kenneth, "The Soviet Partisan Movement and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 14(1) (spring 2000), pp. 1-27. [סלפיאן, התנועה הפרטיזנית הסובייטית]
- Slepyan Kenneth, *Stalin's Guerrillas - Soviet Partisans in World War II* (Kansas, 2006). [סלפיאן, הגרילה של סטלין]

- Slepyan Kenneth, *Why They Fought - Motivation, Legitimacy and the Soviet Partisan Movement* (Washington, 2003). [סלפיאן, מדוע הם נלחמו]
- Smilovitsky Leonid, "Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941-1944 - the Case of Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies* 20(2) (fall 2006), pp. 207-234. [סמילוביציקי, אנטישמיות בתנועה הפרטיזנית]
- Smilovitsky Leonid, "Glusk", manuscript. [סמילוביציקי, גלוסק]
- Smilovitsky Leonid, "Righteous Gentiles, the Partisans and Jewish Survival in Belorussia 1941-1944", *Holocaust and Genocide Studies* 7(3) (1997), pp. 301-329. [סמילוביציקי, חסידי אומות העולם]
- Soviet Partisans in World War II*, edited by John Armstrong (Wisconsin, 1964). [פרטיזנים סובייטיים במה"ע]
- Stahel David, *Kiev 1941 – Hitler's Battle for Supremacy in the East* (New York, 2013). [סטאהל, קייב 1941]
- State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, edited by Catherine Wanner (New York, 2012). [חילוניות ודת]
- Survey of International Affairs 1939-1946 - Hitler's Europe*, edited by Arnold and Veronica Toynbee (London, 1954). [סקירה על יחסים בינלאומיים]
- Sutton Karen, *The Massacre of the Jews of Lithuania - Lithuanian Collaboration in the Final Solution 1941-1944* (Jerusalem, 2008). [סוטון, השמדת יהודי ליטא]
- Tec Nechama, "Women in the Forest", www3.sympatico.ca/mighty1/forest.htm [טק, נשים ביערות]
- Tec Nechama, *Jewish Resistance - Facts, Omissions and Distortions* (Washington, 2001). [טק, התנגדות יהודית]
- The Days of Memory - International Conference in Commemoration of the 50th Anniversary of the Liquidation of the Vilnius Ghetto, October 11-16, 1993*, edited by R. Kostanian et al (Vilnius, 1995). [ימים של זיכרון]
- The Final Solution - Origins and Implementation*, edited by D. Cesarani (London, 1994). [הפתרון הסופי]
- The Holocaust in Lithuania 1941-1945 - A Book of Remembrance*, Vol. 1, edited by Rose Cohen and Saul Issroff (Jerusalem, 2002). [השוואה בליטא – ספר זיכרון]
- The Holocaust in the Soviet Union - Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR 1941-1945*, edited by L. Dobroszycki and J. Gurock (NY, 1993). [השוואה בבריה"מ]
- The Holocaust in the Soviet Union - Symposium Presentations* (Washington, 2005). [הרצאות בכנס]

- The Holocaust in Ukraine, New Sources and Perspectives – Conference Presentations* (Washington, 2013). [השואה באוקראינה – כנס]
- The Shoah in Ukraine - History, Testimony, Memorialization*, edited by R. Brandon and W. Lower (Bloomington, 2008). [השואה באוקראינה]
- The Ukrainian Insurgent Army - A History of Ukraine's Unvanquished Freedom Fighters* (Lvov, 2007). [צבא המורדים האוקראיני]
- The Vanished World of Lithuanian Jews*, edited by A. Nikžentaitis et al (Amsterdam-New York, 2004). [עולם נעלם]
- They Fought Back - the Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe*, edited by Y. Suhl (New York, 1975). [סוהל, הם התנגדו]
- Truska Liudas, "Preconditions of the Holocaust - The Upsurge of Anti-Semitism in Lithuania in the Years of the Soviet Occupation 1940-1941", www.komisija.lt [טרוסקה, תנאים מקדימים]
- Ukraine during World War II - History and Its Aftermath*, edited by Y. Boshyk (Edmonton, 1986). [אוקראינה במלחמת העולם השנייה]
- Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, edited by H. Aster et al (Edmonton, 1990). [יחסי אוקראינים-יהודים]
- Walke Anika, "Jewish Youth in the Minsk Ghetto – How Age and Gender Mattered", *Kritika* 15/3 (Summer 2014), pp. 535-562. [ואלקה, נוער יהודי בגטו מינסק]
- War in a Twilight World - Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe 1939-45*, edited by Ben Shepherd and Juliette Pattinson (Basingstoke, 2010). [מלחמה בעולם הדמדומים]
- Watt Katherine, *Jewish Partisans in the Soviet Union during World War II*, a thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Master of Arts, McGill University (Montreal, 1995). [וואט, פרטיזנים יהודים בבריה"מ]
- Westerman Eduard, *Hitler's Police Battalions - Enforcing Racial War in the East* (Kansas, 2005). [ווסטרמן, גדודי המשטרה של היטלר]
- Zawodny Janusz, "Soviet Partisans", *Soviet Studies* 17/3 (January 1996), pp. 368-377. [זבודני, פרטיזנים סובייטיים]
- Zilber Eliezer, "Extermination Activities of the Sonderkommando Ypatingas Burys", *Lithuania Crime & Punishment* 5 (January 1995), pp. 52-59. [זילבר, פעילות השמדה]
- Zilber Eliezer, "The Formation and Activities of the 12th Lithuanian Police Battalion", *Lithuania Crime & Punishment* 4 (January 1994), pp. 19-21. [זילבר, הגדוד ה-12]

- Альтман Илья, *Жертвы ненависти - Холокост в СССР 1941-1945* (Москва, 2002). [אלטמן, קורבנות שנאה]
- Альтман Илья, *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР* (Москва, 2002). [אלטמן, השואה וההתנגדות היהודית]
- Атамукас Соломонас, *Евреи в Литве XIV-XX века* (Вильнюс, 1990). [אטמוקס, יהודים בליטא]
- Баканов Алексей, *"Ни кацапа, ни жида, ни ляха" – национальный вопрос в идеологии Организации украинских националистов* (Москва, 2014). [בקנוב, השאלה הלאומית]
- Беренштейн Л. и Елисаветский С., *Евреи - герои сопротивления - в подпольной и партизанской борьбе против нацистских оккупантов на Украине 1941-1945* (Тель-Авив, 1998). [ברנשטיין ויליסבצקי, יהודים גיבורי ההתנגדות]
- Беркнер С., "Евреи в борьбе с немецким фашизмом в тылу врага", *Корни 10* (июль-декабрь 1998), www.shorashim.narod.ru/Berk.htm. [ברקנר, יהודים במאבק נגד הפשיזם הגרמני]
- Блай-Абрамская Ирена, "Бабий Яр", *Слово инвалида войны* 5 (1992), стр. 38-40. [בלאי-אברמסקי, באבי יאר]
- Боярский Вячеслав, *Партизанская война - мифы и уроки*, http://nvj.ng/printed/spforces/2005-05-20/7_war.html [בויארסקי, מלחמה פרטיזנית]
- Боярский Вячеслав, *Партизаны и армия - история утраченных возможностей* (Минск-Москва, 2001). [בויארסקי, הפרטיזנים והצבא]
- Бритов Иван, *Партизанское движение на территории Белоруссии в первый период Великой Отечественной Войны (Июль 1941-ноябрь 1942)* (Минск, 1997). [בריטוב, התנועה הפרטיזנית בביילורוסיה]
- Бычков Л., *Партизанское движение в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945* (Москва, 1965). [ביצ'קוב, התנועה הפרטיזנית]
- Вайс А., "Отношение некоторых кругов украинского национального движения к евреям в период второй мировой войны", *Вестник Еврейского университета в Москве* 2(9) (1995), стр. 104-113. [וייס, יחס ליהודים]
- Винница Геннадий, "Нацистская политика изоляции евреев и создание системы гетто на территории восточной Белоруссии", *Проблемы еврейской истории* 2 (2008), стр. 110-130. [ויניצה, מדיניות הנאצים]
- Волчок Г., "Партизанское движение в Могилевской области в годы Великой Отечественной Войны (1941-1944)", *Вестник Могилевской дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова*, 2-3(6) (2000), стр. 165-171. [וולצ'וק, התנועה הפרטיזנית באזור מוגילב]

Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной Войны, т. 3, ред. Кузьмин А. и др. (Минск, 1985). [המאבק הכלל-לאומי בביילורוסיה]

Гогун О., "Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля 1942-1944", *Український історичний журнал* 3(468) (2006), стр. 151-158. [גוגון, דפים לא ידועים]

Горелкин Виталий, *Пропагандистская деятельность нацистской Германии среди военнослужащих красной армии и населения временно оккупированных территорий СССР в период Великой отечественной войны 1941-1945*, диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук (Волгоград, 2003). [גורלקין, פעילות תעמולתית]

Гриневиц В., "З історії формування Українського радянської патріотизму у роки радянсько-німецької війни 1941-1945", *Проблеми історії України* 13, стр. 419-433. [גרינביץ, מתולדות התהוותה של הפטריוטיזם]

Дюков Александр, "Об участии ОУН-УПА в Холокосте - 'Москва и жидовство - главные враги Украины'", *Regnum*, 14.10.2007, <http://regnum.ru/#full899133>. [דיוקוב, על השתתפות]

Дюков Александр, *Второстепенный враг - ОУН, УПА и решение "еврейского вопроса"* (Москва, 2008). [דיוקוב, אויב משני]

Дюков Александр, *Кто командовал советскими партизанами - организованный хаос* (Москва, 2012). [דיוקוב, מי פיקד על הפרטיזנים]

Дюков Александр, *Русский должен умереть! От чего спасала нас Красная Армия* (Москва, 2011). [דיוקוב, הרוסי חייב למות]

Еврейський опір в Україні в період Голокосту, ред. М. Тяглий (Дніпропетровск, 2004). [התנגדות יהודית באוקראינה]

Елисаветський Стер, "Свідчення колишніх в'язнів гетто та партизанів щодо катастрофи та опору" (Київ, 2002), www.holocaust.kiev.ua/publicat/our_public/publ_1.htm. [יליסבצקי, אינטרנט]

Елисаветский С., "Евреи Украины в антинацистском сопротивлении", *Вестник Еврейского университета в Москве* 2(9) (1995), стр. 93-103. [יליסבצקי, יהודי אוקראינה]

Ермаков Александр, "Критика нацистского антисемитизма и антиеврейской политики третьего рейха в советской пропаганде 1933-1939 – Этапы и особенности", *Война, Холокост и историческая память – Материалы XX международной ежегодной конференции по иудаике*, ред. Е. Кузнецова, том 4 (Москва, 2013), стр. 7-24. [ירמקוב, ביקורת האנטישמיות הנאצית]

Ермолович В., "Анализ достоверности исторического источника (По материалам листовых изданий партизан и подпольщиков Беларуси 1941-

1944)", *Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі II* (Мінск, 1998), стр. 142-156. [ירמולוביץ, ניתוח מהימנותו של מקור היסטורי]

Ермолович В., "К вопросу о национальном составе партизан и подпольщиков Беларуси периода войны 1941-1944", *Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі* (Мінск, 1997), стр.115-124. [ירמולוביץ, לשאלת ההרכב הלאומי]

Жанчыны ў Другой сусветнай вайне: гісторыя барацьбы і выжывання, рэд. В. Балакіраў (Мінск, 2006). [נשים במלחמת העולם השנייה]

Жуков Д. и Ковтун И., *Охотники за партизанами – Бригада Дирлевангера* (Москва, 2014). [ז'קוב, ציידים פרטיזנים]

Залан Евсей, "Первый партизан из минского гетто", *Алеф* 539, www.souz.co.il/clubs/read.html. [זלאן, הפרטיזן הראשון]

Запорожец Максим, "Холокост по-ОУНовски", *Столичные новости*, 18 сугебрыя-13 ноебры 2007, <http://cn.com.ua/N471/history/memory/index.html>. [זפורоў, השואה לפי אואו'ן]

Зельцер Аркадий, *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917-1941* (Москва, 2006). [זלצר, ויטבסק]

Иоффе Эммануил, "К вопросу о коллаборационизме в Беларуси в 1941-1944", *Евреи Беларуси история и культура III-IV* (Минск, 1998), стр. 164-178. [יופה, לשאלת שיתוף הפעולה]

Иоффе Эммануил, *Белорусские евреи - трагедия и героизм 1941-1945* (Минск, 2003). [יופה, יהודי ביילורוסיה – טרגדיה וגבורה]

Иоффе Эммануил, *Страницы истории евреев Беларуси* (Минск, 1996). [יופה, תולדות יהודי ביילורוסיה]

К'яры Бернгард, "Лёс беларускіх габрэяў у «Генеральным камісарыяце Беларусі»: Спроба наблізідца да неразумелага", *Беларускі Гістарычны Агляд* <http://knihi.com/bha/07/029-068.htm> [קיארי, גורלו יהודי ביילורוסיה]

Каваленя А. и Калеснікава А., "Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў асяроддзі беларускіх партызан 1941-1944", *Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі* (1998), стр. 77-90. [דמוגרפיים קבלניה וקלסניקובה, תהליכים לאומיים-]

Каганович А., *Речица - история еврейского местечка юго-восточной Белоруссии* (Иерусалим, 2007). [כגנוביץ, רציצה]

Кандель Феликс, *Книга времён и событий*, тома 4-5 (Иерусалим-Москва, 2004-2006). [קנדל, ספר הזמנים והאירועים]

Катастрофа і опір Українського єврейства 1941-1944, ред. С. Елісаветський (Київ, 1999). [שואה והתנגדות]

- Кентій А. и Лозицький В., "Партизанський рух 1941-1944 в Україні", *Український історичний журнал* 3(462) (2005), стр. 3-16. [קנטי ולוציקי, התנועה הפרטיזנית באוקראינה]
- Козеев Р., "К вопросу о правовом регулировании партизанского движения в начальный период Великой отечественной войны", *Исторические чтения на Лубянке 2003 год – власти и органы государственной безопасности* (Москва, 2004), стр. 142-147. [קוזייב, לשאלת הרגולציה המשפטית]
- Круглов А., "Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов", *Голокост і сучасність* 1(11), 2012, стр. 104-165. [קרואגלוב, השמדת יהודי רובנה]
- Круглов Александр, "Еврейская акция в Каменец-Подольском в конце августа 1941 в свете немецких документов", *Голокост і сучасність* 1 (2005), стр. 43-48. [קרואגלוב, האקציה היהודית בקמנץ-פודולסק]
- Літвін Аляксей, "Калабарацыя ў Беларусі падчас Другой сусветнай вайны", *Гістарычны альманах* 13 (2007), стр. 90-100. [ליטוין, שיתוף פעולה בביילורוסיה]
- Лагер смерці Трасцянец 1941-1944 - памяці ахвяр нацызма ў Беларусі*, рэд. В. Балакіраў (Мінск, 2005). [מחנה המוות טרוסטיניץ]
- Левин В. и Мельцер Д., *Чёрная книга с красными страницами* (Балтимор, 1996). [לויין ומלצר, ספר שחור עם דפים אדומים]
- Лейзеров А. и Лейзеров Л., "Через линию фронта", *Авив* 7/2000, стр. 11. [לייזרוב, מעבר לקו החזית]
- Лейзеров А., "Двулика правда", *Мишпоха* 3 (1997), стр. 78-79. [לייזרוב, שתי פנים לאמת]
- Лейзеров А., "Уникальный случай из истории Великой отечественной войны", *Бецафта* 11/2000, стр. 4. [לייזרוב, מקרה יוצא דופן]
- Люк Морыц Фелікс і Рыхтар Цім Клаўдзіус, "«Паляванне дазваляецца» - барацьба з партызанамі ў «генеральным камісарыяце Беларутэніі» 1943", *Беларускі Гістарычны Агляд* <http://knihi.com/bha/07-2/366-401.htm> [לוק, וריכטר, המצוד מותר]
- Лялькоў Ігар, "Да пытання аб пранямецкіх і антысавецкіх настроях у БССР перад II сусветнай вайной", *Беларускі Гістарычны Агляд* <http://txt.knihi.com/bha/09/lalkou.htm> [לילקוב, לשאלת הלכי הרוח]
- Майзель Альберт, "О неизвестном письме Г.Смоляра Минскому подпольному комитету КП(б)Б", *Евреи Беларуси история и культура II* (Минск, 1998), стр. 193-196. [מייזל, על המכתב הבלתי ידוע של ה. סמולאר]
- Макаров Н., "КПСС - Организатор всенародной борьбы на временно оккупированной врагом территории СССР", *Великая победа советского*

народа 1941-1945 (Москва, 1976), стр. 162-172. [מקארוב, המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ]

Маляр Иосиф, *Еврейский народ в борьбе против нацизма в годы Второй мировой войны 1939-1945* (Бейт Лохамей а-Гетаот [n.d.]). [מליאר, העם היהודי במאבק]

Мельцер Д., "Трагедия и героизм Минского гетто", www.evreimir.com/article.php?id=54 [מלצר, טרגדיה וגבורה]

Мельцер Давид, "Еврейское антинацистское сопротивление в Белоруссии", *Вестник* 14(221), www.vestnik.com/issues/1999/0706/koi/meltzer.htm [מלצר, ההתנגדות היהודית לגרמנים]

Мельцер Давид, "Неизвестная страница еврейского сопротивления", *Вестник* 7(240), www.vestnik.com/issues/2000/0329/win/meltser.htm [מלצר, עמוד בלתי ידוע בהתנגדות]

Навіцкі У., *Канфесіі на Беларусі* (Мінск, 1998). [נביצקי, דתות בביילורוסיה]

Немецко-фашистский оккупационный режим 1941-1944, ред. С. Бубенщиков (Москва, 1965). [שלטון הכיבוש הגרמני]

Новиков Сергей, "Тростенец в контексте сравнительного источниковедения и новейшей историографии по истории Холокоста в Беларуси 1941-1944", *Война, Холокост и историческая память – Материалы XX международной ежегодной конференции по иудаике*, ред. Е. Кузнецова, том 4 (Москва, 2013), стр. 72-84. [נוביקוב, טרוסטניץ]

Партизанское движение в Беларуси и его роль в разгроме фашистских захватчиков в 1941-1944 годах, материалы международной научно-практической конференции (Минск, 2009). [הרצאות בכנס 2009]

Пережогин Виталий, "Г.К. Жуков и партизанское движение", *Отечественная история* 5 (1995), стр. 21-30. [פרז'וגין, ז'וקוב והתנועה הפרטיזנית]

Пережогин Виталий, "Партизаны и население (1941-1945)", *Отечественная история* 6 (1997), стр. 150-154. [פרז'וגין, הפרטיזנים והאוכלוסייה]

Подольский А., "Геноцид еврейского населения в среднем поднепровье во время нацистской оккупации Украины 1941-1944 - Днепропетровск, Кировоградская область, Черкасская область", www.jewish-heritage.org/prep18.htm [פודולסקי, רצח האוכלוסייה היהודית]

Пономаренко Пантелеймон, *Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941-1944* (Москва, 1986). [פונומרנקו, המאבק הכלל-לאומי בעורף]

Попов А., "К вопросу о руководстве партизанским движением в годы Великой отечественной войны", *Исторические чтения на Лубянке 2003 год* (Москва, 2004), стр. 136-141. [פופוב, לשאלת ההנהגה]

- Попов Алексей, *НКВД и партизанское движение* (Москва, 2003). [פופוב, הנקוו"ד והתנועה הפרטיזנית]
- Правдивый Наум, "Белорусские партизаны убивали евреев - О чем молчали партизаны в белорусских лесах", http://www.jewish.ru/history/facts/2002/04/prn_news994158100.php [פרבדיביי, פרטיזנים ביילרוסים הרגו יהודים]
- Праведники народов мира - живые свидетельства Беларуси*, сос. К. Козак и др. (Минск, 2009). [חסידי אומות העולם]
- Прусин Александр, "Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев 1941–1943 - действия и мотивации", *Голокост і сучасність* 1 (2007), стр. 31-59. [פרוסין, המשטרה האוקראינית והשוואה]
- Рейн Леонид, "Отношение белорусского населения к евреям во время Катастрофы 1941-1944 годы", *Евреи Беларуси история и культура VI* (Минск, 2001), стр. 181-205. [ריין, יחס האוכלוסייה הביילרוסית]
- Рогачевский А., "Рецензия на книгу: Chiari B. Alltag hinter der Front. Dusseldorf 1998", *Правоведение* 4 (2000), www.souz.co.il/clubs/read.html?article=2369&Club_ID=1 [רוגצ'בסקי, ביקורת על ספר]
- Розенблат Григорий, *Евреи в партизанском соединении С.А. Ковпака* (Москва, 1998). [רוזנבלט, יהודים אצל קובפק]
- Розенблат Евгений и Еленская Ирина, *Пинские евреи 1939-1944* (Брест, 1997). [רוזנבלט ואלנסקייה, יהודי פינסק]
- Розенблат Евгений, "Евреи Беларуси в советском движении сопротивления", *Научные труды по иудаике*, выпуск 31 том 2 (Москва, 2010), стр. 303-324. [רוזנבלט, יהודי ביילרוסיה]
- Розенблат Евгений, "Еврейский коллаборационизм как стратегия выживания (генеральный округ 'Белоруссия')", *Материалы десятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, часть 1 (Москва, 2003), стр. 271-282. [רוזנבלט, שיתוף פעולה יהודי]
- Романовский Д., "Отношения между евреями и неевреями на примере северо-восточной Белоруссии и западной России", *Вестник еврейского университета в Москве* 2(18) (1998), стр. 89-122. [רומנובסקי, היחסים בין היהודים והלא-יהודים]
- Романовский Д., "Холокост глазами евреев - его жертв: на примере восточной Белоруссии и северо-западной России", *Вестник еврейского университета в Москве* 1(17), стр. 84-119. [רומנובסקי, השואה בעיני היהודים]
- Романовский Дан, "Отношения между евреями и окружающим нееврейским населением в восточной Белоруссии в период второй мировой войны - к

постановке проблемы", *Евреи Белоруси – история и культура V* (Минск, 2000), стр. 93-127. [רומנובסקי, היחסים בין היהודים והסביבה]

Романовский Даниил, "Коллаборанты и их роль в Холокосте в Латвии и Литве", *Лехаим* (октябрь 2007), www.lechaim.ru/ARCHIV/186/romanovskiy.htm [רומנובסקי, משתפי פעולה ותפקידם בשואה]

Романовский Даниил, "Коллаборанты: украинский национализм и геноцид евреев в Западной Украине", *Лехаим* (март 2008), www.lechaim.ru/ARCHIV/191/roman.htm [רומנובסקי, הלאומנות האוקראינית (והשמדת היהודים)]

Руденкова С., "О некоторых проблемах организации партизанских формирований и их материально-техническом обеспечении", *Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі I* (1992), стр. 96-103. [רודנקובה, מספר בעיות]

Рывкин Михаил и Шульман Аркадий, *Хроника страшных дней - трагедия витебского гетто* (Витебск, 2004). [ריבקין ושולמן, כרוניקה של ימים נוראיים]

Савоняко Марина, *Немецко-фашистские лагеря на территории Белоруссии в годы Великой отечественной войны 1941-1944*, диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук (Минск, 1993). [סבוניאקו, מחנות גרמניים]

Самосват Д., "Партизанский генерал - к 120-летию со дня рождения Сидора Артемьевича Ковпака", *Военно-исторический журнал* 7(567) (июль 2007), стр. 24-27. [סמוסבט, גנרל פרטיזני]

Смиловицкий Леонид, *Евреи Белоруси - из нашей общей истории 1905-1953* (Минск, 1999). [סמילוביцקי, יהודי ביילורוסיה]

Смиловицкий Леонид, *Катастрофа евреев в Белорусии 1941-1944* (Тель-Авив, 2000). [סמילוביцקי, שואת יהודי ביילורוסיה]

Соколов Б., "Как решали «еврейский вопрос» советские партизаны", www.grani.ru/Society/Xenophobia/Antisemitic/p.4062.html [סוקолоב, כיצד פתרו את השאלה היהודית]

Соколов Борис, *Оккупация - правда и мифы* (Москва, 2002), <http://militera.lib.ru/research/sokolov3> [סוקолоב, הכיבוש - אמת ומיתוסים]

Соколов Борис, *Фронт за линией фронта - партизанская война 1939-1945* (Москва, 2008). [סוקолоב, חזית מעבר לקוים]

Станкерас П., *Литовские полицейские батальоны 1941-1945* (Москва, 2009). [סטנקרס, בטליוני המשטרה הליטאיים]

Тень Холокоста, сос. И. Альтман (Москва, 1998). [צל השואה]

Титаренко Дмитро, "Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації)", *Наукові записки* 31 (2006), стр. 69-78. [טיטרנקו, עיתונות הכיבוש]

- Труска Людас, "Литовско-еврейские отношения накануне геноцида", *Еврейская цивилизация - проблемы и исследования - материалы конференции* (Москва, 1998), стр. 149-150. [טרוסקה, יחסי ליטאים-יהודים]
- Труска Людас, "Литовцы и евреи накануне Холокоста 1940-1941", *Диаспоры* 3, стр. 10-44. [טרוסקה, ליטאים ויהודים ערב השואה]
- Уроки Холокоста - история и современность* 3, ред. Я. Басин (Минск, 2010). [לקחי השואה]
- Фридман Филипп, "Гибель Львовских евреев", <http://www.mankurty.com/fridru.html> [פרידמן, מותם של יהודי לבוב]
- Хеер Ханнес, "Прелюдия к Холокосту: Львов в июне-июле 1941", *Журнал восточноевропейских исторических исследований* 2-3 (июль-декабрь 2010), стр. 4-17. [הר, הקדמה לשואה]
- Цира Адам, "Бандеровцы в концентрационном лагере Аушвиц", *Журнал восточноевропейских исторических исследований* 2-3 (июль-декабрь 2010), стр. 18-37. [צירה, אנשי בנדרה באושוויץ]
- Чуев Сергей, *Украинский легион* (Москва, 2006). [צ'ווייב, הלגיון האוקראיני]
- Шварц С., *Антисемитизм в Советском Союзе* (Нью-Йорк, 1952). [שוורץ, אנטישמית בבריה"מ]
- Щупак Ігор, "Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України", *Проблеми історії голокосту* 3 (2006), стр. 147-175. [שצ'ופק, התעמולה הנאצית האנטישמית]

T e l - A v i v U n i v e r s i t y

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

Department of Jewish History

"HEROES OF THE DESTRUCTION"

**Jews in the Mixed Detachments of the Soviet Partisan
Movement in Lithuania, Belorussia and Ukraine
(1941-1944)
- A COMPARATIVE VIEW -**

Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy

By

Irena Cantorovich

Under the Supervision of

Prof. Dina Porat

Dr. Yitzhak Arad

Submitted to the Senate of Tel Aviv University

August 2015

Abstract

Holocaust research in general and research of the Holocaust in the Soviet Union in particular, cannot be complete without the research of the reaction of the Jews to those who wished to exterminate them. The following research is a comparison of the attitude towards the Jews in the Soviet partisan movement in Lithuania, Belorussia and Ukraine, while focusing on the mixed units, in which the Jews fought alongside representatives of other nationalities. Because of the multi-national character of the Soviet partisan movement, it was only natural that ethnic conflicts would erupt within it. However, it might have been expected that the general situation within the Soviet Union during the war and the fact that everyone was fighting against the same enemy – the Nazis – would overcome prejudices and longtime conflicts.

The local population's attitude, as well as the attitude within the partisan movement, towards the Jews and their extermination during World War II was widely neglected by Soviet research after the war as part of the general tendency of ignoring the Jewish issue. A "fog of silence" also covered the subject of the relationship between partisans and Jews. The Jews in the Soviet Union themselves had not raised the subject out of fear for being accused of nationalism or Zionism.

Even though the significant participation of Jews in the Soviet partisan movement is an historic fact, both the official Soviet propaganda and many Soviet historians, who wrote about the war years, did their best to conceal this fact, or at the very least – minimize its scope and importance. For many years after the war, the official media and historians continued to avoid almost completely the subjects of the extermination of the Jews by the Nazis and their local collaborators, the Jewish

resistance, their participation in the partisan movement and their contribution to its activity.

Even today there is no thorough research which deals in a comparative way (like this research does) with the Jewish partisans in the mixed units in Lithuania, Belorussia and Ukraine, although these are the main republics in the Soviet Union in which the Soviet partisan movement was most active during World War II. Many publications can be characterized as "general works" since they examine different aspects of the Holocaust, and the partisan warfare is not their focus. Witnesses' accounts and memoirs usually deal with a small geographical area, one republic or even one region within a republic, and do not contain any comparison with other regions or republics.

The innovation of this research and its importance is in its being a comparison between three Soviet republics, which although officially belonged to one country, differed from each other in many aspects, including the attitude of their population towards the Jews. In addition, this research is based on a variety of relevant sources (archival material, published compilations of documents and witnesses' accounts, memoirs of Jewish and non-Jewish partisans, published researches, etc.) in a variety of relevant languages (Hebrew, Yiddish, English, German, Russian, Belorussian and Ukrainian).

The following research examines whether the Soviet partisan movement was in fact a small-scale model of the general Soviet society during the war. Can we find within both the society and the partisan movement two types of attitudes on the part of non-Jews towards the Jews? On the one hand, positive feelings reflected in the sense of common fate, solidarity and a desire to help in spite of the danger involved;

on the other hand, widespread feelings of suspicion and hostility, which had existed within the local population long before World War II broke out, and which increased during it?

The Nazi policy doomed the Jews to complete extermination. The National-Socialist platform saw in the eastern territories the *Lebensraum* of the "Thousand Year Reich". For example, the Germans planned to turn the Zhitomir District in Western Ukraine to a place of residence for the SS men. Hitler saw a direct connection between the Bolshevik regime in the Soviet Union and Judaism, and referred to the Soviet country and the Communist ideology as a tool and means, which the Jews use in order to take control over the entire world. For Hitler, the war against the Soviet Union was not just a war against Stalin, even though they both aimed at world superiority, it also was a war against the Jews. By the physical extermination of the latter, he hoped to destroy the Soviet country and turn it into a German colony.

The Jews in the USSR knew very little, and sometimes knew nothing, about the fate of their fellow Jews in the territories occupied by the Germans. This resulted from the silence policy of the authorities who wished not to damage their country's relations with Germany. The Jews heard a lot about Fascism, but assumed it is only the enemy of Communism. They certainly did not know how this would affect their lives. Moreover, elderly Jews remembered the German regime during World War I and thought that the Jews were living then not worse than under the Soviets, so most probably their lives are not in danger now as well.

During his speech on 3 July 1941, the first since Germany attacked the Soviet Union, Stalin called, among other things, to establish partisan and sabotage units in

the occupied territories, which will be engaged in burning bridges, forests and warehouses, damaging the roads and communication lines, monitoring the enemy's moves, etc. Western Belorussia and Ukraine were the first territories occupied by the Germans because of their proximity to the former Polish border. Since Belorussia has plenty of forests, and the local population was relatively friendly to the Soviets, the Soviet partisan movement there was the first to be established. It included people of many nationalities who fought bravely for the freedom of their country and their own.

The development of the Soviet partisan movement in Lithuania was much more complicated since here the Germans enjoyed much more support from local nationalist groups who fought against the Soviets. The Lithuanian Soviet partisan movement developed mainly by fighters and commanders sent to the region from Russia and most of its activity was on the territory of Belorussia, near the border with Lithuania.

For a long period of time, there was no central body, which supervised the partisan units. Most of them were independent, spontaneously organized and the greater part of their activity was dedicated to survival. Only on 30 May 1942 did the State Defense Committee order the establishment of the Central Partisan Headquarters as well as regional headquarters: the headquarters of the Ukrainian Soviet partisan movement was set up already in June 1942. The Belorussian headquarters were established in September, and the Lithuanian – only in November of the same year. The establishment of the central and regional headquarters was a turning point in the organization and activity of the Soviet partisan movement.

Jews joined the Soviet partisan movement in spite of many difficulties they encountered, starting with making the decision to go to the woods and ending with

being accepted and becoming part of a partisan unit. The joining of Jews to the Soviet partisan movement had different characteristics than that of the non-Jews. Most of the non-Jews who joined were able-bodied men, fit for combat and life under hard conditions. The Jew, on the other hand, had to decide whether to stay in the ghetto or escape to the woods. Escaping was very difficult and the chance to be killed remained high, both on the way to the partisans and after joining a unit. However, in many cases escape meant a higher chance of survival than staying in the ghetto, even though the possibilities to escape were little and those who escaped needed the help of the local population, or at least not being turned in to the Germans or the local police.

This research starts with a general chapter about the Soviet partisan movement. It examines the development of the movement, its tactics, its activity against the Germans and their collaborators, and the struggle of the Germans against it, while focusing on the three Soviet republics that are the geographical area of the entire research: Lithuania, Belorussia and Ukraine. The rest of the research contains three main parts, each dedicated to one republic. Every part contains three chapters:

1) The attitude of the local population towards the Jews on the eve of the war and during it. This chapter, which appears in each of the three main parts of this research, discusses the relationship between the Jews and the non-Jews in the republics on the eve of World War II, the murder of Jews by the Germans and their collaborators, and the local population's attitude to it. The chapters about Lithuania and Ukraine include also a sub-chapter about the development of the nationalistic movements in each one of them and their collaboration with the Germans in the implementation of their anti-Jewish policy. In Belorussia, a similar movement did not exist.

2) From the ghetto to the partisans. In each of the three parts of this research, the second chapter examines the hardships the Jews suffered on their way to the partisans in the woods: the organizing in the ghettos, the dilemmas and difficulties they had to solve, ways of escape from different ghettos, the search for partisans in the forests and the first encounter with them.

3) Jews and non-Jews in the partisan movement. This chapter includes the description and analysis of the relations between the Jews and the non-Jews within the partisan units in each republic. On the one hand, the objection to the establishment of separate Jewish units, prejudices that were rooted within the non-Jews long since, the killing of Jews by their fellow partisans and the robbery of their remaining belongings or weapons. On the other hand, partisan units that accepted Jews into their ranks or helped Jews to escape ghettos and go beyond the front lines, eastwards. The chapter deals also with the different fields of action in which the Jewish partisans were engaged in – the Jews' contribution to the war against the Nazi enemy.

Last but not least – a chapter of comparative analysis. This chapter is a comparison between the three republics that were discussed in the previous chapters, according to the following categories: the attitude of the local population towards the Jews and the process of their extermination by the Germans and their local collaborators; the development of the Soviet partisan movement; the transition from the ghettos to the forests; and the attitude towards the Jews within the different partisan units.

In an effort to reach to conclusions based on the entire research, and most importantly the comparison at its end, we can clearly see that in the three republics that are the focus of this research the attitude of the local population towards the Jews

was negative already before Germany invaded the Soviet Union. In Belorussia, this attitude was based almost completely on economic and religious differences, while in Ukraine, and more prevalent in Lithuania, was added the unbridgeable hostility towards the Soviet regime, still relevant today, which they view as a regime of occupation. Moreover, in the eyes of the local population and its leadership, the Jews were the most enthusiastic supporters of this regime.

There is no doubt that these facts had a far-reaching impact on the attitude of the population in those republics towards the policy of Nazi Germany on the Jewish issue. Already while comparing the attitude of the local population and its leaders to the Jews during the first days after the beginning of the war, we can see that in Lithuania and Ukraine waves of murderous violence broke out, much greater in intensity and scope than those in Belorussia. This was most probably the result of the fact that in Belorussia no significant nationalistic movement had developed, a movement that initiated and kindled such actions, which occurred in the other two Soviet republics.

The Lithuanians and Ukrainians saw the Jews as the representatives of the Soviets and therefor were convinced that they must take revenge for the Soviet government's actions. The Germans, on the contrary, were seen as those who are coming to save them from the Soviet yoke and it is necessary to collaborate with them and help them as much as possible. In Belorussia, such a point of view has not developed and accordingly both the negative attitude towards the Jewish population and the positive attitude towards the Germans were much more moderate in this republic than in the other two.

VIII

The Jews of the Soviet Union were murdered not far from the places in which they were living in a way that was visible to everyone. Most of them were not even deported to death camps. The implementation of the "Final Solution" on the huge territory of the Soviet Union in parallel to attempts to occupy more and more of its territory could not have taken place with such intensity and on a scale as it was carried out without allocating large German forces and extensive local collaboration.

The German occupation generated an even more violent hatred than that which was already rooted within the local population. There is no doubt that during the war the relationship between the Jews and the non-Jews in all three republics have worsened. However, the Germans are not the only ones to blame for this. Of course, they added an enormous amount of fuel to the fire of antisemitism, but part of the blame must go also to the Soviet regime. Its pre-war policy, as well as its policy during the war, fueled the conflict between the nations, and failed to recognize the unique situation that the Jews were in, nor their need for special help because of this situation.

In the occupied territories of the Soviet Union, there was no organized aid provided to the Jews: not from the anti-German underground and not from any other organizations. Both the Soviet government and the Communist Party did not call, ask or order the local population or the growing Soviet partisan movement to give any kind of help to the Jewish population, whom the Germans sentenced to death only because of their Jewishness.

In the three republics (as well as in others not examined in this research) most of the non-Jewish inhabitants took a position of passive bystanders. This position was to some degree actually collaboration with the Germans by not resisting their policy.

There is no doubt that there were many reasons to taking this attitude: fear of punitive actions by the Germans who put the population under ruthless terror; antisemitism, which raised its head in full scale during the war; greed and lustfulness for the Jewish property in accordance with the myth about their vast wealth; etc. Nevertheless, it is necessary to note that everywhere in the Soviet territories occupied by the Germans, in a lesser or greater scope, for one or another reason, there were several thousands of non-Jews who helped Jews and saved their lives, courageously and while risking their own lives and the life of their entire family. So far, Yad Vashem has recognized 4438 of them as Righteous among the Nations.

Against all odds and under conditions of German incitement, which called for the total extermination of all the Jews, combined with local antisemitism, which existed before World War II and became most violent during it, anti-Soviet and anti-Jewish nationalist movements who started their activity many years earlier and increased it during the period under discussion, the Jews managed to integrate to some extent into the Soviet partisan movement in the three republics, and played an important role in the struggle against the enemy. There was no field of action in which the Jewish partisan did not participate: in battle, in medical services, and in any other way he could help his fellow partisans.

Therefore, in all three republics, we can find both within the local population and within the Soviet partisan movement two types of attitudes towards the Jews:

1) Direct or indirect collaboration with the Germans, which expressed itself in the partisan movement by refusal to accept Jews into a unit, presenting the Jews with conditions they could not comply with, rob their belongings or the weapons with which they escaped to the woods, etc.

2) Willingness to aid Jews by accepting them into the partisan units even when they were not fit for fighting and came with bare hands. The difference between the republics was that in Belorussia it was relatively "easier" for Jews to be accepted into a partisan unit than in Ukraine and Lithuania.

In view of the above, and in spite of the enormous difficulties, described and analyzed in detail both in the body of the study and in the comparison at its end, it is clear that the partisan movement in general, and the Soviet partisan movement in particular, had a great role in the war effort as well as in the increase of the Jews' chances to survive (even if only indirectly). In spite of the difficulties, the Jews became an integral part of the Soviet partisan movement.

Along with people of other nationalities, the Jews participated in fighting operations, in the "railway war", in ambushes, in collecting information, in propaganda activity, they were doctors, gunsmiths, liaisons, craftsmen, etc. Those who were not fit for combat busied themselves with food supplying, laundry, shoemaking, sewing and taking care of the sick and wounded.

The feelings of the Jews within the partisan units can be divided into two types:

1) On the one hand, many describe in their eyewitness accounts and memoirs a negative attitude towards them by other partisans because they were Jews without having anyone to turn to in order to complain about such attitude;

2) On the other hand, many Jewish partisans are talking about having felt proud to hold arms and to participate in any kind of combat operation against the Germans and/or their local collaborators.

Most of the Jews came to the woods and the Soviet partisan movement on their own initiative. Only in a handful of cases, it was the initiative of a commander of one or another unit. There was not a single case in which the initiative came from the partisan movement or the leadership of the Soviet Union, even though they were well aware that the Germans had doomed the Jews to complete annihilation only because they were Jews.

Finally, I hope that this research will be a modest contribution to the study of the Holocaust in the Soviet Union in general, and to the study of the Jewish resistance to the Nazis and their collaborators in this region in particular.